

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

149. ÉVFOLYAM 2015. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON
EVANS, FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HERMANN RÓBERT (a szerkesztőbi-
zottság mb. elnöke), HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ
ZOLTÁN, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Bácsatyai Dániel:</i> Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései	263
<i>Csákó Judit:</i> Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához	301
<i>Feld István:</i> A magánváarak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. II.	333
<i>Pálosfalvi Tamás:</i> Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála	383

KÖZLEMÉNYEK

<i>Körmendi Tamás:</i> Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata	443
<i>Nemes Gábor:</i> Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékkal (1523–1526)	479
<i>Pósán László:</i> Városlakó földbirtokosok a középkori Poroszországban	507

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Valerij Sergeevic Flërov*: „Goroda” i „zamki” chazarskogo kaganata. Archeologiceskij real'nost'. Mosty kul'tury. Gešarim 2011. („Towns” and „castles” in the Khazar kaganate. Archeological reality, pp. 251–258) (Ism.: *Bálint Csanád*) . . . 523
- Robert de Clari*: Konstantinápoly hódoltatása. Ford. Csernus Sándor – Cs. Tóth Annamária. A tanulmányokat írta: Csernus Sándor – Farkas Csaba – Gérard Jacquin. Budapest, Balassi Kiadó, 2013. (Ism.: *Csákó Judit*) 525
- Vincze Zoltán*: A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919). Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014. (Ism.: *M. Lezsák Gabriella*) 528
- Antje Bosselmann – Ruickbie*: Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend. Reichert Verlag, Wiesbaden, 2011. (Ism.: *Mesterházy Károly*) 530

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Bácsatyai Dániel

AZ EGRESI CISZTERCI MONOSTOR KORAI TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI*

A Maros folyó bal partján fekvő Egres faluban ma már csak a porták előtt felbukkanó faragott homokkövek jelzik, hogy a török hódoltság után újraalapított településen a középkorban tekintélyes monostor, királyi temetkezőhely állt. A monostor alapfalai még látszottak a 19. század derekán, ám a következő évszázad során még az emléke is olyannyira elenyészett a hajdani romoknak, hogy nem kevés előkészítés, szervezés és elmélyült kutatómunka kellett ahhoz, hogy 2013 novemberében a Pázmány Péter Katolikus Egyetem régészei sikeresen meghatározzák a monostor pontos helyét. Az alábbi dolgozat, amely a küszöbön álló régészeti feltáráshoz kapcsolódik, az egresi monostor korai történetének főbb kérdéseit, így az alapítást, a monostornak az Árpádok francia dinasztikus kapcsolataiban és missziós politikájában betöltött szerepét, II. András egresi temetkezését, valamint Egres és a magyarországi ciszterciek megpróbáltatásokkal teli 14. századi sorsát teszi vizsgálat tárgyává — alkalmasint a magyar kutatás számára eddig ismeretlen kútforrások bevonásával.¹

Az alapítás ideje

A III. Béla által alapított ciszterci apátság sorsa szinte önálló fejezete a középkori francia-magyar kapcsolatoknak. Egres az első ciszterci rendház, amelynek szerzetesei közvetlenül Franciaországból jöttek. Míg az 1142-ben, II. Géza által alapított cikádori kolostor első lakói Heiligenkreuzból származtak, Egres már a Cîteaux négy első és legtekintélyesebb *filiájának* egyikéből, Pontignyből népesült be majd negyven évvel később. Egres alapításának időpontját a közép-

* A kutatás remélt eredményességéhez az az időszak járult hozzá leginkább, amelyet Pásztor Lajos Alapítvány ösztöndíjával Rómában tölthettem 2014 tavaszán. Ezúton is köszönöm azt a vendégszeretetet, amellyel a Római Magyar Akadémia igazgatója, Molnár Antal fogadott.

¹ Ezeket a kérdéseket csak általánosan vagy egyáltalán nem érintette a monostor történetét száz évvel ezelőtt monográfiában feldolgozó Bósz Egyed l. *Bósz Egyed: Az egresi ciszterci apátság története.* (Művelődéstörténeti Értekezések 49.) Bp. 1911. Az apátság történetének további összefoglalásait l. *Bárany Ágoston: Torontál vármegye hajdana.* Buda 1845. 101–108; *Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig* II. Bp. 1897. 158–163. *Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében.* Szent István Akadémia, Bp. 1926. 53–61; *Juhász Kálmán: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats.* (Deutschtum im Ausland 8–9.) Aschendorffsche Verlag, Münster 1927. 73–87. A monostor történetére vonatkozó források repertóriumát l. *Hervay Ferenc L.: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria.* (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 90–97.

kori források — s nyomukban a koraujkori szerzők — hol 1179-re, hol 1200-ra teszik. Hogy az egresi ciszterci közösség már 1200 előtt létezett, az bizonyos. Ezt igazolja a nagykáptalan 1191-ből származó statútuma, amely előírja az egresi apátnak, hogy az ellene megfogalmazott vádak miatt jelenjen meg Pontignyban, s megtagadja, hogy a fejleményekről a magyar uralkodót is tájékoztassák.² A kolostor előljáróját — ugyancsak egy fegyelmezési ügyben — megemlíti egy 1196. évi statútum is,³ és tudjuk, hogy 1199-ben jelen volt a cîteaux-i generális káptalanon.⁴ Egyértelmű tehát, hogy az egresi alapítás a korábbi időpontban, 1179-ben történt, ám mégsem haszontalan, ha szemügyre vesszük az alapítás dátumára és körülményeire vonatkozó forrásokat, mivel talán magyarázatot kaphatunk arra, hogy miért is terjedt el az 1200. évi időpont.

A ciszterci kolostorok alapítási dátumait és anyakolostorait megörökítő középkori *catalogusok* és *tabulák* kéziratait Leopold Janauschek dolgozta fel 1877-ben megjelent *Originum Cisterciensium* című művében.⁵ A cîteaux-i generális káptalan 1217-ben rendelte el, hogy a ciszterci kolostorok és *filiáik* korát feltüntetendő ellentmondásos és megbízhatatlan táblát (*tabula*) egy új és hiteles váltsa fel, ezért a *visitorok* kötelességévé tette, hogy a következő rendi káptalanra gyűjtsék össze a kolostorok korára vonatkozó híreket.⁶ A következő évben (majd 1239-ben és 1270-ben is) hasonló határozat látott napvilágot: az apátoknak be kellett számolniuk apátságuk alapításának időpontjáról. Ez a dátum hivatalosan a kolostorba való beköltözés időpontját (*dies ingressus/introitus/solemnis introductionis/institutionis*; más rendhez tartozó kolostor átvételekor: *dies incorporationis*), így a szerzetesi élet kezdetét (*initium vitae regularis*) jelölte, ám a kolostor kezdeteivel kapcsolatban más dátumokat is számon tarthattak. Ismerhették az anyakolostor elhagyásának időpontját (*dies egressus*), az alapító oklevél keltét (*dies publicae foundationis/donationis*) és az elkészült kolostor felszentelésének napját (*inauguratio*) is. Ezek korántsem egyenértékűek a *dies ingressus*-szal, ám nemegyszer csupán az utóbbiak egyikét őrizte meg a közösség emlékezete.⁷

A Janauschek által ismert két legrégebbi katalógusban (**P**, **B**) nem szerepel Egres neve.⁸ A **P** jelű kézirat (a szakirodalomban még ma is régi őrzési helye alapján hivatkoznak rá: Cheltenham, Ms. Phillipps 4639, noha a kódex 1888-tól a Belgiumi Királyi Könyvtárban található, ahol jelzete Ms. 3868)⁹ egy 12. száza-

² Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. I–VIII. Szerk. *Josephus Canivez*. Louvain 1933–1941. I. 1933. 140. A magyar vonatkozású statútumok részletes áttekintését l. *Keglevich Kristóf*: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 20. (2008: 1–2. sz.) 9–41.

³ *Canivez, J.*: Statuta i. m. I. 201.

⁴ Uo. 239.

⁵ *Leopoldus Janauschek*: Originum Cisterciensium tomus I. Vindobonae 1877. xvi–xxviii. A kéziratokról bővebben l. *Otto Grillnberger*: Die „Catalogi abbatiarum ordinis Cisterciensis.” Nachträge zu Dr. L. Janauscheks Originum Cisterciensium tomus I. I. Die Gruppe B1 und P Wien 1904. L. még *Hervay F. L.*: Repertorium i. m. 11.

⁶ *Janauschek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. xiii.

⁷ Uo. xiii–xiv.

⁸ Uo. 177.

⁹ *Joseph Van den Gheyn*: Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique. VI. Histoire des ordres religieux et des églises particulières (3595–4559). Bruxelles 1906. 175.

di katalógus 13. századi másolata, amely 1186-ig összesen 383 kolostort említ. Az utolsó lapon megcsonkult katalógus 1190-ig tarthatott, mivel a későbbi listák első, régebbi része is épp addig tart. Ez alighanem egyike azoknak a listáknak, amelyet az 1217. évi határozat előtt állítottak össze.¹⁰ A kódexet a mai Belgium területén található egykori Aulne kolostorában használták;¹¹ a másoló előtt csak a pilisi volt ismert a magyarországi kolostorok közül.¹²

A **B** jelű katalógus (Ms. Cotton, Faustina B VII) első része 1190-ig tart, s a 13. század első felében írták valahol Franciaországban.¹³ A második, szintén francia kéz 1191-től 1234-ig vezette a ciszterci kolostorok jegyzékét: éppen a pornói és a bélakúti (pétervárad) kolostorokat említi utoljára. Emellett megemlékezik Pilisről (1184), Pásztórról (1191), Borsmonostorról (1197), Egres két *filii*jéről: Keracról (1202) és Keresztúrról (1214), valamint Toplicáról (1208), Szepesről (1223), Tisztesvölgyről (1232) és Bélháromkútról (1232) is. A **B** kéziratban tehát azt az ellentmondásos helyzetet tapasztalhatjuk, hogy *filii*ival szemben az egresi anyakolostor nem szerepel a listán. Am nem csak Egres hiányzik a felsorolásból: Cikádor, Zirc és Szentgotthárd hiánya is azt bizonyítja, hogy a lista eredetileg valóban 1190-ig tartott, s azon csak Pilis szerepelt; a katalógus második, 1234-ig tartó felének másolója csak az 1190. évet követően használta a — talán 1217 után — frissített cîteaux-i katalógust.

Egy harmadik kézirat (**Bi**, Ms. Cotton, Vespasian A VI), amely szintén a 13. században íródott és 1247-ig tartalmazza az alapítások listáját, már tud Egresről (*Egrius*) és a többi magyarországi kolostorról, Pornó kivételével.¹⁴ E lista szerzője már az 1190. évet megelőző időszak alapításait is frissebb forrásból ismerte, akárcsak a müncheni (**W**, 14. sz., BSB Clm. 1091)¹⁵ és a bécsi (**V**, 15. sz., Ms. Bibl. Pal. Vindobonensis 4781) kéziratok forrásai.¹⁶

A közelmúltban került elő néhány pergamentöredék a bambergi Staatsbibliothek egy 12. századi kódexéből (Msc. Lit. 55).¹⁷ A hártványon olvasható szöveg 1147-től 1216-ig rendezett formában kíséri figyelemmel a ciszterci alapításokat, majd 1217-től 1221/1223-ig több kitöltetlen év, áthúzott név olvasható. A kiadó Matthias Tischler mindezt a generális káptalannak a listák frissítésére vonatkozó kívánságával magyarázza. A töredékek formátuma, valamint a rajtuk látható lyukak és hajtások alapján Tischler arra következtetett, hogy olyan *tabula* maradványairól van szó, amelynek létéről a cîteaux-i káptalan statútu-

¹⁰ *Janauscek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. xvi.

¹¹ *Van den Gheyn, J.*: Catalogue i. m. 175.

¹² *Janauscek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. 182.

¹³ Uo. xvi–xvii. — Kiadását l. *Walter De Gray Birch*: On the Date of Foundation Ascribed To the Cistercian Abbeys of Great Britain. The Journal of the British Archaeological Association 26. (1870) 281–292.

¹⁴ *Janauscek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. xvii. Kiadását l. *De Gray Birch, W.*: On the Date of Foundation i. m. 357–365.

¹⁵ *Janauscek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. xvii.

¹⁶ Uo. xix.

¹⁷ *Matthias M. Tischler*: Tabula abbatiarum Cisterciensium Bambergensis. Eine neue Quelle zur Geschichte des Zisterziensordens im 12. und frühen 13. Jahrhundert (mit Edition). In: Institutionen und Charisma. Festschrift für Gert Melville. Szerk. Franz J. Felten – Anette Kehnel – Stefan Weinfurter. Böhlau, Köln–Weimar–Wien 2009. 73–98.

ma tudósít.¹⁸ A bambergi töredék tehát a ciszterci kolostor-katalógusok legrégebbi ismert kézírata, amely emellett közvetlen összefüggésbe hozható a generális káptalan 1217. évi rendelkezésével. A listán szerepel Egres¹⁹ (a **W** kézirat-hoz hasonlóan *abbatia de Egens* alakban 1179-nél),²⁰ Zirc (1182), Pilis (1184), Szentgotthárd (1184), Borsmonostor (1197), Kerc (1202) és Toplica (1208), ugyanakkor hiányzik róla Pásztó és Keresztúr. Az 1217-ben készült lista szerzője tehát már nemcsak Pilist ismerte az 1190 előtt alapított magyarországi kolostorok közül: a **P** katalógusban és a **B** első felében olvasható hiányos listát legkésőbb ekkor már aktualizálták.

A fennmaradt középkori kéziratok közül egy sem említi az egresi kolostor alapításának pontos napját; Ángel Manrique nyomtatásban megjelent *Annales Cistercienses* (1642–1649) című hatalmas műve azonban tartalmaz egy listát (**M**), amely a 13. század közepéig terjedő adataiban igen közel áll a **Bi** jelzésű katalógushoz, s a fennmaradó kolostorokat is a 15. század vége előtt írták össze.²¹ Az ismeretlen, ám szemmel láthatóan korai forrásból merítő Manrique az egresi apátság alapításának dátumát a ciszterci kalendárium első napjára, március 25-re teszi (VIII. Kal. Apr.).²²

Legkorábban egy 15. századi müncheni kódexben (**EM**, BSB Clm. 24022) olvashatjuk azt a hírt, hogy az egresi apátságot (*Hegris*) 1200-ban alapították — miután ugyanez a lista már 1178-nál beszámolt az alapításról (*Egris*).²³ A katalógus szerkesztője legalább két listát használt fel. Az egyik — vélhetően az ebrachi ciszterci kolostor *tabulája* — 1125-től kezdve minden alapítást egy évvel korábbra tett (így lett Egres alapítási éve 1178). A másik, amely az alapítást 1200-ra helyezi, szoros kapcsolatban áll egy Gaspar Jongelinus által 1640-ben kiadott katalógussal (**JC**)²⁴ és a Pierre Le Nain által közreadott neubergi táblákkal (*tabula Novimontna*, **N**);²⁵ mindkét lista bizonyosan a 13. század után íródott. Míg tehát a korábbi listák az 1179. évnél számolnak be Egres alapításáról, az újabbak már 1200-at említenek, esetleg mindkét lehetőség megjelenik. Nehéz feladat megnyugtató magyarázatot adni arra, hogy miért merülhetett fel a későbbi időpont. A ciszterci rendtörténet koraujkori bűvárai számára az 1200. évi dátum ugyanakkor összekapcsolódott egy bizonyos Hugó apáttal, akiről Manrique,²⁶ Jongelinus,²⁷

¹⁸ Uo. 90.

¹⁹ Uo. 83.

²⁰ BSB Clm. 1091 57^r, <http://daten.digitalesammlungen.de/~db/0007/bsb00073640/images/index.html?id=00073640&fip=eayawxseayaqrseayaeyaeayasdasen&no=6&seite=110> [2014. január 13.]

²¹ *Janauscek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. xviii–xix.

²² *Annales Cisterciensis I–IV*. Szerk. *Angelus Manriqueus*. Lugduni 1642–1659. III. 1649. 86. A Hervay Ferenc Levente által összeállított rendtörténeti repertóriumban hibásan április 25. szerepel l. *Hervay F. L.*: Repertorium i. m. 90.

²³ *Janauscek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. xvii.

²⁴ Uo. xix.

²⁵ Uo. xx.

²⁶ *Manriqueus, A.*: *Annales Cisterciensis* i. m. 86.

²⁷ Sajnos nem jutottam hozzá az eredeti kiadáshoz (*Gaspar Jongelinus*: *Origines ac progressus ordinis Cisterciensis. Coloniae Agrippinae* 1641), így egy 18. század elejéről származó kéziratos másolatot használtam: Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Sal. VII,77, 26^v, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/salVII77/001> [2014. január 13].

Malachias Rosenthal,²⁸ Augustinus Sartorius²⁹ egyaránt azt állítják, hogy Egres első előjárója volt. Máshol, a *Gallia Christiana*-ban azt olvashatjuk, hogy a Hugó 1203-ig bizonyosan Pontigny egy másik *filiáját*, az amiensi egyházmegyében található cercamp-i apátságot vezette, s e hivatalában valóban számos oklevélben feltűnik 1195 és 1203 között.³⁰ Sajnos semmilyen általam ismert dokumentum sem támasztja alá azt az ugyanott olvasható állítást, amely szerint Hugó ezután visszavonult Pontignybe, ahol nemsokára új feladatot kapott: a magyarországi Egres apátja lett, s új otthonában érte a halál is.³¹ A *Gallia Christiana* tudós szerzői, akik sajnos nem jelölték meg forrásukat, nem állítják, hogy Hugó az apátság első előjárója lett volna; ez talán csak az újkori szerzők kombinációja. Feltehető azonban az is, hogy az értesülés a későbbi időpontot megőrző listákkal együtt mégis a késő-középkorba nyúlik vissza, s a századfordulón működő Hugót, mint olyan személyt, akinek a nevét elsőként megőrizte az emlékezet, már ekkor Egres első apátjának tartották — innen származhat tehát az 1200. évi alapítás híre.

A 17. században mindenesetre az volt az uralkodó vélemény, hogy az egresi apátságot — még herceggként — II. András alapította, s elsőként Hugó irányította. Még Manrique is elfogadja ezt a hírt, annak ellenére, hogy az általa publikált listában 1179 olvasható.³² A régi katalógusok ismeretében az utóbbi évszám teljesen megbízható. Az alapítás későbbi híre talán az egresi építkezések befejezéséhez vagy — ami még valószínűbb — egy királyi vagy pápai kiváltságlevélhez kapcsolódik, amelyet jobban tarthattak a tatároktól elpusztított apátság későbbi lakói, mint az egykori *dies ingressust*, miután 1270 után a kolostorokat újra összeírták. Minderre azonban semmi bizonyítékunk, s a kései értesülések nem adnak végérvényes magyarázatot az alapítás kettős dátumának rejtélyére.³³

²⁸ *Malachias Rosenthal*: Actio Sacri ordinis Cisterciensis. Vienna 1649. 8.

²⁹ *Augustinus Sartorius*: Cistercium bis Tertium. Praga 1700. 1137.

³⁰ *Gallia Christiana* tom. X. Paris 1751. 1338.

³¹ Talán rábukkanhatnánk a Hugó egresi apátságát igazoló okirat másolatára abban a 18. századi kéziratban, amelyet Machovich Viktor az 1930-as években használt kiváló tanulmánya (*Machovich Viktor*: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez. Egyetemes Philológiai Közlöny 59. [1935] 279) megírásakor l. *Abrégé chronologique de l'histoire de l'abbaye et des abbés de Pontigny, de l'Ordre de Cîteaux, au diocèse d'Auxerre, par dom Robinet, religieux de l'abbaye de Châlis et procureur de Pontigny jusqu'à l'abbé Jean Dupaty. Bibliothèque municipale d'Auxerre. 222-224. 189.* Félő azonban, hogy a *Gallia Christiana*-ban olvasható közvetett híradással rokon leírást találnánk ott is, mivel Machovich beszámolójában sincs konkrét utalás olyan dokumentumra, amelyen Hugó egresi apáti hivatalának híre alapulhatna.

³² Manrique két Egrest említő, egyébként ismeretlen III. Ince oklevelet is idéz a pápa pontifikátusának harmadik (1200) és hatodik (1203) évéből, s ezekben a kolostor korai történetének két legkorábbi szöveges emlékét látja l. *Manriqueus, A.*: Annales Cisterciensis i. m. 86. A hivatkozásokat átveszi Janauschek l. *Janauschek, L.*: Originum Cisterciensium i. m. 177. Kétségtelen azonban, hogy tévedésről van szó: az első levél III. Honorius uralkodásának harmadik évéből (1222), a második pedig IX. Gergely hatodik hivatali évéből (1230) származik, s mindkettő jól ismert a kutatás számára.

³³ Még egy hír akadályozza a tisztánlátást az alapítás kérdésében. Dávid Katalin szerint az apátság életében az 1187. év különös jelentőségű volt, mivel ekkor érkeztek a monostor végleges kőépületét emelő szerzetes-építőmesterek Pontignyből Egresre l. *Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Művészettörténeti füzetek 7. Akadémiai, Bp. 1974. 32. és 67. 88.

Az alapítás körülményei

Nincs okunk tehát kételkedni abban, hogy a kolostor valóban 1179-ben jött létre. Kétségtelen az is, hogy III. Béla alapítása a franciaországi ciszterciek és az Árpád-ház bő fél évszázados együttműködésének nyitányát jelenti. Kérdéses azonban, hogy miért éppen Pontignyből jöttek az első Franciaországról Magyarországra származott ciszterciek. Hervay Ferenc Levente III. Béla Châtilloni Annával kötött házasságával hozta összefüggésbe Egres kezdeteit.³⁴ Anna ugyanis annak a Châtilloni Rajnáldnak a leánya volt, aki 1147-ben talán éppen Pontigny közeléből érkezett a Szentföldre, hogy ott alacsonyabb származása ellenére Konstancia antiókhiai fejedelemasszonnyal kötött házassága révén a Bizánc hűbérében álló kereszties állam uralkodója legyen.³⁵

Hervay elmélete azonban több kérdést is felvet. Ragyogó pályája dacára Rajnáld származásával kapcsolatban csupán két adat áll rendelkezésünkre: az eredetére utaló név mellett (*de Castellione*) annyit tudunk még róla, hogy testvére a Loire jobb partján fekvő gieni váruradalom birtokosa volt. Az utóbbi hír

sz. j. A művészettörténész e megállapítást Fuxhoffer Damján *Monasterologiájának* egy hivatkozásából vezeti le: „Praelaudatus P. Edmundus Martene in historia Cisterciensis ordinis, monasterii Pontigniacensis, initia monasterii Egresiensis paucis complexus iquit: anno 1179 Bela tertius, Hungariae rex, multa cum magnificentia Hegrense monasterium construxit, ac Pontigniacensibus subiecit. Demum alibi refert: circiter anno 1187 (consummata nempe aedificii structura) e Pontigniaco petente Bela rege, exiit monachorum examen ad fundandum celeberrimum Hegrense monasterium, quod postea regum Hungarorum conditorium fuit.” l. *Fuxhoffer Damianus: Monasterologia Regni Hungariae. Wesprimii 1803. I. 114.* A kőépület felhúzása előtt a közösség valóban ideiglenes házakban húzhatta meg magát, s ez az állapot hosszú évekig is eltarthatott. Az átmeneti épületekről szóló zárójeles megjegyzés azonban nem szerepel Edmond Martène-nél a *Thesaurus Novum Anecdotorum* című forrásgyűjtemény harmadik kötetében; a forráskiadó a Pontigny apátság történetének tárgyalásakor az 1189. év kapcsán csupán a következőt jegyzi meg: „Eodem circiter tempore e Pontiniaco, petente Bela rege, exiit monachorum examen ad fundandum celeberrimum Hegrense monasterium, quod postea Hungarorum regum conditorium fuit.” *Edmond Martène – Ursin Durand: Thesaurus Novum Anecdotorum. Lutetiae Parisiorum 1717. III. 1241–1242.* Itt egyértelműen az alapításról van szó, s nem új épületek felépítéséről; a zavart az okozhatta, hogy a források közötti összekötő szöveget író forráskiadók összekeverték az 1179. és 1189. évet. Fuxhoffer és Dávid Katalin rekonstrukciója elvileg lehetséges és valószínű is, ám a forrás, amelyre hivatkoznak, az értelmezést, legfőképpen pedig a dátumot nem igazolja.

³⁴ *Hervay F. L.: Repertorium i. m. 21.* A magyarázatot elfogadja Solymosi László is. (*Solymosi László: Észrevételek a ciszterci rend magyarországi történetének repertóriumáról. Levéltári Közlemények 55. (1984: 2. sz.) 238–239.* — Legutóbb Laszlovszky József vizsgálta meg a ciszterci rend magyarországi megtelepedése második fázisának mozgatórugóit l. *Laszlovszky József: Merániai Gertrúd sírja a pilisi apátságban. Uralkodói temetkezések a ciszterci kolostorokban a Magyar Királyságban. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete (1213–2013). Szerk. Majorossy Judit. Ferenczy Múzeum, Szentendre 2014. 129.* Bár joggal feltételezi, hogy III. Béla és a ciszterciek meghitt viszonyát előmozdíthatta a király környezetében működő franciás műveltségű klerikusi kör, a szóban forgó együttműködés azonban aligha vezethető vissza az uralkodó Capet Margittal kötött második házasságára, amelynek az alapításokban játszott szerepét Laszlovszky hibásan hangsúlyozza l. uo. 130. Egres (1179), Pilis (1182) és Zirc (1184) alapítása ugyanis még III. Béla első feleségének életében történt. Margit és III. Béla házassága idején (1186–1196) ezzel szemben csupán egyetlen ciszterci monostor létesült Magyarországon: Pásztó (1191). Ez az apátság azonban bencés monostorként már a 12. század első felében is létezett.

³⁵ *Városey Gyula: Antiochiai Anna magyar királyné származása és családi viszonyai. Századok 20. (1886: 10. sz.) 867–885.* Városey Rajnáld származási helyét Châtillon-sur-Marne-nal azonosítja, s nem mérlegeli Ernoul krónikájának Gien váruradalmával kapcsolatos adatát l. uo. 871.

Ernoul ófrancia nyelvű krónikájából származik. Ernoul híradásából az következik, hogy nem a champagne-i Châtillon-sur-Marne-hoz köthető nagynevű Châtillon családról van szó, hanem a Gienhez közeli Châtillon-sur-Loign (ma Châtillon-Coligny) birtokosairól.³⁶ Gien a 12. században hol a Donzy családhoz, hol Nevers grófjaihoz tartozott. 1147-ben éppen Nevers grófja, a második kereszties hadjáratba induló III. Vilmos tudhatta a magáénak. A grófot elkísérte Rajnárd nevű fivére is, aki azonban aligha lehetett azonos a későbbi antiókhiai fejedelemmel, mivel már 1159-ben meghalt a szaracénok fogságában. Joël Gourdon szerint nem lehetetlen, hogy Ernoul összetévesztette a két Rajnádot.³⁷ Ebben az esetben csak annyi állapítható meg, hogy III. Béla apósa egy olyan család tagja volt, amely valamelyik Châtillont birtokolta.

Ha mégis hitelt tulajdonítunk Ernoul krónikájának, Rajnárd rokonait a Donzy család tagjai közt kell keresnünk. Amikor Vilmos gróf elhagyta Európát, a Donzy család feje, III. Geoffroy, kihasználta az alkalmat, s visszavette Gient. 1156-tól ő és utódai zavartalanul birtokolták a váruradalmat. Rajnárd ugyanúgy lehetett III. Geoffroy öccse, mint kisebbik fia — habár az utóbbi lehetőség kevésbé valószínű, mivel az idősebb fiú, III. Hervé, aki 1187-ben a Szentföldre látogatott, s ott is halt meg, aligha vállalkozhatott egy ilyen fáradságos útra akkor, amikor már állítólagos öccse is betöltötte a hatvanadik életévét.³⁸ Magáról Châtillon-sur-Loign-ről sem tudunk sokat. Ha Rajnárd valóban a Donzyak közül való volt, bizonyára e birtok után kapta *de Castellione* jelzőjét. Ez a vár azonban 1153-ban Sancerre grófjának, Istvánnak a birtoka lett, miután elvette III. Geoffroy egyik leányát. Ez éppen abban az esztendőben történt, amikor Rajnárd Antiókhia fejedelme lett — s ha addig ő volt Châtillon-sur-Loign ura, többé bizonyára nem tartott igényt az apró uradalomra, mivel végleg eljegyezte magát a Szentfölddel.³⁹

Kétségtelen, hogy a Donzy család váruradalmi, Donzy, Gien és Châtillon-sur-Loign viszonylag közel, 65–85 kilométerre találhatóak Pontignytól. A 12. század folyamán azonban a család egyetlen tagja sem tett adományt a kolostor számára.⁴⁰ A Donzyak nevéhez egy másik ciszterci kolostor köthető, mégpedig a Loire-parti Les Roches, amelyet Pontigny szerzetesei népesítettek be 1137-ben, s amely 1145-ben III. Geoffroy révén nyert gazdag adományt.⁴¹

³⁶ Châtillon-sur-Loign-t Gustave Schlumberger azonosította Rajnárd szülőföldjével, s őt idézi Stephen Runciman is (*Stephen Runciman: A kereszties hadjáratok története*. Osiris, Bp. 1999. 528). L. *Gustave Schlumberger: Renaud de Châtillon, Prince d'Antiochie, seigneur d'Outre-Jourdain*. Paris 1898. 2.

³⁷ Joël Gourdon: *Le cygne et l'éléphant: Renaud de Châtillon, Prince d'Antiochie, seigneur d'Outre-Jourdain*. Le Manuscrit, Paris 2001. 214–215.

³⁸ Az utóbbi lehetőséget Jean Richard szinte kizártnak tartja, szemben Schlumbergerrel, aki szerint Rajnárd III. Geoffroy ifjabbik fia volt. Richard arra jutott, hogy Rajnárd III. Geoffroy öccse volt l. *Jean Richard: Aux origines d'un grand lignage. Des Paladii à Renaud de Châtillon*. In: *Media in Francia: recueil de mélanges offert à Karl Ferdinand Werner*. Hérault, Maulévrier 1989. 409–417.

³⁹ Gourdon, J.: *Le cygne et l'éléphant* i. m. 218.

⁴⁰ Legalábbis a kolostor legkorábbi cartulariumában nem találjuk meg őket l. *Le premier cartulaire de l'Abbaye cistercienne de Pontigny (XIIe–XIIIe siècles)*. Ed. Martine Garrigues. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section de philologie et d'histoire jusq'a 1610. Ser. 8, 14.) Bibliothèque National, Paris 1981.

⁴¹ Gallia Christiana tom. XII. Paris 1751. 468. — Figyelemreméltó, hogy 1138-ban és 1151-ben egy bizonyos Rainaudus Bastard jóvoltából is nyert a kolostor adományt l. uo. 467–468. Ez is amel-

Hervay ugyanakkor joggal figyelt fel a Donzyak és Egres anyaapátságának kapcsolataira. A család és Pontigny összeköttetései azonban csak akkor váltak élénkké, amikor a família megindult a felemelkedés útján, s ez jóval III. Béla és hitvese halála után, évtizedekkel az egresi alapítás után történt. 1199-ben IV. Hervé feleségül vette Courtenay Péter idősebb leányát, Matildát, aki a neversi grófi címet hozta magával a házasságba. Amikor Péter Konstantinápoly uralkodója lett (1216), vejére hagyta Tonnerre grófságát, s halála után Hervét illetve az Auxerre grófja cím is. Nevers, Auxerre és Tonnerre grófjai már a 12. században is számos alkalommal kitüntették bőkezűségükkel Pontigny. V. Vilmos halála után Courtenay Péter a fiatalon elhunyt gróf leánytestvérével, Ágnessel kötött házassága révén megszerezte a grófi címet, s adakozói kedvben nem maradt el elődei mögött; sőt — mint látni fogjuk — 1204-ben úgy határozott, hogy második feleségével, Flandriai Jolántával együtt Pontigny apátságában helyezték örök nyugalomra.⁴² A Courtenay-k rövid életű nevers-i, auxerre-i, és tonnerre-i grófsága után Péter örökösei, Matilda és IV. Hervé folytatták a hagyományt, s ők is a kolostort választották temetkezési helyül.⁴³ Látható tehát, hogy a Donzy család egyes tagjai csak 1217 után kezdtek szoros kapcsolatot ápolni Pontigny-vel, s ezt nyilvánvalóan nem mint Donzy urai, hanem mint Nevers, Auxerre és Tonnerre grófjai tették.

Nem szól tehát semmi amellett, hogy Rajnáld antiókhiai vagy Anna leánya konstantinápolyi környezetében Pontigny-ből származó szerzetesek lettek volna. Valójában Rajnáld fejedelem és leánya ciszterci kapcsolatai sem lehettek különösebben élénkek. Sikertelen alapítási kísérletek⁴⁴ után 1157-ben jött létre a rend első szentföldi kolostora, a Morimondból alapított Belmont, amely hajdan a Tripoliszi Grófság területén volt.⁴⁵ Második házuk, a nyomtalanul elenyészett *Salvatio* (1161) Jeruzsálem közelében feküdhett, akárcsak Belmont *fiília*-ja, az 1169-től működő *Sanctus Johannes in Nemore* néven emlegetett apátság.⁴⁶ Az alapítások mögött Bernard Hamilton Clairvaux-i Szent Bernát hatását sejtí, aki levelezésben állt Melisenda jeruzsálemi királynővel.⁴⁷ Az Antiókhiai Fejedelemség területén nem volt apátságuk, s kolostoraik megjelenésére Bizánc terü-

lett szól, hogy Châtilloni Rajnáld — ha róla van szó — a Donzy familia tagja volt, s törvénytelen származása közrejátszhatott abban, hogy a Szentföldön próbált szerencsét. 1151-ben már ott tartózkodott, de európai birtokáról — amint láthattuk — vélhetően csak 1153-ban mondott le.

⁴² *Machovich V.*: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i. m. 277–278; *Le premier cartulaire* i. m. 319, Nr. 305. 1181-ben V. Vilmos és Ágnes édesanyja, Matilda is tett alapítványt Pontigny számára, hogy emlékezzenek meg elhunyt férje, Guy lelki üdvéről, amiből talán arra következtethetünk, hogy a néhai gróft itt temették el. L. uo. 93–94, Nr. 13.

⁴³ *René De Laspinasse*: Hervé de Donzy, comte de Nevers. Nevers 1868. 70; *Ulrich Mattejiet*: Hervé IV von Donzy. In: *Lexikon des Mittelalters* IV. 2185.

⁴⁴ Ezekre l. *Denys Pringle*: Cistercian Houses in the Kingdom of Jerusalem. In: *The Second Crusade and the Cistercians*. Szerk. Michael Gervers. Saint Martin's Press, New York 1992. 183–184.

⁴⁵ *Bernard Hamilton*: The Cistercians in the Crusader States. In: *One Yet Two. Monastic Tradition East and West*. Szerk. Basil Pennington. Cistercian Studies Institute, Kalamazoo MI 1976. 405–407. (= *Bernard Hamilton: Monastic Reform, Catharism, and the Crusades 900–1300*. [Variorum Collected Studies Series 97.] London 1979. 405–422).

⁴⁶ *Hamilton, B.*: The Cistercians in the Crusader States i. m. 407; *Pringle, D.*: Cistercian Houses i. m. 185.

⁴⁷ *Hamilton, B.*: The Cistercians in the Crusader States i. m. 406.

letén a Latin Császárság megalapításáig várni kellett.⁴⁸ Nem valószínű, hogy az Antiókiában nevelkedő hercegnőre apja nagy hatást gyakorolt, hiszen Rajnárd 1161-től 1176-ig muszlim fogságban volt, s így alig ismerhette kislányát. Nikétász Khóniatész szerint Anna nem sokkal esküvője (1170) előtt került Konstantinápolyba féltestvére, Mária császárné mellé.⁴⁹ Az, hogy Ágnesről Annára változtatta nevét, arra utal, hogy áttért a görög rítusra is, ami nem szól emellett, hogy latin papok maradhattak volna mellette.⁵⁰

Győrffy György nyomán szintén Hervay fogalmazta meg azt a lehetőséget, hogy amikor 1179-ben III. Béla és Lukács esztergomi érsek kibékült, a király Lukács kedvére akart tenni azzal, hogy a korábban Canterbury Szent Tamásnak menedéket adó Pontigny-ből hívott szerzeteseket.⁵¹ Az egyház jogait korlátozó királyok ellen fellépő magyar és angol főpap pályája és szigorú elvei ugyanis feltűnő párhuzamot mutatnak egymással, s alighanem tisztában voltak egymás tevékenységével.⁵² Győrffy szerint Lukács honosíthatta meg az 1173-ban szentté avatott canterburyi érsek kultuszát Magyarországon, amely Egresen, Pontigny *filiájában* lehetett a legélénkebb, hiszen olyan szerzetesek is élhettek itt, akik személyesen is ismerték Szent Tamást.⁵³ Győrffyvel egyetérthetünk, ám Hervay felvetésének van egy komoly akadálya: miért éppen olyan területen alapított kolostort III. Béla Lukács kiengesztelésére, amely az esztergomi érsek ádáz ellenfele, András kalocsai érsek fennhatósága alatt állt?⁵⁴

Tudható az is, hogy a kolostoralapítás hosszú folyamat volt, s így bizonyára egy évekkel korábban elüthetett mag szökkent szárba 1179-ben Egresen. A ciszterci rend statútumaiból tudjuk, hogy az alapítónak előbb a generális káptalanhoz kellett fordulnia tervével (*petitio*). Cîteaux-ban, a következő nagykáptalanon ezután kijelöltek egy két-három apátból álló testületet, amely felmérte (*inspectio*) a kijelölt hely alkalmasságát, valamint a helyi egyházkormányzati és tulajdoni viszonyokat. A következő év szeptemberében jelentésüket be kellett mutatni a generális káptalanon, ahol mérlegelték, hogy helyben hagyják-e az alapítási szándékot, s pozitív döntés esetén kijelölték az anyaaapátságot.⁵⁵ A ma-

⁴⁸ Ezekről részletesen l. *Elisabeth A. R. Brown: The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece 1204–1276. Traditio 14. (1958) 63–120.*

⁴⁹ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. *Moravcsik Gyula.* Akadémiai, Bp. 1984. 293.

⁵⁰ A nem ortodox hercegnők ugyanis hivatalosan eretneknek számítottak, így új, Bizáncban elterjedt nevet kellett választaniuk l. *August Heisenberg: Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 13. Jahrhunderts. (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse.) München 1929. 7.*

⁵¹ *Hervay Ferenc Levente – Legeza László – Szacsvay Péter: Ciszterciek.* Mikes Kiadó, Budapest 1997. 14.

⁵² *Győrffy György: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közöny 16. (1970: 1–2. sz.) 153–158.*

⁵³ Uo. 156.

⁵⁴ A két érsek viszályáról tanúskodó pápai okleveleket l. *Walther Holtzmann: XII. századi pápai oklevelek kánonjogi gyűjteményekből. Századok 93. (1959: 2–4. sz.) 412–415.* Az ellentét előzményeiről l. *Kosza László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig.* In: *Kalocsa történetéből.* Szerk. *Kosza László.* Kalocsa 2000. 39–42.

⁵⁵ E szakaszokra l. *Emilia Jamrozik: The Cistercian Order in Medieval Europe.* Routledge, London–New York 2013. 50–51. Néhány magyarországi alapítással vagy alapítási kísérlettel össze-

gyarországi monostoralapítások felelevenítésének terve tehát legkésőbb már két évvel 1179 előtt, 1177-ben megszületett. Ezt bizonyítja V. Lipót osztrák herceg 1177/1178-ban kiállított oklevele, amely garantálja, hogy a clairvaux-i szerzetesek szabadon, mindenféle vám fizetése nélkül átkelhetnek országán.⁵⁶ Az ausztriai kolostorok anyaapátsága Morimond volt, így — Koszta László megfigyelése szerint — bizonyosan a Magyar Királyságba tartó cisztercieknek szólt az oklevél.⁵⁷

A ciszterci rend irányításának és terjeszkedésének központosított jellege miatt valószínűtlennek tartom, hogy III. Béla kifejezetten Pontignyből kért volna szerzeteseket. Arra a kérdésre, hogy miért mégis éppen ez a kolostor, a *füliákkal* addig csak Franciaországban és Itáliában rendelkező Pontigny lett Egres anyaapátsága, véleményem szerint máshol keresendő a válasz.

Ismeretes, hogy 1183-ban magas rangú ciszterci szerzetesekből álló küldöttség járt III. Béla udvarában. Cikádon, Egresen és Zircen a rend már korábban berendezkedett, a ciszterciek előjárói most Pilis és Szentgotthárd alapítását (1184) készíthették elő. A követséget Péter cîteaux-i apát (1181–1184) vezette, akit elkísért a főapátság perjele, Vilmos, valamint Ubicellus (Wezilo) pairis-i apát és két cîteaux-i szerzetes: Péter és Servius. A király a franciaországiakhoz hasonló kiváltságokkal ruházta fel a már létező és a jövőben alapítandó magyarországi kolostorokat, s megengedte, hogy szerzeteseik — az újonnan érkező ismeretlen rendtagokkal és *conversusokkal* (laikustestvérekkel) együtt — szabadon egyik apátságból a másikba utazzanak.⁵⁸ A *Gallia Christiana* 1728-ban — tehát a franciaországi egyházi levéltáraknak a 18. század végén bekövetkezett tömeges pusztulása előtt — egy olyan 1182-ben kelt oklevélre hivatkozik, amelyben III. Béla Péter apátot atyjának (*patrem suum*) nevezte, s már ekkor, az utazás előtti évben biztosította a magyarországi ciszterciek számára azon előjogokat, amelyeket azok Franciaországban élveztek.⁵⁹

Példátlan jelenség, hogy a rend feje személyesen tárgyaljon a ciszterciek megtelepedéséről egy olyan távoli országgal, mint Magyarország. Ez a kitün-

függő státútum is jól szemlélteti a több évig is elhúzódó folyamatot, pl. 1205: *Canivez, J.*: Statuta i. m. I. 317; 1223: II. 28; 1233: II. 124–125; 1234: II. 130; 1235: II. 151–152; 1239: II. 208; 1240: II. 228, III. 41–42.

⁵⁶ L. Dei gratia dux Austrię. Noverint omnes tam presentes quam hii, qui post futuri sunt, quod nos venerabilis fratribus de Claraualle hanc in nomine Domini in terra nostra libertatem indulimus, ut quicumque ex eis pro necessitate iamdicti claustrum terram nostram transierint, absque omni impedimento et sine theloneo, quod vulgari űta dicitur, lebere vadant et veniant. Volumus itaque, quod nemo sit, qui eos euntes vel redeuntes in terra nostra aliquo modo offendat vel sub occasione thelonei quicquam ab eis exigat. Quod si quis in hoc nostre voluntatis interdicto contraire presumpserit, absque dubio se noverit nostre indignationis iram incursum. – Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich. I. Die Siegelurkunden der Babenberger bis 1215. Szerk. *Heinrich Fichtenau – Erich Zöllner*. Wien 1950. 66. Nr. 50.

⁵⁷ *Koszta László*: A ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5. (1993: 1–2. sz.) 117.

⁵⁸ *Chrysostomus Henriquez*: Regula, constitutiones et privilegia Ordinis Cisterciensis. Antwerpen 1630. 233; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér, Budae 1829–1844. (A továbbiakban Fejér CD) II. 202.

⁵⁹ Az elveszett oklevelet a mű sajnos nem idézi teljes egészében l. *Gallia Christiana* tom. IV. Paris 1728. 989.

tett figyelem nem csak az alapító, III. Béla eltökéltségét bizonyíthatja — a rendi vezetés, Péter apáttal az élén, bizonyára különösen elkötelezett volt a terjeszkedés, illetve a magyarországi megtelepedés ügye mellett.⁶⁰ Péter 1177 és 1180 között, tehát éppen Egres alapításának idején, Pontigny apátja volt, és 1181-ben — elsőként és több mint száz évig egyedüliként e közösség vezetői közül — emelkedett a főpáti méltóságba.⁶¹ Valószínűnek tűnik, hogy Pétert még Pontigny apátjaként bízta meg a generális káptalan a magyarországi alapítások felügyeletével, s ezt a feladatot még főpátként is a szívéen viselte. Egres alapításának hátterében tehát nem annyira Pontigny esetleges magyar kapcsolatait látom, mint inkább Péter apát személyes megbízását, amelynek főpáti hivatalában is kitüntetett figyelmet szentelt — noha ekkor már Clairvaux-ból (Zirc) és a clairvaux-i ág kolostoraiból: Troisfontaines-ből (Szentgotthárd) és Acey-ből (Pilis) folytatódott a telepítés.

Egres és Courtenay Jolánta

Láthattuk: nem igazolhatóak első francia származású királynénk feltételezett kötelékei Pontigny-vel; annál bizonyosabb azonban, hogy egy másik királyi hitves, II. András második felesége, Courtenay Jolánta, kapcsolatban állt Egres anyaaapátságával. Láthattuk azt is, hogy a 13. század első évtizedében a Courtenay-család temetkező egyházaként tekintett Pontignyra. Péter gróf, Jolánta édesapja, miután hírül vette, hogy sógora, Flandriai Henrik halála (1216) után őt választották a Latin Császárság uralkodójává, az indulás előtt feleségével, Jolántával együtt ismét adományt tett a kolostornak, ezúttal azért, hogy haláluk után évente megemlékezzenek róluk.⁶² Machovich Viktor szerint

⁶⁰ Annak ellenére, hogy a terjeszkedés már néhány évtizeddel korábban igen megterhelőnek bizonyult a rend számára, s 1152-ben a generális káptalan megtiltotta a további alapításokat és az incorporációt, a monostoralapítások — különösen Európa perifériáján — nem vesztettek lendületük-ből l. *Janet Burton – Julie Kerr: The Cistercians in the Middle Ages.* Boydell, Woolbridge 2011. 44.

⁶¹ *Waast Barthélemi Henry: Histoire de l'abbaye de Pontigny.* Auxerre 1839. 59–64. *Monique Peyrafort-Huin – Jean-Luc Benoît – Patricia Stirnemann: La bibliothèque médiévale de l'abbaye de Pontigny (XIIe–XIXe siècles): Histoire, inventaires anciens, manuscrits.* CNRS éditions, Paris 2001. 645. — Figyelemreméltó emléke a francia és a magyarországi ciszterci szerzetesek szellemi kapcsolatainak Pontigny apátságának könyvjegyzéke, amely a 12. században keletkezett. Ebből kiderül, hogy a burgundiai monostor számos könyvet (köztük Auxerre-i Remigius és Chartres-i Ivo műveit) adott kölcsön Magyarországra. A kódexek talán éppen Egresre kerültek, ám lehetséges, hogy a néhány évvel később alapított magyarországi ciszterci monostorok szerzetesei is a Pontigny-beli könyveken pallérozódtak. A montpellier-i egyetemi könyvtárban fennmaradt könyvjegyzékről hazánkban először Lovass Gyula adott hírt l. *Lovass Gyula: Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon. Egyetemes Philologiai Közönlöny* 62. (1938) 224–226. A forrásra, az azonosított kódexekre és a Pontigny apátság könyvkultúrájára l. *Peyrafort-Huin, M. – Benoît, J-L. – Stirnemann, P.: La bibliothèque médiévale i. m.* A szerzők a Pontigny-beli könyvek Egresre kerülésére is megfogalmazzanak egy hipotézist: 1197-ben Marie de Champagne, III. Béla özvegyének, Margitnak a testvére két szolgát adományozott Joscelinnek, Charmoye ciszterci apátjának, akik előtte Magyarországon meglátogatták a királynét. A szerzők szerint talán e követség során került sor a könyvek Magyarországra szállítására l. uo. 71. Az oklevélhez eddig nem sikerült hozzáférnem. Jelzete: Arch. dép. de la Marne, 16 H 13. Regesztáját l. *Edouard de Barthélemy: Recueil de chartes de l'abbaye de la Charmoye (Marne).* Paris 1886. 17–18.

⁶² *Machovich V.: A magyar–francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i.m. 277–278. 29. sz. j.; Le premier cartulaire i. m. 249, Nr. 205.*

a kezdetben Pilist előnyben részesítő II. András Jolánta befolyására kedvelte meg az egresi közösséget, amely 1224-től kezdve gazdag királyi adományokban részesült, s 1233-ban — miután Pecorari Jakab bíboros legátus, ciszterci szerzetes, Troisfontaines egykori apátjának jelenlétében elhunyt — ide temették az elhunyt királynét.⁶³ Nem kétséges, hogy életük utolsó évtizedében a királyi pár éppolyan szerepet szánt Egresnek, mint Jolánta szülei Pontignynek. II. András élete utolsó évében IX. Gergely pápa újra megerősítette a királyi adományát, valamint a közte és az egresiek közötti birtokcserét, amelyet III. Honorius 1223-ban már egyszer jóváhagyott;⁶⁴ bár András király adományának természetét nem ismerjük, elképzelhető, hogy misealapítványról is volt szó benne saját, mind két évvel korábban elhunyt második felesége számára.

Jolánta Châtilloni Annához hasonlóan egy fiatal keleti latin államból, ám ezúttal nem Antiókhából, hanem a Latin Császárságból érkezett. III. Béla feleségével ellentétben Jolánta nem az *Outremer*ben látta meg a napvilágot; II. András második hitvese gyermekségének javát Franciaországban, a Courtenay-udvarban töltötte. A fennmaradt kútfők alapján házasságkötéséről korántsem rajzolódik ki egyértelmű kép. A szakirodalom — Wertner Mór nyomán — majdnem egyöntetűen 1215-re helyezi az esküvőt.⁶⁵ Ezzel szemben Vajay Szabolcs úgy vélekedett, hogy András 1218-ban, kereszties hadjáratából visszafelé, Konstantinápolyban jegyezte el második hitvesét,⁶⁶ míg Koszta László szerint a házasságra valamivel 1217 előtt kerülhetett sor.⁶⁷ Vajajt minden bizonnyal az tévesztette meg, hogy Courtenay Péter csak azután indult el, hogy elfoglalja új országa trónját, miután III. Honorius 1217. április 9-én Rómában császárrá koronázta.⁶⁸ Péter sohasem érkezett meg fővárosába, mivel az epiruszi uralkodó fogságába esett, s ott is halt meg rövid idő múlva. Felesége és háza népe azonban szerencsésen partra szállt Konstantinápolyban 1217-ben. Vajay úgy gondolhatta, hogy Jolánta is édesanyja kíséretében érkezett keletre, s valóban ez lenne a kézenfekvő.

Forrásaink azonban mást állítanak. Több mint két hónappal Courtenay Péter és felesége római koronázása előtt, egy 1217. január 30-án kelt levelében, amelynek címezte a magyar király, III. Honorius pápa már Péter vejének nevezi II. Andrást.⁶⁹ Két ugyanebből az évből származó oklevélben, a magyar uralkodó azokat az érdemeket méltatja, amelyeket Péter győri püspök és egy

⁶³ *Machovich V.*: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i. m. 279. — A kolostor már az előző évtizedben is kereste az előkelő világi hölgyek pártfogását. Ezt igazolja az az eset is, amelynek kivizsgálásával a generális káptalan a cikádori és a zirci apátokat bízta meg 1212-ben: az egresi apát a klauzúra megsértésével a rendházon belül celebrált misét egy előkelő hölgy jelenlétében (in presentia comitissae) l. *Canivez, J.*: Statuta i. m. I, 389.

⁶⁴ Fejér CD VII/1. 250.

⁶⁵ *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 421.

⁶⁶ *Vajay Szabolcs*: *Dominae Reginae Milites*. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp. 1984. 400.

⁶⁷ *Koszta László*: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). Aetas 9. (1994: 1. sz.) 67.

⁶⁸ *Regesta Pontificum I–II.* Szerk. August Potthast. Berlin 1874–1875. I. 1874. 485.

⁶⁹ Fejér CD III/1. 187. (=Regesta Pontificum i. m. I. 1874. 479. Nr. 5440.)

Vruz nevű várjobbágy akkor szerzett, amikor Jolántát Konstantinápolyból Magyarországára kísérték.⁷⁰ Valószínűleg mindkét oklevél azelőtt keletkezett, hogy András elindult a Szentföldre, tehát 1217 első felében. Pelagius és István bíborosok 1216. április 1-jén, Rómában kelt oklevele pedig, amely a királyné koronázásának ügyében tesz igazságot a veszprémi püspök és az esztergomi érsek között, arról tanúskodik, hogy Jolánta magyarországi koronázására már hónapokkal 1216 áprilisa előtt sor került.⁷¹ Akkor tehát, amikor Jolánta családja még nem is készülhetett Konstantinápolyba, hiszen Henrik császár életben volt. A magyarországi források egyértelműen úgy tudják, hogy Jolánta előbb Franciaországban élt, majd Konstantinápolyból érkezett Magyarországra.⁷² Hogyan kerülhetett évekkal családja utazása előtt nagybátyja keleti udvarába?

E kérdésre azonos választ ad — egymástól bizonyosan nem függetlenül — két népnyelven alkotó 13. századi francia krónikaíró, Philippe Mouskés⁷³ és Baudoin d’Avesnes.⁷⁴ Szerintük Flandriai Henrik császár még halála előtt dinasztikus házasságokkal biztosította a Latin Császárság békéjét és biztonságát: elvette Boril bolgár cár (1207–1218) unokahúgát feleségül, unokahúgait, Courtenay Péter leányait András magyar és Laszkarisz I. Theodórosz nikaiai uralkodóval, valamint Boril bolgár cárral (1207–1218) házasította össze, ő maga pedig Boril unokahúgát vette feleségül. A házasságok mögött Hóman Bálint joggal látta a latin császár által kovácsolt szövetségi rendszert, amely előtt Flandriai Henrik Theodórosz feletti kis-ázsiai győzelme (1211) és Borillal történő kibékülése (1213) nyitotta meg az utat.⁷⁵ Az egymás létét immár elismerő két császárság közötti megállapodásra 1212-ben vagy 1214-ben került sor. A

⁷⁰ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923. (A továbbiakban RA) 105–106. Nr. 322; 111. Nr. 336.

⁷¹ Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis. A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára. 1103–1296. Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1896. 35. Nr. 38.

⁷² Cum itaque nostra coniux karissima, Regina Yoles, quamdam puellam nomine Ahalyz, ex ingenui sanguinis parentibus oriundam, de remotis Francie partibus secum in suis seruciis in Hungariam adduxisset... cuius innumerabilia tam mari, quam in terra uxori nostre, antequam ad nos de Grecia adduceretur, cum indesinenti fidelitate servitia... – Fejér CD III/1. 286.

⁷³ Comte Pierron... / S’orent serours prus et gentius. / Li buens rois de Hongrie, Andrius, / Ot l’ainsée que mult ama / que Henris d’Ango li douna; / Et la seconde ot Jehanins / Sires de Blas et de Comins; / La tierce fu sacans et aspre; / Cele si fu donnée à Lascre, / Un haut prince de la Turkie, / Qui grant tiere ot en sa baillie. – Chronique de la prise de Constantinople par les Francs. Szerk. Jean A. Bouchon. Paris 1828. 347–348.

⁷⁴ Bien avés oï dessus courment li emperères Henris ala on roiaume de Salenique et la guerre que il ot contre les Lombars qui voloient la terre retenir contre lui. Quant il les ot vaincus, il fist pais à Johennis, le roi de Blaquie, et à Toldre l’Ascre. Il prist la fille Johennis à femme, et li donna une soie nièche en mariage, et une en donna à Toldre l’Ascre, et la tierce au roi Andrieu de Hongrie. Ces III damoiselles estoient filles les conte Pierron d’Aussoire et la contesse Yolent, suer l’empereour. Par ces mariaiges aquist-il grant pais et grant aide. – Chronique de Baudoin d’Avesnes. Szerk. Joseph Kervyn de Lettenhove. In: Histoires et chroniques de Flandres, d’après les textes des divers manuscrits I–II. Hayez, Bruxelles 1879–1880. II. 1880. 674. — A francia történetírók tudósítását figyelembe véve értékeli az eseményeket Bárány Attila, aki felhívja a figyelmet a szakirodalom egy korábbi tévedésére is, amely szerint András azért vette feleségül Jolántát, hogy maga is sikeresen pályázhasson a császári trónra. A házasságra azonban már Henrik császár halála előtt sor került l. *Bárány Attila*: II. András és a Latin Császárság. *Hadtörténeti Közlemények* 126. (2013: 2. sz.) 466–467.

⁷⁵ *Hóman Bálint – Szekfü Gyula*: Magyar történet I. Bp. 1941. 437–438.

bolgárokkal kötött békére házasság tette fel a koronát; Michael Angold hasonló tervet valószínűsít a Nikaiai Császárság esetében is, amelyet megerősítenek Mouskés és d'Avesnes beszámolóí is, amelyek szerint e frigyekre még Henrik császár életében sor került.⁷⁶

Ezen a ponton azonban francia forrásainknak ellentmondanak a helyi szerzők: Georgiosz Akropolitésznél azt olvashatjuk, hogy Laszkarisz ekkor még nem Courtenay Péter valamelyik leányát, hanem egy örmény asszonyt vezetett oltár elé, akitől nem sokkal később gyermeke született. A császár hamarosan eltaszította második feleségét.⁷⁷ A kortárs Nikolaosz Meszaritész tudósítása szerint minderre 1214 karácsonyán került sor Nikaian. Fél évszázaddal később Theodórosz Szkutariotész már úgy tudja, hogy a menyasszony II. Leó örmény király leánya volt, míg az örmény források alapján valójában Leó unokahúgáról lehetett szó.⁷⁸ Angold szerint a házasság felbontásának hátterében az állhatott, hogy a nikaiai császár szívesebben került volna rokonságba a latin császárral, mint az örmény királlyal.⁷⁹ Az általa feltételezett tárgyalásokat azonban megakaszthatta Flandriai Henrik 1216-ban bekövetkezett halála. Courtenay Péter fogságba esése után felesége, Flandriai Jolánta két évig régensként uralkodott Konstantinápolyban; ennek ellenére — miként Niképhorosz Grégorász beszámol róla — Theodórosz csak 1219-ben vette végre nőül Péter és Jolánta egyik lányát, Máriát.⁸⁰ Még kevesebbet tudunk Jolánta testvéréről, aki a francia krónikák szerint Boril felesége lett. Georgiosz Akropolitész csak a bolgár cár kun származású feleségét ismeri.⁸¹

Mouskés és d'Avesnes krónikái, amelyek egyaránt Flandriában keletkeztek, alighanem valóban Henrik császár nem maradéktalanul sikeres dinasztikus házassági terveit tükrözik. Baudouin d'Avesnes értesüléseinek megbízhatósága franciaországi nézőpontja miatt keleti kérdéseket illetően első pillantásra kétséges lehet, mellette szólhat azonban az, hogy a főúri történetíró édesanyja a Courtenay-lányok unokatestvére volt. Jolánta két testvérével együtt kelhetett útra Auxerre-ből, hogy a Latin Császárságban nagybátyjuk külpolitikájának eszközei legyenek. Kérdéses, hogy melyik leányt melyik keleti uralkodónak szánták eredetileg, s mikor indultak el. Ha feltételezzük, hogy útra kelésük idején már ki volt jelölve jövőbelijük, néhány hónappal 1213 szeptember után, Gertrúd magyar királyné halálát követően hagyhatták el hazájukat. Lehetséges azonban az is, hogy indulásukkor még nem szemelték ki a grófkisasszonyok vőlegényeit, s így akár már 1213 előtt is Konstantinápolyban tartózkod-

⁷⁶ *Michael Angold: The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies.* In: *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204.* Szerk. Judith Herrin – Guillaume Saint-Guillain. Ashgate, Farnham 2011. 50–52.

⁷⁷ *George Akropolites: The History.* (Oxford Studies in Byzantium) Szerk. és ford. *Ruth Macrides.* OUP, Oxford 2007. 148. és 150–151. 5. sz. j.

⁷⁸ Uo. 150–151, 5. sz. j.

⁷⁹ *Angold, M.: The Latin Empire of Constantinople* i. m. 52.

⁸⁰ *Patrologiae cursus completus. Series Graeca posterior.* Szerk. Jacques-Paul Migne. Tom. CXLVIII. Paris 1865. 142.

⁸¹ *Macrides, R.: George Akropolites* i. m. 140. és 144. 22. sz. j.

kodhattak. Az utóbbi lehetőség mellett szólhat, hogy Jolánta kerülővel, nem közvetlenül Franciaországból érkezett Magyarországra.

Csak Jolánta gyermekkori játszópajtásáról és kislányának későbbi dajkájáról, Ahalyzról tudjuk bizonyosan, hogy Konstantinápolyból került úrnőjével Magyarországra.⁸² Ugyanezt feltételezik Csák nembeli Miklós francia származású feleségéről is.⁸³ Talán már ekkor Jolánta mellett volt rokona, Dénes, és Galterius lovag, akik 1235-ben néhai úrnőjük lányával, Jolántával Aragóniába utaztak.⁸⁴ A troisfontaines-i ciszterci apátság jól értesült történetíró szerzetese, Albericus szerint Jolánta apai ágról származó unokatestvére, egy bizonyos *Hugo de Marchia in Hungaria* is Magyarországon tartózkodott ekkoriban.⁸⁵ Bertalan veszprémi prépost (majd 1226-tól püspök) és a burgundiai származású Bertalan pécsi püspök személyében egyháziak is voltak az ifjú királyné magyarországi környezetében, ám nincs konkrét bizonyíték arra, hogy a főpapok valóban a Latin Császárságból érkeztek.⁸⁶ A pécsi püspök személyéhez mindenesetre felleltébb ragaszkodhatott a királyné, hiszen Bertalant bízták meg az ifjabb Jolánta és I. Jakab aragóniai király házasságának előkészítésével, amelynek során a főpap ellátogatott a magyar királyné szüleinek auxerre-i, namuri és burgundiai birtokaira is.⁸⁷

Ciszterciek is lehettek Jolánta mellett, akik származhattak a szülei által kitüntetett Pontignyből, de a Latin Császárságból is. 1204 után ugyanis sorra jöttek létre a ciszterci kolostorok Konstantinápolyban, s a görög vidéken. Különösen kedvelte őket Monferrati Bonifác thesszalonikéi király, akit szoros kapcsolatok fűztek a negyedik kereszties hadjárat egyik központi alakjához, Lucelle

⁸² Fejér CD III/1. 286.

⁸³ *Kosztá L.*: Egy francia származású főpap i. m. 67. — Miklós ispán végrendeletének első, 1228. évi II. András-féle megerősítése a pannonhalmi konvent 1434-ből származó átírásában maradt fenn (DL 88 083, kiadását l. A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I–III. Szerk. Dreska Gábor. Győr 2007–2010. II. 2008. 265–267). Az ezzel szóról szóra megegyező végrendeletet 1231-ben II. András újra megerősítette, ám ezen az oklevélen nem szerepel méltóságsor l. Fejér CD III/2. 227. (=RA I. 153. Nr. 477.) A Zsigmond-kori átírás méltóságsorában szerepel Bulcsú csanádi püspök, noha hitelt érdemlő források szerint 1228-ban és 1229-ben még a kancellári hivatalt töltötte be győri püspökként, s a csanádi püspökségben 1229-ben üresedés volt l. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.) História–MTA TTI, Bp. 2011. 87. E méltóságsor tehát nem teljesen hiteles, ugyanakkor a szó szerinti egyezés miatt nem látom a hamisítás indítékát.

⁸⁴ *Kosztá L.*: Egy francia származású főpap i. m. 67.

⁸⁵ Monumenta Germaniae Historica Scriptorum (a továbbiakban MGH SS) tom. XXIII. Szerk. *Georg Heinrich Pertz*. Hannover 1874. 874. — Albericus szerint a szóban forgó Hugó Courtenay Péter egy ismeretlen nevű lánytestvérének a fia volt. A Marchia in Hungaria elnevezés a Szent István-kori déli határispánság egy részére vonatkozhat. Éppen a Magyarországon igen ritka Hugó nevet viseli a kevei ispán 1213-ban l. *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 207.

⁸⁶ Bár így vélekedett már az egyházmegye egyik első monográfusa, Koller József is l. *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812. II. 1782. 45. Bertalan esetében joggal gyanakodhatunk, ám a francia főpapok nem szükségszerűen Jolántával érkeztek az országba, mint azt a liége-i származású Róbert veszprémi püspök (1209–1226), majd esztergomi érsek (1226–1239) példája is mutatja, aki már II. András második esküvője előtt magas méltóságot viselt Magyarországon.

⁸⁷ *Thallóczy Lajos*: Árpádházi Jolán, Aragon királynője (Egy oklevél-melléklettel). Századok 31. (1897: 7. sz.) 580.

ciszterci apátjához, Péterhez.⁸⁸ III. Ince pápa egy 1205-ben kelt leveléből tudjuk, hogy III. Béla lánya, Iszaakiosz Angelosz császár özvegye és Bonifác király új felesége, Margit a lucelle-i apát lelki iránymutatása mellett tért vissza a latin rítusú keresztények közösségébe.⁸⁹ Bonifác hívta az első ciszterci közösséget a latin Görögországba: Chortaiton régi kolostorát 1205-ben lakták be Lucelle szerzetesei.⁹⁰ Második férje halála (1207) után Margit régensként irányította Thessalonikét, amelyben legfőbb támasza Flandriai Henrik császár volt. Nem kizárt, hogy II. András testvére, a thessalonikéi királyné részt vett Jolánta esküvőjének előkészítésében.⁹¹ Margit és utódai ciszterci kapcsolatai akkor sem halványultak el, amikor a királyné Thessaloniké bukása idején visszköltözött Magyarországra: saját, illetve első férjétől származó fia, Kaloján birtokán alapította Béla királyfi a bélakúti (pétevárad) ciszterci kolostort 1234-ben.⁹²

A források szűkössége miatt csak töredékesen láthatjuk azt a kétségtelesen létező kapcsolati hálózatot, amely Jolánta és magyarországi környezete, valamint a ciszterciek — különösen Egres — között fennállt. E kapcsolati háló meghatározottabban körvonalazható alakja Csák nembeli Miklós, Ugrin esztergomi érsek (1204. április 24. előtt–augusztus 20. előtt) öccse, akinek második felesége francia származású volt. A királyné két fennmaradt oklevele közül az egyik Miklósnak szól: 1226-ban Jolánta az öt híven szolgáló *comes*nek adományozta Vinér falut.⁹³ Aragóniába költözése előtt a Jolánta királyné szolgálatában álló Galterus lovag éppen Miklós ispánnak adta el Torda nevű *praedium*át.⁹⁴ Számos végakarata közül az utolsó, 1239. évi — két változatban is fennmaradt — dokumentum az egresi monostor — a ciszterciek számára egyébként tilos — hiteleshelyi tevékenységének magányos tanúja.⁹⁵ Ezekben a nem sokkal korábban elhunyt ispán megnevezése már *comes de Guedeck*, amely az Egreshez közeli Gödöst, Miklós utolsó lakóhelyét jelöli.⁹⁶ Két egresi szerzetes, Radulphus és Magyarországi Péter is jelen volt annál a megegyezésnél, amely Miklós ispán elsőszülöttje és özvegye között jött létre ugyanebben az évben az Egreshez közel fekvő Csanád megyei Rahonca konventje előtt.⁹⁷

⁸⁸ Brown, E. A. R.: The Cistercians i. m. 86. — Két másik ciszterci előjáró, Márton, Pairis apátja, és Guy, Vaux-de-Cernay apátja egyaránt fontos szerepet játszottak a negyedik keresztes hadjáratban, s mindketten megpróbálták a keresztéseket lebeszélni Zára elfoglalásáról l. Uo. 73–74.

⁸⁹ Uo. 78; Patrologiae cursus completus. Series Latina. Tom. CCXV. Paris 1855. 714.

⁹⁰ Nikiphoros I. Tsongarakis: The Western Religious Orders in Medieval Greece. (Diss.) University of Leeds, Leeds 2008 64–67. http://etheses.whiterose.ac.uk/1014/1/uk_bl_ethos_486386.pdf [2014. január: 30.]

⁹¹ Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. I. 437.

⁹² Takács Miklós: A bélakúti/pétevárad ciszterci monostor. Forum, Újvidék 1989. 11.

⁹³ Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II, Forráskiadványok 45.) Szerk. Szentpétery Imre – Zsoldos Attila. Magyar Országos Levéltár–MTA TTI Bp. 2008. 46. Nr. 48.

⁹⁴ Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Pest 1860–1874. Szerk. Wenzel Gusztáv. VI. 569–570. (=RA I. 170, Nr. 540.)

⁹⁵ 1239: DL 61 140 (Juhász K.: Die Stifte i. m. 218–219) és DL 61 141 (Fejér CD IV/1. 162–163), Solymosi L.: Észrevételek i. m. 247.

⁹⁶ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Akadémiai, Budapest 1963, 857.

⁹⁷ DL 62 150 (Juhász K.: Die Stifte i. m. 219–220) — Az oklevélről l. Szovák Kornél – Takács Imre: Ádám rahoncai perjel és a rahoncai konvent oklevele a konvent pecsétjével. In: Paradisum

Egres második *filiája*, Keresztúr, amely az alapítási listák szerint 1214-től működött, alighanem azonos a Csákok 1146-ban már álló nemzetségi monostorával, Vértesszentkereszttel, ahol a 13. század elején nagyszabású — bár korántsem a fehér barátokra jellemző egyszerűségről tanúskodó — építkezések zajlottak; Hervay szerint ez lehet az a bencés kolostor, amelynek élére 1214-ben egy ciszterci rendi statútum szerint egy Cikádorból származó ciszterci szerzetes került.⁹⁸ Miklós ispán többször is végrendekezett az ősi birtokról, amelyen e kolostor állt. Személye bizonyosan nem független attól, hogy a kegyurasága alá tartozó apátságot éppen a ciszterciek vették át. Az ispán egy 1231-ben (eredetileg 1228-ban) kelt választékos megfogalmazású, horatiusi reminiscenciákat is tartalmazó személyes hangvételű végrendelete, valamint francia kapcsolatai alapján Sólyom Károly azt gondolta, hogy őt rejti Anonymus *prologus*ának N *siglája*.⁹⁹ Az 1228-as oklevél 1434-ben készült szó szerinti átírása szerint az oklevél fogalmazója Miklós rokona, Ugrin kalocsai érsek volt, aki már egy 1217-ben fogalmazott oklevél tanúsága szerint is fejből idézte Horatiust.¹⁰⁰ Meg kell azonban említeni, hogy Bulcsú megjelenése csanádi püspökként a Zsigmond-kori átírásban szereplő 1228. évi méltóságsorban gyanússá teszi az oklevél hitelességét.¹⁰¹

Miklós 1222 és 1224 között viselte a csanádi ispánságot.¹⁰² Ekkoriban kerülhetett sor Egres és II. András között egy közelebről nem ismert birtokcserére, amelyet III. Honorius pápa 1224. április 2-án erősített meg.¹⁰³ Talán ekkor kerültek a kolostor tulajdonába Nagyküküllő-menti birtokai: Apátfalva (Csicsóholdvilág), Szászcsanád, Sornsten (Sorostély) és Kisselyk.¹⁰⁴ Ez ellen szól azonban az, hogy a fenti birtokokhoz közeli Monora — legalábbis az eredeti elvesztett oklevél egy 1367-ből származó tartalmi átírása szerint — már 1205-ben Egreshez tartozott;¹⁰⁵ a Nagyküküllő-menti birtoktest így már III. Béla vagy

plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 2001. 98.

⁹⁸ *Hervay F. L.*: Repertorium i. m. 120–121.

⁹⁹ *Sólyom Károly*: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966: 1–2. sz.) 78.

¹⁰⁰ *Szovák Kornél*: Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 106. (1990: 1–2. sz.) 11–12.

¹⁰¹ L. 83. sz. j.

¹⁰² *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája i. m. 146.

¹⁰³ *Vetera monumenta historica Hungariae I–II. 1859–1860.* Szerk. Augustinus Theiner. I. 1859. 49. Nr. 102.

¹⁰⁴ Egres birtokaira l. *Bósz E.*: Az egresi ciszterci apátság i. m. 44–48; *Hervay F. L.*: Repertorium i. m. 95. — Apátfalvát, Szászcsanádot, Sornstent és Kisselyket először az a vélhetően 1315-ben kelt oklevél említi, amelyben I. Károly újra beiktatta az apátságot a Kánok által elfoglalt erdélyi birtokaiba l. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. 1191–1342.* Szerk. Franz Zimmermann – Carl Werner. Hermannstadt 1892. 301–302 (a továbbiakban ZW) és *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1320). Századok 122. (1988: 1. sz.) 111. 105. sz. j. A 14. század elején Egres még számot tarthatott az országot újraegyesítő I. Károly király védelmére, ám a következő évek pereit arra engednek következtetni, hogy — ha az apátok követeléseit jogosak voltak — az egresi ciszterciek nem kapták vissza minden régi birtokukat a királytól.

¹⁰⁵ Erdélyi Okmánytár. Szerk. Jakó Zsigmond. I. (1023–1300) (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26.) Bp. 1997. 131, Nr. 31. (=RA I. 69–70. Nr. 220.)

Imre király életében is az egresi cisztercieké lehetett. Hasonló lehetett a helyzet a Monora szomszédságában fekvő Farkastelkével és Vézával; az előbbiért 1318-ban, az utóbbiért 1320-ban pereskedett sikertelenül az egresi apát.¹⁰⁶ A kolostor első földbirtokai, a laikustestvérek által megművelt *grangiák* — ciszterci szokás szerint — bizonyára a kolostor közvetlen közelében feküdtek,¹⁰⁷ ám ezek közül név szerint csak Pabar és Telek ismert.¹⁰⁸ Hogy ezek kezdetől fogva lakott települések voltak-e, vagy a rend szabályainak megfelelően eredetileg nem falvak, hanem csak majorságok lehettek, nem tudjuk; ha a ciszterci gazdálkodás sajátos formái meg is jelentek Magyarországon, a tatárjárás viharát valószínűleg nem élték túl.

Egres és a kunmisszió

A már említett Albericus troisfontaines-i szerzetes bőséges hírekkel szolgál a tatárjárást megelőző fél évszázad Magyarországról.¹⁰⁹ 1223-at követően a tudósítások rendszertelenné válnak, 1233 és 1239 között egyenesen évkönyvszerűek. Az 1223 és 1228 közötti hírek Róbert érsek missziós tevékenységére összpontosítanak, s ezt követően is elsősorban az ország keleti részéről származó, elsősorban a kunok térítésével kapcsolatos információk dominálják Albericus magyarországi értesüléseit. Machovich Viktor mindezek alapján kétségbe vonta az Albericus állítólagos forrásául szolgáló, Hóman Bálint által feltételezett pilisi feljegyzések (1196–1228) létezését.¹¹⁰ A világkrónikában szereplő magyar vonatkozású uralkodói genealógiák ugyanis nem szükségszerűen származtak Pilisről: az Árpád-házi uralkodók más ciszterci kolostorokat, így Zircet, Szentgotthárdot, Toplicát és mindenekelőtt a királyi temetkezőhelyül válasz-

¹⁰⁶ Véza: ZW I. 343. Lehetséges, hogy ekkor még ugyanaz a János volt az apát, aki 1318-ban ugyancsak sikertelenül követelte Farkastelkét új birtokosaitól, fenefalvi Blauuchtól és Hennyngtől l. DL 30 602. János apát nem szerepel sem a Bósz, sem Hervay által összeállított apátlisztában l. *Bósz E.*: Az egresi ciszterci apátság i. m. 55; *Hervay F. L.*: Repertorium i. m. 96.

¹⁰⁷ Az eredeti szabályok szerint a grangiák egy napi járóföldön belül estek, hogy az apátság közvetlen ellenőrzése alatt maradhassanak, s hogy a laikustestvérek naponta részt vehessenek az istentiszteleten l. *Lékai Lajos O. Cist.*: Ciszterciek. Eszmény és valóság. Szent István Társulat, Bp. 1991. 281. A ciszterci monostorokhoz közeli, központi birtoktestek a gyakorlatban nem feltétlenül váltak grangiákká, vagyis majorságokká l. *Ferenczi László*: Észrevételek a topuszkói (toplicai) ciszterci apátság birtokstruktúrájával kapcsolatban. In: A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Guitman Barnabás. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 5.) PPKE-BTK, Piliscsaba 2009. 277–292.

¹⁰⁸ *Hervay F. L.*: Repertorium i. m. 95.

¹⁰⁹ E hírekről és forrásaikról mindenekelőtt l. *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. MTA, Bp 1925. 5–22; *Latzkoviits László*: Alberik krónikájának magyar adatai. Szeged 1934; *Machovich V.*: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i. m. 269–275.

¹¹⁰ *Hóman B.*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum i. m. 15–19; *Machovich V.*: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i. m. 274. Machovich tanulmánya teljesen feledésbe merült, megfontolásra érdemes álláspontja nem szerepel az Albericus krónikájának magyar vonatkozásait tárgyaló legutóbbi munkákban sem l. pl. *Csákvó Judit*: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: Tiszteletkőr: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2012. 515–526.

tott Egrest is kitüntették pártfogásukkal.¹¹¹ Csupán két olyan hír van, amely kifejezetten pilisi eredetre utalhatna: a budavári és esztergomi tűzvészről beszámoló 1223-as, és a pilisi apát által II. András teteméért indított per 1235-re vonatkozó értesülése, amelynek kimenetelét Albericus nem ismeri. Machovich szerint azonban — s ebben véleményem szerint igazat adhatunk neki — a franciaországi történetíró 13. századi magyar híreinek forrásaihoz Béla erdélyi herceg és mostohaanyja, Jolánta királyné áll közel.¹¹²

Albericus világrónikájában nem Pilis az egyetlen megemlített magyarországi ciszterci apátság. A ciszterci történetíró Jolánta királyné temetésével (1233) kapcsolatban szót ejt Egresről, majd szokatlan hírrel lepi meg olvasóját: 1235-ben Egres filiája, az Olt-parti Kerc ciszterci kolostora mellett alacsony termetű vörös lovasok okoztak felfordulást.¹¹³ Mivel a helyiek részéről ellenállást tapasztaltak, a hegyekből leereszkedő 200 főnyi csapat visszavonult. Csak egyet tudott közülük egy helybeli rövid időre visszatartani, – miután bevörösítette támadója kezét — ám hamarosan ez is elmenekült. A királyság keleti fertályából származó mesés történet árulkodó: a kunok térítésére vonatkozóan Albericus informátora inkább egy kerci vagy az Olt-menti kolostor anyaapátságából, egy Egresről származó ciszterci szerzetes lehetett. Egres ismert birtokainak a többsége is Erdélyben feküdt. A kunmisszió, Egres, Kerc és a királyi család közötti szoros összefüggésre jellemző, hogy a német lovagrend és II. András viszályának rendezésével III. Honorius pápa a lilienfeldi apát mellett az egresi és a kerci kolostorok előljáróit bízta meg 1225-ben, s Machovich az egresi apát közvetítőmunkáját látja abban is, hogy a pápa Jolántát is felkérte, hogy járjon közben a lovagok érdekében férjénél.¹¹⁴

A Fogarasi-havasoktól északra, a Szebent és Brassót összekötő út mentén fekvő Kerc alapításakor (1202) a kontinens egyik legkeletibb ciszterci kolostora volt.¹¹⁵ Létrejöttét hasonló okok mozdíthatták előre, mint az Elbától keletre eső szláv pogányok földjén és a Baltikumban alapított ciszterci házakét, amelyek egyszerre voltak a terjeszkedés és a térítés eszközei. A ciszterciek jócskán kivették a részüket az északkeleti misszióban.¹¹⁶ Bernót, az amelungsborni ciszterci apátság szerzetesét, a mai Mecklenburg területén található nyugati szláv obodrita törzsek apostolaként tartják számon. A misszionált terület két ciszterci kolostorának, Doberannak (1171) és Dargunnak (1172) az alapítása is az ő nevéhez fűződik.¹¹⁷ Livónia második püspöke, Bertold (1196–1198) szintén ciszterci volt.¹¹⁸ A rend sorai közé tartozott a lívek térítője, Dietrich von Treyden, aki éppen 1202-ben alapította a Livóniai Kardtestvérek rendjét, s később az észtek té-

¹¹¹ Machovich V.: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i. m. 272.

¹¹² Uo. 276.

¹¹³ MGH SS XXIII. 937–938.

¹¹⁴ Machovich V.: A magyar-francia cisztercita kapcsolatok történetéhez i. m. 281. Az egresi apátok pápai megbízásaira l. Bósz E.: Az egresi ciszterci apátság i. m. 37–43.

¹¹⁵ A kerci apátság kezdeteire l. Baumgartner Alán: A kerci apátság a középkorban. Bp. 1915. 20–30.

¹¹⁶ Burton, J. – Kerr, J.: The Cistercians in the Middle Ages i. m. 50.

¹¹⁷ Jamroziak, E.: The Cistercian Order i. m. 79.

¹¹⁸ Uo.

rítőpüspöke lett (1211). Dietrich volt a livóniai Daugavgriva (Dünamünde) ciszterci kolostorának (1208) első apátja is. A második apát, Bernhard, a balti szelonok térítőpüspökeként tűnik fel 1218-ban.¹¹⁹ Eleinte (1206-tól) a poroszok térítésében is részt vettek ciszterci szerzetesek, ám itt a Német Lovagrend és a domonkosok jóval sikeresebbnek bizonyultak.¹²⁰ Bár terjeszkedésüket korántsem csak ez mozdította elő, a 12. és a 13. század fordulóján szemmel láthatóan nagyon fontos szerep jutott a cisztercieknek Európa keleti határainak kiterjesztésében, a feltöretlen területek megszelídítésében, valamint a nem keresztény népek térítésében. Nem véletlen, hogy III. Honorius pápa 1221-ben azt kérte az esztergomi és a kalocsai érsekektől, hogy a keresztény térítés céljaira éppen ciszterci szerzeteseket küldjenek egyháztartományukból Rómába.¹²¹

A keresztény Magyarország és a pogány kun törzsek havasalföldi szállásterületei közötti lakatlan határvidéken épült fel a kerci monostor. Szerzetesei alighanem ugyanazzal a céllal érkeztek ide 1202-ben Egresről (vagy Pontignyből), mint a teuton lovagok kilenc évvel később: részt akartak venni a kunok megtérítésében. A missziót a Német Lovagrend kiűzése után a domonkosok és a francia származású magyarországi főpapok folytatták: Albericus szerint Barc kun fejedelem 1227-ben Róbert esztergomi érsek, Bertalan pécsi, Bertalan (Albericusnál: Vilmos) veszprémi és Rajnáld (Albericusnál: Vilmos) erdélyi püspök jelenlétében keresztelkedett meg tizenötezer emberével együtt Erdélyben.¹²² A következő évben Róbert érsek Theodoricus domonkos tartományfőnököt nevezte ki a kun térítőpüspökség élére.¹²³ Több mint valószínű, hogy Kerc továbbra is szerepet játszott a misszióban. Albericus kunokra vonatkozó hírei tehát — talán egresi közvetítéssel — alighanem Egres *filiájából*, a kerci ciszterci apátságból származnak.

András temetkezési helye

A magyarországi krónikák túlnyomó többsége szerint nem csupán Jolánta királyné, hanem királyi férje is a magyar-francia világi és egyházi kapcsolatok gyűjtőpontjában lévő egresi kolostorban nyert végső nyughelyet. A források azonban ellentmondóak, s éppen az az Albericus vall II. András egresi temetkezése ellen, aki arról ír, hogy Jolánta sírja bizonyosan itt volt: szerinte a királyt Váradon temették el, ám a pilisi apát pert indított András testéért.¹²⁴ A per ki menetelét Albericus szemmel láthatóan nem ismerte, s úgy tudta, hogy II. András porhüvelyé változatlanul Váradon pihen. Nem segíti a tisztánlátást, hogy a középkori hazai emlékezet is megosztott a kérdésben: krónikáink hol Egresen, hol Váradon tudják a király maradványait. A sír holléte körüli bizonytalanság arra utal, hogy a hely már korán feledésbe merült — alighanem azért, mert

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ *Vetera Monumenta* i. m. I. 1859. 27–28. Nr. 49.

¹²² MGH SS XXIII. 920.

¹²³ Uo. 921.

¹²⁴ *Andreas rex Hungarie moritur et sepelitur in civitate Waradino, reclamantibus abbate et fratribus de Pelicio et super hoc causam agentibus.* – MGH SS XXIII. 937.

már a tatárjárás idején feldúlták, akár Egresen, akár Pilisen, akár Váradon volt.¹²⁵ Árukkodó mindenestre, hogy a Váradi kódexben (**W**, 15/16. sz.) olvasható, valamivel 1374 után, alighanem Váradon megszövegezett krónika (**w**) nem tud arról, hogy András valaha is a püspöki székhelyen nyugodott volna; ehelyett a király sírhelyeként Egrest jelöli meg, amelyet — jelezve a király kötődését az egresiekhez — ráadásul az uralkodó saját kolostorának (*in monasterio suo Egres*) nevez.¹²⁶ Jellemző a Dubnici Krónika (**d**) híradása is, amelyből mindkét változatot megismerhetjük, anélkül, hogy az ellentmondás feloldására bármilyen kísérlet történe.¹²⁷

Ami krónikáink II. András temetésére vonatkozó híradásait illeti, a különböző krónikaváltozatok hagyományos leszármazási rendje korántsem nyújt biztos támpontot. A Képes Krónika (**v**) családjának kéziratái — eltekintve a Béldi-kódextól (**V4**, 16. sz. eleje) — egyhangúan Egresre helyezik a királyi sírt,¹²⁸ s ugyanígy tesz a Budai Krónika családjának minden szövegtanúja — éppen a **d** és a szövegcsaládnak nevet adó ősnymtatvány (**B**) kivételével, ahol azt olvassuk, hogy András *teste Váradon, Szent László lábainál pihen*.¹²⁹ A Knauz-krónika kéziratái — vélhetően a **B** alapján — ugyanígy vélekednek, kivéve is-

¹²⁵ *Mátyás Flórián*: Szent László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből* 19. (1900:1) 24.

¹²⁶ *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini 1937–1938. (Reprint kiadása Szovák Kornél és Veszprémy László jegyzeteivel: Nap Kiadó, Budapest, 1999) (a továbbiakban SRH) I. 212.

¹²⁷ *Cuius corpus Varadini ad pedes sancti Ladizlai requiescit. Cuius corpus in monasterio de Egrus feliciter requiescit. – Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano Cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accuratae collatum*. Szerk. *M[átyás] Florianus*. (*Historiae Hungaricae Fontes Domestici I. Scriptores 3.*) Quinqueecclesiis 1884. 103. — Katona István úgy próbálta megoldani a kérdést, hogy feltételezte: András belső szerveit Váradon, magát a testet pedig Egresen temették el l. *Stephanus Katona*: *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae V. Posonii et Cassoviae 1783*. 746. Ez ellen szól, hogy krónikáink corpust emlegetnek, akár Egrest, akár Váradot jelölik meg sírhelyként, igaz, e szövegek vonatkozó részei mind a tatárjárás után keletkeztek. Albericus híradása sem utal hasonló kompromisszumra. Ám Katona felvetése nem nélkülöz minden alapot, hiszen éppen a 13. század második évtizedében vált széles körben elterjedté a királyi családok és az arisztokrácia körében egyaránt a szív és a belső szervek, valamint a test külön helyeken történő eltemetése. Noha a dinasztia elhunyt tagjának testét általában az ősök temetkezőhelyén helyezték örök nyugalomra, a patrónus az általa alapított új egyházakat is ki akarta tüntetni figyelmével, így szívét gyakran ezekre az új intézményekre hagyta. Mindez nem csak a bencés és ciszterci monostorok, később pedig a ferences és domonkos kolostorok tekintélyét és bevételeit növelte, hanem az elhunyt üdvösségét is garantálta a többszörös misealapítványok révén. A jelenség 13. századi elterjedtségére Angliában l. *Danielle Westerhof*: *Celebrating Fragmentation: the Presence of Aristocratic Body Parts in Monastic Houses in 12th and 13th Century England*. In: *Sepulturae Cisterciensis*. Cîteaux 56. (2005: 1–4. sz.) 27–44. Nem volt ritka, hogy gazdag örökösök férjei a feleségük családjával összefüggésben álló egyházi intézményekre hagyták szívüket. Nem fedezhető fel rendszer abban, hogy a szív vagy a test került az elhunyt házastárs mellé, az azonban bizonyos, hogy a testrészek külön temetésének egyik indoka épp az volt, hogy a temetéséről rendelkező személy néhai felesége vagy férje mellett is akart pihenni l. Uo. 41–42.

¹²⁸ Bécsi Képes Krónika (**V1**): „Cuius corpus in monasterio de Egrus feliciter requiescit.” Teleki-kódex (**V2**) és Csepregy-kódex (**V3**): „Cuius corpus in monasterio de Egrws feliciter requiescit.” Thuróczy-kódex (**V5**): „Cuius corpus in monasterio de Egres feliciter requiescit.” SRH I. 466.

¹²⁹ „Cuius corpus Varadini ad pedes Sancti Ladizlai requiescit.” Uo.

mét a névadót, a számos értékes többletet tartalmazó Knauz-kódexet (**KN**), amely egyáltalán nem is tudósít András temetkezéshelyéről.¹³⁰ Nagyon is tudósít azonban róla a Kézaihoz és a Budai Krónika családjához közel álló, a 13. századi krónikaszerkesztést minden fennmaradt krónikánknál hívebben megőrző Pozsonyi-kódex (15–16. sz.) krónikája (**p**), amely a Maros-parti Egrest nevezi meg helyszínként: *rex Endre... cuius corpus in monasterio abbatum de Egres iuxta fluvium Morus requiescit*.¹³¹ A **p** tehát itt nem **B**-vel, hanem a Budai Krónika családjának többi tagjával (s a Képes Krónika családjával) ért egyet. Domanovszky Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy a **B** számos ehhez hasonló kisebb változtatást és betoldást tartalmaz saját krónikacsaládjának tagjaihoz képest.¹³² Véleményem szerint a fentiek alapján egyértelmű, hogy a **B** Váradot illető híre később került be krónikáinkba, mint az Egresre vonatkozó, s nem alaptalan azt állítani, hogy a hír eredeti formájában, az V. István-kori szerkesztésben, úgy hangzott, ahogy a **p** ránk örökítette. Albericusszal szemben a 13. század második felében Magyarországon már úgy tudták, hogy II. Andrást végül Egresen temették el.

Ezzel párhuzamosan az sem ment feledésbe, hogy a király teste valamikor Váradon volt. A váradi helyszínrre vonatkozó hírek fennmaradt szövegtanúi közül a legkorábbiak a **d** (15. sz. második fele) és a **B** (1473), ám maga az értesülés jóval korábbi; erre utal Mügelin németnyelvű *Chronicon*-jának egyik wolfenbütteli kézírata (**Gu2**), amelyet 1429 előtt másoltak Magyarországon, s ahol a következő olvasható: *Der kunig Andreas ligt begraben zu Wardein in dem munster*.¹³³ Mindez a Képes Krónika családjába tartozó Béldi-kódex (**V4**) hírének fordításaként hangzik: *Andreas... cuius corpus in monasterio Waradiensi requiescit*.¹³⁴ Zavarba ejtő módon szinte ez az egyetlen egyezés a **V4** és Mügelin műve között, amely egyébiránt a Budai Krónika családjába tartozó Acephalus-kódexhez (**A**) áll közel.¹³⁵

A *Chronicon* többi kézírata — köztük a legmegbízhatóbbnak ítélt másik wolfenbütteli (**Gu1**, 15. sz. eleje) — ezzel szemben így tudósít: *Der kunig Andreas ligt begraben zu Weyssenburg in dem munster*.¹³⁶ Gondolhatnánk arra, hogy a Magyarországon készült **Gu2** változatban a **V4** egy előzménye alapján kijavították a Mügelin által tévesen lejegyzett, Váradot Fehérvárral összekeverő mondatot. Lehetséges az is, hogy Mügelin a **V4**-hez — e tekintetben — közel

¹³⁰ Párizsi v. Cornides-kódex (**Co**, BnF lat. 5941a): „Cuius corpus Waradini quiescit ad pedes sancti Ladislai.” *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Szerk. *Gombos F. Albin*. II. Bp. 1937. 982. Toldy Ferenc kiadása (**T**): „Sepultus in templo Waradiensi.” Uo. 986. A müncheni (**M**) és a bécsi (**V**) kéziratot nem láttam. Ami **M**-et illeti, az SRH reprint kiadásában szereplő jelzet alatt (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Germ. 311, 85^r–88^v l. SRH II. 769), a Bayerische Staatsbibliothek által digitalizált kódexben a krónikát nem találtam meg.

¹³¹ SRH II. 42.

¹³² *Domanovszky Sándor*: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905) 406–407.

¹³³ SRH II. 206

¹³⁴ SRH I. 466; SRH II. 206. 8. sz. j.

¹³⁵ *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok 36. (1902) 827–828.

¹³⁶ SRH II. 206.

álló krónikát fordított le németre, s eredetileg *Wardein* szerepelt nála. Ebben az esetben a *Weyssenburg* alak későbbi félreértés eredménye, amelyet az táplálhatott, hogy a korban már valóban Székesfehérvár volt a királyi temetkezőhely.

Annyi bizonyos mindenesetre, hogy a **V4**-ben és Mügelnél (**Gu1**, **Gu2**) egyaránt olvasható *in monasterio/in dem munster* alak romlott. Váradon ugyanis II. András nem temethették kolostorba — hacsak a II. István által alapított váradelőhegyi premontrei prépostságra nem gondolunk, ami teljesen valószínűtlen — hanem csakis székesegyházba, Szent László mellé. Kézenfekvő tehát, hogy a **V4** és Mügeln forrásánál eredetileg nem Várad (illetve a további romlásról árulkodó Székesfehérvár) neve szerepelt, hanem egy kolostoré, amely a többi krónikaszöveg alapján nyilvánvalóan Egres volt. Tehát már legkorábban 1429-ben, de esetleg már Mügeln működése (14. sz. közepe) előtt volt olyan magyarországi történeti mű, amely úgy tudta: II. András Váradon temették el.

Nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésben nem lehet megnyugtatóan állást foglalni; az ellentmondások mögött ott feszül a földi maradványokért folytatott per botrányát követő lefojtott csönd, s látásunkat elhomályosítja a tatárdúlás füstje. Nincs okunk kételkedni abban, hogy II. András először Váradon temették el — Albericus szövege megengedi, hogy ott is halt meg — ám eredeti szándékaival inkább összhangban állhatott a kor divatjának megfelelően és második felesége családjának szokása szerint ciszterci kolostorban pihenni. Egy egresi helyszínre utalhat a kolostornak tett adománya élete utolsó évében. Elképzelhető az is, hogy II. András eredetileg első felesége, Gertrúd mellé kívánt temetkezni, és csupán IV. Béla ellenkezése miatt került végül a Maros-parti monostorba — a trónörökös ugyanis apját tehette felelőssé a szeretett édesanya merénylőivel szembeni gyenge fellépésért.¹³⁷ Magára a perre is azért kerülhetett sor, mivel az elhunyt végakaratainak, így a sírhely szabad megválasztásának tiszteletben tartását is egyetemes zsinati határozat írta elő.¹³⁸ Az V. István-kori krónika harminc-nyolcvan évvel II. András halálát követően mindenesetre már csak Egrest említi — II. András teste valamilyen módon mégis ide, s nem Pilisre kerülhetett, ám ennek idejéről és körülményeiről aligha tudhatunk meg már többet.¹³⁹

¹³⁷ Bizonyosságként ír erről Laszlovszky József I. *Laszlovszky J.*: Meréniai Gertrúd i. m. 137.

¹³⁸ *Szuromi Szabolcs Anzelm*: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században. Pázmány Egyetem Kiadó, Bp. 2007. 63–64. Idézi: *Solymosi László*: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2011. 139. Solymosi a király eredeti szándékához való igazodást sejtí az esztergomi ferencesek és az esztergomi érsek IV. Béla tetejéért folytatott vetélkedése mögött, amely a király kétszeri exhumálásához és háromszori temetéséhez vezetett l. uo.137.

¹³⁹ Figyelmet érdemel még egy adat, amely tovább bonyolíthatja a kérdést: Zsigmond király egy 1418. április 17-én, Konstanzban kelt oklevelében Egres filiájáról, a kerci apátságról szólva úgy fogalmaz, hogy nem csak az alapítás és a kolostornak biztosított gazdag adományok fűződnek a királyi elődök nevéhez, hanem az is, hogy „quorum etiam corpora ibidem existunt tumulata” (Fejér CD X/6. 107, idézi *Baumgartner A.*: A kerci apátság i. m. 29). Hogy kik lehetnek ezek a királyi személyek, rejtély; Knauz Nándor szerint talán valamelyik királyi hercegre gondolhatott Zsigmond, míg Baumgartner Katona Istvánnal összhangban azt is felveti, hogy egy Árpád-házi uralkodónk valamelyik testrése kerülhetett Kercre. Zsigmond talán valóban tudhatta mit beszél, hisz maga is járt a kerci apátságban 1398-ban l. uo. A királyi elődökre való sztereotipikus utalás (per divos reges

Ciszterciek Egresen és Magyarországon a 14. században: két új kútforrás

A fehér barátok gazdagsága és befolyása már csak távoli emlék volt a 14. századi Európában. A pápai diplomácia egykori támaszai, a keresztes hadak hajdani lelki vezetői, Európa határainak régi kiterjesztői most a hanyatlás jeleit mutatták. A feudális társadalom és intézményeinek nagy felfordulását hozó évszázad igazán nem kedvezett a szerzetesi életeszménynek. A vallásos buzgóság korántsem vesztett erejéből, ám szellemének jobban megfeleltek a világiak kegyes társulásai, mint a szigorú monasztikus élet. A százéves háború idején felgyorsult a rend kolostorainak elszigetelődése Cîteaux-tól, s így a vizitációk ellehetetlenülése, valamint a rendi központ tekintélyének elenyészése hozzájárult a fegyelem meggyengüléséhez. Azoknak a királyoknak és előkelőknek az utódai, akik üdvösségüket szem előtt tartva egykor ciszterci kolostorok alapításával tűntek ki, most kegyúri jogaikra hivatkozva sorra csorbították a szerzetesek birtokait. A rend tekintélye nem volt már elegendő, hogy házaikat megkíméljék a német és itáliai beháborúk. A tomboló pestis tovább csökkentette a szerzetesek számát: a járvány jóval nagyobb arányban szedte áldozatait a kolostor falain belül, mint kívül. Egres atyaapátságában, Pontignyben 1366-ban mindössze tizenhét szerzetes élt.¹⁴⁰

A pusztító pestisjárvány is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1354 és 1355 között egy terjedelmes jegyzéket állítottak össze a rend központjában, amely a generális káptalan és a ciszterci monostorok közti zilált pénzügyi kapcsolat rendezését szolgálta.¹⁴¹ A ciszterci házaknak ugyanis 1235-től hozzá kellett járulniuk a generális káptalan költségeihez és őket terhelték a rendre kivetett különadók is — ám a monostorok hanyatlásával, fokozatos megszűnésével a rend virágkorában meghatározott értékek felülvizsgálatra szorultak.¹⁴² A 15. századi másolatban fennmaradt jegyzék, amelyet a 18. században a *Secundum registrum* címmel látták el, a ciszterci monostorok anyagi helyzetének igen becses forrása, ám vizsgálatához nem árt az óvatosság, mivel a lista összeállítója a jelek szerint számos korábbi jegyzéket is fölhasznált — ezért szerepelhetnek benne a 14. századra már elenyészett konstantinápolyi és szentföldi ciszterci monostorok.¹⁴³ A Dijonban őrzött kéziratban némelyik rendház többször is feltűnik, esetenként többféle összeggel, ami szintén arra utal, hogy a *registrumot* több forrásból szerkesztették.¹⁴⁴ A korábbi források között lehet az a jegyzék is,

Hungarie, nostros ut puta predecessores) nem csak a valóban kanonizált uralkodókra, hanem minden elhunyt, boldog emlékezetű (divae memoriae) királyra vonatkozott, s az alapítás régiségét és érvényességét támasztotta alá l. *Tringli István*: A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai. Századok 137. (2003: 4. sz.) 826–834. A boldog emlékezetű királyok temetkezési helyére való utalás azonban nem tartozik az efféle formulák közé, így a királyi sír említésének véleményem szerint nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.

¹⁴⁰ A rend hanyatlásáról általában l. *Lékai L.*: Ciszterciek i. m. 97–107.

¹⁴¹ Dijon, Archives de la Côte d'Or, 11 H 1160. Kiadását l. *Arne Odd Johnsen – Peter King*: The Tax Book of the Cistercian Order. Universitetsforlaget, Oslo 1979.

¹⁴² *Peter King*: The Finances of the Cistercian Order in the Fourteenth Century. (Cistercian Studies 85.) Kalamazoo MI 1985. 8.

¹⁴³ *Johnsen, A. O. – King, P.*: The Tax Book i. m. 19.

¹⁴⁴ Uo. 11.

amelyről csupán annyit tudunk, hogy összeállítását 1318-ban, majd 1320-ban rendelte el a generális káptalan, s elkészüléséhez az apátoknak számot kellett adniuk arról, hogy leányapátságaik mennyi *collectát* fizettek az előző esztendőben. A 13. és a 14. század fordulóján történtek kísérletek, hogy rendszeresen felmérjék az apátságok vagyoni állapotát, valamint a monostor által eltartott szerzetesek számát, s a hozzájárulás mértékét ez alapján számolják ki. Ez azonban a *filiák* ellenállása és a vizitálás nehézségei miatt hamar kudarcot vallott, és a népszerűtlen jövedelembevallást az állandó kvóta váltotta fel.¹⁴⁵ A *Secundum Registrum*ban minden kolostor mellett négy kvóta szerepel: az első (*contributio moderata*) esetben a rendi vezetési célja 9000 tours-i livre összegyűjtése volt, míg a másodiknál (*contributio mediocris*) 12000 tours-i livre. Ha a ciszterci rendnek jelentősebb terheket kellett viselnie, az összegyűjtendő összeg megduplázódott: a harmadik kvóta (*contributio duplex*) esetében 18000 tours-i livre-t, míg a negyediknél (*contributio excessiva*) 24000 tours-i livre-t irányoztak elő. E négyfokozatú rendszer tekintettel volt az egyes monostorok eltérő anyagi lehetőségeire: a gazdagabb házak az *excessiva* kivetésekor jóval többet is fizethettek, mint a *mediocris* duplája, míg a szegényebbek által fizetett összegek jóval alacsonyabb mértékben növekedtek az arányosnál.¹⁴⁶

A *Secundum Registrum* összesen huszonöt Magyarországgal összefüggésbe hozható monostort említ, ám ezek között olyan házak is szerepelnek, amelyeket a különböző időpontokban írt listákat másoló írnok — néha egészen különböző értékekkel — kétszer is felvett (Candela in Herz-Kyerz, Toplica-Duplica, Mellifons-Bellafons, Gobardum-Sanctus Godardus, Mons Sancte Marie-Mons Sancte Marie in Hungarie); olyan, amely bizonyosan nem Magyarországon (*in Hungaria*), hanem Írországon (*in Hybernia*) található (Benedictio); s végül olyanok, amelyek a 14. században a jelek szerint már nem tartoztak a ciszterci rend monostorai közé (Thicomum, Sancta Crux in Hungaria). Hiányoznak az összeírásból a szerzetesnők monostorai, mivel egy 1339. évi rendelkezés alapján nekik nem kellett adózniuk,¹⁴⁷ valamint a tisztesvölgyi (gotói) és az ercsibeli ciszterci apátságok. Egres, az egykori királyi temetkezőhely, most igazán szomorú képet mutatott: 3 livre-t kitevő minimális és 10 livre-re rúgó maximális adókötelezettsége nemcsak a gazdaságilag fejlettebb európai régiók monostoraihoz képest alacsony, hanem a Magyar Királyság területén is a legszerényebbek között van. Jóval magasabb értékekkel találkozunk Egres *filiái*, Kerc és Keresztúr esetében, ám ennek oka alighanem az, hogy a lejegyzett összegek a monostorok szerencsésebb évtizedeiből származnak. Emellett szól az is, hogy Kerc két összeggel is szerepel az összeírásban: egyszer Egresével azonos mennyiségű adót vártak tőle, a másik adat szerint azonban ennél jóval többet: *contributio moderata* esetén 10, *excessiva* kivetésekor pedig 28 livre-t. Keresztúr esetében az előbbi összeg 11, az utóbbi pedig 30 livre volt, e gazdag monostor azonban csak a 13. században tartozott a ciszterci rendhez.

Noha a *Secundum Registrum* a legterjedelmesebb, mégsem ez az egyetlen fennmaradt ciszterci adólista: a világhálón hozzáférhető egy másik jegyzék kéz-

¹⁴⁵ Uo. 27.

¹⁴⁶ Uo. 28–29.

¹⁴⁷ Uo. 28.

irata is, amely ma Modenában található.¹⁴⁸ A modenai lista a paleográfiai és a tartalmi jellemzők vizsgálata alapján 1380 körül volt használatban, s valójában egy olyan jegyzék átdolgozása, amely a *Secundum Registrum* összeállítója számára is forrásul szolgált. Ez a lista is tartalmaz olyan monostorokat, amelyek a 14. században már igazolhatóan nem működtek. Az összegek ezúttal forintban vannak megadva — az atyaapátok a század legértékállóbb valutájában is fizethettek¹⁴⁹ — ám zavarba ejtő, hogy az összegek az eltérő pénznem ellenére legtöbbször azonosak a *Secundum Registrum* összegeivel. E lista szerint is Bélháromkút és Egres járult hozzá a legkisebb összeggel a generális káptalan költségéhez a magyar kolostorok közül: a minimális követelés alapján 3–3, a maximális esetben 5–5 forinttal tartoztak.¹⁵⁰ Kerc a várakozásoknak megfelelően magas összeget, 10 forintot fizetett;¹⁵¹ Egres második leányapátsága, Keresztúr 12 forinttal szerepel a listán.¹⁵² A modenai kézirat listája alapján a leggazdagabb magyar apátságok Pétervárad¹⁵³ (37 forint) és Pilis¹⁵⁴ (15 forint) voltak.

E jegyzékek már összeállításuk pillanatában sem tükrözték a rend valós állapotait, s a követelések mögött néha nem állt több mint pusztá igény. Szemléletesen bizonyítják ezt az évtizedek múltán is azonos — alkalmanként indokolatlanul csekély — összeggel feltűnő házak vagy éppen az időről időre felbukkanó, régen elenyészett apátságok. Szerencsére azonban ismert egy dokumentum, amelyből az adóigények érvényesítésének gyakorlata, s így a magyarországi ciszterci monostorok anyagi helyzete közelebbről is megismerhető: a magyarországi kolostorokat vizitáló Siegfried reini apát 1357-ből származó jelentése, amelynek címettje Nagy Lajos király volt. Az egresi apát úgy tájékoztatta Siegfriedet, hogy az első közvetlenül Franciaországból alapított hazai ciszterci kolostorban csupán hat szerzetes lakik.¹⁵⁵ Szerencsésebb helyzetben volt Egres filiája, Kerc, amely ekkor tizenhárom szerzetest fogadott be.¹⁵⁶ Kerc gazdagságát az is mutatja, hogy 1358 szeptemberében a reini apát egy összegben be tudta fizetni az erdélyi kolostor hatévi járandóságát (42 forintot) a generális káptalan részére – Egres szegénységét pedig az, hogy nem is szerepel rendi *collectát* beszédő három apát (*receptores*) által adott nyugtában.¹⁵⁷ Igaz, 1389. jún. 1-jén

¹⁴⁸ Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142. <http://bibliotecaestense.beniculturali.it/info/img/mss/i-mo-beu-alfa.s.6.22.pdf> [2014. február 18.] — A kézitról l. *Adriano Franceschini*: Un registro Cisterciense della fine del secolo XIV. Ravennatensia 9. (1981) 121–132, idézi *King, P.*: The Finances of The Cistercian Order i. m. 16.

¹⁴⁹ Johnsen–King, 1979, 28.

¹⁵⁰ Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142, 13^r (Egres), 22^r (Bélháromkút).

¹⁵¹ Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142, 13^v.

¹⁵² Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142, 13^v.

¹⁵³ Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142, 15^r.

¹⁵⁴ Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142, 22^v.

¹⁵⁵ *Békefi Remig*: A pásztói apátság története I. Bp. 1898. 257.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ Uo. 73. 2. sz. j. — XII. Benedek 1335. évi Fulgens sciat stella bullája óta három apát felügyelte a rendi collecta fizetését a generális káptalan idején l. *King, P.*: The Finances of The Cistercian Order i. m. 8.

János egresi apát rendezte tartozásainak egy részét (32 forintot), méghozzá közvetlenül Rómában, az aradi főesperes révén.¹⁵⁸

Nagy Lajos királynak írt jelentése végén Siegfried apát megjegyzi, hogy mindenütt parancsba adta: a magyarországi ciszterci házak ne fogadjanak be igazoló levél híján szökevénynek vagy kóborlónak minősülő szerzeteseket.¹⁵⁹ Hasonló esetek bizonyára nagy számban fordultak elő Európa-szerte, noha korántsem lehetett mind olyan botrányos, mint az, amelyben két magyar apátság, Pétervárad és Egres is érintetté vált az 1330-as években. Ekkoriban történt, hogy a gazdagságáról és szerzetesei nagy számáról ismert flandriai Les Dunes ciszterci apátságának egykori szerzetese, Pieter Peyt Magyarországra érkezett.¹⁶⁰ Pieter talán Bergues környékén született, tehetősebb földműves családban, s testvére, Jacob oldalán részt vett az első igazán jelentős európai parasztfelkelésben (1323–1328), amelyhez méreteit és sikereit illetően csak a 16. század parasztfelkelései hasonlíthatóak.¹⁶¹ A flandriai lázadás előbb a franciapárti hivatalnokok és a magas adóterhek ellen irányult, ám hamarosan Flandria ifjú grófjára, Louis de Nevers-re is ellenségként tekintettek, aki nem volt képes folytatni elődeinek a francia királyokkal szemben óvatosan egyensúlyozó politikáját, amely biztosította a gazdaságilag fejlett, ám a társadalmi feszültségektől puskaporos hordóvá vált terület 1305 óta fennálló törekeny békéjét.¹⁶² A vidék jól szervezett népe, amely már megedződött a francia megszállás elleni harcban két évtizeddel korábban, a világi hatóságok visszaélései felett érzett kilátástalanság miatt fogott fegyvert, s elűzte a gyűlölt hivatalnokokat. A felkelés terjedésével a nemesi előjogok megszüntetése is a kitűzött célok közé került; egyre több vidéki udvarház vált a lángok martalékává.¹⁶³ A nemesi birtokok szétosz-

¹⁵⁸ Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. Szerk. Bossányi Árpád. II. Bp. 1918. 42. A dátumra l. *Solymosi L.*: Észrevételek i. m. 246.

¹⁵⁹ *Békefi R.*: A pásztói apátság i. m. 257.

¹⁶⁰ Az erről tudósító dokumentumok eddig ismeretlenek voltak a magyar kutatás számára. A mai Belgium területére vonatkozó vatikáni források kutatója és kiadója, Ursmar Berlière 1904-ben adta ki XII. Benedek pápa két levelét, amely az általa okozott flandriai felfordulás mellett Pieter Peyt magyarországi tevékenységét is említi l. *Ursmar Berlière*: Une invasion de l'abbaye des Dunes en 1338. *Annales de la Société d'Émulation pour l'Étude de Histoire et des Antiquités de la Flandre* 54. (1904) 47–55. Az általam ismert legfrissebb kiadás: *Lettres de Benoît XII (1134–1342). Textes et analyses. Analecta Vaticano-Belgica* IV. Szerk. Alphonse Fierens. Rome–Bruxelles–Paris 1910. 307–308. Nr. 613; 343–345. Nr. 660. Az első oklevél keltezéséből (III id. anno V) hiányzik a hónap ám mivel a regisztrumban áprilisban kelt pápai levelek közé ékelődött be, így Berlière 1339. április 10-re datálta. Fierens óvatosabb, kiadásában csak az 1339-es évszám olvasható. A kérdéstről lásd még a *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclesiastiques Egresre* vonatkozó kiváló szócikkét: *M.-A. Dimier*: Egres. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclesiastiques* XV. 28–30.

¹⁶¹ A felkelés első monográfusa Henri Pirenne volt (*Henri Pirenne*: Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323 à 1328. Bruxelles 1900), s csaknem egy évszázad telt el, míg a kérdéstről újabb, politika- és társadalomtörténeti szempontokat egyaránt figyelembevevő összefoglalás készült William TeBrake jóvoltából. Ő hívta fel a figyelmet a középkorban egyedülállóan sikeres, ám a franciaországi Jacquerie és az angliai Watt Tyler-féle felkelés árnyékában kevés figyelemben részesített flandriai parasztháború jelentőségére is l. *William H. TeBrake*: *A Plague of Insurrection. Popular Politics and Peasant Revolt in Flanders 1323–1328*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1993. 2–3.

¹⁶² Uo. 45–54.

¹⁶³ Uo. 71.

tásában — bár tevékenységére csak későbből van adat — alighanem Jacob Peyt, a bergues-i kerület kapitánya is részt vett.¹⁶⁴ 1325-től több város — első-sorban Brügge — is csatlakozott a katonailag sikeres felkeléshez, amely azonban továbbra is a paraszvezérek irányítása alatt maradt. A felkelők által ellenőrzött területet rövidesen kiközösítés sújtotta, amely megnyitotta az utat a felkelést ellenző egyházi intézmények, különösen a kolostorok elleni támadások előtt.¹⁶⁵ A *Chronicon comitum Flandrensium* szemtanú szerzője szerint Jacob „a legmegátalkodottabb eretnek volt, aki azt kívánta, hogy csupán egyetlen pap legyen a világon, hogy azt személyesen akaszthassa föl. Minthogy hitetlen volt, egyházba nem lépett be, s hallatlan és zsarnoki módon üldözte az egyháziakat. El is üldözte volna őket hazájukból, miután javaikat elkobozta, ha Isten igazságos ítélete el nem éri, s Furnes lakói Hondschoote városában meg nem ölik, majd pedig — noha az együgyű nép az ördögtől félrevezetve szentként tisztelte — a környék főpapjainak és Théroouanne egyházmegye püspökének ítélete szerint a legmegátalkodottabb *haeresiarchaként* tűzben meg nem égetik.”¹⁶⁶ Jacob Peyt 1327. november 7. után halt meg,¹⁶⁷ míg exhumálásra és a holttest elégetésére alighanem csak a casseli csata (1328. augusztus 23.) után került sor, amikor VI. Fülöp francia király hatalmas serege leverte a felkelést.

A flandriai partvidék egyházait rettegésben tartó Jacob testvére, Pieter ciszterci szerzetes volt, méghozzá az egyik legvirágzóbb monostor tagja, amely következetesen szemben állt a felkelőkkel. A franciák pártján álló Les Dunes maga is sokat szenvedett a lázadók akciói miatt.¹⁶⁸ A monostor apátja, Lambert eredetileg bűnbánat céljából küldhette a parasztfelkelésben érintetté vált Pieter Magyarországra — legalábbis erre utal a generális káptalan 1339. évi rendelkezése, amely megtiltotta a Magyarországra és más távoli országokba küldött vezeklő szerzeteseknek, hogy új tartózkodási helyükön apáti hivatalt viseljenek — amint az Pieter Peyttel is történt.¹⁶⁹ XII. Benedek pápa egy oklevele arról tudósít, hogy Les Dunes egykori lakója Péterváradon lelt menedéket, ahol a gyanútlan apát befogadta, majd pedig „azok, akik gáztetteiről mit sem tudtak, a magyarországi Egres apátjává tették.”¹⁷⁰ Valószínű, hogy magyarországi test-

¹⁶⁴ Uo. 149.

¹⁶⁵ Uo. 150–151.

¹⁶⁶ *Chronicon comitum Flandrensium*. Szerk J. J. De Smet. (Corpus Chronicorum Flandriae I.) Académie Royale de Belgique, Commission Royale d'Histoire. Hayez, Bruxelles 1837. 202.

¹⁶⁷ *TeBrake, W. H.*: A Plague of Insurrection i. m. 150.

¹⁶⁸ Uo. 72.

¹⁶⁹ Item, cum prout relatum fuerit generali Capitulo, quidam monachi ad partes Hungariae et partes alias extraneas et remotas, missi pro culpa seu crimine, cuius post peractam poenitentiam, infamia non deletur, in abbates inibi se procurant, sive iure, sive iniuria promoveri; generale Capitulum, cupiens tantae temeritatis audaciam efficaciter refrenare, sic iam promotas non abbates esse denuntiat, strictius inhibendo, ne de cetero quisque abbas aliquem sic infamem praesumat in abbatem aliquo modo promovere. Quod se secus fuerit attentatum, promovens sic eo ipse una vice confirmandi vel promovendi potestate sit privatus, talisque promotio, electio, seu provisio ex nunc censetur irrita ipso iure. – *Canivez, J.*: Statuta i. m. III, 454–455.

¹⁷⁰ ...ab hiis qui eius maleficia ignorabant, monasterio de Egris in Ungaria in abbatem prefectus... – *Lettres de Benoît XII* i. m. 307. Nr. 613. Az oklevél teljes szövegét l. a függelékben.

vérei megőrültek az idegenből érkezett cisztercinek, akire nagy szükség volt a szerzeteshiánnyal küszködő egresi kolostorban.

A nagykáptalan hamarosan hírt szerzett Pieter új méltóságáról, s elmozdították Egresről; kóborló szerzetessé vált, s nevéhez újabb botrányok híre tapadt. A generális káptalan így 1338 szeptemberében úgy rendelkezett, hogy ha nem jelenik meg a következő év február 2-ig Péterváradon, s ott nem yeti alá magát engedelmesen az apát akaratának, Pietert börtönbe kell zárni. Ő azonban ekkor már árkon-bokron túl volt, s tudomást szerezvén az ellene fogantatandó intézkedésekről, fivére szellemében cselekedett: szövetséget kötött Brügge, Gent és Ypern polgáraival, s az említett városokból toborzott fegyveresekkel felprédálta Les Dunes kolostorát. Pieter hétezer aranyforint értékű zsákmányt rabolt el egykori rendházából. A támadók nemcsak a kincstárba, a sekrestyébe és a levéltárba törtek be, hanem a pincékbe is; az ott őrzött harminchordónyi bor nagyobb részét megitták, a többit pedig hagyták veszendőbe menni. Les Dunes egy megszállt *grangiáját* Pieter leánytestvéreinek adta, s azzal dicsekedett, hogy a fenti városok kegyéből immár ő lett a kolostor előljárója. Az apátot, a szerzeteseket és a *conversusokat* — mintegy húsz személyt¹⁷¹ — elűzte a kolostorból, akik ezután kénytelenek voltak koldulásból fenntartani magukat. XII. Benedek pápa ezért 1339-ben a négy legfőbb ciszterci apát kérésére megbízta Théroanne püspökét, hogy vizsgálja ki az esetet és lépjen fel erélyesen: ha a vádak igaznak bizonyulnak, érje el, hogy a mondott városok börtönözzék be Pietert és kárpótolják a jogaikba visszahelyezett szerzeteseket; ellentétes esetben pedig helyezze *excommunicatio* és *interdictio* alá a településeket.¹⁷² Ugyanezen év december 23-án a pápa felkérte Tournai püspökét, hogy legyen kollégája segítségére, mivel az a Flandriában uralkodó zavaros viszonyok miatt egyedül nem tudott érvényt szerezni a pápai parancsnak.¹⁷³

XII. Benedek e második levele és az esetet felelevenítő VI. Kelemen pápa 1343-ban kelt oklevele már néhaiként (*quondam Petrus Peit, olim monachus monasterii de Dunis*) említi az apátságot felforgató Pietert.¹⁷⁴ Az a tény azonban, hogy az események után négy évvel a pápának újra foglalkoznia kellett a ciszterciek kompenzációjával, jól mutatja, hogy a flandriai városok Pieter halála után továbbra is ellenőrzésük alatt tartották Les Dunes-t. Kétségtelen, hogy a százéves háború kezdetén az angolok pártjára álló Brüggének, Gentnek és Ypernnek nem volt érdeke, hogy régi lakói visszatérjenek a flandriai parasztháború idején a franciák előretolt helyőrségének bizonyuló kolostorba. Magát az apátság elfoglalását és kifosztását sem kell pusztán Pieter bosszúvágyának, egyházellenes érzelmeinek és pénzsóvárságának tulajdonítanunk; Les Dunes sorsát valószínűleg nem csak az efféle személyes indulatok, hanem a flandriai

¹⁷¹ Ez a szám mindennél érzékletesebben jelzi a kolostor hanyatlását, hiszen 1300 körül még 180 szerzetes élt Les Dunes-ben, míg a *conversusok* száma 350 volt l. *Lékai L.*: Ciszterciek i. m. 321. Feltehető, hogy Peyt mégsem üldözött el minden szerzetest a hatalmas kolostorból, csupán az apátság vezetőit.

¹⁷² Lettres de Benoît XII i. m. 307–308, no. 613.

¹⁷³ Uo. 343–345, no. 660.

¹⁷⁴ Lettres de Clément VI (1342–1352). Szerk. Philippe van Isacker. (Textes et analyses. Analecta Vaticano-Belgica VI.) Rome–Bruxelles–Paris 1924. 244. Nr. 747.

városok politikai szándékai is megpecsételték. A felfordulást elpanaszoló Les Dunes-i szerzetesek persze bizonyára nem véletlenül hangsúlyozták a pápa előtt egykori rendtársuk szerepét fivére, az eretnekség miatt holtában megégett Jacob oldalán, hiszen a kolostor megszállása így még inkább az eretnekség elleni harc kontextusába került — a pápai szankció, a kiközösítés azonban a flandriai városokat fenyegette.

Pieter Peyt ügye amellet tanúskodik, hogy a magyarországi ciszterciék és a franciaországi központ a 14. század első felében még változatlanul összeköttetésben álltak egymással, noha korántsem a 13. századra jellemző intenzitással. A magyarországiaknak ugyanúgy szembe kellett néznie a szerzetesek csökkenő számával, mint a rend nyugati kolostorainak, amelyek a társadalmi és politikai felfordulásban kompromittálódott rendtagok Magyarországra küldésével kívánták a halványodó kapcsolatokat életben tartani. A már idézett 1339. évi ciszterci statútum alapján aligha a flandriai szerzetes volt az egyetlen, aki vezeklőként érkezett hazánkba, ám a többieket nem ismerjük név szerint. Ursmar Berlière szerint középük tartozhatott Gilles de Rugny soissons-i ciszterci is, aki Magyarországon pornói apát lett. 1346-ban VI. Kelemen pápához benyújtott *supplicatio*jában hivatalából való felmentését kérte, s azt, hogy hazatérhessen Soissons-ba.¹⁷⁵ Semmilyen jel nem utal azonban arra, hogy a világiaktól számos megpróbáltatást eltűrő apát, aki a magyar király támogatását is élvezte, valamilyen egyházi vétség miatt érkezett volna Magyarországra — ám figyelemreméltó az a tény, hogy a magyar nyelvet nem ismerő francia szerzetes apáti méltóságba emelkedhetett Magyarországon a 14. században. Inkább feltételezhetünk efféle összeférhetlenséget a monostort világi önkény játékszerévé tevő helyi hatalmasságokkal és a generális káptalan által küldött vizitáló rendtársával egyaránt konfliktusba kerülő metzi származású tisztesvölgyi (gotói) szerzetes, Miklós (*Nicolaus de Metis*) esetében, aki 1337-ben kérte XII. Benedeket, hogy vizsgálja meg ügyét, s helyezze vissza a monostorba, ahonnan az új apát elűzte — ám kézzelfogható bizonyíték a gyanú igazolására nem áll rendelkezésünkre.¹⁷⁶

Összefoglalás

Az egresi monostor helyén a 18. században felépült, hajdan igen tehetős román falu ma némán fogadja az odalátogatót — a 2013. évi terepbejárás azonban — alighanem az utolsó előtti pillanatban — megmentette a középkori épület föld gyomrában rejtőző romjainak helyét a feledéstől. Az imént az írott forrásokat kíséreltem meg szóra bírni, hogy Egres emlékezete a 21. században is

¹⁷⁵ Berlière, U.: Une invasion i. m. 50. 3. sz. j. — A hazai kutatásban ismeretlen és eddig kiadatlan kérvény jelen írás függelékben olvasható. Ezúton szeretném megköszönni Szovák Kornélnak a szöveg lektorálását. — 1364-ben úgy értesülünk, hogy Toplica egyik szerzetese, Guido Clairvaux-ból származott l. Theiner, A.: Vetera Monumenta i. m. II. 1859. 62–63. Nr. 117. Kerc egyik 15. századi apátjáról, Jánosról is tudjuk, hogy Flandriából érkezett l. Hervay F. L.: Repertorium i. m. 119.

¹⁷⁶ DF 292 700, Vat. Reg. Avin. 51, 232^v, kiadását l. Anjou-kori Oklevéltár XXI (1337). Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Budapest–Szeged 2004. 312–313. Nr. 546.

ébreten maradjon. Az apátság történetét néhány régi és új kérdés kapcsán vizsgáltam meg. Megismerkedhettünk az alapítások időpontjainak forrásaival, a ciszterci monostorok jegyzékeivel; majd megkíséreltem magyarázatot találni arra, hogy miért éppen Pontignyből indultak magyarországi útjukra legelőször a francia ciszterciek. Láthattuk, hogy III. Béla antiókhiai származású első feleségének aligha lehettek kapcsolatai Pontignyvel, így a korábbi szakirodalommal szemben valószínűnek tartom, hogy a burgundiai monostornak a hazai alapításokban játszott kulcsszerepe mögött az egykor Pontigny élén álló, Magyarországon 1183-ban megforduló Péter ciszterci főapát személyes elkötelezettsége állt, amely illeszkedett a rend európai terjeszkedésének ütemébe. Egres és a ciszterciek központi szerepet játszottak azonban egy másik francia származású királyné, Courtenay Jolánta magyarországi kapcsolatrendszerében, így korántsem meglepő, hogy II. András második felesége a Maros-parti apátságban nyert végső nyughelyet. A források egy része (így az erről tudósító magyarországi elbeszélő kútfők legkorábbi, 13. századi rétegét képviselő Pozsonyi-kódex krónikája) szerint II. Andrást is itt temették el, ám a következő évszázadokban élénken élt a király váradi temetésének emléke is. Az ellentmondás nyilvánvalóan a tatárdúlásnak köszönhető, illetve annak a részleteiben nem ismert botránynak, a pilisi apát és Várad közötti pereskedésnek a nyoma, amelyről a troisfontaines-i ciszterci történetíró, Albericus számolt be a 13. század közepén. Alighanem igaza van Machovich Viktornak, aki Hóman Bálinttal vitatkozva a francia krónikás magyarországi híreinek forrását nem a pilisi, hanem az egresi, illetve a kerci szerzetesek között keresi, akik a naprakész hírekkel szolgálhattak a kunok térítéséről és a balkáni eseményekről. A dolgozat utolsó részében két, a magyar történetírásban eddig nem hasznosított forrást mutattam be. A citeaux-i adójegyzékek érzékletesen tanúskodnak Egres jelentőségének 14. századi csökkenéséről, míg a flandriai Les Dunes apátság szakadár szerzetesének magyarországi tartózkodása és botrányos egresi apáti hivatala a magyarországi és franciaországi ciszterciek lazuló, ám a 14. században még fennálló kapcsolatainak természetére világítanak rá.

Függelék I

AZ EGRESI APÁTOK NÉVSZERINTI EMLÍTÉSEI

1203 után	Hugo	Gallia Christiana tom. X. Paris 1751. 1338.
1239 előtt	I.	1239.s. d.: Fejér CD IV/1. 162–163.
1239	A	1239. s. d.: <i>Juhász K.</i> : Die Stifte i. m. 218–219.
1299	Egidius	1299. s. d.: ZW I. 212–213.
1315 ¹⁷⁷	Egidius	1315. máj. 2.: ZW I. 301–302.
1318	Johannes	1318. máj. 10.: DL 30 602
1339 előtt	Petrus Peyt	1339. [ápr.?] 10.: Lettres de Benoît XII i. m. IV. 307–308.
1367	Alardus	1367. máj. 8.: ZW II. 293–297; 1367. júl. 4.: ZW II. 299–300.
1368	Johannes	1368. jún. 13.: ZW II. 313–315.

¹⁷⁷ Az évszám nélküli oklevél kiadása Engel Pál szerint abba az 1315 májusában kezdődő folyamatba illeszkedik, amely során I. Károly király az Arad és Csanád vármegyei birtokosoknak visszaadta a legyőzött Kánoktól visszavett jogos tulajdonaikat l. Engel P.: Az ország újraegyesítése i, m, 111. 103. sz. j.

1389	Johannes	1389. jún. 1.: <i>Solymosi L.</i> : Észrevételek i. m. 246.
1402	Johannes	1402. ápr. 5.: ZW III. 272.
1415–1417	Emericus	1415–1417. s. d.: Zichy XII. 99. ¹⁷⁸
1417	Emericus	1417. szept. 29.: ZW IV. 53–56.
1419	Emericus	1419. máj. 29.: ZW IV. 88–89.
1430	Georgius	1430. okt. 31.: ZW IV. 413–414.
1437	Georgius	1437. jan. 18.: Lukcsics II. 143. ¹⁷⁹
1440	Ladislaus Woski	1440. máj. 25., szept. 20.: ZW V. 56, 63.
1450	Ladislaus	1450. jan. 26.: <i>Juhász K.</i> : Die Stifte i. m. 289–294.
1451	Ladislaus	1451. febr. 10.: <i>Juhász K.</i> : Die Stifte i. m. 271–273.
1489	Martinus	1489. nov. 8.: <i>Juhász K.</i> : Die Stifte i. m. 283–286.

Függelék II

Secundum Registrum monasteriorum ordinis Cisterciensis Dijon, Archives de la Côte d'Or, 11 H 1160. Johnsen, Arne Odd–King, Peter (eds.): *The Tax Book of the Cistercian Order*. Oslo (Universitetsforlaget) 1979.

	Monostor	c. moderata	c. mediocris	c. duplex	c. excessiva
1.	Thicomum	iii lb'	iiii lb'	vi lb'	viii lb'
2.	Egre	iii lb' xv s'	v lb'	vii lb' x s'	x lb'
3.	Candela in Herz	iii lb' xv s'	v lb'	vii lb' x s'	x lb'
4.	Sancta Crux in Hungaria	xi lb' v s'	xv lb'	xxii lb' x s'	xxx lb'
5.	Kyerz	x lb' x s'	xiiii lb'	xxi lb'	xxviii lb'
6.	Mellifons in Hungaria	xxxvii lb' x s'	l lb'	lxxv lb'	c lb'
7.	Boqueam in Hungaria	x lb'	xiii lb' vi s' viii d'	xx lb'	
8.	Toplica	ix lb'	xii lb'	xviii lb'	xxiiii lb'
9.	Benedictio in Hungaria	viii lb'	x lb' xiii s' iiii d'	xvi lb'	xxi lb' vi s' viii d'
10.	Gobardum	x lb'	xiii lb' vi s' viii d'	xx lb'	xi lb' xiii s' iiii d'
11.	Bella fons in Hungaria	xxxvii lb' x s'	l lb'	lxxv lb'	c lb'
12.	Paruum	vii lb'	ix lb' vi s' viii d'	xiiii lb'	xviii lb' xiii s' iiii d'
13.	Duplica	xii lb'	xvi lb'	xxiiii lb'	xxxii lb'

¹⁷⁸ A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. Szerk. Lukcsics Pál. XII. Bp. 1931. 99.

¹⁷⁹ XV. századi pápák oklevelei. II. IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455). Szerk. Lukcsics Pál. Olaszországi Magyar Oklevéltár II. Bp. 1938. 143.

	Monostor	c. moderata	c. mediocris	c. duplex	c. excessiva
14.	Mons Sancte Marie in Hungaria	ii lb' v s'	iii lb'	iiii lb' x s'	vi lb'
15.	Insula Sancti Iacobi	vii lb' x s'	x lb'	xv lb'	xx lb'
16.	Bellus locus Hungarie	ii lb'	ii lb' xiii s' iiii d'	iiii lb'	v lb' vi s' vi d'
17.	Peliseum in Hungaria	xv lb'	xx lb'	xxx lb'	xl lb'
18.	Pastuch	iiii lb' xv s'	vi lb' vi s' viii d'	ix lb' x s'	xii lb' xiii s' iiii d'
19.	Trium foncium in Hungaria	iii lb' xv s'	v lb'	vii lb' x s'	x lb'
20.	Abraham in Hungaria	iiii lb' x s'	vi lb'	ix lb'	xii lb'
21.	Sanctus Godardus	vii lb' x s'	x lb'	xv lb'	xx lb'
22.	Abbacia nova in Hungaria				
23.	Cicador	vi lb'	viii lb'	xii lb'	xvi lb'
24.	Mons Sancte Marie	iiii lb'	v lb' vi s' viii d'	viii lb'	x lb' xiii s' iiii d'
25.	Cips	xv lb'	xx lb'	xxx lb'	xl lb'

Modena, Biblioteca Estense, MS Lat. 142.

1.	Thiconum in Ungaria	iii flo'	iiii flo'
2.	Egre in Ungaria	iii flo' xv s'	v flo'
3.	Kiers in Ungaria	x flo' x s'	xvii flo'
4.	Sancta Crux in Ungaria	xii flo' v s'	xv flo'
5.	Abraham in Ungaria	iiii flo' x s'	vi flo'
6.	Bellifons in Ungaria	xxxvii flo' x s'	l flo'
7.	Bouqueem	x flo'	xiii flo' vi s' viii d'
8.	Honesta Vallis	iiii flo' x s'	vi flo'
9.	Insula Sancti Iacobi	vii flo' x s'	x flo'
10.	Mellifons Hungarie	xxxvii flo' x s'	l flo'
11.	Paruum (Pernaium seu Pernos Hungaria)	vii flo'	ix flo' vi s' viii d'
12.	Pastuch (in Hungaria)	iiii flo' v s'	vi flo' vi s' viii d'
13.	Peliseum	xv flo'	xx flo'

14.	Mons Sancte Marie in Hungaria	ii flo' v s'	iii flo'
15.	Sanctus Godardus Hungarie	vii flo' x s'	x flo'
16.	Toplica	ix flo'	xii flo'
17.	Tresfontes in Hungaria	iii flo' xv s'	v flo'
18.	Abbasia nova in Hungaria	iiii flo'	vi flo'
19.	Cicador	vi flo'	viii flo'
20.	Cips	xv flo'	xx flo'
21.	Egris	vi flo' xv s'	xi flo'
22.	Erizi	iiii flo'	vi flo'
23.	Mons Sancte Marie in Hungaria	iiii flo'	v flo' vi s' viii d'
24.	Zagrabia	iii flo'	iiii flo'

Függelék III

Avignon, 1339. [április?] 10.

XII. Benedek pápa meghagyja Théroouanne püspökének, hogy — ha Cîteaux, La Ferté, Pontigny és Clairvaux ciszterci apátjainak vádjai Petrus Peyt egykori Les Dunes-i ciszterci szerzetes és az öt Les Dunes kirablásában és elfoglalásában fegyveresekkel támogató Brügge, Gent és Ypern ellen helytállónak bizonyulnak — a kiközösítés terhe mellett vegye rá az említett flandriai városokat, hogy az eretneknek mondott Petrust fogják el, az általa a monostor birtokaiba beiktatott világiakat űzzék el, az apátot, a szerzeteseket és a laikus testvéreket pedig helyezék vissza jogaikba és birtokaikba.

Orig.: ASV Reg. Avin. 53. fol. 145r–145v; Reg. Vat. 127. no. 310.

Eds.: Berlière, Ursmar: Une invasion de l'abbaye des Dunes en 1338. In: Annales de la Société d'Émulation pour l'Étude de Histoire et des Antiquités de la Flandre 54 (1904) 50–52; Fierens, Alphonse (ed.): Lettres de Benoît XII (1134–1342). Textes et analyses. Analecta Vaticano-Belgica IV. Rome–Bruxelles–Paris, 1910, 307–308, no. 613.

Venerabili fratri, episcopo Morinensi, salutem etc. Significarunt nobis dilecti filii .. Cisterciensis et .. de Firmitate ac .. de Pontiniaco et .. Clarevallis, Cisterciensis ordinis, Cabilonensis, Autisiodorensis et Lingonensis diocesum, monasteriorum abbates, quod Petrus Peyt, quondam monachus monasterii de Dunis, eisdem ordinis, tue diocesis, proprio monasterio derelicto adhesit cuidam germano suo heretico, qui propter heresim fuit combustus, ac deinde idem Petrus se in Ungariam transferens receptus fuit ibidem in monasterio Bellifontis eiusdem ordinis, in monachum et professum, et demum ab hiis, qui eius maleficia

ignorabant, monasterio de Egris in Ungaria in abbatem prefectus, qui postmodum per commissarios capituli generalis ordinis memorati suis demeritis exigentibus ab ipsius monasterii de Egris regimine fuit amotus sicque vagabundus discurrit per seculum in proprie salutis dispendium et scandalum plurimorum. Propter quod generale capitulum apud Cistercium ultimo celebratum diffinivit contra dictum Petrum, quod, nisi infra festum Purificationis Beate Marie Virginis proximo nunc transactum ad dictum monasterium Bellifontis in Ungaria rediret et ibidem servando professionem suam sub obedientia abbatis dicti monasterii moraretur, tamquam inobediens carceri traderetur. Qui huiusmodi diffinitionem sibi intimatam contempnens adhesit communitatibus quarundam villarum de Flandria, videlicet Brugis, Gandavi et Ipri Tornacensis et tue Morinensis diocesum, societatem et confederationem iniens cum eisdem, et cum non modica comitiva armatorum dictarum villarum ad dictum monasterium de Dunis se conferens ostia bursarie, sacristie, cartalagii omniumque officinarum dicti monasterii frangi fecit cum malleis ferreis violenter ac circa triginta dolia vini, vinum, quod erat in eis, pro magna parte bibendo et totum residuum nequiter effundendo cum dictis armatis penitus vacuavit dictumque monasterium multis bonis mobilibus ad valorem septem milium florenorum auri ausu sacrilego dictorum armatorum stipatus potentia spoliavit, quandam etiam grangiam ipsius monasterii valoris annui duorum milium florenorum prius occupatam per eum suis sororibus secularibus assignavit; abbatem quoque et moachos et conversos dicti monasterii usque ad numerum viginti afficiens contumeliis de dicto monasterio cum eorundem armatorum potentia expulit et fugavit, qui coguntur miserabiliter extra dictum monasterium mendicare; ac nichilominus in profundum malorum demersus publice se iactat, quod per communitates dictarum villarum ad ipsius abbacie de Dunis regimen est assumptus, quam quidem abbaciam propterea destruit et confundit tam in rebus dicti monasterii, quam personis; propter quod dicti abbates ad nos super hoc duxerunt humiliter recurrendum. Quocirca fraternitati tue per apostolica scripta committimus et mandamus, quatenus, si tibi per facti evidentiam vel alias constiterit ita esse, communitatibus dictarum villarum, sub penis excommunicationis in singulares personas maiorum regentium dictas villas et interdicti in easdem villas, quas, nisi infrascriptis monitionibus tuis paruerint cum effectu, eas incurrere volumus ipso facto, ex parte nostra precipias easque moneas et inducas, ut infra certum terminum peremptorium competentem, quem ad hoc eis duxeris prefigendum, dictum Petrum, qui etiam dicitur fore respersus heretica pravitate, capiant seu capi faciant tibi que nomine nostro et Sedis Apostolice in carcere detinendum faciant assignari, ac nichilominus de dicto monasterio de Dunis personis secularibus, quas idem Petrus cum earundem communitatum favore et potentia introduxit in illud, expulsis et deiectis omnino, reducant abbatem ac monachos et conversos predictos inibi Domino servituros dictoque monasterio de dampnis illatis et spoliis ablatiis faciant plenam et debitam satisfactionem impendi, et dictam grangiam per sorores dicti Petri occupatam dimitti ab eis faciant et restitui monasterio memorato. Quod si forte communitates predictae

monitionibus tuis in hac parte infra dictum terminum parere contempserint, prefatos maiores dictas villas regentes excommunicatos dictasque villas suppositas fore ecclesiastico interdicto per omnia loca, ubi expedire cognoveris, tamdiu denunties et ab omnibus nuntiari dictosque excommunicatos ab omnibus artius evitari facias, donec super premissis monitionibus tuis devote paruerint et meruerint absolutionis beneficium obtinere. Datum Avinione quarto Idus ... pontificatus nostri anno quinto.

Avignon, 1345. augusztus 24.

A soissons-i egyházmegyéből származó Gilles de Rugny ciszterci szerzetes arra kéri VI. Kelemen pápát, hogy a magyarországi Pornó apáti tisztségéből mentse fel, mivel a helyi világiak hatalmaskodásain nem tud úrrá lenni és a neki alávetettek nyelvét nem ismeri. Kérelmezi továbbá, hogy visszavonulhasson a soissons-i városfalakon kívül található Szent Medárd bencés apátságba vagy Montier-en-Der bencés monostorába.

Orig.: ASV Reg. Suppl. 9, fol. 158r. *In margine sinistro*: Translatio monachi

Significat S[ancitatis] V[estre] frater Egidius de Rugniaco Suessionensis diocesis, vester humilis orator et Parisiis in scolis imbutus abbas monasterii de Pernou in Hungaria Iauriensis diocesis, quod licet in abbatem dicti monasterii esset canonice, secundum formam et privilegiam dicto Cisterciensi ordini a iure S[ancta] Sede indulta promotus, et in possessione eiusdem monasterii et iurium eius existeret, nichilominus tamen nonnulli nobiles potentesque seculares illius patrie, qui nituntur ibidem intrudere abbatem, de affinitate et partibus eorum pro libito sue voluntatis ipsum abbatem Egidium de predicto suo monasterio iniuste et inique violenter eiecerunt, et aliis bonis suis quampluribus spoliarunt aliumque sceleratum apostatam et infamem ibidem intruserunt. Sed per dominum regem Hungarorum, dictus abbas Egidius fuit sue abbacie restitutus, nichilominus tandem dicti persecutores obstinati ipsum sagitari venenumque sibi propinari, spoliari ac eciam captivari, necnon et prosequi pluribus aliis modis procurarunt. Cumque dictus abbas Egidius propter dictorum secularium potenciam atque metum cadentem in virum constantem, necnon et propter malitiam, rebellionem et ambitionem subditorum suorum, quorum ydioma non novit, non possit ibidem remanere, quia in illis locis vertuntur voluntate loco rationis. Igitur supplicat S[ancitatis] V[estre] dictus abbas Egidius, qui plus desiderat modicum habere in loco pacis et quasi sue nativitatis, quam multum possidere in extraneis partibus cum periculis antedictis, quatenus ipsum in via et curis labore et inedia fatigatum et afflictum pie dignemini affectu compassionis intueri, ipsius acceptando resignationem atque specialem gratiam sibi facientes aliquibus discretis viris dare dignemini per litteras apostolicas in mandatis, quatenus ipsi eorumve alter ipsum in monasterio sancti Medardi extra muros civitatis Suessionensis

ordinis sancti Benedicti recipi faciant in monachum et in fratrem, habitum iuxta morem dictorum ordinis et monasterii sibi tradi et de bonis ipsius monasterii sicut uni ex aliis ex ipso monasterio monachis ministrari sinceraque dilectione pertractari. Cum omnibus non obstantibus et clausulis oportunis etc. ut in forma, etiam certo numero monachorum non obstante, si assit et „Execrabilis” constitutione¹⁸⁰ non obstante etc. quia in veritate propter sui corporis debilitatem comode non valet observantias et victum claustralium Cisterciensis ordinis sustinere, vel similem gratiam in abbacia monasterii Dernensis dicti ordinis sancti Benedicti Cathalauniensis diocesis. Fiat de translacione et dispensamus, si indiget. R. Resignavit in manibus nostris R. Et quod transeat sine alia lectione. Fiat, R. Datur Avinione nono Kalendas Septembris anno quarto.

PROBLEMS OF THE EARLY HISTORY OF THE CISTERCIAN MONASTERY OF EGRES

by *Dániel Bácsatyai*
(Summary)

The history of the Cistercian monastery of Egres (Igrış, Romania), founded by King Béla III in 1179, is an independent chapter in the chronicle of the relations between the Kingdoms of Hungary and France in the Middle Ages. Focusing on old problems as well as some new aspects and unexploited sources, this paper has been written in connection with the recent archaeological excavations in the village where the Abbey once stood. First, I discussed the medieval lists of the Cistercian monasteries and attempted to answer why some of them dated the foundation of Egres to the alternative year of 1200. Then, I tried to explain why the French Cistercians arrived exactly from the Burgundian Abbey of Pontigny, a monastery which played almost no role in the European expansion of the Order. As there is no evidence that, contrary to the scholarly opinion, King Béla III's first wife, born in the French *Outremer*, had connections with Pontigny, I support the view that the key role of the Burgundian monastery in the Cistercian foundations in Hungary was due to the personal commitment of Peter, who served as abbot in Pontigny between 1177 and 1180, and endeavoured to visit Béla III in 1183 as the Abbot of Cîteaux and president of the General Chapter. However, Egres was in fact central in the Hungarian connections of another Queen Consort, Yolande of Courtenay, who was buried here in 1233. Some sources, most notably the *Chronicon Poseniense*, which preserved the thirteenth-century Hungarian historical tradition in its most original form, place the final resting place of her husband, Andrew II in Egres too, but an alternative location in Várad (Oradea, Romania) was also remembered in the next centuries. The contradiction is obviously explained by the Tatar invasion, and is also due to the well-known scandal recorded by the Cistercian historiographer, Albéric de Trois-fontaines. As Viktor Machovich demonstrated in 1935, the informants of Albéric, who had concentrated on the missionary work amongst the Cumans and the events on the Balkan, should be searched in Egres and its daughter house Kerc (Cârza, Romania) rather than in the monastery of Pilis, as Bálint Hóman had thought. In the last part of this investigation I analysed two groups of written sources. The tax lists of the Cistercian Order reflect the economic decline of Egres in the 14th century, while the stay in Hungary and the scandalous abbacy there of a rebellious monk from Les Dunes shed light upon the nature of the loosening but still extant bonds of the Hungarian Cistercians with the Order's centre in the 14th century.

¹⁸⁰ XXII. János pápa szigorúan rendelkezett az egyházi hivatal- és javadalomhalmozás kérdéséről az *Execrabilis* kezdetű 1317. évi constitutióban, amelyben elrendelte, hogy a több egyházi méltósággal, hivattal vagy javadalommal bíró személyeknek minderről — a legutoljára elnyert kivételével — le kell mondaniuk I. *Corpus iuris canonici*. I–II. Szerk. *Emil Friedberg*. Leipzig 1879–1881. II. 1881. col. 1207–1209. A nehezen feloldható rövidítés megfajtásáért Szovák Kornélnak tartozom köszönettel.

Csákó Judit

VOLT-E KRÓNIKÁSA II. ANDRÁSNAK?

*Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához**

A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának – olvashatjuk a Riccardus-jelentésben azokról a domkos szerzetesekről, akik, mielőtt útra keltek volna a keleten maradt magyarok felkutatására, az írott hagyományban próbáltak meg tájékozódni népünk történetének kezdeteiről.¹ Vajon miféle magyar történet állhatott Ottó fráter és rendtársai rendelkezésére 1232-ben — három esztendővel Julianus első útja, illetve II. András halála előtt —, amikor elindultak, hogy a *Magna Hungariában* élő magyarokat megkeressék?² Készülhetett-e — Anonymus regényes honfoglalás-elbeszélése³ mellé — egy, az Árpádok történetét a 13. század

* A kézirat figyelmes átolvasásáért és megjegyzéseikért Körmendi Tamásnak (ELTE BTK), Mikó Gábornak (MTA–HIM –SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) és Zsoldos Attilának (MTA BTK TTI) tartozom köszönettel.

¹ „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum (...)” – Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und der Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234–1235) und nach Ruåland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. Ed. Heinrich Dörrrie. Mit einer Beilage von W. Heissig. Göttingen 1956. (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologische–historische Klasse. Klny.) 151–161.: 151. A forrás latin nyelvű szövegét ld. még *Fontes autentici itinera (1235–1238) fr. Iuliani illustrantes*. Ed. László Bendefy. (Études sur l’Europe centre-orientale – Ostmitteleuropäische Bibliothek) Bp. 1937. 21–34.; *Relatio fratris Ricardi*. Ed. Iosephus Deér. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 529–542. A magyar fordítás helye: A Julianus első útjáról készült jelentés 1237-ből. Nagy-Magyarország dolgáról, melyet Riccardus fráter szerzett IX. Gergely pápa idejében. Ford. Györffy György. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. (Nemzet és emlékezet) 117–122.: 117. Ld. még in: *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Szerk. Györffy György. Bp. 1965. 39–44.; *Julianus barát és a Napkelet felfedezése*. Szerk. Györffy György. Bp. 1986. 61–70.; *A tatárjárás emlékezete*. Vål., szerk., jegyz. Katona Tamás. Bp. 1987. (Pro memoria) 117–125.

² A történelmi kontextushoz ld. *Györffy György: Bevezetés*. In: *Napkelet felfedezése i. m.* 5–35., kül. 17–18.; *Csukovits Enikő: A földrajzi megismerés útjai Európában (az ókortól a nagy földrajzi felfedezések megindulásáig)*. Századok 144. (2010: 2.) 255–299., kül. 275–277.

³ P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Ed. Aemilius Jakobovich – Desiderius Pais. In: SRH I. 13–117. (a továbbiakban: Anonymus). Magyar fordítását l. *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László – Bollók János, az utószót és a jegyzeteket írta Veszprémy László. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) (a továbbiakban: AKS) 7–86.

hajnaláig elbeszélő krónika annak a magyar uralkodónak az udvarában, akinek nevét nem annyira *nove institutiones* néven elhíresült belpolitikai intézkedései,⁴ mint inkább merániai származású hitvesének meggyilkolása, avagy költséges, ám kevésbé eredményes szentföldi vállalkozása révén ismerte meg Nyugat-Európa?⁵ Jelen dolgozatban erre a kérdésre kísérlek meg választ találni.

Bár a kutatás nem számol feltétlenül krónikafolytatással a 13. század elején, a címben megjelölt téma — annak problematikája, hogy működhetett-e II. András környezetében egy, a korábbi gestát átdolgozó, a magyarok történetét esetleg saját korának eseményeivel is kiegészítő történetíró — nem minden előzmény nélkül való a szakirodalomban: Marczali Henrik,⁶ Pauler Gyula,⁷ valamint Sebestyén Gyula⁸ immáron több mint egy évszázaddal ezelőtt papírra vetett megjegyzéseit követően Csóka J. Lajos 1967-re dolgozta ki egy 1210 körüli — igaz, pannonhalmi szerző alkotásának tekintett — Nemzeti Krónika teóriáját.⁹ A Szent László erényeit tárgyaló 139. krónikafejezet elemzését adva Szovák Kornél ugyancsak II. András-kori redakciót vélelmezett,¹⁰ ám a kutatás a gestaszerkesztmény 13. század eleji átdolgozásával kapcsolatban leginkább Kristó Gyula téziseit idézi. Több ízben is előadott, a legrészletesebben 1994-ben kifejtett nézeteit a szegedi professzor a középkori történetírásunk kézikönyvéül szolgáló *Magyar historiográfia* lapjain is összefoglalta.¹¹

Magam a 13. századi magyar történeti hagyományt vizsgálva nem egy alkalommal támaszkodtam Kristó azon hipotézisére, miszerint Anonymusszal csaknem azonos időben, II. András korában működhetett Magyarországon egy, a korábbi gestát átszerkesztő krónikairó. Elsőként a champagne-i Albericus Trium Fontium (Albéric de Troisfontaines, Aubry de Trois-Fontaines, Troisfontaines-i Alberik) magyar vonatkozásokban gazdag világkrónikája¹² nyomán

⁴ *Kristó Gyula*: II. András „új intézkedései”. Századok 135. (2001: 2.) 251–300.; *Zsoldos Attila*: II. András Aranybullája. Történelmi Szemle 53. (2011: 1.) 1–38.

⁵ *Vö. Körmendi Tamás*: Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája. Doktori disszertáció. [Kézirat, 2008.] 6–10., 14. II. András szentföldi vállalkozásához l. még *Veszprémy László*: II. András magyar kereszties hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő–Gödöllő 2006. 99–111.

⁶ *Marczali Henrik*: A magyar történet kútffői az Árpádok korában. Bp. 1880. 62–63.

⁷ *Pauler Gyula*: A magyar nemzete története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899². II. 604–605.

⁸ *Sebestyén Gyula*: A magyar honfoglalás mondái. I–II. Bp. 1904. I. 269–276.

⁹ *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) 527–561.

¹⁰ *Szovák Kornél*: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezetének forrásproblémái.) Századok 134. (2000: 1.) 117–145., kül. 133–138.

¹¹ *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp. 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135.); *Uő.*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. 43–49., 66. – Kristó Gyulának a problematikával kapcsolatos különféle állásfoglalásait dolgozatomban I. egységében tekintem át.

¹² *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. I–XXXVIII. Hannoverae–Lipsiae 1826–2000. (a továbbiakban: MGH) XXIII. 631–950. (a továbbiakban: Albericus) A krónika magyar vonatkozású részeinek latin nyelvű kiadását l. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum*

gondolkodtam el annak kérdésén, hogy rekonstruálható-e egy-egy apró részletében — közvetett módon, a krónikakompozíció szövege mellett más kútfők tanúságtételét is figyelembe véve — a II. András-kori írott tradíció. A problematikára ugyancsak ráirányította figyelmemet a hazai medievisztikában mesés adatai miatt kevésbé ismert Magyar–lengyel Vegyes Krónika (*Chronicon mixtum, Chronicon Hungarico–Polonicum*)¹³ magyarországi forrásainak tanulmányozása.¹⁴

Mi indokolja mindezek után, hogy elbeszélő hagyományunk 13. század eleji fejlődését — vagyis azokat a halovány sejtéseket, amelyeket egy II. András-kori krónikaíró működésével kapcsolatban megfogalmazhatunk — önálló dolgozatban mutassam be? Két okból is szükségét látom, hogy a problémát új-fent elővegyem. 1. Egyrészt azért vélem fontosnak a kérdéskör ismételt tárgyalását, mert a tatárjárás előtti gestaátdolgozásokkal kapcsolatban magának Kristónak az álláspontja sem tekinthető egyértelműnek. Életművén belül a szegedi középkorász eltérő nézeteket fogalmazott meg annak vonatkozásában, hogy mikor is kerülhetett lejegyzésre a Riccardusnál említett keresztény magyarok gestája, de változni látszanak elképzelései azt illetően is, hogy a gestaszerkesztmény hány redakciós fázisával számolhatunk a 13. század első felében. 2. Indoklásra szorul továbbá, hogy miért feltételezek írásaimban — megjegyzem, Kristó kései álláspontjától eltérően — egyetlen 13. század eleji gestaátdolgozást: egy olyan krónikaredakciót, amely 1213 után, ám még II. András életében keletkezhetett.

Szeretném előljáróban jelezni, hogy a jelen dolgozatban feltett kérdésekre — már csupán azért is, mert elenyésző a valószínűsége annak, hogy a jövőben újabb, a vizsgálatokba bevonható gestakézirat kerül elő — végleges válaszok aligha lesznek adhatóak. Talán valamelyest nagyobb biztonsággal szólhatunk ugyanakkor a 12. század végének – a 13. század elejének elbeszélő hagyományáról, ha a szakirodalomban napvilágot látott teóriák néhány problémás pontjára rávilágítunk.

MCCCI. Ed. Albinus Franciscus Gombos [– Csaba Csapodi]. I–IV. Bp. 1937–1943. (repr. Bp. 2005–2011) (a továbbiakban: CFH) I. 23–34. (107. sz.). A forrással kapcsolatban l. Repertorium fontium historiae medii aevi. I–XI/4. Ed. Augustus Potthast – Raffaello Morghen – Girolamo Arnaldi. Roma 1962–2007. (a továbbiakban: RF) II. 167–168.; *Almás Tibor*: Albericus Trium Fontium. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 35.; *Körmendi T.*: Az Imre, III. László és II. András i. m. 151–157.; *Régis Rech*: Alberich of Troisfontaines [Aubrey]. In: The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Ed. Graeme Dunphy et al. I–II. Leiden–Boston 2010. (a továbbiakban: EMCh) I. 23.

¹³ *Chronicon Hungarico–Polonicum*. Ed. Iosephus Deér. In: SRH II. 289–320.; *Chronica Hungaro–Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum*. Ed. Béla Karácsonyi. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. XXVI. Szeged 1969. (a továbbiakban: ChHP) Magyar nyelvű fordítását l. A lengyel–magyar vegyes krónika. Ford. Tóth Péter. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica 9. (2004: 4.) 223–242. A forrásról ld. RF III. 353.; *Ryszard Grzesik*: *Chronicon Hungarico–Polonicum* (Hungarian–Polish Chronicle). In: EMCh I. 348–349.

¹⁴ *Csákó Judit*: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: Tiszteletkőr. Történelmi tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 515–526.; *Uő.*: A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. Századok 148. (2014: 2.) 287–334.

I.

Nézzük elsőként is, hogyan vélekedett különböző munkáiban Kristó Gyula a számunkra érdekes gestaátdolgozás — avagy -átdolgozások — kérdésköréről! A szegedi professzort a téma harminc esztendőn keresztül foglalkoztatta: a hipotetikus krónikaszerkesztés(ek)re — hol mindössze érintőlegesen, hol pedig részletezőbb elemzést adva — több írásában is visszatért. Az egyes állásfoglalásokat nem egyszer évtizedek választották el egymástól: a feldolgozások megjelenése között eltelt idő is magyarázza, hogy egy-egy árnyalattal módosította elképzeléseit.

Kristó a 13. század eleji gestaszerkesztés problematikájára már 1970-ben kitért: ekkor azt vizsgálta, hogyan használta fel a 6. századból való *Exordia Scythicát*,¹⁵ illetve Regino prümi apát 10. századi krónikáját¹⁶ a hazai történeti irodalom. A következőket állapította meg: Míg az előbbi munkát feltehetőleg Anonymus aknázhatta ki első ízben Magyarországon, addig Regino beszámolója (vagyis inkább annak Adalbert által készített, a 907–967 közötti eseményeket elbeszélő folytatása) megelőzőleg is ismert lehetett hazánkban. Egy, a 12–13. század fordulóján keletkezett gestaszerkesztésben megjelenhetett — az imént említett *Continuatio Reginonis* tanúságtétele nyomán — nem csupán a szkíta-magyar azonosság gondolata vagy Szkítia földrajzi elhelyezkedésének leírása, de a kalandozások valamiféle bemutatása is. Anonymus — amellet, hogy támaszkodhatott ezen magyar *gestaszerkesztés* szövegére — újra elővette Regino művét (annak *continuatióját*), és bekerült forrásai közé az *Exordia Scythica* is.¹⁷ Ezt a gondolatmenetet folytatta Kristó, amikor Anonymus magyarországi írott forrásairól szólva a névtelen jegyző *Quid plura!*, illetve *Quid ultra!* fordulattal lezárt passzusai mögött hazai gestaszöveget sejtett: azt a 12. század végi – 13. század eleji átdolgozást, amelyről szerinte egyébként Anonymus és Kézai közös motívumai is árulkodnának.¹⁸ Az utóbb említett dolgozat megállapításaira utalt később a szegedi középkorász, amikor a magyarországi hunhagyomány eredetét kutatva úgy foglalt állást, hogy az Attila városára vonatkozó tradíció és Óbuda *Etilburg* megnevezése jelen lehetett már az Anonymus forrásául szolgáló 1200 körüli gestaredakcióban is.¹⁹ (Meg kell itt jegyeznünk, hogy Kristó ezen írásaiban azon alapfeltevésből indult ki, miszerint Anonymus regényes históriáját Kézai nem ismerhette: ennek megfelelően úgy látta, hogy a két gesta előadásában mutatkozó párhuzamok — így a Regino felhasználására

¹⁵ Vö. *Fóti József Lajos*: Góg és Magóg. Irodalomtörténeti Közlemények 23. (1913: 1.) 28–59., kül. 54–59.

¹⁶ RF IX/4. 459–461.; *Kóta Péter*: Regino. In: KMTL 572.

¹⁷ *Kristó Gyula*: Az *Exordia Scythica*, Regino és a magyar krónikák. Filológiai Közöny 16. (1970: 1–2.) 106–115.

¹⁸ *Kristó Gyula*: Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 88. (1972: 3–4.) 166–174.

¹⁹ *Kristó Gyula*: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: *Uő.*: Tanulmányok i. m. 313–329., kül. 314–315. A tanulmány korábbi megjelenését l. in: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*. III. Mítosz és történelem. Főszerk. Ortutay Gyula, szerk. Hoppál Mihály – Istvánovits Márton. Bp. 1978. 55–64.

utaló részletek is — szükségképpen közös írott hagyomány felhasználásáról vallanak.)

A 12–13. századi gestaszerkesztések problematikája a *Századok* hasábjain 1974-ben megjelent, a legitimitás és az idoneitás kérdését taglaló részletes tanulmányában is foglalkoztatta a szegedi professzort: a dolgozat — bár homályosan felveti egy III. Béla-kori gestaátdolgozás lehetőségét — ugyancsak egy 13. század eleji redakciót lát a leginkább körvonalazhatónak.²⁰

Az első ízben 1978-ban publikált, a névtelen jegyző tollán felbukkanó *vlach* és *római* terminusok jelentéseinek szentelt tanulmányról nem csupán azért kell ehelyütt szót ejtenünk, mert újfent előkerült benne a 12–13. század fordulójára helyezhető gestaátdolgozás gondolata, hanem azért is, mert ebben az írásában Kristó már hangsúlyozta, hogy a szerkesztési fázis meglétére éppen az 1237-re minden bizonnyal elkészült Riccardus-féle szöveg lehet a bizonyítékunk. A domonkos jelentésben említett keresztény magyarok gestáját azonosította a szegedi középkorász a vélelmezett krónikaredakcióval.²¹

A magyarországi gestaszerkesztéseket vizsgálva Kristó néhány évvel korábban felhasználta már a domonkos jelentés szövegét: ekkor, 1974-ben Riccardus beszámolója, illetve a champagne-i Troisfontaines-i Alberik magyar vonatkozású információkban bővelkedő krónikájának tanúságtétele alapján egy 1235 körüli gestaszerkesztést tételezett fel. Ennek a redakciónak tartalmaznia kellett egyfelől egy, a *Relatio Ricardi* alapján is körvonalazódó rövid magyar őstörténetet, másfelől pedig Gizella királynénak a Gertrúd-merénylet hatására torzult portréját: azt a negatív vonásokkal felruházott királynéalakot, amellyel az 1251 előtt született és a magyar ciszterciektől szerzett értesüléseket is magába építő francia világkrónikában is találkozhatunk. A Gizella-kép átfestésére — szerinte — azért kerülhetett sor éppen ebben a korszakban, mert II. András uralkodása idején nem lett volna tanácsos a meggyilkolt Meráni Gertrúd bűneiről szólni: a királyné vétkeit ennek megfelelően a korábbi magyar gestát átdolgozó krónikás Szent István ugyancsak német származású feleségére vetítette vissza.²²

A keresztény magyarok gestájáról Kristó hosszasan húsz esztendővel később, a magyar történeti irodalom tatárjárás előtti fejlődéséről írt feldolgozásában fejtette ki véleményét: a krónikakompozíció szókincsére és stílusára épülő vizsgálatnak — mivel erről a munkáról a későbbiekben szólok majd — most csupán a leglényegesebb eredményeit emelem ki. Az a történetírói alkotás, amelyet a szegedi professzor Riccardus nyomán nevezett a keresztény magyarok gestájának, legvalószínűbben 1192 és 1210/1212 között — vagyis nagyjából Anonymus művével azonos időben — jöhetett létre. A Kálmán-kori ősgestával számoló Kristó úgy látta, hogy a II. István-kori *continuatiót* és az Álmos-ági át-

²⁰ *Kristó Gyula*: Legitimitás és idoneitás: adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. *Századok* 108. (1974: 3.) 585–621., kül. 605–618.

²¹ *Kristó Gyula*: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112. (1978: 4.) 623–661., kül. 653–657. A tanulmányt l. még in: *Üö.*: Tanulmányok az Árpád-korról i. m. 132–190., 498–511., kül. 178–188.

²² *Kristó Gyula*: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. (Memoria saeculorum Hungariae) 229–238.

szerkesztést követő újabb redakció a 997. és az 1167. esztendőök közötti időszak hazai historiájának vonatkozásában lehetett a leginkább részletes: a krónika-kompozíció ezen fejezetei mind szókincsükben, mind pedig stílusukban egységesek. A gesta franciás műveltségű átdolgozója adhatott tájékoztatást — igaz, valószínűleg még igen röviden — a magyar történet kezdeteiről, és szólhatott a 12. század végének eseményeiről is. Az ikerművekként aposztrofált anonymusi *Gesta Hungarorum*, illetve a keresztény magyarok gestája sosem kapcsolódtak össze: míg a névtelen jegyző műve — Kristó szavaival élve — kívülrekedt a krónikaszerkesztéseken, addig a Riccardusnál is említett 13. század eleji gestaátdolgozás beépült a későbbi elbeszélő tradícióba. A kérdéses redakció a *kontinuus krónikairás hagyományai következtében felolvadt későbbi, immár tatárjárás utáni krónikások alkotásaiban, s bár szövege viszonylag kevés változtatáson esett át, önálló művének „felszívódása” elegendőnek bizonyult arra, hogy e jeles gestairó személye és írásműve is a krónikairóadalom ingoványába merüljön. Szövege viszont azért nem szenvedett lényeges átalakításokat, mert a tatárjárás előtt a magyar krónikatörzsnek újabb folytatója útána már nem akadt. Kristó tehát — annak ellenére, hogy Gizella alakjának utólagos befekettítése húsz esztendővel korábban még súlyos érvet szolgáltatott számára egy 1235 körüli krónikaszerkesztés meglétére — 1994-ben nem látszik számolni annak lehetőségével, hogy a Gertrúd-merényletet követően lényegesen átdolgozáson ment volna keresztül a gesta.²³*

A 13. századi első felében keletkezett redakciós fázis(ok), illetve a negatív színekkel megrajzolt Gizella-portré vonatkozásában Kristónak ismételtlen állást kellett foglalnia, amikor annak a kérdéskörnek szentelte figyelmét, hogy miként is ábrázolta Szent Istvánt és családját Árpád-kori történeti irodalmunk. Tanulmányában két 13. századi gestaszerkesztésről ejtett szót. A 12. század végére — a 13. század elejére helyezett egy olyan redakciót, amelyben — egy II. Géza- vagy esetlegesen III. Béla-kori krónikaszerkesztéshez képest – módosult a Vazul-hagyomány, mégpedig oly módon, hogy a szent király alakját a történetíró tisztára mosta: Vazul megvakítójaként alighanem azt a Sebest tüntethette fel, aki a 14. századi krónikakompozícióban az immár gonosz Gizella oldalán is megjelenik. A királynét negatív színezetben megjelenítő tradíció — Gertrúd alakjának hatására — később, a 13. század közepe táján kerülhetett csupán lejegyzésre Magyarországon. A hagyományt, amely a Vazul-merényletért Szent István hitvesét tette felelőssé, és Orseolo Péter nővérének mondta Gizellát, talán már IV. Béla korában illeszthették csupán be a krónikába, ám elképzelhető az is — legalábbis Kristó szerint —, hogy az elbeszélés II. András uralkodásának végén, Béla ifjabb király környezetében keletkezett.²⁴

Végezetül nézzük, hogyan összegezte korábbi megállapításait Kristó 2002-ben a középkori történetírásunkkal kapcsolatos eredmények szintézisét adó *Magyar historiográfia* lapjain! A keresztény magyarok gestájának vonatkozásában a szegedi történész lényegében korábbi téziseit foglalta össze, ám most tágabb időhatárokat

²³ *Kristó Gy.*: A történeti irodalom i. m. 98–134. – Az idézet helye: 133.

²⁴ *Kristó Gyula*: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő.*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 195–227., kül. 217–219., 221–226.

adott meg: úgy fogalmazott, hogy a kérdéses szerkesztés valamikor 1192 és 1240 (1237) között készülhetett. A redakció tartalmával kapcsolatban — amellett, hogy az Szent Istvántól 1167-ig beszélt el a magyar történelmet — mindössze annyit emelt ki, hogy az Riccardus tanúságtétele alapján mindenképpen tartalmazhatott már néhány adatot korai történetünkről. Ebben a rövid östörténeti egységben nem szerepelhetett még egyéb, minthogy a magyaroknak hét vezérük volt (az elem a régi hagyomány nyomán került be a gestaába), illetve az, hogy eleink túlnépesedett területről érkeztek, és meg kellett hódítaniuk a Kárpát-medencét (az információt Reginótól vette át a gestaíró). A Gizella–Gert-rúd-motívumról összefoglaló munkájában mindössze egyetlen rövid kitérő erejéig ejtett Kristó szót. Troisfontaines-i Alberikre, valamint a Szent István feleségét hasonlóképpen gonoszságairól elhíresült asszonyként lefestő Magyar–lengyel Krónikára hivatkozva a következő megállapítást tette: *Valamikor 1240 táján számolnunk kell tehát egy betoldó (interpolátor) működésével, aki élesen idegellenes felfogásban átdolgozta Szent István és közvetlen utódai történetét.*²⁵

Kissé hosszúra nyúlt historiográfiai áttekintésünk végére érve korántsem láthatjuk tehát egyértelműnek, hogy pontosan mikorra is tette a szegedi történész a kérdéses redakciónak — vagyis a Riccardusnál említett keresztény magyarok gestaájának — a keletkezését (1235 körül, 1192–1210/1212, 1192–1237/1240), illetve azt sem, hogy pontosan hány krónikafázissal és milyen mértékű átdolgozásokkal számolt. Változni látszik álláspontja annak tekintetében is, hogy a domonkos jelentésben is szereplő, a keresztény magyarok gestaájához kötött honfoglalás-történet, illetve Gizella torz alakja egyszerre vagy külön-külön kerültek-e be krónikásirodalmunkba. A Kristó munkássága alapján felvázolható lehetőségeket a következőképpen összegezhetjük:

- a) A 13. század első felében 1213 és 1235 között készülhetett egy gesta-átdolgozás, amely egy rövid, ám az ősgesta leírásánál már valamivel bőbeszédűbb honfoglalás-történet mellett Gizella torz portréját is tartalmazta.
- b) A 12–13. század fordulóján szerkesztették át a korábbi gestaredakciót: ez az 1192 és 1210/1212 között készült átdolgozás hatott Anonymusra.
- c) A 13. század folyamán a gestatörzs két bővülésével is számolhatunk: 1192 és 1210/1212 között került sor az első átdolgozásra, amelyet 1240 körül egy újabb interpoláció követett – utóbbi csupán a németellenes színezetű részleteket iktatta a gestaába.
- d) Az előző megoldástól csupán halványan különbözik, ha két teljesen önálló redakciós fázissal számolunk: egy Anonymus előtti keresztény magyarok gestaájával (a 13. század elején) és egy II. András- vagy IV. Béla-kori redakcióval.

A Kristó kései véleményét tükröző *Magyar historiográfia* alapján kérdéses, vajon elvetette-e a kutató annak lehetőségét, hogy a keresztény magyarok történetének nevezett gestaátdolgozás Anonymus után is keletkezhetett — a két szöveg lehetséges kapcsolatára a 13. század eleji szerkesztést 1192 és 1240 (1237) közé helyező összefoglalás nem tér ki —, ám talán leginkább a c) lehető-

²⁵ Kristó: Magyar historiográfia i. m. 44., 65–66. – Az idézet helye: 66.

ség az, amelyet a szegedi történész életműve utolsó szakaszában képviselni látszik.

II.

Érdeemes ezen a ponton egy pillanatra elidőznünk a gestaszerkesztmény feltételezett redakciós fázisainál: ezeket a könnyebbség végett most a *Magyar historiográfia* alapján közlöm. Áttekintésében a Kálmán-kori ősgestát valló Kristó a következő átszerkesztésekkel számolt: 1. II. István-kori folytatás, 2. Álmos-ági folytatás (II. Géza vagy III. István idejében), 3. keresztény magyarok gestája (1192 és 1240 között), 4. 1240 körüli interpoláció (torzult Gizella-kép), 5. tatárjárás utáni átdolgozás (*advena* nemzetségek katalógusa), 6. V. István-kori gesta (Ákos mester).²⁶ Mindezt kiegészíthetjük még azzal, hogy Kristó korábbi dolgozataiban egy III. Béla-kori *continuatio* lehetőségétől sem zárkózott el teljesen.²⁷

Míg a II. István idejében készült folytatás és az V. István-kori gesta létét bizonyítottnak fogadja el a kutatás, addig arra nézve, hogy a 12. század első és a 13. század utolsó harmada között mikor kerülhetett sor további (át)szerkesztésre, a medievisztika csupán feltételezésekbe bocsátkozhat: az elmúlt másfél évszázadban napvilágot látott különféle hipotézisek Kristó elképzelésétől sokszor nem egy ponton eltértek.²⁸ Abban a periódusban, amelyben a filológiai irodalom leginkább egyetlen átdolgozást valószínűsített — ezt III. István korára szokás helyezni —, Kristó két (ha az Álmos-ági folytatást III. Béla korára helyezzük, akkor három) redakciós fázist is gyanított. Mivel a krónikakutatás állásfoglalása korántsem egyértelmű a kérdésben, és fentebb a szegedi középkorász téziseit több ponton is problémásnak láttam, a következőkben azt kell megvizsgálnom, hogy vajon hány redakciós fázis látszik több-kevesebb egyértelműséggel körvonalazódni a 12. század utolsó harmadától a tatárjárásig ívelő periódusban.

*

Nézzük elsőként is, mi szólhat Kristó szerint egy, a 12. század végén – a 13. század elején lejegyzett gestaszerkesztés megléte mellett! A szegedi történész által felsorakoztatott főbb argumentumok a következők:

1. Ahogyan azt korábban jeleztem már, a keresztény magyarok gestájának hipotézisét felállító történész négy évtizeddel ezelőtt úgy látta, hogy Anonymus és Kézai közös motívumai alapján — és feltételezve azt, hogy a későbbi krónikásirodalomra a névtelen jegyző műve nem hatott — egy, a 12–13. század fordulóján keletkezett gestaszövegre következtethetünk vissza.²⁹

²⁶ Kristó Gy.: *Magyar historiográfia* i. m. 28–49., 64–70.

²⁷ Kristó Gy.: *Legitimitás és idoneitás* i. m. 605–606.; *Uő.*: *A történeti irodalom* i. m. 97.

²⁸ A szakirodalom eredményeinek áttekintését l. Kristó Gy.: *A történeti irodalom* i. m. 19–22.

²⁹ Kristó: *Anonymus magyarországi* i. m.

2. Úgy vélte, erre a gestaszövegre utal a Riccardus-jelentés (1237), amikor *Gesta Ungarorum Christianorum*ot említ.³⁰

3. A krónika 997 és 1167 közötti egységének stílusvizsgálata alapján Kristó megállapította, hogy a fejezetek azonos szerző-átdolgozó tollára vallanak: a krónikás — mivel ritmikus prózát még nem alkalmazott — minden bizonnyal 1240 előtt működhetett. Anonymus művének és a keresztény magyarok gestájának frazeológiai és lexikális egyezései azt sejtetik, hogy a gestaátdolgozás és a regényes honfoglalás-história azonos korszak terméke.³¹

4. A szegedi professzor elfogadta, hogy az idoneista szemléletet tükröző, a 12. század utolsó évtizedének elején lejegyzett László-legenda hatott vissza a krónikaszerkesztésre: ennek megfelelően számolnunk kell egy 1192 utáni krónikaredakcióval, amely a szent király életét átdolgozta.³²

5. Műgeln Henrik német krónikaszövegének a latin nyelvű textusainkhoz képest mutatott többlete alapján egy olyan gestaszerkesztés látszik körvonalazódni, amely a magyar történelem vonatkozásában a 997 és 1167 közötti időszakról adhatott részletesebb információkat — de akár későbbi időpontig, III. Béla uralkodásáig is eljuthatott a történetmesélésben. Kristó úgy látta, Műgeln német fordítása — és kivonatolása — a 13. század eleji gestaszöveg valamely kézírata alapján készülhetett.³³

Vajon mennyiben alkalmasak ezek a megfontolások annak a nézetnek az alátámasztására, hogy a 12. század legvégén, avagy a 13. század első évtizedében egy, a magyar történetet átszilizáló krónikás működésével kell számolnunk? Vegyük most egyenként sorra a fentebb csupán vázlatosan bemutatott érveket!

1. Kristó kezdetben azzal számolt, hogy az anonymusi *Gesta Hungarorum* semmiféle hatással nem volt a későbbi krónikaszerkesztésekre, ám ez a tézis ebben az időben sem számított egyöntetűen elfogadottnak a hazai középkorkutatásban. Bár annak ötletét, hogy Anonymus *gestája* a későbbi történetírás előtt sem lehetett ismeretlen, Madzsar Imre 1922-ben papírra vetette már,³⁴ a teória részletes kifejtése Györffy György nevéhez fűződik. Györffy 1948-ban — krónikairodalmunk őstörténeti vonatkozású részleteit vizsgálva — sorra vette a korábbi medievisztikai irodalom azon érveit, amelyek alapján a kutatás közös forrást vélt felfedezni a névtelen gestaíró, illetve Kézai szövegpárhuzamai mögött: arra a megállapításra jutott, hogy ezen okfejtések korántsem elégségesek annak cáfolatára, hogy a hüntörténet szerzője Anonymus művéből merített volna. Véleményét bizonyítékokkal is alátámasztva Györffy az általa a hunhistória szerzőjeként tekintett Ákos mester egyik forrásaként tüntette fel a 13. század eleji gestaíró alkotását. Ötlete mellett — bár a kérdéskörrel ez alkalommal

³⁰ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 42–43.

³¹ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 44–73., 95.

³² Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 98–99., 102–104.

³³ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 96–97. A négy utóbbi argumentumot Kristó újra előadja összefoglaló munkájában is, l. *Uő.*: Magyar historiográfia i. m. 43–49.

³⁴ Madzsar Imre: A hún krónika szerzője. Történeti Szemle 11. (1922: 1–4.) 75–103.: 75–76.

részletesen nem szólt — kitarzott a magyar krónikák őstörténeti vonatkozásait újratárgyaló 1993. évi írásában is.³⁵ A kérdést hasonlóképpen látta 1963-ban egyetlen, a *rector*választásra vonatkozó szöveghely vizsgálata alapján Horváth János,³⁶ majd tíz évvel később — Györffy nyomán — Szűcs Jenő is amellett foglalt állást, hogy Kézai minden bizonnyal támaszkodhatott a névtelen krónikás alkotására. Ehhez hozzáfűzte azonban, hogy míg Anonymus közvetlen hatása tetten érhető Kézai hun és magyar történetében, addig nincs erre utaló nyom a bővebb krónikák szövegében. IV. László udvari papja tehát — Szűcs vélekedésének megfelelően — ismerhette a regényes honfoglalás-történetet, ám elődje, Ákos mester nem aknázhatta azt ki.³⁷

Györffy teóriája, miszerint III. Béla egykori jegyzőjének gestája használatban lehetett még a 13. század utolsó harmadának Magyarországon, Kristó Gyula előtt sem volt ismeretlen. A gestaszerkesztmény redakciós fázisai kapcsán már idézett, a *Magyar Könyvszemle* hasábjain publikált dolgozatában azonban — bár jelezte a kettejük álláspontja között feszülő ellentétet — a szegedi középkorász nem tette mérlegre Györffy egyes argumentumait: írásában eltérő véleményének alátámasztására saját érveket sorakoztatott fel. Összegezzük most röviden a tanulmány gondolatmenetét! A szegedi kutató úgy látta, hogy a *Quid plura!*, illetve *Quid ultra!* frázissal záruló, sok esetben az *iter hystorie teneamus* mondattal is megerősített anonymusi passzusok korábbi írott forrásra vezethetők vissza: ezt a tézist támasztaná alá az, hogy a részletek szöveg szerinti egyezéseket mutatnak az Árpád-kori elbeszélő hagyománnyal (Kézai történetével, a krónikakompozícióval, illetve a Gellért-legendával). Míg a kitérők egyike sem sorolható az Anonymus művének specifikumát adó epizódok közé, addig a későbbi krónikásoknál a névtelen jegyző gestájának jellegzetességei sorra elmaradnak: ezek a szövegek látszólag ismerik csupán Anonymust. Mindebből Kristó számára az alábbi következtetés adódott: *az, ami közös a krónikában és Anonymusnál (vagyis a rokonítható szövegek környezetben előforduló azonos szavak és kifejezések), közös forrásra megy vissza, ami csak Anonymusnál olvasható, nyilván saját alkotása volt vagy maradt.*³⁸ A feltételezett közös kútfőben a szegedi professzor azért látott egy, a 12–13. század fordulóján keletkezett gestaszerkesztést, mert több olyan részletet, amelyet Anonymusnál a *Quid ultra!*, illetve *Quid plura!* fordulat zár le, ebben az időszakban foglalhattak először írásba Magyarországon: ilyen lehetett például az Óbudára mint Attila városára vonatkozó hagyomány.³⁹

³⁵ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 6–10., 137–146., 186–187. A *Scriptores rerum Hungaricarum* 1999. évi reprint kiadásához fűzött utószavában Veszprémy László is azt a véleményt hangoztatja, miszerint Kézai ismerte a névtelen jegyző művét (Szovák Kornél – Veszprémy László: Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH II. 721–799.: 734.). Ld. még: Veszprémy László: A hun–magyar hagyomány alakulása és a tatárjárás. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991: 1.) 22–33.: 30.

³⁶ *ifj. Horváth János*: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 67. (1963: 4.) 446–476.: 454. L. még *Uő.*: P mester i. m. 282.

³⁷ Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. Századok 107. (1973: 3–4.) 569–643., 823–878.: 598–599.: 106. jegyz.; 868.

³⁸ Kristó Gy.: Anonymus magyarországi i. m. 173.

³⁹ A szövegparhuzamokat l. Kristó: Anonymus magyarországi i. m. 167–170.

A helyzet azért is érdekes, mert évtizedekkel később — lényegében érdemi indoklás nélkül — Kristó már Györffy hipotézisét fogadta el. *Az újabb kutatás teljes joggal mutatott rá arra, hogy a magyar krónikás anyag és Anonymus között kettős kapcsolat, kölcsönhatás áll fenn: Anonymus is merített valamelyik krónikából, viszont a későbbi, XIII. századi krónikások (Ákos mester, Kézai Simon) is ismerték és használták a névtelen jegyző munkáját* — olvashatjuk a kérdés kapcsán az 1994-ben megjelent feldolgozásban.⁴⁰ Akadémiai székfoglaló előadásában — amelyet a magyar őstörténet egy részletének, Előd alakjának szentelt — a szegedi professzor egész teóriát épített arra a — dolgozatában egyébként immáron szövegfilológiai érveléssel is megtámogatott — feltevésre, miszerint Anonymus *Gesta Hungarorum*a a 13. század második felének Magyarországon is használatban lehetett. A kristói életmű belső ellentmondásait jól mutatja, hogy egyik jegyzetében korábbi — valójában ellentétes álláspontot képviselő — tanulmányát is a hipotézis egyik képviselőjeként adta meg.⁴¹

Az Előd-kérdést körbejárva maga Kristó is megállapította tehát, hogy Anonymus és Kézai közös motívumai mögött nem kell szükségképpen közös forrást látnunk: bizonyos elemek — így a turulmonda vagy a hét vezér névsora — minden bizonnyal a névtelen jegyző révén kerültek be írásbeliségünkbe.⁴² A szegedi történész első — igaz, csupán korábbi írásaiban megjelenő — érvét elvethetjük tehát, amikor egy 12. század végi – 13. század eleji krónikaátdolgozás nyomait keressük.

2. Vissza kell mindezek után kanyarodnom ahhoz a jelen dolgozat elején már idézett forráshoz, amely Kristónak a 13. század eleji szerkesztésről vallott elképzelésében kulcsszerepet játszott: a Riccardus-jelentés tanúságtételéhez. Mit igazol vajon a magyarok történetére mint a domonkosok információforrására hivatkozó útleírás? Mennyiben vonhatunk le a szövegből a magyar elbeszélő hagyomány fejlődésére nézve következtetéseket?

A jelentés azon sorai, amelyeket a problémakör tárgyalásához górcső alá kell vennünk, a következőképpen hangzanak: *A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak lefelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt*

⁴⁰ Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 40.

⁴¹ Kristó Gyula: Előd. A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete. Bp. 2000. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) 2.: 5. sz. jegyz.

⁴² Kristó: Előd i. m. 15–16.; *Uő.*: Magyar historiográfia i. m. 13. Itt jegyezném meg, hogy a turulmondával kapcsolatban nemrégiben ellentétes véleményt fogalmazott meg Szabados György. Szerinte a történetet — amely már az ősgestában is szerepelhetett — régi, romlott gestaszövegéből vehette át és torzíthatta el Anonymus (*Uő.*: Új szempont a turulmonda értelmezéséhez. *Hitel* 20. [2007: 12.] 105–110.; *Uő.*: Ünödbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: Ghesurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. 2010. 23–34.). Szabados téziseinek cáfolatára l. *Szőcs Tibor*: A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. Szerk. G. Tóth Péter – Szabó Pál. Szeged 2010. 249–259.

*laktak. Ahol is végül Szent István, első királyunk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében megtalálták, megszánták a magyarokat, akiktől származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegtek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segédelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból, hogy keleten lagnak, de hogy hol vannak, nem is sejtették.*⁴³ A keresztény magyarok gestáját (*Gesta Ungarorum Christianorum*) említő *Relatio Ricardi* még egy ponton hivatkozik tehát magyarországi írott forrásra: úgy fogalmaz, hogy a barátok a régiek írásai révén (*per scripta antiquorum*) tudták, hogy keleten kell keresniük a magyarokat.

Feltehetjük elsőként a kérdést, vajon azonos-e az úti beszámolóban a magyarok gestájaként megnevezett szöveg a *scripta antiquorum*mal. Györffy György — aki egyébként Ákos mester előtt nem feltételezett 13. századi krónikaszerkesztést — azzal a lehetőséggel számolt, miszerint a két szöveg egy és ugyanaz: a 11. századi ősgesta.⁴⁴ Csóka J. Lajos, majd pedig Kristó Gyula ezzel szemben a régiek írásainak mondott forrást azonosították az ősgestával: ez a magyar őstörténet vonatkozásában mindössze annyit mondott volna el, hogy eleink keletről érkeztek. Elképzelésüknek megfelelően a *gesta Ungarorum Christianorum* későbbi forrást jelöl.⁴⁵ Véleményem szerint — bár a mindössze néhány soros, többféle módon is interpretálható forrásrészlet alapján igen nehéz volna megátámadhatatlan álláspontot megfogalmazni — Riccardus valóban eltérő forrásokra utalhatott, amikor *gestát*, illetve *scripta antiquorum*ot említett: mivel a magyar őshazával kapcsolatban az újabb gestaszerkesztésben a domonkosok alig találtak információt, régebbi szövegeket is felkutattak, ám újabb adaléokra nem sikerült bukkanniuk.

Hogy a régiek írásaiként valóban az ősgestát jelöli-e meg szövegünk, és hogy ez a szerkesztés mit is tartalmazhatott a legkorábbi magyar história vonatkozásában, nem kívánom a továbbiakban tárgyalni; azt azonban érdemes megnéznünk, mi lehetett mármost az az újabb krónika, amelyet a domonkos jelentés a keresztény magyarok gestájaként nevez meg. Újfent két lehetőségünk

⁴³ A Julianus első útjáról készült jelentés i. m. 117. A forráshely latin nyelvű szövege a következő: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non posset. Qui cum multa regna pertransissent et destruxissent, tandem venerunt in terram, que nunc Hungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum. Quam inhabitandum pre terris ceteris elegerunt, subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem. Ubi tandem par sanctum Stephanum primum ipsorum regem ad fidem catholicam sunt reversi, prioribus Ungaris, a quibus isti descenderant, in infidelitate permanentibus, sicut et hodie sunt pagani. Fratres igitur predicatorum, hiis in estis Ungarorum inventis, compassi Ungaris, a quibus se descendisse noverunt, quod adhuc in errore infidelitatis manerent, miserunt III-or de fratribus ad illos querendum ubicumque eos possent, iuvante domino, invenire. Sciebant per scripta antiquorum, quod ad orientem essent; ubi essent, penitus ignorabant.” – Drei Texte zur Geschichte i. m. 151.

⁴⁴ Györffy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. *Ethnographia* 76. (1965: 3.) 411–434.: 418., *Uő.*: Krónikáink i. m. 22–23., 147.

⁴⁵ Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 668–669.; Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m. 229–230.

adódik: míg Pauler Gyula, Szilágyi Loránd vagy Csóka J. Lajos is azt az álláspontot képviselték, miszerint a *Relatio Ricardi* kezdő sorával Anonymus regényes honfoglalás-történetére utal — a pogányságban megmaradt keleti magyarok históriája helyett a Névtelen a nyugatra érkezett és az ezredforduló környékén a kereszténységet felvett magyarok történetét beszéli el —,⁴⁶ addig Kristó szerint a Julianus útjáról szóló tudósítás éppen a pogány múltat elbeszélő Anonymus művével szembeállítva nevezi az általa felhasznált szerkesztést a keresztény magyarok gestájának.⁴⁷

Ezen a ponton bizonytalanság adódik tehát Kristó azon teóriájával kapcsolatban, amelyben éppen Riccardus tanúságtételére alapozva tételezett fel egy 13. század eleji gestaátldozást. Érdeemes-e vajon egy, az anonymusi elbeszéléstől eltérő redakcióval számolnunk egy olyan forrás alapján, amelynek a magyar őstörténettel kapcsolatos állításai ráadásul elég jól rímelnék a névtelen jegyző *Gesta Hungarorum*ának adataival?⁴⁸ A pannóniaiak római legelőjének (*pascua Romanorum*) hagyománya mellett mind a hét vezér motívumát, mind pedig Szent István térítő szerepének kiemelését megtalálhatjuk Anonymusnál, és ugyancsak fellelhetjük nála annak az információnak a párhuzamát, miszerint keleti hazájukat a magyarok azért hagyták el, mert annak földje őket eltartani már nem tudta.⁴⁹

Azt, hogy a Riccardus-jelentés háttérben esetlegesen mégis elképzelhető egy újabb keletkezésű, ám Anonymus gestájától eltérő forrás, a következő megfontolás támaszthatja ugyanakkor alá: Kézai — ahogyan azt Györffy György megállapította — kijegyzetelhetette ugyan Anonymus históriáját,⁵⁰ ám a regényes gesta szó szerinti átvételek formájában már csak azért sem épülhetett be a krónikaszerkesztésekbe, mert a kortársak is tisztában lehettek az elbeszélés mesés mivoltával. Ha pedig ez így lehetett, akkor a domonkos szerzetesek aligha akarhattak volna útnak indulásuk előtt éppen Anonymustól nyerni tájékoztatást. Kristó érvelésében hangsúlyozta azt is, hogy az *Inventum fuit in gestis Ungarorum Christianorum* (...) felvetéssel bevezetett egység olyan információt is tartalmaz, amelyet Anonymusnál nem olvashatunk: *Ungaria maior*ról és a keleten maradt magyarokról nem szól a névtelen jegyző.⁵¹

⁴⁶ Pauler Gyula: A magyarok megtelepedéséről. I–II. közl. Századok 11. (1877: 5., 6.). 373–396., 481–499., kül. 379.: 1. sz. jegyz.; Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. I–II. közl. Századok 71. (1937) 1–54., 136–202., kül. 202.: 1. sz. jegyz.; Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 668–669.

⁴⁷ Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m. 229–230.; *Uő.*: A történeti irodalom i. m. 42.

⁴⁸ Ld. Deér József szövegkritikai megjegyzéseit a *Scriptores rerum Hungaricarum* kiadásában: *Relatio Ricardi* i. m. 535–536.: 2. sz. jegyz.

⁴⁹ „Quapropter septem principales persone, qui Hetumoger dicti sunt, angusta locorum non sufferentes ea maxime devitare cogitabant.”; „(...) terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur (...)”; „(...) beatus rex Stephanus verba vite predicaret et Hungaros baptizaret (...)” – Anonymus 37., 46., 117.

⁵⁰ Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 138.

⁵¹ Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m. 230. Ellenérvet természetesen itt is hozhatnánk. Az őshazában maradt magyaroknak valamiféle régi emléke élhetett Magyarországon még II. András uralkodásának végén is, de népünk Nyugat-Ázsiában élő töredékeiről a keleten megfordult utazók révén is érkezhettek hírek a Kárpát-medencébe: mindezek együttesen ösztönözhatték az európai expanziós tervek korában a domonkosokat *Magna Hungaria* felkutatására. Való igaz, hogy

Bár a fentiek alapján továbbra sem látom teljességgel kizárhatónak, hogy Riccardus — a *scripta antiquorum* mellett — mégiscsak a Névtelen művét használta, az ezzel kapcsolatban felmerülő kételyek ellenére is meggyőzőbbnek ítélem Kristó teóriáját: elfogadhatjuk tehát kiindulási hipotézisként, hogy Riccardus és a domonkosok valamiféle újabb gestaszerkesztést — az ősgestánál minden bizonnyal későbbi elbeszélést — használhattak. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az 1237-re elkészült jelentés mindössze arra lehet bizonyíték, hogy a *gesta Ungarorum Christianorum*ként megjelölt szöveg II. András uralkodásának végén a keletre induló szerzetesek rendelkezésére állt: éppúgy láthatunk mögötte Ottó és rendtársai 1232. évi vállalkozásánál, illetve Julianusék első útjánál néhány évtizeddel korábban — talán éppen a 12–13. század fordulóján — lejegyzett krónikát, mint egy 1213 utáni magyar történetet.

3. Az első két érvet nem találhatjuk tehát alkalmasnak az 1191 és 1210 között keletkezett redakciós fázis meglétének igazolására: Kézai előtt ismert lehetett a névtelen jegyző történeti munkája, Riccardus műve pedig — elméletileg — utalhat valamivel későbbi, egy II. András uralkodásának második felében elkészült szövegre is. A harmadik argumentum, a krónikakompozíciónak az anonymusi szöveggel kimutatott szókincsbeli egyezései, illetve a megfelelő krónikaegység stílusjellemzői alapján — ahogyan azt egyébként maga Kristó is jelezte — ugyancsak nem foglalhatunk határozottabban állást abban a kérdésben, hogy pontosan mikor is keletkezhetett a körvonalmazni próbált gestaátszerkesztés. A továbbiakban a 4., illetve az 5. érvet szükséges tehát megvizsgálnunk.

4. Elsőként tekintsük át, mit tudunk a német nyelvű krónika tanúságtételéről! Műgeln Henrik magyar vonatkozású történeti munkáival mindmáig leg részletesebben Domanovszky Sándor foglalkozott. A múlt század elején megfogalmazott lényegesebb megállapításait a következőképpen összegezhetjük: A magyar krónika német fordítása — ahogyan a számunkra most kevésbé érdekes latin nyelvű Rímes Krónika is — 1358 és 1369 között keletkezhetett. A Nagy Lajos udvarában is megfordult német dalnok valamely, a Budai Krónika családjához tartozó *manuscriptum*hoz juthatott hozzá: a németre átültetett szöveg az Acephalus-, illetve a Sambucus-kódexek hagyományához áll legközelebb. Műgeln munkájában akadnak azonban a Bécsi Képes Krónika interpolációhoz hasonló, a Budai Krónikához képest többletként jelentkező momentumok is. Ezen rövidebb passzusok mellett hosszabb betoldásként jelentkeznek az 52–55. fejezetek elbeszélése: a *caputok* olyan részletességgel — és ráadásul hitelesen — számolnak be II. Géza görög hadjáratairól, valamint III. István, II. László és IV. István regnálásáról, ahogyan egyetlen ránk maradt latin nyelvű krónikaszerzőnk sem. Műgeln előtt Domanovszky szerint kétféle magyarországi redakció feküdhett tehát: a fentebb említett, a Budai Krónika családjához tartozó

Anonymus nem említ keleti magyarokat, ám Szkítia leírásával mégiscsak színes képet fest az Európa és Ázsia határán elhelyezkedő őshazáról. Az sem kizárt, hogy a Szkítia helyébe lépő *Ungaria maior* megnevezéssel és a pogány magyarokkal esetleg maga Riccardus egészítette ki, hallomásból vett hírek alapján, az egyebekben írott kútfő tanúságtételén alapuló rövid történetet. Nem kell tehát az adat mögött feltétlenül írott gestaszöveget sejtenuünk. Ld. Anonymus 117. 34–37.; Györffy György: Bevezetés. In: Napkelet felfedezése i. m. 5–35., kül. 15–17.; Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m. 233–234.

textust főforrássul, a másikat pedig ennek kiegészítése végett használhatta.⁵² Mi lehetett vajon ez az utóbbi krónikaszcvege?

Azok az elméletek, amelyek Múgelrn tanúságbizonyosságát beépítették a magyar gestaszerkesztésekről vallott hipotézisekbe, a német forrás alapján általában III. István-kori átdolgozást feltételeztek: a krónika többletinformációi III. István regnálásánál, az 1167. esztendőnél szakadnak meg. Domanovszky a Múgelrn-féle szövegről írott hosszabb dolgozatában nem kapcsolta össze a 14. századi kútfőt a gesta redakciós fázisaival, ám a Budai Krónikát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Múgelrn másodlagos forrásként ugyanazt a III. István-kori szöveget használhatta fel, amelyet a Bécsi Képes Krónika interpolátora: *Múgelrn betoldásai pedig legalább is nagyon valószínűvé teszük azt, hogy a Bécsi Képes Krónika interpolatióihoz alapul szolgáló krónikának redactiója III. István korából származik.*⁵³ Egy, a II. Géza-kori redakciót követő III. István-kori átdolgozást valószínűsített Múgelrn alapján Hóman Bálint is,⁵⁴ és Horváth János ugyancsak elfogadta a német krónika tanúbizonyosságát egy III. István-kori *continuatio* megléte mellett.⁵⁵

Kristó teóriájában az 1167. évi dátum nem játszott különlegesen fontos szerepet. A legitimizmus, illetve az idoneizmus Árpád-kori jelentkezésének problematikáját körbejárva a szegedi történész 1974-ben úgy foglalt állást, hogy aligha fogadható el a kutatás által többször valószínűsített III. István-kori szerkesztés teóriája. Ebben az írásában egyértelműen II. Géza idejére helyezte az Álmosági *continuatiót*, és Múgelrn szövege alapján egy III. István koránál későbbi redakciót látott körvonalazódni: szerinte a német krónikás olyan textust használhatott, amely elbeszélésében nem csupán az 1167. évig jutott el. Ezt a Múgelrn nyomán kikövetkeztethető krónikát előbb kérdőjelesen III. Béla korára helyezte (teljesen nem vetve el azt a lehetőséget sem, hogy a szöveg tartalmaz III. István-kori momentumokat is), ám végül egy 13. század eleji átszerkesztés mellett tette le a voksát.⁵⁶ Kristónak nem ez volt az egyetlen véleménynyilvánítása a kérdésben. A *Magyar historiográfia* lapjain már nem fogalmazott olyan határozottan az Álmosági *continuatio* lejegyzési idejét illetően: itt úgy látta, hogy a redakció II. Géza vagy III. István korában, 1167 előtt keletkezhetett. A 14. századi német dalnok azonban nem ezt a szöveget ismerhette: előtte az Álmosági folytató textusának a 13. század eleji gestaíró által már átszerkesztett variánsa feküdhett. Kristó szerint nem lenne tehát kizárható, hogy a Múgelrnél megőrzött betoldások egy része — az Álmosági *continuatio* részeként — már az 1160-as évek folyamán elkészült. Ha volt is azonban ilyen textus, az minden-

⁵² Chronicon Henrici de Múgelrn Germanice conscriptum. Ed. Eugenius Travník. In: SRH II. 87–223. (a továbbiakban: Múgelrn); Domanovszky Sándor: Múgelrn Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. I–II. közl. Századok 41. (1907: 1., 2.) 20–35., 119–142.

⁵³ Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. I–III. közl. Századok 36. (1902: 7., 8., 9.) 615–630., 729–752., 810–831.: 826.

⁵⁴ Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 72.

⁵⁵ ifj. Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 270–288.

⁵⁶ Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás i. m. 604–606.

képpen átdolgozáson ment keresztül a következő évszázad elején: a német krónika már erről a későbbi redakcióról tanúskodik.⁵⁷

Kristó két, egymástól kissé eltérő állásfoglalása is jelzi, mennyire ingoványos talajra lépünk, amikor a 12. század második feléről szóló krónikarészletek megszővegezésének idejét, illetve a gesta átszerkesztéseit kutatjuk. Mügelin betoldásai alapján — elfogadva azt, hogy a német krónika szövegtöbbletének hiteles értesülései az eseményekkel közeli lejegyzésre vallhatnak — mindenesetre jó okunk van 1167 táján vagy talán inkább valamivel azt követően egy magyarországi krónikaszerkesztéssel számolni. Természetesen nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy ennek a redakciónak a híreit már átdolgozott változatban közvetíti számunkra a 14. századi német kútfő, ám a hipotézis igazolása — avagy elvetése — további elemzést igényelne.

5. Kristó másik argumentuma, amelyet fentebb vizsgálandónak ítéltam, a Szent László-legenda és a krónika viszonyára vonatkozik. Míg Kristó a 12–13. század fordulójára helyezett keresztény magyarok gestájának elméleténél abból a hipotézisből indult ki, hogy a 14. századi krónikakompozíció Salamonról, I. Gézáról, valamint I. Lászlóról szóló fejezetei — ránk maradt formájukban — az 1192 körül íródott hagiográfiai munka hatását mutatják, addig ez a tétel nagyon is vitatottnak számít a filológiai irodalomban. A kéziratos hagyományban egy hosszabb, illetve egy rövidebb variánsban fenntartott legenda feltételezhető eredeti textusa és a krónikakompozíció között éppen ellentétesen látta az átvétel irányát Bartoniek Emma,⁵⁸ ezt követően pedig Gerics József igyekezett filológiai és eszmetörténeti érvek alapján bizonyítani, hogy a kanonizáció után készült ősgenda szerzője előtt már ismertek lehettek a krónikakompozíció megfelelő *caputjai*.⁵⁹ Kristóhoz hasonlóan ítélte meg ugyanakkor a kérdést Csóka J. Lajos, aki a gestaszerkesztés — általa feltételezett — utóidejűségéből következtetett a monografikus feldolgozásában Nemzeti Krónikaként megnevezett gesta 1210 körüli lejegyzésére.⁶⁰

A két szöveg viszonyát korántsem kívánom ehelyütt újfent megvizsgálni, csupán azt tekintem át, hogyan érintik az egyes megoldási lehetőségek a gestakompozíció redakciós fázisainak problematikáját.

a) Amennyiben Bartonieknak, Horváthnak, illetve Gericsnek van igaza, úgy a legenda forrásaként egy 1192 előtti redakcióval kell számolnunk. Ez esetben a Mügelin szövege alapján sejthető és a László-legenda által tanúsított átdolgozás akár azonos is lehet: ennek a szerkesztésnek — amennyiben ezt a lehetőséget fogadjuk el — 1167 és 1192 között kellett keletkeznie. Megjegyzendő azonban, hogy — ahogyan arra Gerics is utalt — a krónika előidejűsége a legendához viszonyítva annyit jelent mindössze, hogy a Salamonról, I. Gézáról, illetve I. Lászlóról szóló *caputok* mai formájukban készen lehettek már az 1192.

⁵⁷ Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. 38–39.

⁵⁸ Legenda sancti Ladislai regis. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 507–527. – A legenda és a krónika szövegkapcsolatának kérdéséhez l. Bartoniek Emma előszavát: 509–511.

⁵⁹ Gerics József: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus i. m. 113–136. Ezt elfogadja Szovák K.: Szent László alakja i. m. 133.

⁶⁰ Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 529–533.

évre:⁶¹ ezek a részletek tehát nem csupán az 1167 körüli szerkesztésben, de bármelyik megelőző redakciós fázisban is elnyerhették volna többé-kevésbé végleges formájukat.

b) Ha ezzel szemben mégis Csóka, illetve Kristó érvelése bizonyulna helyesnek, úgy egy 1192 után létrejött, a legendaszöveget felhasználó krónikaátdolgozással kellene számolnunk. Mügeln Henrik német nyelvű történeti munkája és a László-legendája ez esetben sem feltétlenül ugyanarra a szerkesztésre lennének tanúbizonyságul hívhatóak: feltehetünk egy III. István-kori vagy III. Béla-kori gestaíró (a német krónika alapján), valamint egy 1192 utáni működő *continuatore* (a legenda alapján). Az őslenda lejegyzésének legkorábbi lehetséges dátuma ugyanakkor a krónikafolytató működésének *terminus post quem*-je csupán. A László-legendája textusát már ismerő redakció készülhetett — ahogyan azt Kristó feltételezte — a 12–13. század fordulóján, de létrejöhetett későbbi időpontban is. Akkor sem szükségszerű tehát egy 1210 körüli átszerkesztéssel számolnunk, ha a legenda szövegét a krónika használta fel.

Kristó főbb érveit mérlegre téve számos kétség merül tehát fel a 12. század végi – 13. század eleji — a szegedi történész szerint legvalószínűbben az 1210. év környékén lejegyzett — krónikaredakció létét illetően. Azt az argumentumot, miszerint Anonymus és Kézai közös szöveghelyei alapján kellene egy, az ősgestánál későbbi gestaátdolgozást keresnünk, később maga a Kristó is elvetendőnek ítélte meg. Riccardus bizonyosságát annyiban fogadhatjuk csupán el, hogy a jelentés mögött alighanem keresnünk kell egy 1237 — vagy inkább 1232 — előtti krónikaátdolgozást, ám a redakció keletkezésének *terminus ante quem*-jén túl a lejegyzés idejéről semmi biztosat nem sejtethetünk. A lexikai–stilisztikai vizsgálat pontosabb datálásra aligha használható eredményeit a számításból most elhagyva egyetlen dolgot jelenthetünk ki több-kevesebb határozottsággal: Mügeln betoldásai — az 1150–60-as évekre vonatkozó pontos adataikkal — mindenképpen olyan szerkesztésre látszanak utalni, amely nem sokkal az elbeszélte események után, III. István regnálása — vagy talán inkább III. Béla uralkodása alatt — keletkezhetett. Nem látom azonban be, hogy ennek az 1167 táján készült textusnak miért kellett volna 13. század eleji átdolgozásban a német dalnok elé kerülnie. Eltekintve most annak problémájától, hogy a László-legendája egy, a hagiográfiai munka megszövegezését megelőzően vagy pedig azt követően lejegyzett krónikaredakcióra enged-e következtetni — a szakirodalomban, megjegyzem, ez esetben sem Kristó nézetei tűnnek elfogadottaknak —, felvetődik a kérdés, hogy vajon a Mügeln-féle textus alapján valószínűsíthető szerkesztési fázisra utal-e keresztény magyarok gestájaként Riccardus testvér. Nem számolhatunk esetleg későbbi, már valóban 13. századi redakcióval a domonkos jelentés forrásaként?

*

⁶¹ *Gerics J.*: Krónikáink és a Szent László-legendája i. m. 136.

Kristó — mint ahogyan azt korábban is láthattuk — a 12. század végi – 13. század eleji átdolgozás mellett feltételezett egy olyan, a Gertrúd-merénylet után keletkezett krónikát is, amely, a korábbi gesta pozitív Gizella-ábrázolását módosítva, sötétebb ecsetvonásokkal festette meg első királynénk portréját. Míg 1974-ben úgy fogalmazott, hogy erre a szerkesztésre látszik utalni — Albericus Trium Fontium világkrónikája mellett — az 1237-re már elkészült Riccardus-jelentés,⁶² a későbbiekben, úgy tűnik, ezt a torzult Gizella-alakot tartalmazó elbeszélést nem azonosította a Riccardusnál megnevezett keresztény magyarok gestájával: az interpoláció születését II. András uralkodásának legvégére vagy talán inkább IV. Béla regnálásának elejére (1240 körüli időpontra) látta helyezhetőnek.⁶³

Nézzük meg most, milyen bizonyítékok szólhatnak amellett, hogy valamilyen 1213 után készülhetett gestaátdolgozás Magyarországon! Mindeddig Kristó hipotézisét tettem csupán mérlegre, és nem vettem számba a szakirodalom azon — igaz, a legtöbb esetben nem túl hangsúlyosan — kifejtett nézeteit, amelyek ugyancsak II. András-kori szerkesztést (nem feltétlenül a Gertrúd-merénylet utáni szöveget) valószínűsítettek. A következőkben megvizsgálom azt is, mennyiben alkalmasak ezen egyéb argumentumok egy, a királynégylkosság után lejegyzett redakció körvonalazására. A 13. század első harmadára helyezhető átdolgozás mellett hozott érveket három nagyobb csoportban tekintem át: szövegek előbb a krónikakompozíció (1.), majd az egyéb, a gestaszerkesztéssel filológiailag rokonítható kútfők (2.) tanúságtételéről, végül pedig arról, mennyiben lehetnek segítségünkre a magyar elbeszélő tradícióról közvetetten árulkodó külhoni források (3.) a probléma megoldásában.

1. Lássuk elsőként is, hogy miről tanúskodik a 14. századi krónikakompozíció két krónikacsalád eltérő variánsaiban is megőrzött szövege!⁶⁴

1.1. A legerősebb argumentum a most kimutatni próbált szerkesztés léte mellett kétségkívül Gizella már több ízben említett sötét tónusú portréja. A II. András-kori átdolgozást sejtető motívum problematikája összefügg a magyar történeti hagyományról árulkodó külhoni elbeszélő források kérdéskörével is, ám jelentősége miatt mégis itt tárgyalom. A 11. századi királynéira vonatkozó krónikakompozícióbeli passzusok⁶⁵ témánk szempontjából azért bírnak különös jelentőséggel, mert *filológiai bizonyítékot* hozhatunk amellett, hogy a Szent István uralkodásának végéről szóló fejezet átdolgozása a 13. században — mégpedig a legnagyobb valószínűség szerint 1213 után — történhetett.

A korábbi kutatás a torzult Gizella-képet — nem hozva azt összefüggésbe a Gertrúd-merénylettel — általában 11–12. századi eredetűnek vélte.⁶⁶ Hogy ezzel szemben Kristónak lehet igaza, arra — ahogyan azt érvelésébe a szegedi

⁶² Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m.

⁶³ Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. 65–66.

⁶⁴ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 217–505. (a továbbiakban: Krónikakompozíció)

⁶⁵ Krónikakompozíció 320., 322–323.

⁶⁶ Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–41) 304–339.: 315.; Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 416–417.

professzor maga is beépítette — Mügeln krónikájának egy betoldása utal.⁶⁷ Az interpoláció a következő, a latin textusainkban nem olvasható momentumot tartalmazza Gizella és Péter viszonyát illetően: *do nam er [sc. Petrus – Cs. J.] dy kunigin kesla all ir wirde und gewalt die sie in dem reich hett, und entsaczt sie von aller ir wirdikeit*.⁶⁸ Arra már Domanovszky is felhívta a figyelmet, hogy a részlet az Altaichi Évkönyv (*Annales Altahenses maiores*) híradásával⁶⁹ mutat rokonságot, ám annak közvetlen hatása kizárható. A 14. századi német krónikás ezen a ponton nem a Budai Krónika családjához tartozó textusból merítette, hanem abból a forrásból, amelyhez hasonló szövegből a Bécsi Képes Krónika interpolációi is származhattak.⁷⁰ Ez a kútfő pedig — lett légyen az egy III. István-kori gesta, egy III. Béla-kori szerkesztés vagy egy, a 12–13. század fordulóján keletkezett redakció — még minden bizonnyal az *Annales Altahenses* híradásának megfelelően pozitív kicsengésű Gizella-történetet tartalmazhatta. Ha ez a gestaszöveg beszámolhatott Gizella Péter általi elűzéséről, akkor aligha tűnhetett még benne fel az a 14. századi krónikakompozícióban szereplő elem, miszerint Péter a királyné fivére lett volna. A negatív Gizella-kép ennek megfelelően valóban a 13. században, logikus feltevés szerint a Gertrúd-merényletet követően alakulhatott ki. A magyarországi forrásait csupán részben értő Mügeln a Gizella és Péter ellentétéről beszámoló részletet olyan szövegkörnyezetbe illesztette, amely már az 1213 után kialakult tradícióról tudott. Az itt elmondottakból még egy dolog következik: Mügeln textusának háttérében, a 14. századi dalnok másodlagos forrásaként semmiképpen sem sejtethjük a most körvonalazni próbált redakciót. A német krónikaszöveg megfelelő sora mindenképpen egy ennél korábbi gestaátdolgozás emlékét őrzi.

Bár a Vazul megvakíttatásáért is felelős gonosz királynéről legrészletesebben a 14. századi krónikakompozícióban olvashatunk, van a 13. század derekára Gertrúd alakja nyomán kialakult negatív Gizella-képnek két közel egykorú tanúbizonyága is. A magyar elbeszélő hagyományhoz hasonlóan állítja be első királyunk hitvesét mind Albericus Trium Fontium hazai értesülésekből is táplálkozó, 1232 és 1251 között keletkezett világkrónikája (*ama Gisla királyné, mint mondják, sok gonoszságot tett ama földön és végül a szent király halála után érdemeiért megölték*),⁷¹ mind pedig a Magyar–lengyel Krónika (*a királyné az irigység és gyűlölet szikráját lobbantotta lánggra Alba fejedelem ellen, hogy ő méltóbb az uralkodásra, mint Henrik herceg, a királyné édestestvére*):⁷² utóbbi

⁶⁷ Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 212–213., 222–226.

⁶⁸ Mügeln 153.

⁶⁹ *Annales Altahenses maiores*. Ed. Wilhelmus de Giesebrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. In: MGH XX. 794.

⁷⁰ Domanovszky S.: Mügeln Henrik német i. m. 31.

⁷¹ „(...) illa Gisla regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit et ad extremum mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit” – Albericus 779., Gizella alakjához vö. még 786. A passzust *Latzkovits László* fordításában közöltem, l. *Uő.*: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.) Szeged 1934. 74.

⁷² „(...) regina invidie et odii fomitem contra principem Albam, quod ipse regimine dignior esset, quam dux Henricus germanus regine, contraxit” – ChHP 60., a királyné portréjához ld. még 54–55., 61., 65. A magyar nyelvű részletet Tóth Péter fordításában közlöm, l. A lengyel–magyar vegyes krónika i. m. 19.

Ryszard Grzesik legvalószínűbben az 1220–30-as évek fordulójára, de mindenképpen az 1266 előtti időre látta helyezhetőnek.⁷³ Míg Kristó a királyné alakjának befekettetését szóbeli hagyományból eredeztette,⁷⁴ addig Körmendi Tamás amellet érvelt, hogy a Pétert Gizella fivéreként feltüntető és a szent király hitvesének gonosztetteiről szóló elbeszélés túlságosan komplex ahhoz, hogy mögöttes vajmi főurak környezetében keringő szóbeszédet feltételezzünk: a történetíró tudatos fogásáról, a Szent István uralkodásának végéről szóló fejezetek átdolgozásáról lehet szó.⁷⁵ Ezt elfogadva úgy kell tekintenünk, hogy mind a troisfontaines-i szerzetes, mind pedig a Magyar–lengyel Krónika már meglévő írott tradícióról árulkodhatnak.

Az elmondottak alapján egy valamivel 1213 után, II. András uralkodásának második felében készült krónikaátdolgozás látszik tehát a leginkább valószínűsíthetőnek. Kristó a Gizella-történetet egyébként nem annyira II. András, mint inkább Béla herceg környezetéhez kapcsolta – talán emiatt is látta később úgy a szegedi középkorász, hogy a szerinte kezdetben a szóbeliségben keringő történetet esetleg már IV. Béla uralkodásának elején foglalhatták írásba.⁷⁶ Kérdéses azonban, hogy annak a Bélának a környezetében, akinek Gertrúd az édesanyja volt, valóban inkább jegyeztek volna le egy effajta históriát, mint II. András udvarában.

1.2. A kutatás több ízben is megkísérelte, hogy az egyes *caputok* szóhasználatából vonjon le következtetéseket arra nézve, hogy mikor születhetett (avagy miféle átdolgozásokon mehetett keresztül) a krónikakompozíció egy-egy fejezete. Kristó maga is számos olyan példát idézett mind a gestaszerkesztmény textusából, mind pedig Anonymus elbeszéléséből, amely 13. századi író tollára vall.

Most egyetlen példát ragadnék csupán ki: a *baro* terminus jelentkezését. A ránk maradt magyarországi írott forrásban első ízben 1203-ban előtűnő — ekkor még idegenek jelölésére szolgáló —, 1217-től a hazai nemesek vonatkozásában is mind gyakrabban alkalmazott *baro* kifejezés előfordulását Szovák Kornél is beemelte a 139. *caput* II. András-kori lejegyzésével kapcsolatos teóriájába.⁷⁷ Kristó a Kálmán és Álmos konfliktusáról beszámoló 144. krónikafejezethez,⁷⁸ illetve a II. István ruténföldi hadjáratáról tudósító, a *baro*, valamint a *de genere* terminusokat is tartalmazó 155. *caputhoz*⁷⁹ — mindkét részletben a főemberek akarata szegül szembe az uralkodóéval — a következő megjegyzést

⁷³ Ryszard Grzesik: Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu – The Hungarian–Polish Chronicle. Studies of the Polish–Hungarian culture relationship in the Middle Ages. Poznań 1999. (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół. Nauk Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej 56.) 208–212.

⁷⁴ Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m. 236–237.; *Uő.*: Szent István és családja i. m. 224.; *Uő.*: Magyar historiográfia i. m. 57., 66.

⁷⁵ Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Uő. – Thoczky Gábor. Bp. 2009. 195–205.: 201.

⁷⁶ Kristó Gy.: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum i. m. 237., *Uő.*: Magyar historiográfia i. m. 66.

⁷⁷ Szovák K.: Szent László alakja i. m. 135.

⁷⁸ Krónikakompozíció 422–423.

⁷⁹ Krónikakompozíció 437–439.

fűzte: *A bárói velleitást tisztán mutatja a királyválasztással való fenyegetés, ami az 1220-as években — II. András ellenében, IV. Béla ifjabb király javára — reálisan létező probléma volt. Könnyen lehet, hogy e két fejezet egyazon időben, az 1230-as években keletkezett, de csak IV. Béla rex iunior környezetében jöhetett létre (...).*⁸⁰ Bár a gestaszerkesztmény több kifejezését valóban felfoghatjuk korjelző értékűnek, véleményem szerint aligha érdemes bizonyos, 13. századi kontextust sejtető szavak alapján messzebbmenő következtetéseket vonnunk le arra nézve, hogy pontosan mely szűkebb periódus terméke is lehet az ezeket tartalmazó gestaredakció. További példák ismertetésétől ezen a pontok eltekintenek.

1.3. A medievisztika a terminológiai bizonyítékok mellett olyan motívumokat is találni vélt a krónikakompozíció történetmesélésében, amelyek, ha haloványan is, de II. András korára utalhatnak.

A legérdekesebb számunkra az a momentum lehet talán, amelyet a 13. század első harmadának szentelt — egyébként meglehetősen szűkszavú — krónikarészben olvashatunk. Marczali Henrik⁸¹ nyomán Sebestyén Gyula,⁸² majd pedig rövid elemzésében Vértesy Jenő⁸³ is felhívták a figyelmet azokra a sorokra, amelyek Szent Erzsébet házasságáról számolnak be: *Így hát kilenc év elteltével a király nemes lelkű lányát, Erzsébetet Lajos türingiai örgrófhhoz, e nemes férfü-hoz adta feleségül. Az örgróf sok évvel később hozzá hasonlóan, a kereszt jelét magára öltve alázatosan Jeruzsálembé vonult, és ott költözött el Krisztushoz. Ünnepeét Jeruzsálemben tisztelettel megünneplik.*⁸⁴ Marczali a részlethez a következő megjegyzéseket fűzte: *a)* A passzust minden bizonnyal Erzsébet szentté avatása (1235) előtt jegyezheték le, mivel a krónikaszerző mit sem látszik tudni a királylány szentségéről. *b)* A szöveghely Türingiai Lajos halála (1227) után keletkezhetett. *c)* Ehhez az Árpád-kori magyar történelem kútfőinek rövid vázlatát nyújtó történész hozzátette azt is, hogy a *cuius festum Iherosolimis (...)* *celebratur* szavakat 1244 után aligha írhatták volna már le, hiszen a Szent Sír ebben az esztendőben került a muzulmánok kezére.⁸⁵ Még ha túlzásnak vélem is, hogy a krónikarészletre egy 1227 és 1235 (1232) között lejegyzett redakcióval kapcsolatos egész hipotézist építsünk, Marczali észrevételeit legalábbis elgondolkodtatóaknak látom. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a fejezet azon információja, miszerint a szentéletű királyleány férje a Szentföldön lelte volna halálát, téves. Türingiai Lajos valóban elindult Jeruzsálembé, ám útját nem fejezhette be: Itáliában érte el a halál. A részlet megbízhatatlan informáci-

⁸⁰ Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás i. m. 618.

⁸¹ Marczali H.: A magyar történet kútfői i. m. 62–63. Vö. A[lphons] Huber: Marczali Heinrich, Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsschreibung 4. (1883) 128–137.: 133.

⁸² Sebestyén Gy.: A magyar honfoglalás i. m. I. 270.

⁸³ Vértesy Jenő: A Képes Krónika irodalmi jelentősége. Századok 39. (1905: 1.) 1–21.: 3.

⁸⁴ „Transactis itaque novem annis rex generosam filiam Elyzabet filiam suam nobili viro Ludouico Turingie lanthgravio copulavit. Qui post multos annos similiter cruce signatus devote Iherosolimam pergens, ibidem migravit ad Christum. Cuius festum Iherosolimis devote celebratur” – Krónikakompozíció 466. A magyar fordítást ld. Képes Krónika. Ford. Bollók János. A fordítást gondozta, jegyz. Szovák Kornél – Veszprémy László. (Millenniumi magyar történelem. Források) 113.

⁸⁵ Marczali H.: A magyar történet kútfői i. m. 62–63.

ója — talán Lajos azonos keresztnévű, a harmadik keresztes hadjáratban részt vett nagybátyjáról is hallhatott valamit a krónikás —⁸⁶ még inkább kérdésessé teszi, mennyire hihetünk azon teóriában, miszerint a 175. *caput* nem sokkal az őrgróf halála után készülhetett.⁸⁷

Ugyancsak messzebbmenő következtetésekre jutott a szakirodalom a Kézai-féle huntörténet — és egyúttal a krónikakompozíció — azon passzusa alapján, amely, ha csupán egy megjegyzés erejéig is, szász és türingiai földre kalauzolja az olvasót. Hunor és Magor Perzsiában maradt testvéreinek ivadékaikról olvashatjuk, hogy azok a *hunoktól csupán beszédükben különböznek valamilyest, mint a szászok és a türingiaiak*.⁸⁸ Marczali azt is megjegyezte, hogy Kézai szerint Attila abban az Eisenachban tartott udvart (*Türingiába hatolt, s [...] miután Eisenachban udvart tartott*),⁸⁹ amely egyébként a Szent Erzsébetnek otthont adó Wartburg várától sem esett messze. Az említések — Marczali interpretációjában — a királylány türingiai házasságára, II. András korára utalhatnak.⁹⁰ Sebestyén Gyula tovább is vitte az ötletet: olyan, már a huntörténetet is részletesen előadó krónikát gyanított, amelyet — mivel a krónikakompozíció II. András keresztes vállalkozásáról beszámol, ám az Aranybulláról szót sem ejt — Erzsébet 1221. évi lakodalmára készítettek volna.⁹¹ A hipotézis — amely felett egy gondolat erejéig Tóth Zoltán is elidőzött kéziratban maradt, a magyarországi hunhagyomány Kézai előtti fejlődésének szentelt munkájában —⁹² első pillantásra csábítóan tűnhet, ám aligha állhatja meg a helyét. Bár a Magyarlengyel Krónika első *caput*jainak honfoglalás-elbeszélése⁹³ nyomán még éppenséggel sejthetjük is az Attila-történet bizonyos elemeinek jelenlétét a 13. század első felének magyarországi történeti irodalmában, a hun–magyar história részletes kidolgozása — ahogyan az Horváth János és Szűcs Jenő minuciózus vizsgálatai⁹⁴ nyomán igazolást nyert — Kézai érdeme.⁹⁵ A németországi helyismeret alighanem a IV. László-kori szerző európai utazásaival és külhoni tájékozottságával emelhető összefüggésbe.

⁸⁶ A passzus téves információjához ld. Képes Krónika i. m. 221.: 782. jegyz.

⁸⁷ *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 1. An initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova VIII.) (a továbbiakban: Thuróczy-kommentár) 486–487.

⁸⁸ „(...) statura et colore Hunis similes tantummodo parum differunt in loquela, sicut Saxones et Turingi” – Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 144. A magyar fordítást ld. AKS 91.

⁸⁹ „Abinde Turingiam introgressus in Isnaco curia celebrata super Dacos, Norvagios, Frisones, Litvanos et Prutenos exercitum magnum destinavit, quibus devictis et humilitatis sibi fecit subiugari” – Simonis de Keza *Gesta* i. m. 155–156. A magyar fordítást ld. AKS 98.

⁹⁰ *Marczali H.*: A magyar történet kútfői i. m. 63.

⁹¹ *Sebestyén Gy.*: A magyar honfoglalás i. m. I. 269–270.

⁹² *Tóth Zoltán*: A Hun Krónika kialakulásának kérdéséhez. MTAK Kézirattár Ms 5034/1. [kézirat]

⁹³ ChHP 9–22.

⁹⁴ *íjf. Horváth János*: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966: 1–2., 3–4.) 1–53., 261–282.; *Szűcs J.*: Társadalomelmélet, politikai teória i. m.

⁹⁵ A kérdéskörrel részletesebben ld. *Csákó Judit*: A hunhagyomány bővülése a 13. századi Magyarországon. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 8. Szerk. Bartha Annamária – Kruták Anita – Tóber Márta. [megjelenés alatt]

A krónikakompozíció Imre királyról szólva a következő megjegyzést fűzi előadásába: *Akinek felesége, Konstancia úrasszony, Aragónia királyának lánya az apostoli Szentszék tanácsából Frigyes császárhoz ment nőül, és László nevű fiút nemzett.*⁹⁶ A hírt Pauler Gyula szerint a 13. század elején, egy akkor íródott gestaszövegben jegyezhettk eredetileg le: a későbbiekben a megőzvegyült Aragóniai Konstancia újabb házasságkötése (1209) aligha tarthatott volna nagyobb érdeklődésre számot.⁹⁷ Ahogyan a Szent Erzsébetről és a királylány türingiai házasságáról hírt adó sorok esetében vonatkozásában, jelen esetben sem vehetjük el annak lehetőségét, hogy kortárs (avagy közel kortárs) krónikás illesztette be munkájába az információit, ám — lévén szó ráadásul a korban közkedveltnek számító genealógiai adatról — korántsem ez az egyetlen lehetséges magyarázat a hír fennmaradására.

Csóka J. Lajos — aki, mint ahogyan azt már dolgozatom elején jeleztem — egy, az 1210-es években keletkezett pannonhalmi szerkesztést valószínűsített — kiemelkedő jelentőséget tulajdonított Bátor Opos mondájának. A Salamon idejében az óriás termetű cseh vitézt legyőző Opos históriáját, valamint nemzetségének, a Koppányt megölő Wasserburgi Vecellin leszármazottainak a 11. század végéig ívelő genealógiáját Csóka elképzelésének megfelelően a somogyi tizedek történetével együtt dolgozhatták bele a gestába: erre — az apátság jogait igazolandó — akkor kerülhetett sor, amikor a 13. század elején Róbert veszprémi püspök, később esztergomi érsek⁹⁸ Pannonhalmától a tizedeket magának követelte.⁹⁹ A kérdéskörről ellentétesen vélekedett Kristó Gyula: szerinte a genealógiai passzus szerepelhetett már a 12. század derekán lejegyzett gestában is – ezért jutott el Vecellin utódainak, a későbbi Ják nemzetség tagjainak a felsorolásában krónikásunk éppen a 11–12. század fordulójáig.¹⁰⁰ Csóka argumentuma sem bizonyul tehát kikezdzhetetlen érvnek egy II. András-kori szerkesztés léte mellett.

A medievisztika olyan elemeket is felfedezhetőnek vélt a krónikakompozíciónak a 11. század végi történésekkel kapcsolatos híradásaiban, amelyek arra utalhatnak, hogy egy 13. századi átdolgozó — ahogyan történt ez a Gertrúd-

⁹⁶ „Huius uxor domina Constancia filia regis Aragonie Cesari Friderico per consilium apostolici copulatur et genuit filium Ladislaum” – Chronicon Dubnicense. In: *Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptorum. Vol. III. Ed. M[atthias] Florianus. Quinque-Ecclesiis 1884. 1–207.: 101.; Krónikakompozíció 463.*

⁹⁷ *Pauler Gy.:* A magyar nemzete története i. m. II. 604–605. Pauler elsősorban a Nagy Lajos, valamint Mátyás koráról, uralkodásáról adott többletinformációi révén elhíresült Dubnici Krónika bizonyosságát emelte ki. A passzust, amelyet a II. András-kori szerkesztést körvonalazó történész elmélete alátámasztására felhasznált, nem csupán az 1479 körül összeállított, a Budai Krónika családjához sorolt szöveg tartalmazza – igaz, az Aragóniai Konstancia fiára vonatkozó kitétel mindössze a Budai és a Dubnici Krónikákban lelhető fel. Vö. *Domanovszky Sándor:* A Dubniczi Krónika. Századok 33. (1899: 3., 4., 5.) 226–256.; 342–355.; 411–451.; *Uő.:* A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905: 5., 6.) 397–419., 518–547.: 539–544.

⁹⁸ *Beke Margit:* Róbert (1226. március 13. – 1239. november 2. e.). In: *Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Uő. Bp. 2003. 98–103.*

⁹⁹ *Csóka J. L.:* A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 537–546.

¹⁰⁰ *Kristó Gy.:* Magyar historiográfia i. m. 10., 34. A 64. krónikafejezetben olvasható genealógiával kapcsolatos különféle álláspontokat l. *Thuróczy-kommentár 250. Bátor Opos történetéhez (101. caput) vö. Thuróczy-kommentár 355.*

merénylet esetében is — saját korának történéseit vetítette vissza a távoli múltba. A legitimitás és idoneitás problémakörének szentelt tanulmányában Kristó Gyula több krónikafejezettel kapcsolatban is igazolhatónak tartotta, hogy azok 13. századi átdolgozó keze nyomát viselik magukon. A Géza és László hercegek cselekedeteit idoneista szemléletben előadó 120. és 124. *caputot* a szegedi történész nem az ősgestából eredeztette. Úgy vélte, a fejezeteket II. András regnálásának elején önthették mai formájukba: olyan időben, amikor a király — öccsével való konfliktusának utólagos igazolására — fontosnak tartotta, hogy trónra való alkalmasságát mint uralkodásának jogalapját hangsúlyozza. András és Imre trónviszályának históriájával látta párhuzamba állíthatónak Kristó a krónikakompozíció Kálmán és Almos ellentétéről szóló elbeszélését (144. *caput*) is.¹⁰¹ Szükségtelen ehelyütt a legitimista, illetve idoneista beállítottságú krónikafejezetek keletkezési idejének bonyolult — részletesebb újratárgyalást érdemlő — problematikájáról szólnom: ennek bemutatása nélkül is felmerülhet bennünk a kérdés, vajon mennyire szükségszerű a 11–12. századi eseményekkel foglalkozó *caputok* egyes motívumaiban II. András-kori átdolgozást sejttenünk. Szovák Kornél a már említett 139. fejezet elemzése során vélte a részlet 13. századi lejegyzése mellett árulkodó nyomnak azt a Szent Lászlóval kapcsolatos megjegyzést, miszerint a királyt a német hercegek és fejedelmek, az összes báró és főúr közösen és egy akarattal megkérték arra, hogy fogadja el a császárságot.¹⁰² Hasonlóképpen császárságot — a konstantinápolyi latin trónt — ajánlottak fel több mint egy évszázaddal később II. Andrásnak.¹⁰³ Megjegyzendő, hogy míg Kristó — igaz, egészen más érv alapján — ugyancsak a 13. század első harmadából eredeztette a részletet,¹⁰⁴ a kutatás megfogalmazott egyéb álláspontot is: Veszprémy László a kérdéses beszámolót III. Béla-korinak tartja.¹⁰⁵

Bár az itt felsorakoztatott érvek egyike sem vethető teljes egészében el, a magam részéről — már csupán azért is, mert egy-egy krónikafejezet elbeszélése többféleképpen is interpretálható — a negatív Gizella-portré filológiailag is megerősíthető tanúságtételének kivételével valamennyi bizonyítékot halovány argumentumnak vélek csupán egy II. András-kori átdolgozás léte mellett. Legerősebben — ám korántsem egyértelműen — talán a Szent Erzsébettel kapcsolatos sorok vagy a 139. krónikafejezet látszanak egy 1205 és 1235 közötti interpolátor működésére utalni.

2. Érintenem kell mindezek után — mindössze igen röviden — az *egyéb, a 14. századi krónikakompozícióval filológiailag rokonítható elbeszélő szövegek* tanúságát is: vajon találhatunk-e ezen krónikákban olyan nyomokat, amelyek 13. századi gestaszerkesztésre utalnak? Bár tematikailag ehhez az egységhez tartozna, nem térek most újfent ki a Mügelin Henrik fordításában fennmaradt ma-

¹⁰¹ Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás i. m. 610–613.

¹⁰² „Unde mortuo Romanorum imperatore duces et tetrarche Theutonicorum cunctique barones et optimates communiter et concorditer rogaverunt ipsum, ut susciperet imperium” – Krónikakompozíció 416. A részlet magyar fordítását ld. Képes Krónika i. m. 92.

¹⁰³ Szovák K.: Szent László alakja i. m. 133–138.

¹⁰⁴ Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás i. m. 616.

¹⁰⁵ Veszprémy László: Középkori forrástanulmányok. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991: 3.) 58–79.: 75.

gyar történetre: a Gizella–Gertrúd-motívum kapcsán kifejtettem már, mennyiben alkalmas a német forrás egy 1213 utáni átdolgozás valószínűsítésére.

Szót kell azonban ejtenem a Zágrábi Krónika szövegéről.¹⁰⁶ a kútfő bizonyosságát Pauler Gyula építette be elméletébe. Pauler kimutathatónak vélt egy II. András-kori krónikaátdolgozást — ezt a redakciót nevezte *I. a)* krónikának —: a szerinte Kézai forrásául is szolgáló 13. század eleji gesta saját korának eseményeit aligha tartalmazhatta már, és elbeszélésében az 1205. esztendőnél nem juthatott tovább. Az Árpád-kor részletes feldolgozását nyújtó történész úgy látta, a 13. század első harmadában készült szerkesztés meglétét igazolhatja egyfelől a Zágrábi Krónika, amely a krónikakompozíció adataival éppen II. András uralkodásának elbeszéléséig egyezik. Alátámasztani látszik a hipotézist másfelől a Dubnici Krónika is: az ebben — illetve a krónikakompozíció családjának más szövegeiben is fellelhető — passzusról, amely Aragóniai Konstancia második házasságáról ad hírt, fentebb szóltam már.¹⁰⁷

A megfelelő egyházak 14. századi statútumaiba beillesztett, egymással rokonságot mutató Váradi és Zágrábi Krónikák ősforrásával kapcsolatban Domanovszky Sándor még úgy fogalmazott, hogy az archetypus a *Budai Krónika családjának azon változata lehetett, mely az V. István-korabeli szerkesztésektől már távolabb állott s a Sambucus- és Acephalus-codexekben maradt fenn.*¹⁰⁸ A két szöveg viszonyát máig ható érvénnyel Szentpétery Imre tisztázta 1934-ben. Megfigyeléseit dolgozata végén a következőképpen összegezte: *a Váradi Krónika szövege a Zágrábi Krónika nyomán, annak részben stílárís, részben a vatikáni kódex szövegéhez közelebb álló krónikasöveg alapján való átdolgozásával s helyi vonatkozású adatok betoldásával készült, és egyetlen olyan adata sincs, mely a régibb (a Zágrábi Krónikával közös) forrásnak a Váradi Krónika által való önálló használatára mutatna.* Míg a zágrábi textusra épülő Váradi Krónikának csekély forrásértéket kell tehát tulajdonítanunk, addig előbbi vonatkozásában Szentpétery — Hóman Bálintnak a Szent László-kori *Gesta Ungarorum*-ról vallott, a két szerkesztés tanúságtételét is felhasználó elméletét elfogadva — hangsúlyozta, hogy az néhány, a bővebb krónikákban fel nem lelhető és minden bizonnyal korai forrásból származó adata révén különös jelentőséggel bír a kutatás számára.¹⁰⁹

Ezzel kapcsolatban igen röviden annyit jegyeznék most csupán meg, hogy véleményem szerint — ahogyan a Hóman által bizonyosságul hívott egyéb forrásokkal kapcsolatban is beigazolódott, hogy nem kell mögöttük 11. század végi gestát sejtenuünk —¹¹⁰ a Zágrábi Krónika más kútfőktől eltérő információi sem vallanak feltétlenül valamely korábbi szerkesztésről. Még kevésbé látom igazol-

¹⁰⁶ *Chronicon Zagrabiense cum textu Chronici Varadiensis collatum.* Ed. Emericus Szentpétery. In: SRH I. 195–215.; Zágrábi krónika (1354). In: *Krónikáink magyarul.* Vál., ford. Kulcsár Péter. III/1. (Történelmi források) 37–41.

¹⁰⁷ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 604–605.

¹⁰⁸ *Domanovszky Sándor*: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905: 5., 6.) 397–419., 518–547.: 539–544., az idézetet l. 543.

¹⁰⁹ *Szentpétery Imre*: A Zágrábi és a Váradi Krónika egymáshoz való viszonya. Századok 68. (1934: 9–10.) 410–425., az idézetet l. 425.

¹¹⁰ *Hóman B.*: A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* i. m. Vö. pl. *Latzkovits L.*: Alberik világkrónikájának i. m.

hatónak, hogy a 14. századi forrás olyan krónikáról árulkodna, amely éppen II. András uralkodásának elbeszélésénél szakadt volna meg.

Önálló momentumokat, egyéb elbeszélő forrásainktól való apróbb eltéréseket a korai históriáról szóló részbe ágyazva is találunk a textusban.¹¹¹ A magam részéről úgy látom, a kronológiai adatoknak — legyenek azok pontosabbak a krónikakompozíció információinál — nem kell feltétlenül kiemelt jelentőséget tulajdonítanunk: ilyen jellegű, a királyok uralkodási időtartamára vonatkozó feljegyzéseket több helyütt vezethettek, és nem kizárt, hogy Zágrábban is kéznél lehetett valamely királylista. Annál elgondolkodtatóbb a Szent István-i trónutódlás kérdésének tárgyalása szövegünkben: míg a krónikakompozícióban azt a torzult adatot olvashatjuk, miszerint András, Béla és Levente Szár László fiai voltak, addig a Zágrábi Krónika az eredeti hagyományt őrizte meg, és Vazul-fiaknak írja le a hercegeket. Mindez önmagában véve nem is lenne még annyira meglepő. A passzus specifikumát az adja, hogy Szár László gyermekének, egy bizonyos *Bonuzlónak* a nevét is fellelhetjük benne.¹¹² Hogy azután a névalak alapján mennyiben érdemes valóban korai — ha nem is 11. századi — hagyományt sejtünk a krónika mögött, azt erősen kérdésesnek látom.¹¹³ Kristó Gyula a hercegek Szár Lászlótól való származtatását — és Vazul királyi ősként való megtagadását — a 12. század közepére helyezte. A Zágrábi Krónika tanúságát — ahogyan Johannes de Utino késő középkori világkrónikájának ugyancsak Vazul nevét fenntartó passzusát — akképpen látta magyarázhatónak, hogy az eredeti hagyomány a 15. századig sem kopott ki a tudatból.¹¹⁴

A Zágrábi Krónika szövege, úgy vélem, aligha támogathatja tehát meg erősebb bizonyítékokkal az első pontban a 13. század eleji szerkesztéssel kapcsolatban elmondottakat.

3. Szóljunk végezetül arról is, hogy mennyiben segíthetnek az általunk feltett kérdés megválaszolásában — készült-e vajon krónikaátdolgozás II. András uralkodásának második felében? — a magyar elbeszélő tradícióról mindössze közvetetten árulkodó külhoni források! Ezen kútfők sorában szóltam már mind a Magyar–lengyel Krónikáról, mind pedig a francia ciszterci szerzetes, Albericus Trium Fontium világkrónikájáról.

Előbbi elbeszélésben, a Vegyes Krónika néven is ismert, pontatlanságai miatt mesés történetnek tekinthető magyar–lengyel históriában alighanem magyarországi hagyományra megy vissza — ahogyan azt fentebb kifejtettem már — Szent István feleségének portréja. Problematikusabb a 13. század első feléből ránk maradt alkotás honfoglalás-története: a kútfő előadásában a magyarok Attila vezetésével, a horvát–szlavón területek felől, ezeket leigázva érkeznek meg a Kárpát-medencébe. Kérdéses, mennyiben alapul ez az Attila-történet magyar tradíción.¹¹⁵ Korábbi dolgozatomban — hangsúlyozva, hogy ez ko-

¹¹¹ *Szentpétery I.*: A Zágrábi és a Várad Krónika i. m. 421–422.

¹¹² *Chronicon Zagrabiense* i. m. 206.

¹¹³ *Vö. Domanovszky S.*: A Pozsonyi Krónika i. m. 544.

¹¹⁴ *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 220.

¹¹⁵ *ChHP 9–22.*; *Ryszard Grzesik*: European Motifs in the Polish Medieval Chronicles. *Medium Aevum Quotidianum* 33. (1995) 41–53.

rántsem az egyetlen lehetséges magyarázat arra, hogyan kerülhetett a furcsaságokban egyébként is gazdag elbeszélésbe Attila figurája — úgy láttam, hogy a 13. század első felének (írott) magyarországi tradíciója talán gazdagodhatott az Anonymusnál magyar uralkodóként szereplő hun király történetének néhány, a Névtelen gestájának gyér tradíciójához¹¹⁶ képest újabb elemével.¹¹⁷ Az a teória viszont, amelyet kéziratolvasói dolgozatában Tóth Zoltán megfogalmazott, és amely szerint a hüntörténet fokozatos bővülését más forrásaink is tanúsíthatnák, aligha állja meg a helyét. Spalatói Tamás ugyancsak 13. századi lejegyzésű *Historia Salonitanája*¹¹⁸ vagy a késő középkorból ránk maradt Unrest-féle *Ungarische Chronik*,¹¹⁹ Laskai Osvát *sermói*¹²⁰ és a Knauz-krónikacsalád¹²¹ néven ismert rövidebb szerkesztések — amint azt a szakirodalom újabb eredményeinek tükrében magam is megvizsgáltam — korántsem támasztják alá a teóriát, miszerint 1213 után, ám még Kézai előtt Anonymusnál bővebb hagyományt jegyeztek volna le Attiláról.¹²² Lehetőségként mindez — a Magyar–lengyel Krónika tanúságát is figyelembe véve — nem zárható természetesen ki, ám Horváth János és Szűcs Jenő megállapításai a Kézai-féle hüntörténet egységes mi-voltával kapcsolatban aligha cáfolhatóak.¹²³

Albericus Trium Fontium krónikáját illetően Pauler Gyula a 19. század végén megfogalmazta már a sejtést, miszerint a franciaországi Champagne-ban lejegyzett forrás magyar értesülései a II. András-kori krónikaszerkesztés ismereté-

¹¹⁶ Vö. *Veszprémy László*: A hun–magyar hagyomány alakulása és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 1.) 22–33.: 24.

¹¹⁷ *Csákó J.*: A Magyar–lengyel Krónika i. m. 328–331.

¹¹⁸ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split: History of the bishops of Salona and Split.* Latin text by Olga Perić. Ed., translated and annotated by Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney. Budapest–New York 2006. (Central European Medieval Texts) 62.

¹¹⁹ *Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn.* Ed. [Franz] v. Krones. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 1. (1880: 3–4.) 337–372.; *Jakob Unrests Ungarische Chronik.* Ed. Adolf Armbruster. *Revue Roumaine d’Histoire* 13. (1974: 3.) 473–508. A krónikával kapcsolatos filológiai kérdésekhez l. *Mikó Gábor*: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? *Történelmi Szemle* 55. (2013: 1.) 1–22.

¹²⁰ A LXXVI. és LXXVII. *sermók* (*De sancto Stephano rege I. Et de electionis cognitione, ratione ac beati Stephani perfectione; De sancto Stephano rege II. Et divina providentia; ac quibus tenetur princeps*) szövegét Kertész Balázs gondozásában l.: <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat> (letöltés időpontja: 2014. 04. 22.). Vö. *Kertész Balázs*: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. *Anonymus gesztájának utóéletéhez.* *Magyar Könyvszemle* 121. (2005: 4.) 373–384.; *Uő.*: A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában. *Magyar Könyvszemle* 122. (2006: 4.) 464–468.; *Uő.*: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. *Századok* 142. (2008: 2.) 474–490.; *Zsoldos Attila*: Elvesztett források, paraszt urak és Ottó herceg. *Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez.* *Századok* 142. (2008: 2.) 490–497.

¹²¹ *Chronica Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta.* Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 321–345.: 327–328.; *Rokay Péter*: *Krónikatanulmányok.* Debrecen 1999. 149–179.; A krónikacsalád további három, sem a kiadásban, sem Rokaynál nem szereplő variánsára l. *Mikó Gábor*: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. *Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez.* In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 574., 582–586.

¹²² *Csákó J.*: A hunhagyomány bővülése i. m. Vö. *Tóth Z.*: A Hun Krónika kialakulásának i. m.

¹²³ *ifj. Horváth J.*: P. mester i. m.; *Szűcs J.*: Társadalomelmélet, politikai teória i. m.

ről árulkodhatnak.¹²⁴ Felvetése azonban — ahogyan a 13. század eleji gestaredakcióval kapcsolatos teóriája is — feledésbe merült a kutatásban: a Magyar Királyság viszonyait is jól ismerő ciszterci szerzetes híradásait — Hóman Bálint nyomán — hosszú időn keresztül az ősgestára vezette vissza a történeti kutatás. Jellemző volt ez még akkor is, amikor Latzkovits László dolgozata révén megállapítást nyert, hogy a francia kútfő a magyarországi ciszterci rendtársaktól nyert tájékoztatásra — tehát szóbeli hírekre — építette beszámolóját.¹²⁵

Mivel magam másutt hosszabban is foglalkoztam a forrással, itt csupán a világkrónika magyar adataira vonatkozó legfontosabb észrevételeimet összegyzem. Nem vettem el Latzkovits téziséét a krónika háttérében felsejülő információk szóbeliségével kapcsolatban, ám a francia kútfőben olvasható Gizella-história alapján mégiscsak azt a sejtést fogalmaztam meg, miszerint a champagne-i szerzetes — közvetett módon — a II. András-kori gestaredakcióból kellett merítsen. Ahogyan azt fentebb kifejtettem már, a Szent István hitveséről szóló történet aligha szóbeli mendemondák formájában keringhetett a 13. század első felének Magyarországon: a históriát az elbeszélésében 1241-ig terjedő franciaországi forrás lejegyzésének idejére valamely krónikásunk minden bizonnyal írásba foglalta már. Albericust talán olyan hazai ciszterci szerzetesek informálták, akik a Gizella sötét portréját tartalmazó szerkesztést jól ismerték. A világkrónika egyéb momentumaival — így a Szent Istvánnak mindössze egyetlen fiáról (*filius unicus*) tudó hagyománnyal (*Szent István király [...] egyetlen fia volt a Hemericus nevű szent férfiú*), a szent király térítő szerepére vonatkozó megjegyzéssel (*maga a király térítette meg a magyarokat prédikálásával*), valamint azzal a részlettel, amely a szolgákat a katonáskodást megtagadók utódainak mondja (*az egész népet, mely nem ment velök ki a háborúba, szolgására vetették*)¹²⁶ — kapcsolatban is felmerülhet esetlegesen, hogy azok valamiféle 13. századi írott tradícióban is szerepelhettek: sokkal inkább a hipotézisek terén mozgunk azonban, mint a Gizella-ábrázolás esetében.¹²⁷

Meg kell végeznetül említenünk az 1270 körül összeállított Osztrák Ritmosos Krónika (*Chronicon rhythmicum Austriacum*) híradását.¹²⁸ A kútfő beszámol András és Imre belviszályáról: a passzus pártos színezetű, a beállítás a ké-

¹²⁴ Pauler Gy.: A magyar nemzete története i. m. II. 605.

¹²⁵ Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum i. m. 5–32. Hóman nyomán szintén írásbeli forrást feltételeztek többek között: Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) 53–56.; Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 647–672. Vö. Latzkovits L.: Alberik világkrónikájának i. m. 85–92.

¹²⁶ „Sanctus rex de Ungaria Stephanus (...) filium habuit unicum virum sanctum nomine Hemericum” – Albericus 786.; „(...) ipse rex sua predicatione Ungaros convertit (...)” – Albericus 779. „Hii venientes in terra suam totum populum, qui non exierat cum eis ad bellum, in servitutum redigerunt” – Albericus 786. A részleteket Latzkovits László fordításában közöltem, l. Latzkovits L.: Alberik világkrónikájának i. m. 73–74.

¹²⁷ Csáková J.: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium i. m., kül. 520–521.; Uő.: A középkori történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. Fons 19. (2012: 4.) 435–462.: 452–454.

¹²⁸ Chronicon rhythmicum Austriacum. Ed. W[ilhelmus] Wattenbach. In: MGH XXV. 354–355.; RF III. 277.

sőbbi II. Andrásnak kedvez. A részletet elemző Körmenyi Tamás szerint hipotézisként fogalmazható meg, hogy a külhoni krónika szerzője az eseményekről valami módon a magyar gestaszerkesztmény 1213 utáni redakciója alapján nyert tájékoztatást: aligha hihetjük, hogy a verses história összeállítója a csaknem hetven évvel korábbi történésekről szóbeli informátor közléséből kapott volna képet.¹²⁹ A gestaszerkesztés 1235 (1240) körüli változata — ugyancsak Körmenyi megjegyzése szerint — tartalmazhatott már valamiféle híradást a Gertrúd-merényletről is: ez az elbeszélés aligha lehetett azonban azonos a krónikakompozíció ránk hagyományozódott szövegében olvasható, a királynét immáron — meglepő módon talán éppen az Osztrák Ritmusos Krónika hatására — kerítőként lefestő históriával.¹³⁰

A külhoni források során végigtekintve is akadnak tehát halovány — be kell azonban valljuk, minden bizonnyal másképpen is interpretálható — jelek, amelyek egy, a 13. század első harmadában keletkezett szerkesztés irányába mutathatnak.

Mit mondhatunk mármost, a szakirodalomban tárgyalt „bizonyítékok” részletes ismertetése után, arról a II. András-kori gestaátdolgozásról, amelynek körvonalait kimutatni kívántuk? Bár a dolgozat ezen egységében felvonultatott érveknek — az argumentumokat egyenként téve mérlegre — talán kevés meggyőző erőt tulajdoníthatunk, úgy vélem, a sok esetben halovány utalások együttesen mégiscsak alkalmasak lehetnek azon hipotézis fenntartására, miszerint II. András uralkodása alatt — a Gizella-portré tanúbizonyosságát elfogadva 1213 után — készülhetett Magyarországon egy, a korábbi gestát újrajró krónikásmű.

Írásomban azokat a bizonytalanságokat jártam körbe, amelyeket Kristó Gyulának a 13. század eleji gestaszerkesztéssel — avagy -szerkesztésekkel — kapcsolatos teóriáival kapcsolatban megfogalmazhatunk.¹³¹ Míg a 12. század utolsó vagy a

¹²⁹ Körmenyi T.: Az Imre, III. László és II. András i. m. 61–62.

¹³⁰ Körmenyi T.: Az Imre, III. László és II. András i. m. 43–45.; *Uő.*: A Gertrúd királyné elleni merénylet i. m. 200–202. Vö. még *Uő.*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. *Történelmi Szemle* 51. (2009: 2.) 155–193.: 177–181.

¹³¹ Szándékosan nem foglalkoztam dolgozatomban egyetlen kérdéskörrel, a krónika stílusvizsgálatának problematikájával: ez az a terület, amely alkalmasint hozhat még új eredményeket a krónikakompozíció szerkesztési fázisainak elkülönítésében. Bár a kérdésben elmélyedni nem kívánok, érdemes talán röviden felvázolnom a kutatás jelenlegi állását. Két szélső álláspontot ismertetnék csupán: Horváth János és Kristó Gyula teóriáit. Horváth 1954-ben úgy látta, hogy a krónikakompozíció szövegében — a textus tartalmi és stilisztikai vizsgálata alapján — elválaszthatjuk egymástól az I. András-kori ősgestát, a Kálmán idejében összeállított *Gesta Ladislai regist* és a III. István-kori Névtelennek a 141. *caputtól* a 167. fejezetig terjedő, egységes fogalmatnak tekinthető alkotását. Mindezeket a vezérek névsorával, a jövevény nemzetségek bemutatásával, a kalandozások történetével — de talán az úgynevezett annalisztikus feljegyzésekkel is — az V. István-kori gestairó egészíthette ki. Ez utóbbi szerző, akinek személyét Györffy Ákos mesterrel azonosította (*Györffy Gy.*: *Krónikáink* i. m. 152–180.) — kis mértékben interpolálhatta a korábban készült *caputokat*. Bár egy-egy momentum 14. századi szerkesztés nyomát is magán viselheti, Horváth szerint — stílus tekintetében — az említett rétegek jól elkülöníthetők egymástól: a későbbi krónikások a korábbi szövegekhez csekély mértékben nyúltak mindössze hozzá (*Horváth J.*: *Árpád-kori latinnyelvű i. m. 270–349.*). Lássuk, miben tér el mindettől Kristó Gyula koncepciója! Korábban felvázoltam már, hogy a szegedi történész jóval több krónikaátdolgozással számolt, mint a kutatás általában véve.

13. század első évtizedében lejegyzett krónikára, az ún. keresztény magyarok gestájára vonatkozó feltevés véleményem szerint igencsak ingatag talajon áll, addig, úgy vélem, szólhatnak megfontolások azon redakció léte mellett, amelyet a szegedi professzor a Gertrúd-merénylet utáni időszak termékének tekintett, és 1235 vagy 1240 környékére datált.

Hogyan látom mármost, a problémakör részletes áttekintése után, azokat a gestaszerkesztéseket, amelyeket a kutatásban oly sok bizonytalanság övez? Véleményem szerint logikus lenne úgy vélekednünk, hogy III. Béla idejében, valamint II. András korában (pontosabban 1213 és 1232/1235 között) készülhetett egy-egy krónikaszerkesztés. A III. Béla-kori redakcióra utaló jeleket dolgozatomban részletesebben nem vizsgáltam meg: kérdéses, hogy Műgeln textusának egy újabb elemzése segíthet-e vajon annak eldöntésében, hogy mely évtizedben — III. István regnálása alatt vagy valamivel később — alkothattott az 1160-as évekről információkkal bíró, ám a később trónra lépő Bélát már királynak tituláló történetíró. Elégedjünk meg ehelyütt mindössze annak leszögezésével, hogy az 1172-ben trónra lépő III. Béla uralma konszolidációt hozott: a stabilitás a történeti irodalom kibontakozásának is inkább kedvezhetett, mint a megelőző évtizedek politikai küzdelmei.

Ami mármost a II. András korára helyezett redakciót illeti, a fentiekben elmondottak — igaz, mindössze azt vizsgáltam meg, milyen súllyal is bírnak a szakirodalomban korábban napvilágot látott argumentumok — haloványan körvonalazzák mindössze azt a redakciót, amely 1213 és 1235 (1232) között jöhetett létre. A legerősebb érv a szerkesztés léte mellett kétségkívül Gizella királyné krónikabeli portréja: meg kell jegyezni, hogy Szent István gonosz feleségé-

Mindebből számunkra annyi fontos most csupán, hogy a 997 és 1167 közötti eseményeket elbeszélő egység több — legalább négy — szerkesztési fázisban keletkezett ugyan, ám szókincsét és stílusát tekintve mégiscsak homogén, mivel textusát ma olvasható formájában egyetlen 13. századi krónikás — a keresztény magyarok gestájának szerzője — alakította ki (*Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m.*). Kérdéses, vajon a krónikakompozíció szövegének részletekbe menő vizsgálata miféle szerkesztések körvonalait mutatná ki a Szent István uralkodásától a III. István regnálásáig terjedő egységben — már ha a többszöri átdolgozások és a feltételezhető interpolációk nem nehezítenék meg túlzottan, hogy a nyelvi elemzés a krónikakutatás számára is használható eredményre vezessen. (Különösen nehéznek tartom a feladat elvégzését, amennyiben Kristó feltevésének megfelelően valóban számolnunk kell egységes kései átszerkesztéssel.) Ilyen analízis hiányában egyetlen megjegyzést tartok még szükségesnek megtenni: amennyiben valóban működött egy, a gesta megfelelő *caputjait* átdolgozó krónikás, akkor el kellene döntenünk — mivel a keresztény magyarok gestájának kristói tézisént fentebb problémásnak láttam —, hogy mikor is kerülhetett sor egy ilyen átíráshoz (vagyis mikor készülhetett a 996 és 1167 közötti időszak történetének többé-kevésbé homogén szövege). Vajon születhetett ez az egységes mű III. István (vagy III. Béla) korában? Esetleg a hipotetikus II. András-kori krónikáiról hozható a vállalkozás összefüggésbe? Netalán lehet az átdolgozás valamivel későbbi is? (Kristó Ákos mester és az 1240 körüli interpoláció közé is beiktatott még egy redakciót: ez a jövevény nemzetségeket illesztette volna be a krónikatörzsbe.) Kérdéses, a nyelvi elemzés mennyiben válaszolhatja meg a kérdést — már csupán azért is, mert olyan textust elemezhetünk csupán, amely éppen a feltételezett redakciók korszakáról nem ad információt. A feljegyzések, mint az a krónikakutatásban jól ismert, az 1160-as évek történéseitől válnak évkönyvszerűekké: nem zárhatjuk természetesen ki, hogy létezett részletesebb szövegezés ezen időszakok vonatkozásában — a magam részéről valószínűnek tartom, hogy ez így volt —, ezek a passzusok azonban nem maradtak fenn. Már csupán ezen tény miatt is lesz mindig pusztá hipotézis bármilyen, a 13. század utolsó harmada előtt készült gestaszerkesztésre vonatkozó elmélet.

nek rajza sem kifejezetten II. András-kori átszerkesztésre utal azonban, hanem csupán egy, a Gertrúd-merénylet után keletkezett redakcióra (ez az átdolgozás lehetne akár IV. Béla-kori is). Hogy a krónikakompozíció ezen *caputját* mégis II. András alatt dolgozhatták át, azt valószínűsítheti — amennyiben nem a szóbeliségben kialakult, hanem írásban kiformalódott tradícióval számolunk — az Albericus Trium Fontium történeti munkájában (1251 előtt), valamint a Magyar-lengyel Krónikában (1220-as–1230-as évek fordulója) jelentkező királyné-portré. Egy III. Béla-kori és egy II. András-kori átdolgozást sejtve Kristó kései hipotézisétől (1994, 2002) mindössze haloványan térek el: a 12. század végén – a 13. század első felében ugyancsak két redakciót gyanítok, ám ezeket a szegedi történésznél valamelyest korábbra — 1210 helyett III. Béla idejére, illetve 1235/1240 helyett 1213 és 1235 közé — helyezem.

DID ANDREW II HAVE A CHRONICLER?

Remarks on the Problem of the Reworking of the Old Hungarian *Gesta* in the Early 13th Century

by Csákó Judit
(Summary)

The present study examines the possibility of the existence, as once supposed by Gyula Kristó, in thirteenth-century Hungary of a chronicler, who would have continued the narrative of the earlier court *gesta* by more or less reworking it in the process. The question it seeks to answer is whether there may have been anyone to take up the thread of the main chronicle in the court of Andrew II, alongside the Anonymous notary, who cast Hungarian prehistory in the form of a fabulous story.

At first, I have gone through the opinions which Kristó himself had consequently formulated with regard to the problem of different chronicle redactions; for the eminent medievalist from Szeged put forward divergent views in his various works. While he initially counted with but one single redaction, put to writing in the first decades of the 13th century, which he alternatively dated to the beginning and the end of Andrew II's reign, later in his life he also conjectured two reworkings of the chronicle within the same period. Whereas the first of these, referred to in the wake of the Riccardus-report as the *gesta* of the Christian Hungarians, he imagined to have been the work of an early-thirteenth-century author, the latter he placed either to the end of Andrew II's reign or to the beginning of Béla IV's. In his view, it must have been then that, under the influence of the assassination of queen Gertrude, the chronicler drew the very unfavourable picture of the consort of Saint Stephen, projecting the vices of the Meranian queen back onto Gisela, likewise of German stock.

In my analysis, I at first examined those arguments which were supposed by Kristó to attest the existence of a chronicle-continuation, the redaction referred to by Kristó as the *gesta* of the Christian Hungarians, written in the early 13th century. I have come to the conclusion that no argument whatsoever proves beyond doubt the existence of a *gesta*-redaction whose compilation could be dated to the beginning of Andrew II's reign.

Then, I pondered the arguments which may support the existence of a redaction made somewhat later – after the assassination of Gertrude. At this point I involved into the analysis considerations which were not raised by Kristó. While the chronicle research in general does not reckon with any other thirteenth-century redaction prior to the *gesta* from the age of Stephen V, some scholars alongside Kristó – before all Gyula Pauler, Lajos Csóka J. and Kornél Szovák – did hold the opinion, based either on a close inspection of the text of the chronicle composition itself, or on the evidence provided by other texts, that a continuation of the chronicle may indeed have been prepared during the reign of Andrew II. As for the supposed proofs put forward in the philological literature, however, I am of the view that they in fact only very vaguely hint at the existence of the redaction in question: the most founded among them is probably the darkly coloured picture of

queen Gisela in the chronicle, which, as is apparently underpinned by the chronicle of Heinrich Mügeln, can hardly have been made before the attack on Gertrude.

The theories about the early-thirteenth-century *gesta* redaction(s) have thus proved utterly problematic. Although I do not reject the possibility of a redaction prepared during the reign of Andrew II, contrary to Kristó I think that there is no reason to count with more than one redaction, presumably written in the second half of the reign.

Feld István

A MAGÁNVÁRAK ÉPÍTÉSÉNEK KEZDETEI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON A RÉGÉSZETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN II.

Tanulmányunk első részében¹ a Kárpát-medence magánbirtokosok által emelt korai erősségeinek általános időrendi,² funkcionális és terminológiai kérdéseit tekintettük át az általunk ismert írott és régészeti források összevetésével. Vizsgálatunk alapvetően a „hosszú 13. századot”, azaz a 12. század végétől a 14. század elejéig terjedő mintegy másfél évszázadot érintette — ennek pontosabb meghatározása, mint láttuk, ma még aligha lehetséges. Munkánk folytatásában elsősorban az egyes részletek — így a vár, mint építmény alkotóelemei — komplex igényű értékelését kíséreljük meg, továbbra is alapvetően az eddigi régészeti kutatások alapján kiválasztott példák segítségével. Emellett azonban számos más, kapcsolódó kérdés vizsgálatára is vállalkozunk, végső célunk tekintve azt, hogy meghatározzuk az erősségek történeti szemléletű elemzésének további feladatait.

Sáncok, palánkok, faépítmények

A korai magánföldesúri erődítmények építészeti elemeinek vizsgálatából levonható következtetések tárgyalása során először az ún. *sáncok* kérdésével kell foglalkoznunk, ugyanis e fogalom használata az eddigi kutatásban nem tekinthető éppen következetesnek. A „sáncvár” megnevezés véleményünk sze-

¹ *Feld István*: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. Századok 148. (2014: 2. sz.) 351–386.

² Itt kell megemlítenünk, hogy míg munkánk első részének megfogalmazása idején még nem voltak előttünk ismertek dendrokronológiai adatok, azóta közzétételre került, hogy az ugróci (Uhrovec) vár legkorábbinak tartott toronyépülete külső fakonzolai — az írott adatoknak megfelelően, l. *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 208. — 1254 után kerültek elhelyezésre. L. erre, bár részletes elemzés nélkül: *Miroslav Matejka – Martin Bóna – Peter Horanský*: Výskum a prebiehajúca obnova kaplnky hradu Uhrovec. Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 24. (2012) 217. Emellett újabban Tapolcsány (Topolčiansky hrad) vármagja és Szalónak (Schlaining) külső vára falaiban is meghatározásra kerültek a 13. század utolsó évtizedeire helyezhető famaradványok. Az utóbbi kutatási eredmények azonban még közöletlenek, publikálásuk az *Archaeologia historica* 40. kötetében illetve a *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* sorozat egy következő kiadványában várható. Szalónakra előzetesen: *Thomas Kühtreiber*: Neue Erkenntnisse zur Baugeschichte der Burg Schlaining mittels Dendrochronologie. In: Andreas Baumkircher. Leben und Sterben im 15. Jahrhundert. Hg. Rudolf Kropf – Andreas Lehner. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*. Band 144. Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt 2013. 20–21.

rint kifejezetten a nagy kiterjedésű korai ispánsági várak széles körben elterjedt erődítési formájára utal,³ melyre jellemző a mesterségesen kialakított árok vagy természetes vízfolyás *belső* oldalán emelt, sokszor több tíz méter szélességű/magasságú favázás/faszerkezetű, földdel töltött, maradványaiban még néhol ma is monumentális megjelenésű védővonal. Az azonban nem bizonyítható, hogy ilyen, tehát a királyi vármegyeszervezet erősségeivel összevethető fa-föld szerkezettel épültek volna még magánvárak (sőt, egyáltalában várak) a 13. században.⁴

Az árok *belső* oldalán kialakított, némiképp hasonló faszerkezetet — csupán két, egymástól 2,5 m-re futó keskeny, talpgerenda lenyomataként értékelt árok formájában — mindeddig csak egyetlen kisméretű építményben, a vasi Sorkifalud-Zalak alig 20 m-es *belső* átmérőjű, mocsaras környezetben emelt, közel szabályos kör alaprajzú erősségében (**1. kép**) lehetett kimutatni, de ott is csupán egy, a területet észak-déli irányban átvágó, 2 m széles kutatóárokban.⁵ Az ásatást vezető Kiss Gábor ezt azonban nem tömör, azaz földdel kitöltött sáncként értékelte, hanem álláspontja szerint itt „egy gyűrűszerű, belül szűkségképp kisebb helyiségekre osztott épület” maradványáról van szó, melynek *külső* oldala lett volna maga a „várfal”. Ez a különleges, számunkra párhuzam nélküli megoldás illetve maga a rekonstrukció ugyanakkor nem tűnik teljesen meggyőzőnek, úgy véljük, itt már csak a rendkívül kis méretek miatt is további, nagyobb felületre kiterjedő feltárás szükséges. Maga az erősség azonban még az alábbiakban tárgyalandó központi épülete miatt is egyedülálló a magyarországi emlékek között. Az 1278-ban már *locus castris* néven említett építményből, mint azt tanulmányunk első részében⁶ már említettük, IV. Béla (1235–1270) és II. Ottokár (1233–1278) pénzei kerültek elő, miközben a Zalak nevű birtokról illetve birtokrészről 1238 és 1269 között született oklevelekben maga az erődítmény nem tűnik fel. A kutató egyébként nem is tartja magánvárnak, hanem inkább egy hipotetikus határvédelmi rendszerhez köti,⁷ s az itteni faszerkezeteket feltételezése szerint a 13. század közepén módszeresen bontották volna le.

Sánckokról azonban más kutatási beszámolókból is esik szó, sőt többek között Miklós Zsuzsa következetesen használta e megnevezést,⁸ de csak az erősségeket övező árkok *külső* oldalán húzódó — általában az árok kiásása során kitermelt földből kialakított — egyszerű feltöltésre. Ennek azonban tudásunk szerint még egyetlen esetben sem volt igazolható épített *belső* szerkezete, s az,

³ *Feld István*: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 496.

⁴ A Kárpát-medencében ismeretlen, ún. átmeneti típusú, a kő és fa/föld építmények kombinációjaként született csehországi várakra: *Tomás Durdík*: Hradý prechodného typu v Čechách. Praha 2007. – A kötet ismertetése Mordovin Maximtól: *Castrum* 7. (2008: 1. sz.) 117–136.

⁵ *Kiss Gábor*: A 13. századi zalaki vár fatornya. In: A Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre-Szombathely 1995. 211–218.

⁶ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 356.

⁷ E kérdéshez legújabban: *Feld, István*: Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum im 12. und 13. Jahrhundert. Chateau Gaillard 26. (2014) 167–176.

⁸ Így legutóbb átfogóan: *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várjai. *Varia Archaeologica Hungarica*. Bp. 2007. 432. Ugyanő az erősségeket körülvevő árokra gyakran a „sánccárok” megnevezést is alkalmazta.

hogy a tetején egy egysoros palánkfalat alakítottak ki, egyértelműen eddig csak Kelemér-Mohosvár (**2. kép**) esetében volt megfigyelhető, egyelőre ott is csupán a feltételezhető kapubejárat környékén.⁹

S bár az utóbbi évek vártopográfiai kutatásai során kiderült, hogy valószínűleg nem lehetséges a mesterséges földművek vonatkozásában egy minden történeti korszakra egyformán alkalmazható terminológia kidolgozása — így a hatalmas méretű, ásatással gyakran még nem vizsgált őskori erősségek, de még az újkori erődök sem írhatók le az általános értelmű „sánc” kifejezés nélkül —, véleményünk szerint a középkori várépítészet eredményes kutatását mindenképp elősegítené egy olyan precíz fogalmi rendszer kialakítása, amelyben elkülöníthető lenne egymástól a csupán *földfeltöltés alkotta külső védelmi vonal* s a *mintegy várfalként is értelmezhető, favazas, földdel töltött széles belső sánc* – s nem utolsósorban a *kettő közötti árok*. Az egyszerű, jelző nélküli „sánc”, de főképpen „sáncvár” megnevezés alkalmazása a korai magánvárak esetében mindenestre megtevesztő lehet és így véleményünk szerint kerülendő.¹⁰ Részben más megítélés alá esik a „földvár” terminus technicus, amelyet ma már a kutatás jóval következetesebben használ a különböző korú *elpusztult* erődítmények megnevezésére – *földvárat* ennek megfelelően nem építettek a középkorban.¹¹

Egyre nagyobb számú ásatási megfigyelés bizonyítja ugyanakkor, hogy a 13. századi erősségek *várárkon belüli*, vagy a *domb/hegyperemen kialakított* erődítésének elterjedt formája volt a keskeny, egy- vagy (ritkán) kétsoros *palánkkerítés* alkalmazása, tehát az, hogy egy kiásott alapárokbán/gödörben, egymástól meghatározott távolságban cölöpöket helyeztek el — ritkábban cölöpöket vertek bele az erre alkalmas altalajba — majd ezeket, közelebből csak ritkán ismert módon, a legtöbbször valószínűleg sövényfonással összeerősítették s — s az erre utaló szórványos leletek tanúsága szerint¹² — általában agyaggal tapasztották be. E palánkokból csupán az alapárkok illetve cölöplyukak kerül-

⁹ *Pusztai Tamás*: A keleméri Mohosvár. Castrum 5. (2007: 1. sz.) 49–51., az alaprajz: *uő*: A keleméri Mohosvár. Várak, kastélyok, templomok. 2011/6. 5. Nyírkarász-Árpáddomb erőssége régészeti kutatásának eredményei ebből a szempontból — sőt a „sánc” értelmezése szempontjából sem — nem egyértelműek, itt biztosan csak egy tapasztott faszerkezet egykori megléte igazolható: *Juan Cabello*: A nyírkarászi Árpád-kori vár régészeti kutatása. In: Várak, templomok, ispotályok. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia 2.) [H. n.] 2004. 12–15. Megfelelő dokumentációs anyag hiányában nem világos ugyanakkor többek között Hahót-Buzádsziget/Sárcánysziget erőssége első periódusú építménye esetében az alján „5–7 m keresztmetszetű”, rétegesen felhordott agyagos földből készített „sánc” mibenléte, s hasonlóképp nem értelmezhető közelebből Hahót-Alsófakospusztá várának korai „külső földsánca” sem: *Vándor László*: Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád Geschlechtes. Anteus 23. (1996) 198–200., 201–204.

¹⁰ Példák a félreérthető fogalmazásra: *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977. 57., továbbá már címében is: *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 9–14., illetve *Kubinyi András*: Árpád-kori váraink kérdése. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Gyöngyös 1990. 291., 296. Újabban *Szörényi Gábor András*: Gondolatok a késő Árpád-kori nemzeti várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. Castrum 13. (2011: 1. sz.) 61–62. Az utóbbi kutató, miközben elutasítja a „sáncvár” megnevezést, magát a „sánc” fogalmát azonban használnakónak ítéli.

¹¹ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 370–371.

¹² *Cabello, J.*: A nyírkarászi Árpád-kori vár i. m. 14–15.

nek elő az ásatás során, famaradványok egyelőre nem ismertek. Mivel azonban jelentősebb szakaszok feltárására eddig csak ritkán nyílt mód — ilyennek tekinthető a munkánk első részében más vonatkozásban már tárgyalt „saroktoronyos” Górnak¹³ — a részletek alaposabb vizsgálatára még nem vállalkozott a kutatás.

Az ugyancsak korábban már említett Zagyvafő, Cserép, és Fejérkő esetében, ahol, mint láttuk, később — de még az Árpád-korban — kőfal váltotta fel a palánkot, érthető módon csupán több-kevesebb cölöplyukat tártak fel.¹⁴ Valamivel jelentősebb maradványok kerültek elő többek között Pest megyében Váchartyán-Várhegyen (3.kép)¹⁵ és Mende-Lányváron (4. kép)¹⁶ — az utóbbi helyen a keleti oldalon kétsoros palánk részleteit kutatta Miklós Zsuzsa. Újabban az Árpád-kori forrásokban ugyancsak nem szereplő Vadna kisméretű várában tárták fel a hegyperemen egy egysoros, sziklába vágott palánkfal cölöplyukait.¹⁷ Bár ezt a megnevezést a hazai kutatás nem alkalmazza mindig következetesen, kifejezett paliszádfal — azaz közvetlenül egymás mellé állított függőleges faelemek alkotta védelmi rendszer használata — ugyanakkor tudomásunk szerint nem volt még ezen emlékek körében igazolható.¹⁸

Mindez azt látszik bizonyítani, hogy bár fából épített erősségekre főként csak közvetett okleveles források utalnak,¹⁹ a faépítészet igen jelentős szerepet játszhatott a vizsgált korszakban. Ezért aligha igazolható Fügedi Erik feltevése, miszerint a várépítkezések IV. Béla uralkodása alatti „erőszakolt üteme” mi-

¹³ Dénes József: Górnak, egy feltárt favár (castrum ligneum). In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011. 43–48., 1. ehhez recenziókat: Castrum 17. (2014:1–2.) 73–74. Alaprajza legutóbb: *Feld I.*: A magánvárak i. m. 380., 2. kép.

¹⁴ Bodnár Katalin – Juan Cabello – Simon Zoltán: A zagyvafői vár kutatása. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet-Műemlékvédelem 4.) Bp. 1993. 85–113., Szörényi Gábor: Cserépvár kutatásának eredményei. Castrum 7. (2008: 1. sz.) 137–154., Rácz Miklós: A sámsönházi Fejérkő régészeti kutatása. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” Tanulmányok a 80. éves Nováki Gyula tiszteletére. Bp. 2006. 237–246. Alaprajzaik legutóbb: *Feld I.*: A magánvárak i. m. 380–381., 3–4. kép.

¹⁵ Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. Archaeologiai Értesítő 105. (1978) 95–105. Az alaprajzi rekonstrukció: *Feld István*: Középkori váraink kutatásáról. Műemlékvédelem 35. (1991/4) 199., 2. kép.

¹⁶ Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron. Archaeologiai Értesítő 108. (1981) 233–250. – Az alaprajzi rekonstrukció: *Feld I.*: Középkori i. m. 3. kép.

¹⁷ Szörényi Gábor András: Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról). In: Várak nyomában i. m. 255.

¹⁸ Kistapolcsány (Topol'čany) esetében ugyan a kutatási jelentés paliszádot említ – Matej Ruttkay: Zur Entwicklung der mittelalterlichen Kleinadelssitze in der Slowakei. In: Die Burgenforschung und ihre Probleme. Fundberichte aus Österreich. Materialheft A. 2. Wien 1994. 126. – azonban a közölt alaprajzon — l. *Feld I.*: A magánvárak i. m. 384., 10. kép — ez nem fedezhető fel. Nem értelmezhető ugyanakkor számunkra még egyértelműen a Felsőzsolca-Várdombon inkább csak a kutatók által feltételezett „kő alapon nyugvó fa palánk”. L. erre legutóbb, további irodalommal: *Feld István*: A motték kérdése Magyarországon. Savaria 31/2. (2008) 233.

¹⁹ Németújvár (Güssing) „favára” minden bizonnyal törölhető középkori erősségeink köréből — l. erre Horváth Richárd: A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? (Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig). Castrum 18. (2015: 1–2. sz.) sajtó alatt – s kérdéses, hogy két, pozsonyi várjobbágyok által emelt castrum 1286. évi felégetése egyértelmű bizonyíték-e azok teljes egészében fából épült volta mellett, vö. Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Bp. 1999. 51.

att készíthették az erődítések egy részét ebből az anyagból.²⁰ Valószínű, hogy az emlékek nagyfokú pusztulásából is adódik a fa, mint építőanyag — valószínűleg nem is mindig tudatos — leértékelése a mai történeti kutatásban.²¹ Természetesen ezzel nem kívánjuk azt állítani, mint erről a palánkok helyére kerülő kőfalak esetében már szó esett,²² hogy a kő(tégla), mint építőanyag nem lett volna tartósabb, nemesebb és előkelőbb a kor embere számára, ebből azonban véleményünk szerint nem következik az, hogy a faszerkezetű építmények nem lettek volna alkalmasak ugyanazon funkciók ellátására.

Erre utal az a tény is, hogy sokszor nem csupán az erődítés, a külső védővonal készült fából, de egyre több belső építmény, többek között az erősségek központi épületei esetében is bizonyítanak (vagy legalább valószínűsítene) egykori faszerkezetet a régészeti kutatások. Így függőleges cölöp/gerendaváz, valószínűleg nyolcszögletes alaprajzú, mintegy 8 méteres átmérővel rekonstruálható központi „torony” egyértelmű maradványai kerültek elő a már említett Góron.²³ Váchartyánban (**3. kép**) az ovális alaprajzú dombplatón két négyszögű épületre lehetett következtetni az ásatás során meghatározott cölöplyukakból.²⁴ A Vág felső folyásánál található Liptószentmária (Liptovska Mara) – Havarank egy hipotetikus korábbi erősség helyén emelt 13. századi favára egykori, négyzetes toronyépítményéből ugyancsak maradtak meg kis részletek a későbbi épületek rétegei alatt.²⁵ Emellett másutt is kerültek elő cölöpvázaz faépítmények részletei, de a feltárások korlátozott kiterjedése miatt nem tudunk közelebbit a Márianosztra-Zuvár erősségének déli, vagy Mende-Lányvár (**4.kép**) erődítményének északi részén feltárt faszerkezetű épületéről.²⁶

Hahót nembeli Falkosi Herbord Hahót-Alsófakospusztán azonosított rezidenciáján²⁷ egy feltárt talpgerenda-lenyomat ugyanakkor már egy (méretét tekintve ugyan pontosabban nem tisztázott) boronaépületre utalhat, mely a megfigyelések szerint egykor vakolt lehetett.²⁸ Hat-hat sorban, rácsszerűen elhelyezkedő talpgerendák 9x10 m-es alaprajzot kirajzoló lenyomatát tárta fel Kiss Gábor az utóbb tárgyalt Sorkifalud-Zalakon, aki ebből egy a környék népi építészetéből ismert ún. szoknyás megoldású, három vagy négyzetes, deszkával

²⁰ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 31., ugyancsak alapvetően az előző jegyzetben említett adatra hivatkozva.

²¹ Ez vonatkozik a késő-középkorra is, l. *Feld István: A nyéki királyi épületek.* In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István és Somorjay Selysette. Bp. 2008. 21–42.

²² *Feld I.: A magánváarak i. m. 369.*

²³ Dénes J.: Góron i. m., alaprajza legutóbb közölve: *Feld I.: A magánváarak i. m. 380., 2. kép.*

²⁴ *Miklós Zs.: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen i. m.*

²⁵ *Vaclav Hanuliak: Malé stredoveka opevnené sidla v Liptové.* *Archaeologia historica* 13. (1988) 299–306., újabban *Karol Pieta: Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei.* Bratislava 1996. 102–109.

²⁶ *Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben.* (Váci Könyvek 8.) Vác 1997. 12., *Miklós Zs.: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron i. m.* Sajnos, nem ismertek annak a „fából és részint sártapasztásos vesszőfonással” készült, mintegy 2,8x4,4 m-es épületnek a részletei sem, melyeket még a 19. század végén Wosinsky Mór ásott ki a tolnai Murga-Schanz erősségében. Ez Miklós Zsuzsa kutatásai szerint ugyancsak a 13. században létezett: *Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 255–257.*

²⁷ L. erre *Feld I.: A magánváarak i. m. 368.*

²⁸ *Vándor L.: Archäologische Forschungen i. m. 202–204.,*

borított fatornyot (**1. kép**) rekonstruált.²⁹ A gerendákat itt alul (azok keresztelődésénél és végeiknél) egy közeli római villából származó kövekkel, téglákkal és tetőfedő cserepek darabjaival erősítették meg. Hasonló jelenséget lehetett megfigyelni a zalai Nagyrada-Pogányvár és az azzal szomszédos Zalaszabar-Legelő építményei esetében. E két utóbbi erősségnél az ásató, Vándor László szerint „a talpgerendák alá a megsüllyedés megakadályozására lerakott kövek illetve az egész építmény alatt alkalmazott kőterítés” utalhatott egy-egy gerendaépületre vagy fatornyra.³⁰

Az utóbb említett példák kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy faépületek maradványai nem csupán az okleveles említéseket nélkülöző, s nem feltétlenül csak várként, hanem, mint erről munkánk első részében szó esett, sokszor erődített udvarházként is értelmezhető³¹ építményekből ismertek, hanem ugyanúgy a forrásokban *castrum* megnevezéssel illetett, kőfalazatokkal rendelkező objektumokból is. Tény ugyanakkor, hogy a boronatechnikával épített lakó- és gazdasági épületek maradványai akkor határozhatóak meg viszonylag jól, ha az adott erősség tűzvészben pusztult el s utána felhagyásra került – a késő középkorban is továbbélő, s így a legtöbb esetben tovább is épített építményekben a legtöbbször ezek nyomai is eltűntek. A megfelelő geológiai adottságoknak köszönhető sziklabevágások (így a függőleges és vízszintes gerendafészkek) ugyanakkor sajnos csak a legkritikább esetben keltezhetőek.³²

Ezért bír különös jelentőséggel egy, a pusztulási rétegben talált pénz alapján a 13. század végén – 14. század elején, talán egy ostrom során leégett Kelemér-Mohosvár (**2. kép**), a Gut-Keledek egyik ága már említett erősségének feltárása, ahol Pusztai Tamás három boronaszervezetes épület szentült gerendáit, s néhol fából készült padlóját is meghatározhatta. Közülük egy kéthelyiséges épület agyagkemencével is rendelkezett.³³ Az, hogy ezen építmények részle-

²⁹ Kiss G.: A 13. századi i. m., Kiss Gábor: Sorkifalud-Zalak. *Castrum* 5. (2007: 1. sz.) 172–174.

³⁰ Vándor László: Zala megye középkori falusi építészetéről. In: Népi építészet a Nyugat-Dunántúlon. Szentendre-Velem 1996. 170–171., itt csupán Nagyrada-Pogányvár mintegy 10x12 m-es központi épülete dokumentációjával. A kutató Gyepükaján-Nagykeszi árokkal övezett „várában” Holl Imre és Parádi Nándor által talált kövezetet is hasonlóképp értékelte – Vándor László: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: Várak a 13. században. *Castrum Bene* 1989. i. m. 59. – s nem tartotta kizártnak, hogy Hahót-Buzádsziget/Sárkánysziget erőssége közelebről nem dokumentált kisméretű homokkőalapozásán is egy faépület emelkedett: Vándor L.: Archäologische Forschungen i. m. 200–201. Nem egyértelműek ugyanakkor számunkra azok a megfigyelések, melyek alapján egy 5x10 m-es kőalapozású boronavázastalpgerendás faépületet határozott meg Simonyi Erika Felsőzsolca-Várdombon: Simonyi Erika: Előzetes jelentés a felsőzsolca-várdombi ásatásról (1992–2001). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42. (2003) 109–133., továbbá Feld I.: A motték kérdése i. m. 233. Az erősség alaprajza: Feld I.: A magánvárak i. m. 383. 9. kép. Nem tudunk végül közelebbit a Kazinbarcika-Várhegyen Kozák Károly által 1955-ben feltárt, palánkkal övezett 6x5 m-es faépületről sem. L. az utóbbira: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest-Miskolc 2007. 60–61., továbbá újabban: Szörényi G. A.: Gondolatok i. m. 65.

³¹ Vö. Feld I.: A magánvárak i. m. 371. skk.

³² Ebből a szempontból jelentős a Kacsis-nemzetséghez köthető várként feltehetően már 1260-as években létezett és a 14. század elején felhagyott nógrádi Baglyaskő sziklatömbjén azonosítható fődém- illetve gerendafészkek-nyom: Feld István: Középkori várak a Karancs, a Medves és a Cseres-hegység vidékén. In: A Karancs-Medves és a Cseres-Hegység Tájvédelmi Körzet. Szerk. Kiss Gábor. Eger 2007. 185–186.

³³ Pusztai T.: A keleméri Mohosvár i. m. 51–52. A pénz egy 1282–1308 közé datálható bécsi denár.

tei miképp rekonstruálhatók, így pontosan milyen méretűek lehettek, közülük melyik, milyen funkciót tölthetett be — e kérdés különösen fontos az ugyanitt feltárt kőtorony értelmezése kapcsán — csak a részletes ásatási megfigyelések és a viszonylag gazdag leletanyag kiértékelése és közzététele után dönthető el. Ma mindenesetre nem zárható ki, hogy legalább egyikük lakóépületként szolgálhatott.

Bár ezt a lehetőséget a kutatás eddig csak ritkán vetette fel, számos esetben elképzelhető, hogy a csak csonkjukban ránk maradt kőépítmények, -toronyok felső szintje(i) részben vagy egészben fából épültek. Erre kell gondolnunk esetleg a mátrai Bene várának esetében is, ahol az Aba nembeli Csobánkák birtokosztályát rögzítő 1301. évi oklevél négy fatoronyról tesz említést, ezek azonban az erősség régészeti feltárása során (**5. kép**) mindeddig nem voltak azonosíthatók. Aligha tartható ugyanis egy többszintes építmény maradványának az a téglalap alaprajzú, talán sarokkandallóval ellátott, 9x5 m-es, favázás épület — ennek kőalapozásba foglalt talpgerenda-fészkei maradtak ránk — mely a keleti várfal mellett került elő. Ugyanakkor az északnyugati sarkon meghatározott négyzetes kőépítményt jelentősebb falvastagsága alapján toronyként értelmezi a kutatás.³⁴

A várak faépítményeinek tárgyalása után azonban még ki kell térnünk röviden arra is, hogy az eddigi régészeti kutatások alapján nem zárható ki, hogy bizonyos esetekben nem emeltek fából-kőből egy külső védővonalat az erősségek belső/központi építménye(i) köré. Pontosabban ilyenkor csak egy, a terepadottságokból adódóan eltérő formájú és szélességű-mélységű, vízzel töltött vagy szárazárok biztosította védelmüket, külső oldalán az előzőekben tárgyalt földfeltöltéssel. Árokról csak egy igen meredek domb- vagy hegyoldal, természetes vízfolyás, mocsár esetén mondhattak le, az előbbi esetben sokszor csupán a dombhát keresztirányú átvágására vállalkoztak. Minden mesterséges védelem nélkül, mintegy a szabad mezőn álló toronyépületek építése azonban nem igazolható, illeté esetleg csak falutelepülésen belül álló, kifejezetten udvarháznak tekinthető földesúri lakóhelyek esetében képzelhetünk el. Így (is) értelmezhető a már korábban tárgyalt, eddig még eléggé társtalan jáki épületegyüttes, ahol azonban — figyelembe véve a kutatás által érintett terület kiterjedését — elvileg még ugyancsak nem zárható ki egy árok vagy palánkkerítés egykori megléte.³⁵

Mindenesetre — a már említett, hasonló topográfiai elhelyezkedésű Mende-Lányvár vagy Zagyvafő erősségeitől eltérően — nem kerültek elő a körárkon belül palánkra vagy várfalra utaló nyomok a ma Tiboldaróc területére eső, de kácsi vár-

³⁴ Az ásatási megfigyelések részletes közzététele még várat magára. A várra legutóbb *Bea Koller*: *Castrum Bene – eine mittelalterliche Adelsburg in Ungarn. Burgen und Schlösser* 49. (2008: 4. sz.) 242–245., *Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén*: *Héves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2.* Budapest-Eger 2009. 28–29. Sümeg püspöki várában ugyancsak fából készült emelettel számolnak a nagyméretű központi torony esetében, melynek ma csak alsó szintje középkori. A várról legutóbb, további irodalommal: *Koppány András – Markó Ágnes*: *Sümeg, vár. Castrum* 11. (2010: 1. sz.) 111–114.

³⁵ L. erre *Feld I.*: *A magánvárak i. m. 371.*, illetve *Valter Ilona*: *A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005. 537–564.

ként ismert, bizonyára az Órsúr nemzetséghez köthető kőtorony **(6. kép)**,³⁶ Dombóvár-Szigeterdő téglatornya,³⁷ Nyitrasimonyi (Šimonovany) legkorábbi, az előzőeknél valamivel kisebb, de ugyancsak nagyrészt téglából falazott négyzetes építménye,³⁸ valamint a castrumként említett mátraszőlősi Kisvár **(7. kép)** kőépülete esetében. Igaz, ezek teljes területüket tekintve még szintén részben feltáratlannak számítanak, s az utóbbi erősség kutatója mindezt alapvetően a dombperem erőzójával is magyarázhatónak véli.³⁹ Így a kérdés még semmiképp sem tekinthető lezártnak.

Központi (torony)épületek

A korai magánvárat, mint építészeti egységet tárgyalva kétségtelenül logikus lenne a védelmi elemek sorának elemzését folytatni, elsősorban a kőből/téglából emelt várfalakkal. Mivel azonban most inkább az alapvető funkcionális kérdések állnak érdeklődésünk előterében, érdemes előbb visszatérni az erősségek gyakran egyetlen központi épületének vizsgálatához, jellegének és szerepének a megítéléséhez. Ezek, mint az eddig említett példák is bizonyították — függetlenül attól, hogy cölöpvázaz vagy boronaszerkezettel fából, illetve kőből vagy téglából épültek-e — elég egységes alaprajzi formát és méretet mutatnak, s legtöbbször magasabb épületként, gyakran kifejezett toronyként jelenhettek meg a korabeli szemlélő előtt. Önálló tárgyalásukra tehát nem kutatástörténeti megfontolások alapján vállalkozunk — bár a toronyépületeket az európai várkutatásban mindig is különös érdeklődés övezte — hanem azon szempontokból kiindulva, amelyekkel tanulmányuk első részének tipológiával foglalkozó fejezetében⁴⁰ megindokoltuk a „toronyvár” kifejezés használatát.

Hangsúlyoznunk kell, hogy természetesen tudatában vagyunk annak, miszerint az általunk eddig tárgyalt emlékek nem feltétlenül képezik reprezentatív mintáját az írott forrásokban csak ritkán említett, általában rövidebb ideig működött, egyszerűbb építészeti formát mutató várépítményeknek, hisz alapvetően csak az eddig ásatással vizsgált emlékekről rendelkezésünkre álló, s azon belül is a biztosabb adatokat vettük számba. Ezek jelentősége azonban épp ezért nem kíván külön indoklást, mint ahogy az sem, hogy áttekintésünket folytatva ezt követően — munkánk kiindulópontjának megfelelően — a 13. századi magánbirtoklású várak kőfalakon belül álló vagy azokkal egybeépített, négyzetes vagy kerék alaprajzú toronyépítményeinek elemzését is *csak a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján* kíséreljük meg. Tehát többek között Adrian Andrei Rusu-

³⁶ Parádi Nándor: A kácsi középkori lakótorony. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. (1982) 9–30.

³⁷ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 184–190., alaprajza: *Feld, I.*: A magánvárak i. m. 382., 6. kép.

³⁸ Alexander Ruttkay: Stredoveké panské sídlo v Partizánskom-Šimonovanoch. Slovenská Archeológia 51. (2003) 119–158., alaprajza: *Feld, I.*: A magánvárak i. m. 384., 11. kép.

³⁹ Simon Zoltán: Castrum Zeuleus. Műemlékvédelem 33. (1989) 93–100., *Uő*: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 208–220. De ez lehetett az álláspontja Nyitrasimonyi ásatójának is (Ruttkay, A.: Stredoveké i. m.) ennek megfelelően az erősségekről készített rekonstrukciós rajzok is fonott palánkot illetve deszkakerítést tüntetnek fel.

⁴⁰ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 376.

tól vagy Michal Slivkától és Adrian Vallašektól eltérően⁴¹ nem vállalkozunk az egykori Magyar Királyság egy-egy része vagy épp egésze ma is nagy számban magasan álló, de régészeti módszerekkel még nem vizsgált s így sokszor csak feltételelesen korhoz köthető vártornyai sorra- s így figyelembevételére. Természetesen mindebből az is adódik, hogy ezen emlékek között is elsősorban az elpusztult, s csak ásatással felderített építményekről rendelkezünk — ugyanakkor kétségtelenül biztosabb — adatokkal, de ez értelemszerűen szűkíti az ezekből levonható következtetéseink körét.

Így nem csupán az egykori épületek magasságáról, egykori szintjeik számáról nem tudunk közelebbit, de sokszor a belső közlekedési rendszerről, a nyílások helyéről, jellegéről, számáról sem tudunk érdemben nyilatkozni – nem is szólva olyan, az egykori funkció meghatározása szempontjából fontos részletekről, mint az egykori fűtőberendezések és árnyékszékek. A kőépületek esetében csupán az tűnik szélesebb körben elterjedt megoldásnak, hogy a földszinten nem nyílt ajtónyílás,⁴² azaz védelmi megfontolásokból az első emelet magasságában lehetett megközelíteni (egy régészeti módszerekkel eddig még ki nem mutatott, feltehetően fából készült feljáró segítségével) az építmények belső tereit.

Az, hogy a csak a 16. század végén elpusztult salgói vár **(8. kép)**⁴³ legkorábbi épületeként értékelhető tornya esetében már nem lehetett megállapítani, volt-e eredetileg is bejárat a délnyugati földszinti falában — a jelenlegi áttörés ugyanis későbbi eredetű is lehet — jól jelzi, milyen nehézségekkel kell megküzdenie a kutatónak, ha egy, a késő középkorban is használt vár/torony legkorábbi formáját kívánja meghatározni, mintegy kihámozva azt a későbbi átalakításokból.⁴⁴

A tornyokból legtöbbször ránk maradt alsó szinten tett megfigyelések elsősorban azok gazdasági, elsősorban tároló funkcióját látszanak bizonyítani. Az

⁴¹ *Adrian Andrei Rusu*: Castelare Carpatica. Cluj-Napoca 2005. 184–195., korábbi munkájában dokumentációs anyaggal is: *Adrian Adrian Rusu*: Donjoane din Transilvania. Acta Musei Napocensis 17. (1980). 177–197., illetve *Michal Slivka – Adrián Vallašek*: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991. 79–83. – Itt kell általános vonatkozásban is hangsúlyoznunk, hogy megközelítésünk eltér az említett erdélyi várkutató felfogásától – l. *Adrian Andrei Rusu*: Das Leben in den Burgen Siebenbürgens i. m. 13–14. Jahrhundert. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 31. (2008) 1–30. – aki a várak egykori formájáról és az itt zajló életről egy széles ívű, de gyakran már késő középkori forrásokra támaszkodó tablót rajzol meg, sok esetben későbbi, illetve bizonytalan korú jelenségeket vetítve vissza az általunk tárgyalt időszakba.

⁴² Kivételként említhetjük Márianosztra-Bibervár két építési periódust is felmutató tornyát: *Miklós Zsuzsa*: Ásatás Márianosztra-Biberváron. Archaeologiai Értesítő 109. (1983) 10–23., *Miklós Zs.*: Falvak, várak, kolostorok i. m. 12–14., továbbá az egyébként vitatott funkciójú erdélyi Kustaly toronyépületét: *Sófalvi András*: Kustaly vára. Castrum 9. (2009: 1. sz.) 5–30.

⁴³ *Feld István*: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi kutatásáról. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve X. (1984) 213–264., továbbá *uő*: Salgó vára. Castrum 1. (2005: 1. sz.) 109–111.

⁴⁴ Néhány esetben ugyanakkor keskeny, ritkán kifejezetten kőkeretes ablaknyílások is megmaradtak a toronyépületek földszintjén, erre lehet példa a legkorábbi — bár, mint látni fogjuk, a palotaépületek körébe is besorolható — füzéri épület: *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 50–52. Mindenképpen téves ugyanakkor e nyílások egyértelműen lőrésként való megítélése, l. erre *Feld István*: Az Árpád-kori Magyarország püspöki székvárainak kérdéséhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 399.

utóbb említett nógrádi hegyivárban még a természetes sziklaalakulatot sem dolgozták el, Dombóvár-Szigeterdő tornya terazzoburkolattal ellátott alsó szintjébe egy gabonátároló verem mélyült.⁴⁵ Nyitrasimonyi hasonló építményében egy fabéltűt kutat tártak fel.⁴⁶ Nem sikerült meghatározni annak a kicsiny, alig 1,65x1,25 m-es belméretű, 1 m mély falazott aknának a funkcióját, melyet a Kacsics-nemzetséghez köthető, előzőekben tárgyalt Mátraszőlős-Kisvár tornyának (**7. kép**) egyik belső sarkában bontottak ki, s melynek egy keskeny, 65 cm széles nyílása volt az épület külső falában. Ásatója, Simon Zoltán leginkább egy külső bejárattal véli összefüggésbe hozhatónak, de ezt az értelmezést éppúgy nem támogatják közvetlen adatok, mint egy tüzelőberendezéssel való azonosítást.⁴⁷ A Csák nemzetség dudari ága által emeltetett Csókakő várának korai tornyában feltárt belső aknát ugyanakkor árnyékszékkel hozzák kapcsolatba.⁴⁸ Végül agyagkemencét talált Kiss Gábor Sorkifalud-Zalak fatornya földszintjén, de — mint erre már utaltunk — ez az objektum inkább kivételnek számít a számba vett építmények között.⁴⁹

Elméletileg a falvastagságból következtetni lehetne a kőből/téglából készült építmények egykori magasságára, azonban a néha még az 1 méteres vastagságot sem elérő, máskor 2–2,5 méter vastag falazatok⁵⁰ legfeljebb modern statikai számításokon alapuló modellek kidolgozására adnának lehetőséget. S bár ez elképzelhető a cölöpvázás építmények esetében is, korántsem bizonyítható, hogy ezek segítségével történeti következtetések levonására alkalmas eredményekhez jutnánk. Állítjuk ezt még akkor is, ha netán az altalaj, az építésmód, az alkalmazott falazó- és kötőanyag is figyelembe vételre kerülne, hisz a korszak építőmesterei sokkal inkább a mesterség generációkról generációkra öröklődő tapasztalatai, semmint konkrét számítások alapján dolgoztak. S mivel még az sem zárható ki, hogy — mint erre már utaltunk — egy vékonyabb kőfalazaton egykor fa felépítmény emelkedett. Többek között a tolnai Nyék várában (**9. kép**) csak alapozásában feltárt, csupán 4x7 m alapterületű, csupán 50–90 cm vastag fallal rendelkező téglalap alaprajzú épület esetében is elképzelhető, hogy nem csak egy földszintes „ház” volt, hanem rendelkezett egy emeleti résszel is, amely a dombtetőn mintegy „toronyként” emelkedett az itt alig 100 cm vastag várfal fölé!⁵¹ Az mindenestre igen valószínű, hogy ha egy korábbi építményt egy következő építési periódusban egy külső köpenyfallal vettek körül — mint Miklós Zsuzsa a már említett Márianosztra-Bibervár esetében megfigyelhette⁵² — az annak jelentősebb megemelésével, újabb szintek építésével járhatott.

⁴⁵ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 184–190.

⁴⁶ Ruttkay, A.: Stredoveké i. m.

⁴⁷ Simon Z.: A mátraszőlősi „Kisvár” i. m.

⁴⁸ Hatházi Gábor: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében. In: Béni Kornél – Erdős Ferenc – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: Csókakő a harmadik évezred küszöbén. Csókakő 2010. 37.

⁴⁹ Kiss G.: A 13. századi i. m.

⁵⁰ A várépületek falméreteire vonatkozó adatgyűjtés még nem áll rendelkezésre.

⁵¹ Miklós Zsuzsa: A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy). A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XIV. (1988) 205–259., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 219–230.

⁵² Miklós Zs.: Falvak, várak, kolostorok i. m. 12–14.

Igen sok esetben tehát — s itt még többek között a tolnai Váralja, a gömöri Mohosvár, a zempléni Solymos (**10. kép**) vagy az abaúji Abos (Obišovce) (**11. kép**), az első kivételével már kerek alaprajzú tornyai említhetők meg⁵³ — a rendelkezésünkre álló közvetlen adatok nem teszik lehetővé e toronyként meghatározott építmények — természetesen minden bizonnyal korántsem egységes — részleteinek, s ami számunkra talán még fontosabb, egykori funkciójának meghatározását. Ebben az sem nyújt számunkra segítséget, ha a feltárt maradványok értelmezéséhez párhuzamokat hívunk segítségül, azaz megvizsgálunk néhány ma is álló, netán eredeti állapotában megmaradt épületet. Az átlagosan 8–10 m oldalhosszúsággal (vagy átmérővel) jellemezhető alaprajzzal ugyanis két alapvető toronytípust ismerünk a középkori Magyar Királyság területéről.

Az egyikük legismertebb példája Trencsén (Trenčín) eredetileg királyi várának egykor szabadon álló tornya, mely az eddigi kutatás szerint már 1260 körül elnyerte mai, többszintes, ablakokkal áttört falaival, belső kandallóival jellemezhető formáját (**12. kép**), s melynek emeleti terei közül számos lakásra is alkalmas lehetett.⁵⁴ Függetlenül attól, hogy kiépítése pontosan mikor következett be, a korszakra jellemzőnek tűnő épülettípust képviselt. Ezt az a tény is jól jelzi, hogy méretét-jellegét tekintve jól összevethető a Csákok által a 13. század utolsó évtizedeiben építtetett közeli Tapolcsány (Topolčiansky hrad) ugyancsak központi toronyépítményével – okleveleinek keltezési helyét tekintve gyakran tartózkodhatott itt Csák Máté is.⁵⁵ Újabb régészeti kutatásának eredményei még nem kerültek közzétételre, korai fűtőberendezéséről nincs tudomásunk, de a harmadik szintjén árnyékszékét alakítottak ki.⁵⁶

Ugyanakkor a Kacsics-nemzetség erőssége, a nógrádi Hollókök szintén többszintes, eredeti magasságában ránk maradt (sőt, a késő középkorban még egy szinttel megemelt), kivételesen ötszög alaprajzon emelkedő tornya (**13. kép**) keskeny nyílásait, belső kiképzését, így födemeit tekintve ugyanúgy nem tekinthető kifejezetten lakásra alkalmasnak, mint a szepesi (Spišské hrad) királyi vár kerek toronyépülete⁵⁷ – erre, az alapvetően védelmi (s természetesen

⁵³ Váralja-Várfő: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 340–355., Kelemér-Mohosvár: *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m., Komlóska-Pusztavár/Solymos: *Gál-Mlakár Viktor*: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 46. (2007) 87–113., Abos: *Belo Polla*: Stredoveky hradok v Obišovciach. Slovenská archeológia, 12 (1964: 2. sz.) 467–484.

⁵⁴ A várra összefoglalóan: *Ferdinand Brunovský – Andrej Fiala – Tamara Nešporová – Milan Šišmis*: Trenčiansky hrad. Martin 1991.

⁵⁵ *Kristó Gyula*: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 326–327.

⁵⁶ *Martin Bóna*: Dejiny a architektúra Topolčianskeho hradu. In: Topolčian vo vrstvách vekov. Ed. Egon Wiedermann. Topolčian 1997. 255–273. A tipológiai elemzés veszélyeit azonban jól jelzi, hogy a szerző egy harmadik várat, Temetvény (Tematín) erősségét is belevonta a vizsgálatba, erről az objektumról azonban Zsoldos Attila kimutatta, hogy aligha lehet azonos az 1264–65. évi beharcokban szereplő várral: *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp. 2007. 53–54. L. továbbá Tapolcsány kapcsán jelen tanulmányunk 2. jegyzetét!

⁵⁷ Hollóköre legutóbb, további irodalommal: *Feld István*: Die Burg Hollókök. Castrum 10. (2009: 2. sz.) 82–91. Szepesvárra: *Miroslav Plaček – Martin Bóna*: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava 2007. 272–275.

együttal reprezentációs) szerepre alkalmas épülettípusra alkalmazta (ha nem is mindig következetesen) a magyarországi kutatás Gerő László javaslatára az „öregtorony” megnevezést.⁵⁸

Ha azonban egy erősségben csupán a kőépület alap- vagy néhány méter magas felmenő falai maradtak meg — s még rosszabb a helyzet a faépítményeknél — miképp lenne eldönthető, hogy az előző példákkal jelzett két lehetőség közül melyiket valószínűsítsük? Konkrét bizonyítékokkal semmiképp sem támasztható alá egy olyan feltevés, hogy a földszinti bejárattal bíró tornyok „inkább lettek volna” lakásra alkalmasak — az utóbb említett, ma is álló tornyokba ugyanis csak az emeleti szintről lehetett bejutni! Véleményünk szerint a korábbi (közép)európai várkutatásban kedvelt toronytipológia (főként ugyan az eredetre és elterjedésre vonatkozó) megállapításai⁵⁹ sem hasznosíthatóak itt. A középkori Magyar Királyság várépítészetében sem a tornyok alaprajzi formája (négy- és többszögű, kerek, patkó formájú, stb.) sem a váron belüli elhelyezkedése nem köthető meghatározott funkcióhoz — ez utóbbi kérdésre alább még vissza fogunk térni.

Azaz Hollókő (a várfallal egybeépített) tornyának ötszögű alaprajza önmagában nem zárja ki a lakhatóságot, az uralkodói erősségeként emelt visegrádi Fellegvár legjelentősebb toronyépítménye, melyben több kutató kápolnát is feltételez, hasonló alaprajzon épült.⁶⁰ Az ezekkel az épületekkel külső megjelenésükben sokban rokonítható „éllel ellátott henger alakú tornyok”, tehát az a megoldás, amikor a kerek alaprajzú torony támadásnak leginkább kitett oldalán, minden bizonnyal kevésbé gyakorlati, azaz hadászati okokból, mint inkább pszichikai, tehát „elrettentő” hatás kifejtése céljából, azaz végső fokon a hatalmi reprezentáció részeként egy „sarkantyúnak” is nevezett falkiképzést alkalmaztak, ugyancsak nem tekinthetők kizárólagosan a Gerő-féle értelemben vett „öregtoronynak”.⁶¹

Úgy tűnik tehát, hogy a korai magánvárak toronyépítményeinek szerepe *önmagában* számos esetben nem határozható meg — ehhez azoknak az erősségek *egészében* betöltött helyét, azaz az a teljes erődítményt kell vizsgálnunk. Így kézenfekvőnek tűnik, hogy amikor egy, árokkal/palánkkal/fallal kerített ob-

⁵⁸ L. erre: *Feld István*: Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. *Castrum* 10. (2009: 2. sz.) 11–14. — Maga a fogalom azonban — a „főtorony” és „nebojszatorony” mellett, a „Berchfrit, Donjon” szinonímjaként — mint a várbeliek utolsó menedékének megnevezése már az első magyarországi vártörténeti összefoglalásban is megtalálható: *Könyöki József*: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1906. 180. skk.

⁵⁹ Lásd itt elsősorban Dobroslava Menclová, már Fügedi Erik által is (*Fügedi E.*: Vár és hatalom i. m. 10.) elutasított felfogását: *Dobroslava Menclová*: Prispěvok k typologii hradov a zámkov, kaštieľov na Slovensku. In: Stefan Pison: *Hrady, zamky a kaštiele na Slovensku*. Martin 1973. 397–446.

⁶⁰ A várra legutóbb: *Bozóki Lajos*: Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye II. (*Lapidarium Hungaricum* 8.) Bp. 2012.

⁶¹ Jó példa erre Fraknó (Forchtenstein) címerdíszes boltozattal ellátott teret magába foglaló nyugati, bár újabb, még közöletlen kutatások alapján vitatott korú toronyépítménye, l. *Judith Schöbel*: Die mittelalterliche Burganlage. Der Bergfried. Burg Forchtenstein. In: *Österreichische Kunsttopographie*. Band XLIX. Bezirk Mattersburg. Wien 1993. 230–238. A toronytípus egy korai elemzési kísérlete: *Feld István*: A mátraderecskei Kanázs-vár és az éllel ellátott hengeralakú tornyok. *Agria* 19. (1982–1983) 111–134

jektumban csupán *egyetlen*, toronyként (is) elképzelhető épületet találunk — az előzőekben sorra vett várak közül példa erre többek között Zagyvafő első periódusa, Salgó, Váralja-Várfő, Dombóvár-Szigeterdő, Márianosztra-Bibervár, Kistapolcsány, Tibolddaróc-Várhegy/Kács, Górs esetleg Felsőnyék is —, akkor azt egy, a lakó- és védelmi (sőt netán ezekkel összefüggő bizonyos gazdasági, így többek között tároló) funkciókat egyaránt magába foglaló, egy helyen egyesítő multi- vagy polifunkcionális építményként rekonstruáljuk. Ebből a szempontból nem bír jelentőséggel az az általában a földrajzi adottságokból adódó tény, hogy a torony/épület szabadon áll-e a védelmi vonalon belül vagy esetleg egybeépült a várfallal. Erre, a tulajdonképpen egy egyszerű alapformaként meghatározható vártípusra javasoljuk tehát a terminológiai kérdések áttekintése kapcsán már tárgyalt *toronyvár* megnevezés használatát, hisz eddigi gondolatmenetünk alapján nem beszélhetünk itt sem lakó-, sem pedig öregtoronyról, mivel itt valójában az azok által megtestesített (vagy megtestesíteni vélt) funkciók egyesítéséről van szó. E várforma egy különleges változataként kell megemlítenünk a nyújtott téglalap alaprajzon emelkedő, 20x12 m-es „központi toronnyal” (mintegy „toronypalotával”) rendelkező kőszegi Óház (**14. kép**) erősségét, melyről feltételezzük, hogy ugyancsak magánvárként épülhetett fel még a tatárjárás előtt.⁶²

A kutatás jelenlegi állásánál természetesen még korántsem tudjuk megbeszélni, milyen volt e toronyvárak részaránya a korai magánföldesúri erődítmények között – nem is szólva arról, hogy ez a tárgyalt időszak egészét tekintve aligha lehetett állandó. Adatok hiányában így azt sem állíthatjuk, hogy e várak — az utóbb említett kőszegi erősséghez hasonlóan — inkább a korábbi évtizedekre lettek volna jellemzőek. Az előzőekben érintett példák jelentős része (így Salgó, Dombóvár-Szigeterdő vagy Felsőnyék) rendelkezésünkre álló, részben ugyan közvetett források szerint inkább a 13. század utolsó harmadában/végén épülhetett. Így elképzelhető, hogy hozzájuk hasonló számban épültek tagoltabb építészeti struktúrával rendelkező, azaz több épület/torony alkotta erődítmények is, sőt, mintha a ránk maradt, kevés számú írott forrás is arra utalna, hogy a korszak hazai magánvár-építészetének egésze a toronyvárak többségénél jóval gazdagabb megjelenésű lehetett – legalábbis a 13. század végén és a 14. század elején.

Az ide sorolható erősségek között kiemelkedő helyet foglal el a közel szabályos alaprajzú kőszegi Alsóvár, talán egyetlen Árpád-kori városi várunk (**15. kép**). Közben Holl Imre mintaszerű alapossgal dolgozta fel a Kőszegiek tartományúrhoz méltó rezidenciális erőssége északi részén folytatott feltárásait, arra a kérdésre az eddigi kutatások még nem tudtak meggyőző feleletet adni, mi volt itt a négy, egyenként mintegy 8x8 méteres alapterületű, hasábalakú sarkotorony funkciója, s egyáltalában mi volt a vár szerepe az első, 1261–1276

⁶² A várépület szakszerű megelőző feltárás nélkül került újabban kiépítésre, így részleteiről — így a toronybelsőben található kútról — nincsenek biztos ismereteink. Az erősségről megjelent kötet — *Bakay Kornél*: Castrum Kwszug. Kőszeg 1996. — kritikája és az eddigi kutatások összefoglalása: *Feld István*: Kőszeg-Óház. Castrum 5. (2007: 1. sz.) 147–150. Építettségének kérdéséhez l. *Feld I.*: A magánvárak i. m. 358.

közé helyezett építési periódusban, akkor, amikor az talán csak a — még korántsem tisztázott — városerődítés rendszerébe illeszkedő várfalakból és toronyokból állt volna. Ennek felderítése csak további, a vár más részeire is kiterjedő régészeti kutatásoktól várható.⁶³

Több torony egy várban

Arról, hogy a korszak magánváraiban több torony is állhatott, már a Benevár 1301. évi felosztását ránk hagyományozó oklevél kapcsán szó esett.⁶⁴ Más kérdés mindezek azonosítása a terepen, melynek kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy a korszak okleveleitől nem várható el egy, a mai tudományos igényeket kielégítő pontos topográfiai meghatározás. Ezért az olyan általános megfogalmazásokkal, mint „*porcionis in castro Cheznyk et in municionibus seu turribus in monte eiusdem Cheznyk*” nem tud sokat kezdeni a kutató. Ennek alapján még az sem dönthető el teljes biztonsággal, hogy Csesznek — 1400 körül teljesen elbontott — korai magánvára a 14. század első évtizedeiben valóban több (kő)toronnyal rendelkezett-e?⁶⁵

Ugyanakkor a legkorábbi ismert, 1295. évi várfelosztás a Forgách-család gimesi (Gýmeš) várában egy *maior* és egy *minor turrist* említ a *magnum palatium* mellett — a vár kutatója, Martin Bóna, még régészeti kutatás nélkül, csak a várrom alaprajzából kiindulva, az utóbbi épületet a vármag két, romjaiban ma is álló tornya között kereste — az oklevélben szó esik még a „vulgariter” párkánynak (*parcan*) nevezett *munitio exterior*ról is, azaz a külső/alsó várról is.⁶⁶ Hasonló lehetett a helyzet az írott adatok szerint 1260 és 1262 között (ugyan nem magánvárként, hanem a pannonhalmi apátság erősségeként) emelt szigligeti vár esetében, ahol egy 16. századi hadmérnöki felmérés őrizte meg számunkra egy sziklagerincen épült toronypár alaprajzi elrendezését a közöttük húzódó (lakó)épülettel. Sajnos azonban az északi torony később teljesen lepusztult és így pontos kora sem ismert.⁶⁷

Mindezen bizonytalanságok ellenére sem lehet állítani, hogy a várak többségében csak egy torony létezett volna, bár, mint utaltunk rá, a legtöbb esetben már nem dönthető el, hogy egy csekély falmaradványokkal ránk maradt épület

⁶³ A korai kutatások monografikus összefoglalása: *Holl Imre*: Kőszeg vára a középkorban. (Fontes Archaeologici Hungariae) Bp. 1992. A délkeleti toronyban végzett feltárára számos, igazolatlan következtetéssel és feltevessel: *Bakay Kornél*: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria* 19/2. (1990) 45–79. Az újabb kutatások eredményeire: *Rácz Miklós*: A kőszegi Jurisicsvárban végzett 2009. évi próbafeltárás. *Castrum* 11. (2010: 1. sz.) 76–77., továbbá *B. Benkhard Lilla* – *Mentényi Klára*: Középkori várkápolna Kőszegen. In: *Várak nyomában* i. m. 27–41.

⁶⁴ *Koller B.*: *Castrum Bene* i. m.

⁶⁵ Az idézet: Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy Imre és Nagy Gyula. II. Bp. 1878. 404–405. (1329). A várra legutóbb: *Rácz, Miklós*: Die Burg Csesznek in Ungarn. *Burgen und Schlösser* 51. (2010: 3. sz.) 177–180.

⁶⁶ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 136–137., *Martin Bóna*: Gimes vára. In: *Gimes évszázadai* (1113–2003). Monográfia. Szerk. Fehér Sándor et al. Bratislava 2003. 151–214., *Miroslav Plaček* – *Martin Bóna*: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007. 121–125.

⁶⁷ Az itt folytatott kiterjedt kutatások eredményei még nagyrészt közöletlenek, s ez még inkább vonatkozik a másik korai szigligeti erősségre, az Óvárra is. *L. Gere László*: *Szigliget az őskortól napjainkig*. Szigliget 2003.

egykor milyen magas lehetett. Így két, régészeti feltárás során felderített, egyformán nyújtott négyszögű alaprajzon emelt 13. század végi – 14. század eleji kővár, a Kacsics-nemzetséghez köthető, sokáig vitatott lokalizálású nógrádi Sztrahora és a feltehetően egy bizonyos Kokos mester által építtetett sárosi Meggyes (Medzianky) (**16. kép**) egyik sarkában feltárt markáns négyzetes építmény és a vele szemben előkerült, a vár teljes szélességét elfoglaló téglalap alaprajzú épület egyformán toronyként is értelmezhető. De természetesen az sem zárható ki, hogy az utóbbi egy alacsonyabb lakóépület lehetett.⁶⁸

Tovább elemezve a toronyépületek funkcionális kérdéseit, a megyesi négyzetes épület kaputoronyként való rekonstrukcióját nem látjuk meggyőzőnek, ahogy ez (az alaprajzi elrendezésből adódóan ugyan kétségtávolan kézenfekvő) értelmezés a keleméri Mohosvár a várfal elé ugró, mintegy 8x8 m-es építménye (**2. kép**) esetében sem problémamentes. Maga a — bizonyára egykor magasabban elhelyezett — kapubejárat egyik esetben sem volt megfogható. Az első esetben — az említett Sztrahorához hasonlóan — ez a torony és a várfal között is elképzelhető, míg az utóbbi épület nyugati falában talált gerendaszerkezet és a keleti fal belső oldalához csatlakozó építmények értékelése csak az ásatási eredmények részletes feldolgozása után lehetséges.⁶⁹

Kifejezett kaputornyok alkalmazása egyelőre nem bizonyítható a korszak magánváraiban, ugyanakkor egy kisebb, a falsíkból kiugró toronyépítmény állt még az Ákos-nembeliek 1300 körüli időszakból eredeztetett, s a 14. század második felében elbontott diósgyőri vára délnyugati sarkán is, miközben egy itteni hatalmas északi kerek toronnyal kapcsolatos korábbi hipotézisek már nem tarthatók megalapozottnak.⁷⁰

Több torony egy várban, mégpedig egy több részből álló erősségben való alkalmazásának kivételesnek tűnő példája a zempléni Solymos vára (**10. kép**) Komlóska felett. Itt szinte két önálló, de egymással összeépített (vagy épp egy fallal és árokkal egymástól elválasztott) szabálytalan ovális alaprajzú várfallal övezett erősség maradványai maradtak ránk, mindkét várrész központjában egy-egy kerek toronnyal. Tekintettel arra, hogy az építtető Tolcsva-nemzetség ismert két ága között sokáig szoros kapcsolat igazolható, nem kizárt, hogy itt a több család által közösen birtokolt erősség — a német terminológia szerint Ganerbenburg — egy ritka hazai példájával állunk szemben.⁷¹

⁶⁸ Sztrahorára legutóbb: *Dénes József – Pálmány Béla – Juan Cabello*: Hol épült fel valóban Sztrahora vára? Műemlékvédelem 35. (1991) 237–247. Alaprajza: *Feld István*: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Chateau Gaillard 16. (1994) 189–205., Abb. 9., Meggyesre: *Michal Šlivka – Adrián Vallašek*: Archeologický výskum stredovekého hradku v Medziankach. Nové obzory 28. (1986) 132–162.

Michal Šlivka: Die Entwicklung des Burghaues in der Ostslowakei. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 89., 102., továbbá velük szemben: *Feld István*: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 18., 43. jegyzet.

⁶⁹ Meggyesre és Sztrahorára l. az előző jegyzetben említett munkákat. Mohosvárra: *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m. 49–51.

⁷⁰ Lásd erre legutóbb *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 77–78., részletes irodalommal.

⁷¹ *Gál-Mlakár V.*: Komlóska-Pusztavár i. m. A „Ganerbenburg” fogalmához: *Werner Meyer*: Burgen. München-Zürich 1982. 112–116.

Mint láttuk, a legtöbb ismert erősség meghatározó funkcionális és egyúttal szimbolikus elemeinek számítottak a különböző, sokszor ugyan már nehezen értelmezhető toronyépítmények, arról azonban véleményünk szerint nem beszélhetünk, hogy valamiféle kifejezett *toronyközpontúság*⁷² jellemezte volna a korszak magyarországi várépítészetét – a sokszor csak egy egyszerű emeletes házat magába foglaló erősségekre alkalmazott *toronyvár* megnevezéssel nem erre kívántunk utalni. Az egyes toronyépítmények tényleges védelmi szerepéről ugyanakkor nem rendelkezőnk régészeti adatokkal, hadászati jelentőségüket behatóbban még nem vizsgálta a kutatás. Így ma még csupán az valószínűsíthető, hogy a központi tornyok — de nem kizárólagosan s így nem is törvényszerűen — a terep legmagasabb pontján emelkedtek, arról ugyanakkor megoszlanak a vélemények, hogy ez a legjobban támadható, vagy épp a legvédelemben, legnehezebben megközelíthető hely lett volna.⁷³ Mindenesetre, ha kapcsolódott hozzájuk várfal vagy más védelmi vonal, többségük nem ugrott ki azok síkjára, azaz nem volt alkalmas oldalazó védelemre — erre a tényre alapozta Gerő László tipológiájának „belsőtornyos” elemét⁷⁴ — azonban ismerünk kivételeket is, így az utóbb említett keleméri építményt és diósgyőri déli védőművet.⁷⁵

Lakóépületek

Ha egy várban egy tornyon kívül további olyan épületet/épületeket is találunk, melyek alaprajzuk vagy más részletük alapján lakásra is alkalmasak lehetnek, ez a tény kihat (vagy legalábbis kihathat) magának a toronyépületnek a funkcionális értelmezésére is. Míg Mende-Lányvár vagy Márianosztra-Zuvár előzőekben már említett faépítmény-részleteiről biztosan nem állíthatjuk, hogy azok egy-egy lakóépület maradványai voltak — s ezért e két esetben akár *toronyvárról* is beszélhetünk — Kelemér-Mohosvár ugyancsak tárgyalt boronaszervezetű faépületeinek egyike, mint láttuk, nagy valószínűséggel szolgálhatott a vár Gut-Keled nemzetségből származó ura (vagy annak várnagya) lakásaként is. Ugyanígy az Abákhhoz köthető Abos vára déli falához illeszkedő háromszögű, az itt állt kerek toronyhoz képest jóval vékonyabb falú kőépülete (**11. kép**) vagy a különleges alaprajza kapcsán említett zempléni Solymos déli tornyához kapcsolódó, téglalap alaprajzú, ugyancsak több teret magába foglaló, részlegesen feltárt építménye (**10. kép**), pusztulásuk ellenére nagy valószínűséggel lakóépületként határozható meg. Ezért az utóbbi három vár esetében teljesen jogosnak tartható az a feltevés, hogy az itteni toronyépületek esetében a már tárgyalt hollókői (és a szepesi) vár említett tornyához hasonlóan, elsősorban védelmi, s nem annyira lakófunkcióval kell számolnunk.⁷⁶

⁷² Ennek feltételezése: *Csorba Csaba*: A magyarországi várkutatás története. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya Közleményei 23. (1974) 291–292.

⁷³ *Hatházi G.*: Csókakő i. m. 38.

⁷⁴ L. erre többek között: *Gerő László*: Magyar várak. Bp. 1968. 20–22.

⁷⁵ *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m., *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 77–78. Talán ide sorolható még a csak részlegesen feltárt mecseki Rékavár enyhén kiugró kerek tornya: *Papp László*: Rékavár és 1963. évi felderítő ásatása. Pécs 1963.

⁷⁶ E várakra: *Miklós Zs.*: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen i. m., *Miklós Zs.*: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron i. m., *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m., *Polla, B.*: Stredoveky hradok i. m., *Gál-Mlakár V.*: Komlóska-Pusztavár i. m.

Itt kell megemlíteni, hogy Hollókő fallal övezett vármagja északkeleti sarkában is meghatározható/feltételezhető volt egy alig 5x10 méteres alapterületű, egykor többszintes, bizonyára lakásra is alkalmas korai épületrész (**13. kép**).⁷⁷ Mivel azonban pusztulásuk foka miatt az előbb említett várak tornyai többségének egykori „lakhatósági mértéke” valószínűleg nem lesz sohasem megállapítható, talán szerencsésebb megnevezésükre — s így természetesen a Tolcsva-nembeliek solymosi várának északi tornyára is — az *öregtorony* kifejezés helyett a *központi torony* fogalmát használni. Ez mindenképp általánosabb értelmű, s alkalmas olyan változások jelzésére, amire jó példa a tanulmányunk első részében már elemzett Zagyvafő vára, ahol a palánkot felváltó kőfal emelésével együtt egy lakóépület is készült. Ez valószínűleg azzal járhatott, hogy a korábbi „multifunkcionális” torony elveszítette szerepkörének legalább egy részét.⁷⁸

Mindezzel kapcsolatban még egy további, a tornyok kérdését tekintve más vonatkozásban is tanulságos példát említhetünk. Az abaúji Boldogkő várának (**17. kép**) legkorábbi formáját az itt folytatott első ásatások vezetője még ugyancsak — ha nem is ezt a megnevezést használva — toronyvárként értelmezte. A rendelkezésre álló adatok azonban arra utalnak, hogy annak 10x10 méteres „központi tornya” (mely a kora újkori források szerint kétségtől lakható tereket is magába foglalt⁷⁹) soha nem állt egyedül az észak-déli sziklagerinc alacsonyabb déli részén.⁸⁰ Az újabb, már az itt magasan álló falak vizsgálatát is magába foglaló kutatások eredményei alapján nem zárható ki, hogy a gerinc magasabb részét elfoglaló palotaszárny is része volt már a Tomaj (vagy az Aba) nemzetség legkorábbi erősségének.⁸¹ Ez utóbbival szervesen egybeépült az azt északról lezáró, háromszög alaprajzú, belül eredetileg fafödemes építmény — külső „élének” vagy „sarkantyújának” szerepéről az ötszög alaprajz kapcsán már korábban szölvünk — amelynek azonban mai, toronyként való megjelenése valószínűleg csak a 18–19. századi átépítéseknek köszönhető.⁸²

De számos más további példát hozhatunk fel arra, hogy nem állapítható meg mindig, hogy egy építmény esetében vajon kifejezett toronnyal állunk-e szemben. Az alaposan kutatott, s az előző erősséghez hasonlóan a korai újkorig továbbélő — esetleg nem is magánvárként emelt⁸³ — füzéri vár (**18. kép**) legkorábbi, ismereteink szerint a 13. század első feléből származó korai belső építménye esetében sem lehetett (már) pontosan eldönteni, hogy a vár délnyugati sarká-

⁷⁷ *Feld I.*: Die Burg Hollókő i. m. A vár 13. századi formájának rekonstrukciós kísérlete: *Buzás Gergely*: Gótika és kora reneszánsz. Magyar építészet 2. Bp. 2001. 18., 2. kép.

⁷⁸ *Bodnár K. – J. Cabello – Simon Z.*: A zagyvafői vár i. m., alaprajza: *Feld I.*: Magánvárak i. m. 380., 3. kép.

⁷⁹ *Sós István*: A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 41. (2002) 89–113.

⁸⁰ *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 20–22.

⁸¹ Uo. 21.

⁸² *Jankovics Norbert – Koppány András*: A boldogkői vár újabb kutatásának eredményei. In: *Fiatál középkoros régészek IV. konferenciájának tanulmánykötete*. (A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.) Kaposvár 2013. 137–141.

⁸³ *L. Feld I.*: Magánvárak i. m. 356.

ban egy nyújtott téglalap alaprajzú toronyként megjelenő építményről, vagy inkább egy bonyolultabb elrendezést mutató lakóépületről beszélhetünk-e.⁸⁴

Eddigi fejtegetéseinkből végül logikusan következik, hogy az egyes várakban álló vagy maradványaikban feltárt (torony)építmények pontos értelmezési lehetőségéről sok esetben le kell mondanunk. Hiszen elvileg elképzelhető egy fából épített, s a késő-középkorban elbontott lakóépület a Kacsics-nem Illés ága által emeltetett salgói vár tornyához kapcsolódó, falakkal övezett udvarban is — igaz, ennek semmilyen nyoma nem került elő a terület teljes körű feltárása során, s ebben az esetben változtatnunk kellene az erősség megnevezésére használt „toronyvár” megnevezésen!⁸⁵

Az elmondottakból is következik, hogy számolnunk kell, ha nem is nagy számban, de kifejezetten torony nélkül épített várakkal is, melyek hadászati értékéről azonban nem állítható, hogy feltétlenül alacsonyabb lett volna a többi erősségénél. Ezek közül régészeti adatokkal is rendelkezünk a Mecsek egyik mélyen benyúló oldalvölgyében emelkedő hegykúpon épített Máréről, mely jellegzetes ötszög alaprajzával (**kép**) szinte maga is egy nagy, 20x35 m-es toronytömbként volt egykor védhető. Egyetlen korai belső építménye egy talán eredetileg is kétosztatú, mintegy 6x15 m-es lakóépület volt, melynek csak ismeretlen korú boltozattal rendelkező földszintjéből maradtak ránk részletek a magasan álló várfalakon belül.⁸⁶ Valószínűleg nem emelkedett az alig 17x19 méteres területet övező sokszögű körítőfalak fölé a Kacsics-nemzetségből származó Farkas Szécsény-Strázsparton a 13. század utolsó harmadában épített, csak részben feltárt erősségének az említett hollóközi lakóépítménnyel megegyező alapterületű, ugyancsak egyosztatú belső épülete, de ez már aligha bizonyítható.⁸⁷ Végül modern régészeti feltárás hiányában ugyancsak feltételezés, hogy a D-formájú alaprajzon épített Csővár egyetlen korai építménye egy, az erősség teljes szélességét magába foglaló, háromosztatú lakóépület lett volna.⁸⁸

Mint az eddig áttekintett példákból láttuk, a toronyvárak kivételével — ahol tehát a korántsem teljesen egységes, de mégis hasonló méretű és formájú, változatos módon megépített egyetlen, általában központi elhelyezkedésű (fő)épület minden bizonnyal osztatlan szintje(i) az erősség összes funkciója számára helyet biztosított(ak) — a régészeti kutatások számos erősségben egy, az eddigi kutatásban általában *palotának* nevezett lakóépületet bizonyítottak vagy legalább valószínűsítettek. Itt feltétlenül utalnunk kell arra a tényre, hogy az utóbbi fogalom alapjául szolgáló latin *palatium* kifejezés alapvetően kettős jelentésű,

⁸⁴ A várra legutóbb: *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abauj-Zemplén i. m. 50–52., az addigi irodalom értékelésével. L. még jelen tanulmányunk 44. jegyzetét.

⁸⁵ *Feld I.*: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi kutatásáról i. m.

⁸⁶ A bizonyára a Zsidó-nemzetségből származó Máriaiak (Gunyafiak) – *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–457. I. Bp. 1996. 365. – erősségére legutóbb: *G. Sándor Mária*: *Reneszánsz Baranyában*. Bp. 1984. 34–36., 1. továbbá *Feld I.*: *Magánvárak* i. m. 379., 163. jegyzet.

⁸⁷ A várra legutóbb *Feld István*: *A középkori várak kutatása Nógrád megyében*. In: „Régről kell kezdenünk”. *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay*. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk. Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény 2010. 223., 233., alaprajzzal és további irodalommal.

⁸⁸ A Zsidó-nemzetséghez köthető várról rendelkezésre álló adatok összefoglalása: *Feld István – Jakus Lajos – László Csaba*: *Csővár*. *Studia Comitatus* 7. (1979) 7–62.

azaz tágabb értelemben vonatkozik egy jelentősebb, általában díszesebb és masszívabb *lakóépületre* illetve szűkebb értelemben az abban (vagy esetleg külön) elhelyezkedő *nagy(obb)teremre*. Mivel e kérdéskör (s így a további, kapcsolódó fogalmak) elemzését, természetesen elsősorban a gazdagabb késő-középkori forrásanyag alapján Kubinyi András már korábban elvégezte,⁸⁹ most csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy magukból az oklevelekből számos esetben nem derül ki egyértelműen, hogy a megnevezés melyik értelmezésével kell számolnunk!

A korábban már idézett 1295. évi gimesi oklevél *magnum palatiuma* minden bizonnyal egy (részleteiben számunka nem ismert) épület egészére vonatkozik.⁹⁰ Ugyanakkor az ebből a szempontból alapvető másik forrásunk, a Benevár 1301. évi felosztásának leírásában említett *palatiumot*, mint egy nagyobb termet kereshetjük abban a 30x10 méteres kiterjedésű kőépületben, s annak is a már elpusztult emeleti részén, mely az erősség északnyugati sarkában került feltárássra (5. kép). Ugyanitt kell elképzelnünk az oklevélben említett további tereket — itt említendő meg a *domus*, a *camera*, a *magna stuba* s nem utolsósorban a *capella* —, vagy legalábbis azok egy részét, hisz a vár nyugati részén előkerült még egy, az előzőekben már említett favázas építmény is. E megnevezések behatódó vizsgálatát azonban most nem tekinthetjük feladatunknak, hisz azonosításukat sem itt, sem más várakban nem tesszük még lehetővé régészeti források — kivételként esetleg csak a még tárgyalandó Kőszeg említendő meg —, illetve nem zárható meg ki az sem, hogy Benevár feltárási eredményeinek részletes feldolgozása, netán további ásatások e téren is hozhatnak újabb eredményeket. Addig csupán arra tehetnénk kísérletet, hogy elsősorban külföldi forrásanyag alapján fogalmazzunk meg hipotéziseket a terek közelebbi funkciójáról – kérdés, milyen haszonnal? Arra azonban ismételten utalnunk kell, hogy míg az oklevél nem tud a vár kőből épített tornyáról, az említett épületszárny északi végét egy földszinti bejáratral rendelkező, de a többinél jóval vastagabb falú tér foglalja el, melyet az eddigi kutatás, csupán utóbbi formai sajátosságai alapján toronyként rekonstruált.⁹¹

Benevár példája jól jelzi azokat az okokat, miért foglalkozott eddig olyan keveset a Kárpát-medence várkutatása az erősségek lakóépületeivel – leszámítva természetesen a lakásra (is) alkalmas, előzőekben tárgyalt tornyokat. Jellemző, hogy az erdélyi várak „palotaépületei” összegyűjtésére vállalkozó Adrian Andrei Rusu érdemben alig tudott dokumentációs anyagot közzétenni – igaz, ez a terület máig nagyrészt nélkülözi még a nagyobb régészeti feltárásokat.⁹² Mindenesetre az előzőekben sorra vett, jobban kutatott erősségek *palotaépületnek* tartható építményei egy része csak egyosztatúnak, s általában téglalap alaprajzúnak tűnik (itt említhetők meg többek között Zagyvafő, Sztrahora,

⁸⁹ Kubinyi András: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a késő középkorban. Bp. 1992. 55–64.

⁹⁰ Bóna, M.: Gimes vára i. m.

⁹¹ Koller B.: *Castrum Bene* i. m., Nováki Gy. – Baráz Cs. – Dénes J. – Feld I. – Sárközy S.: Heves megye i. m. 28–29.

⁹² Adrian Andrei Rusu: Paläste in den Burgen Siebenbürgens im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Castrum Bene* 8. Burg und Funktion. Wien 2006. 107–116.

Meggyes, Hollókő és Szécsény-Strázsapart 5–10x10–16 m alapterületű épületei), melyek bizonyára többszintesek lehettek. Ez utóbbi elrendezés valószínűsíthető vagy ritkábban bizonyítható is Benevár mellett Abos, a Komlóska feletti Solymos, Mára illetve Füzér vagy Csókakő⁹³ téglalap alaprajzú, két- vagy háromszögletes, de az utóbbi kivételével általában 10 méter széles és a terek számától függően 15–30 méter hosszú épületeinél is. A legnagyobb problémát ezeknél az épületeknél az jelenti, hogy Benevárhoz hasonlóan a legtöbb esetben csak a legalsó, szint részletei maradtak ránk, melyek a tornyokhoz hasonlóan általában csak alárendeltebb, tároló- illetve gazdasági funkcióra utalnak. Bár kifejezetten földszintes lakóépületről nincs egyértelmű tudomásunk, itt azonban ismételtelen utalnunk kell Kelemér-Mohosvár feltételezhető „boronapalotájára”.⁹⁴ A lakótereknek helyt adó emelet(ek) tényleges térbeosztásáról és részleteiről (födéméről, fűtőberendezéseiről, nyílásairól, közlekedési rendszeréről) mind ezen emlékek alapján még nem rendelkezünk biztos adatokkal, s így természetesen nem vállalkozhatunk rekonstrukcióra, netán kronológiai kérdések felvetésére sem.

Ugyanakkor azonban néhány esetben maradtak ránk felmenő, azaz emeleti falak is az Árpád-kori magánvárak lakóépületeiből, így Boldogkőn (**17. kép**), ahol, mint erről már szó esett, a 25x10 méteres, téglalap alaprajzú „palota” valószínűleg még a 13. századból eredeztethető. Itt a későbbi átépítések miatt már nem dönthető el, hogy csak két, vagy esetleg három szinttel rendelkezett-e, pontos térbeosztása sem ismert, ugyanakkor tudjuk, hogy földszintje síkmennyezettel, emelete boltozattal volt ellátva, nyílásai közül azonban csak az alsó szint résablakai maradtak ránk. Az sem zárható ki, hogy az épület eredetileg hosszabb volt és közvetlenül a déli „központi toronyhoz” csatlakozott.⁹⁵

Trencsén későbbi épületrészekből kibontott 10x20 m-es alapterületű korai palotaépülete ismert emeleti részeinek korhatározása ugyan vitatott,⁹⁶ de az kétségtelen, hogy építészeti kiképzésüket tekintve jogosan vethetők össze a nyugati országrész tartományurai, a Kőszegiek névadó rezidenciája lakóépületével. Mint említettük, a kőszegi városi várban Holl Imre ugyan csak részleges feltárását végezhetett, mégis meggyőzően rekonstruálhatta a 29x11 méteres, déli oldalán egy (a vár egészét tekintve már ötödik), kápolnát magába foglaló toronyépülettel bővített, s a 13. század végére keltezett, fafödémű északi palotaépületet (**15. kép**). Az itt is bizonyára alárendelt szerepet betöltő, talán osztatlan teret alkotó, csak keskeny résablakkal ellátott földszint felett keleten egy mérműves ablakkal megvilágított terem, nyugaton pedig — csupán az udvari homlokzaton feltárt, gazdagon tagolt és festett díszű ún. kapcsolt ablakok alapján, mivel a belsőben nem volt falvizsgálat — feltehetően egy borona-

⁹³ Az egyes várakra l. tanulmányunk 14., 69., 58., 88., 35., 54., 87., 45. és 49. jegyzetét.

⁹⁴ *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m. Sajnos, Szigliget korainak tartható lakóépülete alsó szintjéről nem állnak rendelkezésre érdemi kutatási eredménye. L. *Gere L.*: Szigliget i. m.

⁹⁵ *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 20–22., illetve az újabb megfigyelésekre: *Jankovics Norbert* – *Koppány András*: A boldogkői vár i. m. 140.

⁹⁶ *Andrej Fiala*: Barborin palác a kaplinka na trenčianskom hrade. *Pamiatky – priroda* 1978/5. 14–16., illetve *Plaček, M.* – *Bóna M.*: Encyklopédia i. m. 309.

szerkezetű, ún. Blockwerkkammer-rendszerű lakókamra helyezkedhetett el.⁹⁷ Valószínű, hogy ez utóbbira használhatták az idézett benevári oklevélből ismert *stuba* megnevezést. Kérdéses azonban, voltak-e még további korai lakóépületek a vár eddig alig kutatott keleti, déli és nyugati falai mentén?

Az utóbb leírt építészeti elrendezés kétségkívül gazdagabbnak tűnik annál a képnél, mint amit a korábban sorra vett emlékek alapján a magánvárok lakóépületeiről alkothattunk magunknak. Ez adódhatott a kőszegi építendő nagyobb lehetőségeiből és igényeiből, ugyanakkor éles szakadékot — gondoljunk csak a palotaépületek hasonló alapterületére — mégsem érzékelünk, s erre utal Benevár az előzőekben tárgyalt felosztó oklevele is. Ugyanakkor feltűnő a gazdagabb kiképzésű épületfaragványok hiánya a korábban tárgyalt emlékeknél, de ez részben azok nagyfokú pusztulásával is magyarázható.⁹⁸ Ugyanakkor kétségtelen, hogy még Kőszeg vagy Trencsén műrészletei sem vethetők össze a királyi várakban⁹⁹ megjelenő építészeti reprezentációval. Azonban úgy véljük, hogy egy 13. századi, netán 14. század eleji erősség *magánvár* jellege csak építészeti kialakításának gazdagsága alapján aligha vonható kétségbe. Ebből a szempontból döntő jelentőségű volna a sok vonatkozásban még ismeretlen építéstörténetű Léka (Lockenhaus) 30x30 m-es magjának régészeti kutatása, már csak az ötszögű tornyát, egyedülálló, két-hajós földszinti nagytermet vagy késő román jellegű belső kapuját, s főleg azok korhatározását tekintve. Sőt, az erősség vizsgálata azért is fontos lenne a 13. századi várépítészeti megítélése szempontjából, mivel egy ikerablakkal díszített toronyban kialakított várkápólnával is rendelkezik, s mint ilyen, elég egyedülálló az ismert emlékek között.¹⁰⁰

⁹⁷ *Holl I.*: Kőszeg i. m., különösen 71–80. A szerző monográfiája eloszlatta a még megjelenése előtt, 1990-ben a korhatározás vonatkozásában megfogalmazott kételyeinket, vö. *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 18. Az itt végzett újabb falkutatások eredményeképp felmerült, hogy a déli toronyban egy kettős — földszintre és emeletre tagolódó — kápolna került volna kialakításra, miközben az előbbi tér átjáróként is szolgált: *B. Benkhard L.–Mentényi K.*: Középkori várkápolna i. m.

⁹⁸ L. e kérdéshez *Feld I.*: A magánvárok i. m. 18. jegyzetét. Ebből a szempontból figyelemre méltó az a három, a 13. század közepére helyezhető oszlopfejezet illetve lábazat, melyek a bihari Solyomkő (Soimi), Geregye nembeli Pál által emeltetett várából került a 19. század végén Nagyváradra. L. ezekre: *Takács Imre*: Várad Árpád-kori székesegyháza. In: Várad kőtöredékek. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 25., 307. Magára a várra, melynek esetleges régészeti kutatásáról nincsenek ismereteink: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 189.

⁹⁹ L. ezek újabb áttekintését: *Feld István*: Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest–Debrecen 2014. 369–390., továbbá *Uő.*: Királyi várak az Árpád-kori Medium Regni területén. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások az „ország közepén”*. Szerk. Benkő Elek és Orosz Krisztina. Bp. 2015., sajtó alatt.

¹⁰⁰ Az írott források csak azt bizonyítják, hogy a vár még a tatárjárás előtt felépült, s ezt lát-szik alátámasztani az építészeti részletek stíluskritikai elemzése is: *Judit Schöbel*: Burg Lockenhaus. In: *Österreichische Kunsttopographie LVI. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf. Horn 2005.* 356–412. Az erősséget Fügedi Erik különösebb indoklás nélkül királyi alapításúnak tartja — *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 161. —, s ezt valószínűsíti Horváth Richárd is — *Horváth Richárd*: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: *Várak nyomában* i. m. 87. —, míg Engel Pál csak korai építését hangsúlyozza: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 356. Ugyanakkor az elsősorban a kápolna falképeit vizsgáló Tóth Melinda alapvetően csak „a (13.) század közepének történeti eseményeiből és a minőségi építkezés alapján” következtetett arra, hogy a vár 1254 és 1260 között (vagy az utóbbi időpont után) István ifjabb királyi székhelyének épült volna ki — *Tóth Melinda*: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. 76–77. —

Ma még ugyanis elég keveset tudunk ezen, az előzőekben részletesen tárgyalt lakottság/lakhatóság s természetesen a reprezentáció kérdése szempontjából sem érdektelen, de elsősorban spirituális igényeket kielégítő terekről. S míg egy kápolna megléte (korábbi eredetű vagy újonnan emelt/kialakított épületként vagy térként) az 1300 körüli időszak bizonyára rendszeres lakásként is használt tartományúri rezidenciáiban, tehát az említett Trencsénben és Kőszegen természetesnek tűnik, kérdéses, mennyire volt ekkor (vagy korábban) elterjedve az ország más magánföldesúri várában? A Bás ispán által emeltetett Ugróc (Uhrovec) várának (**kép**) kiképzését és méretét tekintve a román kori falusi templomokhoz közelálló kápolnáját a falszövetek építészeti analízise alapján az erősség második építési periódusából, az 1260–80-as évekből eredezteti az újabb szlovák kutatás.¹⁰¹ Az azonban még nem feltétlenül következik utóbbi fejtegetéseinkből, hogy Bene várában, egy közelebről ismeretlen helyen, de feltehetően az északnyugati épületszárny egyik emeleti terében (talán épp a sarokban feltételezett toronyban?) is csak az 1200-as évek végén alakították volna ki az Aba nembeli Csobánkák az idézett 1301. évi oklevélből ismert szakrális teret. Igaz, nem is zárható ki, hisz az áttekintett várépületek esetében elvileg akár több 13. századi átépítéssel is számolhatunk, még ha ezek régészeti bizonyítékai még csak kis számba ismertek is. Úgy tűnik, a kápolnák elhelyezésének, építészeti formájának nem voltak kötött szabályai, azaz többségüket akár a lakóépületekben/lakóterekben is berendezhették s ez igencsak megnehezíti régészeti módszerekkel történő azonosításukat. Így sajnos ma még az általunk vizsgált korszak vonatkozásában sem tudunk érdemben állást foglalni arról, milyen mértékben számítottak a kápolnák az erősségek szerves részeinek, s hogy ebből milyen következtetéseket lehet levonni.¹⁰²

Végére érve a 13. századi magánvárak lakóépületeinek tárgyalásának, úgy véljük, hogy a mai ismereteink szerint sem az egyszerűbb, általunk toronyvárnak nevezett erősségek, sem a torony-palota kettősségével jellemezhető, s néhol még kápolnával is rendelkező, gazdagabb kialakítású magánföldesúri kővárak lakóterei nem biztosítottak alacsonyabb, de bizonyára magasabb „lakáskomfortot” sem uraik/lakóik számára, mint a falvakban álló kúriáik, udvarházaik – igaz, e véleményünk adódhat abból is, hogy az utóbbiakat talán még kevésbé is-

álláspontját azonban semmiképp sem tartjuk megalapozottnak. Itt érdemes utalni arra a feltevésre, miszerint a Szent László legendát megörökítő első falképek várakban lehettek volna – igaz, nem feltétlenül csak magánvárokra gondolhatott ennek megfogalmazója: *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 35.

¹⁰¹ *Matejka, M. – Bóna M. – Horanský P.*: Výskum i. m. 213–214. – az itt kifejtett építéstörténeti koncepció egyéb elemeiről (a legkorábbi hasábalakú torony, feltételezett korai kaputorony) részletes dokumentáció hiányában nem tudunk állást foglalni.

¹⁰² A várkápolnák kérdéséről legutóbb összefoglalóan, utalva az erdélyi és horvátországi kutatás, régészeti adatokat ugyan nagyrészt még nélkülöző eredményeire is, de elsősorban késő középkori adatok alapján: *Horváth Richárd*: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. In: *Honoris cause. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rác György. Bp. 2009. 84–89. A Szlovákia területén ismert várkápolnák legutóbbi, művészettörténeti megközelítésű áttekintése: *Štefan Oriško*: Stredoveké kaplnky na slovenských hradov – stav a mo nosti výskumu. Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 24. (2012) 97–110.

¹⁰³ Vö. *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak 2000. 17–28.

merjük.¹⁰³ Ebből természetesen továbbra sem következik az, hogy e várakat birtokosaik állandóan lakták volna,¹⁰⁴ ugyanakkor úgy véljük, hogy kivétel nélkül alkalmasak voltak arra, hogy szükség vagy igény esetén hosszabb-rövidebb ideig lakóhelyként szolgáljanak számukra.

Várfalak, gazdasági építmények, külső várak

Az erősségek leglátványosabb elemeinek tárgyalása után szólnunk kell a korszak várainak egy további, eddig csupán említett fontos védelmi berendezéséről, a kőből/téglából emelt várfalról. A várépületek pusztulása és későbbi folyamatos átépítése miatt itt ugyanazzal a problémával találjuk szembe magunkat, mint a tornyok vagy a lakóépítmények esetében – azaz csupán rendkívül kevés esetben maradtak ránk eredeti formájukban, azaz magasságukat, egykori lezárásukat megőrizve korai, 13. századi várfalak. Pontosabban fogalmazva, nem kizárt, hogy számos, eddig még régészeti módszerekkel nem kutatott, elsősorban felvidéki, erdélyi illetve burgenlandi vár és várrom esetében áll magasan az 1200-as években és az 1300-as évek elején emelt körítőfalak hosszabb-rövidebb szakasza, de ezekről még nincsenek biztos, tehát jelen elemzésünkben felhasználható ismereteink.

Az elpusztult falak rekonstrukciójára a vastagság alapján ugyancsak aligha lehet vállalkozni, az alig több mint 50 cm-es (Váralja-Várfő)¹⁰⁵ és a 200–250 cm-es (Hollókő)¹⁰⁶ méretek mindenesetre korántsem utalnak egy egységesen elterjedt gyakorlatra, nem szólva itt arról, hogy védőfalak magasságát alapvetően meghatározhatták a földrajzi adottságok. Emiatt hiteles korai védőpártázatot mindeddig csak Hollókőről ismerünk, továbbá egy hozzá hasonló, egyszerű pártafokok váltakozásával kialakított falezárás egy részlete maradt meg a füzéri vár északkeleti részén is.¹⁰⁷ Általánosításra tehát itt sincs még módunk. Hollókőn csupán a belső falsík egyszerű, lépcsős visszaugratásával alakították ki a falkoronán futó védőfolyosót. Egy ennél bonyolultabb, belső faszerkezetet, sőt falban kialakított lőréseket is rekonstruált Simontornya magasan álló, eredetileg külső várfalként értelmezett keleti palotafalában Horler Miklós, de ennek bizonyító értékű dokumentációs anyaga még nem került közzétételre.¹⁰⁸

Arról mindenesetre nincs tudomásunk, hogy a vizsgált korszakban jelentősebb számú védelmi vagy más funkcióval kialakított nyílás törte volna át a magánbirtoklású várak külső kőfalait. A kutatás általában azt tételezi fel, hogy az azok belső oldalához támaszkodó különböző épületek ablak- és ajtónyílásai ekkor csak befelé, azaz a várudvar irányába nyíltak volna, ez azonban csupán

¹⁰⁴ L. ezzel kapcsolatban tanulmányunk első részét: *Feld I.*: A magánvárok i. m. 362–368.

¹⁰⁵ *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 340–355.

¹⁰⁶ *Feld I.*: Die Burg Hollókő i. m.

¹⁰⁷ Ennek részletesebb falvizsgálatára azonban nem került sor a vár e szakaszának helyreállítása előtt: *Simon Zoltán*: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc 2000. 65–66. De nem ismertek ugyanakkor adatok Mérévár magasan álló falainak egykori magasságáról, felső lezárásáról: *G. Sándor M.*: Reneszánsz Baranyában i. m.

¹⁰⁸ *Horler Miklós*: A johanniták és a korai magyar vártípus. In: *Várak a 13. században*. Castrum Bene 1989. i. m. 135–152., *Horler Miklós – H. Tabajdi Márta*: A simontornyai vár. Szekszárd 1988.

mint egy igen valószínű feltevés értékelhető. A 14. században mindenesetre már általánosnak számított, hogy egy, a várfalhoz támaszkodó vagy annak részét képező lakóépület kifelé nyíló ablaknyílással is rendelkezett.¹⁰⁹

Egy kivétel természetesen volt, mégpedig a vár bejárata. Mint arról az előzőekben már szó esett, kifejezett kaputorony megléte ma még egyértelműen nem igazolható a korszak kőből épült magánvárainál, sőt sokkal inkább jellemzőnek tűnik egy kisméretű, csupán a falba vágott nyílásként megjelen, s csak a személyforgalmat lehetővé tevő kapu. Ennek külön, netán kiugró toronnyal való védelme, netán csak reprezentációs célzatú kiemelése elvileg ugyanakkor természetesen egyes esetekben előfordulhatott, hisz a királyi építkezések (Visegrád felső és alsóvára vagy Szepes vára¹¹⁰) hatása, mintakép szerepe nem zárható ki. A legtöbb helyen azonban csak egyszerű, bár gyakran félköríves (Léka) vagy csücsíves (Salgó, Bajmóc (Bojnice) kőkerettel épített kisebb bejárati nyílás ismert a 13. századból. Ezekből sok esetben (így a zempléni Solymos várában) csak az alsó részek maradtak ránk. A valamivel szélesebb és magasabb márévári és hollókői várkapu esetében kifejezett falazatvizsgálat hiányában nem igazolható (de nem is cáfolható) a ma meglévő nyílások korai, a várfallal egyidős volta.¹¹¹ Kettős, tehát lovas és gyalogkapuk léte a 13. században még a királyi építkezések esetében sem bizonyítható. A felvonóhidak, farkasvermek, csapórácsok maradványainak rendszeres összegyűjtésére és elemzésére még nem vállalkozott a magyar kutatás, így ezek szélesebb körű elterjedésének kezdeteit nem ismerjük. A szigligeti vár északnyugati sarkán, csupán egyes részleteiből rekonstruálható felvonóhidás-farkasvermes kapuszerkezet ugyan korainak tűnik, de kutatása eredményeinek részletes közzététele nélkül biztos megállapításokat még nem tehetünk róla.¹¹²

Mivel a korábbi várkutatás elsősorban csak az erősségek védelmi építményei iránt érdeklődött, tulajdonképpen érthető, hogy szinte alig tudunk valamit a 13. századi magánvárak gazdasági épületeiről és egyéb létesítményeiről. Fából-kőből épített melléképületek raktár vagy épp konyhai funkcióval már kezdetől fogva épülhettek, de ezeket régészeti módszerekkel eddig csak ritkán lehetett azonosítani. Szerencsés kivétel ebből a szempontból is a tűzvészben elpusztult, többször említett keleméri Mohos vára, ahol az ásatási eredmények feldolgozása ebből a szempontból is bizonyára számos új eredményt fog hozni, különös tekintettel az itt előkerült jelentős mennyiségű gabonára.¹¹³ Tárolóvermek nem csu-

¹⁰⁹ Magánvárak esetében erre egy viszonylag jól keltezhető példa Döbrönte az 1370-es évekből: *Kupovics Renáta*: A döbrentei vár kutatása. *Castrum* 9. (2009: 1. sz.) 31–68.

¹¹⁰ L. e várakra: *Feld I.*: Az erdőispánságok i. m.

¹¹¹ A felsorolt várakra l. a 101., 44. és 72. jegyzeteket illetve Bajmócra: *Plaček, M. – Bóna M.*: Encyklopédia i. m. 68–71., illetve *Martin Bóna – Jan Lukacka*: Úloha hradov horného Ponitra a Pozitavia pri obrane a osídlení územia do konca 14. storocia. *Archaeologia historica* 27. (2002) 239–268. Obr. 5.

¹¹² *Gere L.*: Szigliget i. m.

¹¹³ *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m. – Ezzel kapcsolatban említendő meg a várak „élelmi-szerraktárként” (is) való értelmezése, vö. *Feld I.*: A magánvárak i. m. 366., 89. jegyzet. Csabdi-Vasztélypuszta-Várdombra, melynek ásatásán ugyancsak jelentős mennyiségű gabona került elő, legújabbban: *Szolnoki Tamás*: Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb régészeti kutatásának eredményei. In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. Rác Tibor Ákos. Szentendre 2014. 269–276.

pán a belső terekben kerültek elő, több esetben (így Márianosztra-Bibervárott, Füzéren, Góron, Váralja-Várfőn) szabadon álló korai kemencéket tártak fel,¹¹⁴ azt azonban még nem sikerült tisztázni, hogy vajon ezek kifejezett konyhaépítményekhez lennének-e köthetők?

Az élelmiszerek mellett különös fontossággal bírt — főként a hegycsúcsokon épített várakban — a víz biztosítása. Sajnos, úgy a vízgyűjtők, mint a (ritkább) kutak esetében rendkívül nehéz azok korának meghatározása, ez lényegében csak épített szerkezetük (falazatuk, szigetelőrétegük, felvonóberendezésük) szétbontásával illetve feltáráásával lehetséges – mint erre legutóbb Füzér esetében volt lehetőség.¹¹⁵ Így csak igen valószínű feltételezés, hogy többek között Nyék, Meggyes, Abos, Hollókő és Csókakő váraiban már az 1300-as évek előtt létezett mesterséges vízgyűjtő vagy víznyerő berendezés. Mindezek osztályozása, tipológiai-funkcionális besorolása ugyancsak további kutatásokat igényel.¹¹⁶

A gazdasági építmények elhelyezése természetesen nem csupán a sokszor igen kisméretű erősségek magjában, de azon kívül is lehetséges volt. Mivel azonban az eddigi régészeti kutatások általában csak a várak leglátványosabb, központi részeire koncentráltak, ma még keveset tudunk a korai, 13. századi külső- vagy elővárakról. Ilyet a korán elpusztult, írott említés nélküli erődítmények esetében több helyen, így Mendén lehetett azonosítani,¹¹⁷ de érdemi kutatásukra még nem került sor. Mint láttuk, Gímes esetében 1295-ben kelt írott forrás is tanúskodik a magyarul *parcannak* nevezett *munitio exterior* létéről.¹¹⁸ Ennek korabeli építészeti formája és anyaga még nem ismert, de a fa, mint építőanyag úgy a védővonal (palánk), mint az ott állt esetleges épületek esetében jelentős szerepet játszhatott. Füzér esetében már jóval a platót elfoglaló vármag alatt, a hegyoldal pihenőjén lehetett meghatározni az újabb feltárásoknak köszönhetően egy korai alsó vár maradványait.¹¹⁹ Mecseknádasd-Rékavár még csak részlegesen kutatott külső váráról nem rendelkezünk pontosabb adatokkal, de itt még egy kőből épített övezőfal léte sem kizárt.¹²⁰ Szalónak (Stadt-schlainig) külső vára nagyrészt magasan álló fala esetében az újabb falazatvizsgálatok alapján valószínűsítik azok 13. század végi eredetét.¹²¹

¹¹⁴ Miklós Zs.: Falvak, várak i. m. 13., 78., Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Aba-új-Zemplén i. m. 50–52., Dénes J.: Gőr i. m. 44–45., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 343–346.

¹¹⁵ L. erre legutóbb Gál-Mlakár Viktor: Kutatások a füzéri várban, 2011. *Castrum* 15. (2012: 1–2. sz.) 74–75. illetve Gál Viktor – Kelemen Bálint – Simon Zoltán: A füzéri felsővári kút felvonó szerkezetének elméleti rekonstrukciója. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 52. (2013) 171–180.

¹¹⁶ Miklós Zsuzsa: Mittelalterliche Brunnen und Zisternen in den Komitaten Tolna und Pest. *Antaeus* 26. (2003) 197–206., Michal Šlivka – Adrián Vallašek: Hradky a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991. 159–163., 172–173., Mezösiné Kozák Éva: A hollókői vár kutatási eredményei. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” i. m. 194., Hatházi G.: Csókakő i. m. 41–42. – A témáról legutóbb összefoglalóan: Nagy Ágnes: Brunnen und Zisternen im mittelalterlichen Ungarn. *Antaeus* 26. (2003) 343–411.

¹¹⁷ Miklós Zs.: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron i. m.

¹¹⁸ Bóna, M.: Gímes vára i. m.

¹¹⁹ Az eddigi előzetes beszámoló: Gál-Mlakár V.: Kutatások i. m. 75–78., Gál-Mlakár Viktor: Jelentés a füzéri várhegy 2012. évi régészeti kutatásairól. *Castrum* 16. (2013: 1–2. sz.) 125–127.

¹²⁰ Papp L.: Rékavár i. m.

¹²¹ Thomas Kühtreiber: Neue Erkenntnisse i. m.

A legtöbb ma ismert külső-, elő- vagy alsóvár esetében azonban ma még nem igazolható egyértelműen egy Árpád-kori előzmény, s ez áll a falszorosokra, mint a kővárak (általában inkább a késő középkorra jellegzetesnek tartott) további, elsősorban védelmi célnak tartott építményeire is. Kezdetük azonban már minden bizonnyal megtalálhatóak voltak a 13. században is, mint ezt a nógrádi Fejérvő korán felhagyott kővárának ugyan még csak részleges feltárása, s nem utolsósorban Lajtapordány (Leithaprodersdorf) szintén rövid életű korai toronyvárának eddigi kutatási eredményei jelzik.¹²²

Természetesen elvileg számolhatunk még további, kifejezetten hadászati célú külső védővonalakkal, elővédművekkel, sőt előretolt erődítésekkel is a vizsgált korszakban, de azok felderítése és elkülönítése a későbbi évszázadok építményeitől célirányos régészeti kutatások nélkül még nem lehetséges.¹²³ Végül meg kell jegyeznünk, hogy kifejezett ipari tevékenység a korai magánvárakban egyelőre nem igazolható, erre sem írásos, sem egyértelmű régészeti adatok nem utalnak. A mátrai Benevár és az abauji Füzér közvetlen közelében feltárt mészégető kemencék minden bizonnyal az adott erősségek építési munkáival hozhatók kapcsolatba.¹²⁴

A vártípusok kérdése

A várakkal foglalkozó tudományos kutatás egyik kedvelt osztályozási módszerének tekinthető a dolgozatunkban már többször érintett tipológia. A kutatók már kezdettől fogva vártípusok meghatározására törekedtek, s ennek során főként azt vizsgálták, hogy az általunk utóbb áttekintett egyes alapelemek önmagukban miképp ítéltetők meg, hogyan viszonyulnak egymáshoz, illetve melyek hiányoznak közülük. Itt azonban érdemes különbséget tenni a funkcionális és a formai megközelítés között. Míg az előzőekben tárgyalt *toronyvár* megnevezés alapvetően az erősségek egy része által betöltött egykori szerepre utal, a különböző alaprajzi formák szerinti csoportosítás merev alkalmazása — különös tekintettel arra, hogy a várak formáját, méretét, anyagát és részleteit alapvetően a topográfiai helyzetük, továbbá az építetető anyagi lehetőségei és igényei határozták meg — aligha eredményezhet megalapozott eredményeket.

Ezt hangsúlyozta Fügedi Erik is, amikor a formák járulékos elem voltáról szólt, s tagadta, hogy a várak tornyainak alaprajzi formája szoros korrelációt mutatna azok korával vagy építetetőik társadalmi helyzetével.¹²⁵ Ugyanakkor aligha vonható kétségbe, hogy mégis feltételezhetők egy adott korra jellemző építészeti

¹²² Rácz M.: A sámsonházai Fejérvő i. m. A már 1232-ben említett Lajta melletti magánvárra legújabbán, cáfolva a korábbi római burgus-elméletet: Sauer, Franz-Hofer, Nikolaus: Leithaprodersdorf. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A. Sonderheft 16. Wien 2011. 61., 66. l. továbbá Feld I.: A magánvárak i. m. 358., 37. j.

¹²³ L. erre Szörényi G. A.: Gondolatok i. m. 51–55., továbbá Feld István: A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” i. m. 101–118.

¹²⁴ Szabó J. József: Mészégető kemence maradványai a mátrafüredi Benevár mellett. Agria 24. (1988) 81–88., Gál-Mlakár Viktor: Régészeti kutatások Füzér várában. Castrum 11. (2010: 1. sz.) 65–66.

¹²⁵ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 10., l. továbbá ehhez Feld I.: A magánvárak i. m. 378.

(részlet)formák, forma-együttesek, sőt típusok is, melyek történeti szemléletű elemzése a régészet, s ugyanúgy az építészet- és művészettörténet munkamódszerének egyik alapja, s főképp egyéb adatok hiányában nélkülözhetetlen segéd-eszköz. Természetesen mindezek pontosabb korhoz kötése sokszor (még) ugyan-csak tág időhatárok között lehetséges, de ugyanez a helyzet a korábban már említett régészeti leletanyag (kerámia, fémtárgyak) jelentős része esetében is.¹²⁶

A kifejezetten építészeti-művészettörténeti megközelítésű kutatás az alaprajzi elrendezésből sok esetben a formák eredetére, leszámazására kívánt következtetni. Mivel azonban véleményünk szerint kézenfekvőnek tűnik, hogy a síkvidéken emelt, kőfallal védett erősségeknél a kerek vagy a közel szabályos négyzettel jellemezhető alaprajz volt a legkézenfekvőbb, indokolatlannak tűnik ezen alapformákat a Karoling-korból eredeztetni, vagy épp a lovagrendi építészethez kötni.¹²⁷

A hegyeken, magas sziklacsúcsokon épített váraknál ugyanakkor a terephez való alkalmazkodás tűnik a természetesnek — így egy keskeny sziklagerincen nyújtott épületforma jött létre — miközben kétségtelenül megállapítható bizonyos törekvés meghatározott alaprajzi sémák, sőt szabályos jellegű formák használatára is. Itt kedveltnek tűnik az ovális, vagy inkább lekerekített alaprajz, gyakran egy, vagy több derék- illetve tompaszögű „éllel”. Az utóbbi formára jellemző Barkó (Brekov)¹²⁸ ahol – Füzérhez (18. kép)¹²⁹ hasonlóan az így kialakult derékszögben torony vagy lakóépület helyezkedett el. Az ovális falövből kiugró toronyszerű építmény ritkábbnak tűnik, erre, mint említettük, többek között Diósgyőrben és Mecseknádasd-Rékaváron látunk példát.¹³⁰

Ismert a közel szabályos téglalap, négyzet vagy épp ötszögforma is. A téglalap alaprajzú várak közül kiemelendő a toronyépületeik kapcsán már tárgyalt Meggyes és Sztrahora¹³¹ Az ötszöghöz közelálló alaprajzú hegyvár példája az 1301-ben kelt felosztó oklevélből ismert Bene (5. kép)¹³² Ilyen még a jóval kisebb Mára,¹³³ mely „élével” lényegében ugyanazt a — talán csupán pszichológiai — szerepet töltötte be, mint az „éllel ellátott” henger- és hasábalakú toronyok¹³⁴ Ez utóbbi alaprajzi formák azonban aligha vezethetők le bármilyen, pontosabban meghatározható vidékről, s ez áll a tipológiai szemléletű várkutatás által gyakran elemzett toronyformákra is.¹³⁵ Véleményünk szerint mind-

¹²⁶ A tévedés lehetőségét jól jelzi az ún. púposkváder, amely nem csupán a 13. századi Márianosztra-Bibervárról ismert, de alkalmazták a 15. századi kishánai várban is: *Miklós Zs.*: Ásatás Márianosztra-Biberváron i. m., *Nováki Gy.* – *Baráz Cs.* – *Dénes J.* – *Feld I.* – *Sárközy S.*: Heves megye i. m. 43. L. továbbá *Feld I.*: A magánvárak i. m. 18., 20–23. jegyzet.

¹²⁷ *Tóth Endre*: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely. *Folia Archaeologica* 29. (1978) 151–179., illetve *Horler M.*: A johanniták i. m.

¹²⁸ *Michal Šlivka* – *Michal Vízdal*: Hrad Brekov. *Nové Obzory* 26. (1984) 167–185.

¹²⁹ *Simon Zoltán*: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1. (2005: 1. sz.) 47–66.

¹³⁰ *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 77–78., *Papp L.*: Rékavár i. m.

¹³¹ *Michal Šlivka*: Die Entwicklung i. m., *Juan Cabello*: Régészeti feltárások Sztrahora várában. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989. i. m. 175–179.

¹³² *Koller B.*: *Castrum Bene* i. m.

¹³³ *G. Sándor M.*: *Reneszánsz Baranyában* i. m. 34–36.

¹³⁴ *Feld I.*: *A mátradereskei Kanázs-vár* i. m.

¹³⁵ L. erre *Feld I.*: *A magánvárak* i. m. 378., 162. j., továbbá tanulmányunk 59. jegyzetét! Itt kell megemlítenünk, hogy Fügedi Erik is vállalkozott a várak alaprajzi típusainak meghatározására, biztos adatok hiányában megállapításai azonban ma már nem hasznosíthatók: *Fügedi E.*: i. m. 55–57.

ezek a középkori európai várépítészeti közös formakincséhez tartoztak, s a középkori Magyar Királyság területére főként nyugatról, de ugyanígy északról és délről is érkez(het)tek. Ennek mikéntjére azonban sem a hasábalakú, sem a kelek, sőt még az említett „éllel ellátott hengeralakú” tornyok esetében sem tudunk biztonsággal következtetni, emiatt elterjedésükből igen veszélyes lenne kronológiai, netán történeti megállapításokat levonni.

Ezt példázza a közel szabályos alaprajzú, elsősorban városokban emelt 13. századi várak¹³⁶ eredete körül zajlott vita, melynek résztvevői Dél-Itáliát, Csehországot és Alsó-Ausztriát is „ősforrásnak” tekintik. Nálunk alapvetően Kőszeg városa vára sorolható ebbe a csoportba, melynek ausztriai származtatása a történeti és földrajzi okok alapján is kézenfekvőnek tűnik. Ez azonban a régészeti módszerekkel elvégzett korhatározását korántsem befolyásolja.¹³⁷ Ugyanez állapítható meg a másik, korábbi kőszegi erősség, az ugyancsak tárgyalt Óház különösen Ausztriában kedvelt, ún. „festes Haus” típusú központi építménye (14. kép) esetében is.¹³⁸

Apátságok és püspökségek erősségei, mint magánvárak

Mielőtt fejtegetéseink összegzésére kísérletet tennénk, még egy fontos tényezőre kell utalnunk. „Magánvárakat” ugyanis Magyarországon nem csupán a világiak emeltettek – másképp fogalmazva, az írott források szerint az egyháziak, főképp a püspökök voltak az építetői számos olyan (kő)erősségnek, melyek topográfiai elhelyezkedésüket, formai megjelenésüket tekintve *egyáltalában nem választhatók el* az eddig tárgyalt váraktól. Mai ismereteink szerint ezek az egyébként nem különösen nagy számban létesült erősségek, melyeket tehát az adott püspök vagy apát nem magánemberként, hanem a püspökség vagy az apátság nevében építtetett, azaz a püspökség vagy az apátság erődítésének számítottak, nem csupán alkotóelemeiket és összképüket, de funkciójukat tekintve is teljesen megegyeztek a magánosok váraival. Így igen valószínű, hogy uraik (jelen esetben a püspökség/apátság klerikusai) lakóhelyeként is csak időnként szolgálhattak.

Jó példa erre a már többször is idézett, bár az építéstörténetét tekintve még nem minden részletében ismert Szigliget, melyet IV. Béla kifejezett utasítására a pannonhalmai apát emeltetett 1260–62 között, s amely hamarosan magánkézre is került. Az erősség kezdeteire utaló okleveles adatok hiányában — bár annak még nem teljesen tisztázott korai formája kétségkívül a gazdagabbak közé tartozik — fel sem merülne a kutatásban, hogy itt nem egy világi magánvárról van

¹³⁶ Ez Tomás Durdík terminológiai rendszerének magyarra következetesen le sem fordítható „közép-európai kastell/castell/kastélytípusa. L. erre legutóbb: *Magyar Károly*: Királyi székhelyek – királyi paloták. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 7. (2012) 51–55.

¹³⁷ Ennek kapcsán most csupán két munkára utalunk: *Tomás Durdík*: Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Praha 1994. illetve *Patrick Schicht*: Österreichs Kastellburgen des 13. und 14. Jahrhunderts. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. Beiheft 5/2003. 14–15. – Kőszeg említett monografikus feldolgozása: *Holl I.*: Kőszeg vára i. m.

¹³⁸ *Feld I.*: Kőszeg-Óház i. m., a „festes Haus” fogalmára: *Nikolaus Hofer – Martin Krenn*: Festes Haus – realitás vagy fikció egy középkori épülettípus esetében. *Castrum* 10. (2009: 2. sz.) 22.

szó!¹³⁹ Nagy valószínűséggel a pécsváradi apát emeltette a Zengő csúcsán az írott források által nem említett egyetlen, csupán árokkal övezett torony alkotta erősségét, melyet valószínűleg vagy csak rövid ideig, vagy ideiglenesen használtak,¹⁴⁰ s hasonlóan a közelben fekvő apátsághoz köthető Tihany-Csúcshegy ásatással még nem kutatott erődítménye.¹⁴¹

Szűcs Jenő ugyan úgy vélte,¹⁴² hogy a Zágráb feletti Medvevár kivételével¹⁴³ IV. Béla uralkodása idején a magyarországi püspökök nem emeltettek székelyükön kívül várakat, ez a tétel azonban semmiképp sem bizonyítható. Az egyes egyházmegyékben emelt általában egy-két püspöki erősség közül ugyan még csak kevés helyen került sor érdemi régészeti vizsgálatokra — a váci püspök korai építkezéseinek kutatására Nógrádban még nem volt mód¹⁴⁴ és a győri püspök szombathelyi várából sincs tudomásunk modern réteg- vagy leletmegfigyelésekről¹⁴⁵ —, azonban a veszprémi püspök sümegi erőssége esetében semmiképp sem zárják ki az eddigi megfigyelések annak 13. századi eredetét. Mint erről már szóltunk, itt elképzelhető, hogy a lapos hegyplató csak egy kis részét elfoglaló korai vár magját alkotó hasábalakú torony csak alsó részén rendelkezett ekkor kőépítménnyel.¹⁴⁶

Összegzés

Összefoglalva mindazt, amit a Kárpát-medencében a magánváarak építésének kezdeteiről és korai időszakáról — ideértve tehát az apátok és a püspökök utóbb tárgyalt nem rezidenciális erősségeit is — jelenleg az okleveles és a régészeti adatok alapján megállapíthatunk, először a kronológiai kérdésekről kell szólnunk. Láthattuk, ma már általánosan elfogadottnak tűnik, hogy ilyen erősségek emelésével a 12. század utolsó harmada/negyede/vege előtt még aligha számolhatunk.¹⁴⁷ Ugyanakkor természetesen korábbi előfordulásuk nem zárható ki, de írott források hiányában egy, ebbe a körbe sorolható építmény korai megléte csak biztos régészeti adatokkal lesz a jövőben bizonyítható. Valószínűnek tűnik, hogy kezdetben sem csupán a legegyszerűbb építmények épülhettek, kőtornyos-kőfalas várak — ugyan közelebbről ismeretlen arányban és formában — már legkésőbb a 13. század első évtizedeitől magánosok kezén is előfordulhattak.

¹³⁹ Gere L.: Szigliget i. m. Az írott forrásanyag feldolgozása: *Mészáros Orsolya*: Szigliget várának története a középkorban. Fons 12. (2005: 3. sz.) 299–377.

¹⁴⁰ Miklós Zsuzsa: Zengővár helye a hazai várépítészetben. *Castrum* 13. (2011:1.) 5–24.

¹⁴¹ Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. Szerk. Éri István. A veszprémi járás. Bp. 1969. 196.

¹⁴² Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 29.

¹⁴³ Az 1248 és 1260 között Fülöp esztergomi érsek által emeltetett erősség régészeti kutatására: *Drago Miletic – Marina Valjato Fabris*: Kapela Sv. Filipa i Jakova na Medvedragdu. Zagreb 1987.

¹⁴⁴ Lásd erre *Tomka Gábor*: Nógrád vára. *Castrum* 1. (2005: 1. sz.) 121–124.

¹⁴⁵ Tóth Endre: Die karolingische Burg i. m., l. még *Feld I.*: Középkori várak i. m. 499.

¹⁴⁶ A várra összefoglalóan legutóbb l. *Koppány András – Markó Ágnes*: Sümeg, vár. *Castrum* 11. (2010: 1. sz.) 111–114.

¹⁴⁷ Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 292., 297. *Miklós Zs.*: Zengővár i. m. 16.

Engel Pálnak az oklevelek igencsak esetleges fennmaradásával kapcsolatos megállapításai¹⁴⁸ mellett szükséges itt utalnunk a Székesfehérvárott összegyűlt egyháziak és világiak pápához intézett levele „más erődített helyekre”¹⁴⁹ vonatkozó kitételeire is, melyek szerint a mongol támadás idején akár a korábbi történelmi kutatás által becsültnél¹⁵⁰ jóval több erősség is állhatott az országban. Ennél biztosabb, netán statisztikailag is értékelhető adatokkal azonban (ma) még nem rendelkezünk, s ezt kell hangsúlyoznunk akkor is, ha azt vizsgáljuk meg, megvalósult-e, s ha igen, milyen mértékben az a „várépítési program”, melynek keretében IV. Béla alapvetően nem annyira saját erődítések emelésével, hanem másokkal, világi és egyházi birtokosok áldozatvállalásával kívánta (volna) megvalósítani 1242 után a királyságban élő „embersokaság” védelmét egy, az országot fenyegető közvetlen külső veszély esetére.¹⁵¹

Mint láttuk, Zsoldos Attila szerint alapvetően az 1270-es évektől, a IV. Béla és fia összeütközésének következményeként számolhatunk a királyság „kisebbség nagyobb birtokosai” tömeges várépítésével.¹⁵² Ez az ugyan csak az — ekkor már egyre inkább megszorodó — írott forrásokra támaszkodó nézet a régészeti kutatások eddigi eredményei alapján korántsem vonható kétségbe, arra azonban kevésbé alkalmas, hogy erre hivatkozva állapítsuk meg a „második honalapító” a történelmi kutatás által feltételezett programjának kudarcát. Azt azonban ismételen hangsúlyoznunk kell, hogy az erősségek emelésében, az ebből adódó közvetlen előnyök felismerésén túl, mindenképp jelentős szerepet játszott a — magukat, mint említettük, a váraikról ugyanakkor csak ritkán nevező — egyes úri nemzetségek önállósuló ágaiból kiváló családok hatalmi törekvése és birtokbővítési/szerzési szándéka is.

Kérdésesnek tartjuk ugyanakkor, hogy mennyire határozható meg közvetlen(ebb) összefüggés vár(építés) és a magánbirtok nagysága között. Engel Pál ugyanis — miközben az Árpád-korban még alapvetően csak a birtok tartozékának tartotta a magánvárat — úgy vélte, hogy „a vár mindig egy nagyobb birtok-együttes keretében... keletkezik, tehát egy „nagybirtok” alkotórésze”.¹⁵³ Nem térve itt most ki a 13. századi „nagybirtok” nehezen körvonalazható ismérveire, ezt a tézist semmiképp sem látjuk bizonyíthatónak, mint erre többek között a Kacsics-nemzetség 13–14. századi nógrádi várainak kimutathatóan csupán néhány falu alkotta — ezen a néven természetesen jóval később megjelenő — tartozéka utal.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 13.

¹⁴⁹ Az 1242. február 2-án kelt levél: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 153–154., l. továbbá Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. Történelmi Szemle 38. (1991) 86.

¹⁵⁰ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 22–23., Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 31. – l. e kérdéshez legújabbban Horváth R.: Várépítés i. m. 85–89.

¹⁵¹ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32., l. továbbá Horváth R.: Várépítés i. m. 90–92.

¹⁵² „A következő fél évszázadban... a tartományurak elleni harcok jószerével várostromok sorozatából álltak”: Zsoldos Attila: Családi ügy i. m. 136–137., utalva Engel Pál megállapítására: Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon I. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 173.

¹⁵³ Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 14.

¹⁵⁴ Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvése Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 22–32.

Ugyanakkor kétségkívül további kutatásokat igényel a vár és a várbirtok, főleg az uradalom kapcsolatrendszere, s főképp ennek változása, s ezen belül a vár szerepe.¹⁵⁵

A magánbirtok megléte természetesen azért is alapvető volt, mivel a vár, főként a kővár építése és fenntartása jelentős költségeket igényelt,¹⁵⁶ azonban úgy véljük, hogy e tekintetben össze sem mérhetők a korszak magánvárai az általában nagyobb kiterjedésű királyi erősségekkel, amelyek ekkor főként még az egyes ispánságokhoz kapcsolódhattak.¹⁵⁷ Alapvetően ez utóbbi vonatkozásában, s nem abban, hogy 1270 előtt vagy után épült-e a várak többsége, válaszolhatjuk meg konkrét adatok sorával a kérdést, miként valósult meg IV. Béla említett szándéka. Mindezek alapján — bár erre vonatkozó pontosabb számítások még nem készültek — vitathatatlan, hogy a területüket tekintve igen hasonló, átlagosan csupán 25–40x20–30 m-es kiterjedésű építmények *alkalmatlanok voltak* a környező települések lakosságának külső veszély esetén akár egy rövid időre történő befogadására is. A források erre vonatkozó szófordulata ugyanúgy legfeljebb egy nemes uralkodói cél megfogalmazásának, vagy épp közhelynek tekinthető, mint a „Duna vonalának” várakkal való, de aligha igazolható (tervezett?) megerősítése.¹⁵⁸ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a viszonylag kis méret nem magyarországi sajátosság, jellemző az egész (relatív) korai európai magánvár-építészetre.¹⁵⁹

Mint azonban a régészeti kutatások eredményeit áttekintve láthattuk, „vár és vár” között jelentős különbségek lehettek/voltak, s a csupán árokkal, palánkkal vagy jelentősebb kőfallal épült, egyetlen lakható épülettel bíró „toronyvárak” nem csak a nehezen számszerűsíthető befogadóképességük, de építésük szakemberigénye és így anyagi vonzata vonatkozásában is erősen eltérhettek egymástól. Ez utóbbi számos esetben ugyanakkor aligha lehetett magasabb, mint egy birtokos a faluban, a plébániatemplom mellett emelt „egyszerű”, *domus, curia* néven említett udvarházának építési költsége.

Ha ezt követően a magánvárak társadalmi rétegek szerinti értékelésére kívánunk kísérletet tenni, megállapíthatjuk, mai ismereteink szerint még korántsem állítható, hogy a magyarországi magánbirtokosok az írott forrásokból jobban ismert 13. század végi – 14. századi (hatalmukat, birtokaikat és az általuk uralt területet tekintve) elitje kifejezett várakban, netalán azok egy jellegzetes „típusában” élt, lakott, azaz rendszeresen tartózkodott volna. Esetükben Kristó Gyula kutatásai¹⁶⁰ alapján alapvetően egy folyamatos helyváltoztató,

¹⁵⁵ Horváth R.: Várak és uraik i. m. 101., Horváth R.: Váráépítés i. m. 86.

¹⁵⁶ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 35–36.

¹⁵⁷ Feld I.: Az erdőispánságok várai i. m., utalással ugyanakkor a magánvárakhoz formai szempontból közel álló erősségek csoportjára.

¹⁵⁸ Uo. 390.

¹⁵⁹ Természetesen ez az állításunk nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy — különösen akut külső veszély, így a mongol támadás esetében, létesültek volna kifejezett mentsvárak is egy nagyobb közösség számára — ezek azonban aligha sorolhatók a most tárgyalt építmények közé. Itt kell utalnunk a jellegzetes ostromhelyzetekre is, amikor különösen nagyszámú ember zsúfolódhat egy erősségbe, l. erre Feld I.: A magánvárak i. m. 362., 65. j.

¹⁶⁰ Kristó Gyula: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 325–329

utazó életmód bontakozik ki. Mint munkánk első részében tárgyaltuk, az erdélyi tartományúr, Kán László ugyanannyit tartózkodhatott feltételezhető bonchidai (Bonțida) kúriájában, mint a dévai (Deva) — egyébként királyi — várban, s Aba Amadé is gyakrabban fordulhatott meg a „várnélküli” Vizsolyban, mint az extrém helyzetű hegycsúcson épült, mai nevén Amadé-várban. Ákos nembeli István esetében is inkább a közelebről még nem ismert diósgyőri *domus /curia* szolgálhatott lakóhelyül. Ezzel szemben az 1297-től, mint már utaltunk rá, a gyakran „trencsényi” melléknévvel illetett Csák Máté valószínűleg Tapolcsányt is rendszeres tartózkodási helyként használta. Míg az utóbbiról biztos régészeti adatokat még alig ismerünk, az eddig közzétett feltárási eredmények alapján Trencsén vára 1300 körül — lakható központi tornyával, s talán palotájával — annak ellenére nem tért el élesen a korszak sok más, a tartományurak közé nem sorolható családja által emelt erősségektől, hogy egy királyi ispánsági vár átalakításával-kiépítésével jött létre.¹⁶¹ Az egyetlen kivétel így a Kőszegiek ugyanekkor kiépült városi vára lenne, melyet azonban jellege sokkal inkább az „udvarház” szóval fordítható „curiákhoz”, és nem a településektől távol emelt extrém hegyi- vagy mocsárvárokhoz köti.¹⁶²

Az utóbb említett építményekkel összevetve mindenesetre meglepőnek tűnik, hogy a királyság olyan jelentős tisztségviselői, mint a Bászty nembeli Rénold (1289-ben az ország nádora) vagy Kárászi Sándor (1272–73-ban országbíró), névadó birtokaikon csak olyan szerény, társadalmi rangjukhoz mai szemmel aligha „méltó” — bár kétségkívül védhető, azaz erődítménynek nevezhető — építményekkel rendelkeztek, ahol még kőépítmények egykori megléte sem igazolható. Csabdi-Vasztélypuszta és Nyírkarász-Földvár erőssége¹⁶³ egyformán nélkülözi a közvetlen írásos említéseket, s ezért érthető, hogy az okleveles anyagból kiinduló történeti kutatás nehezen fogadja el ezeket az építményeket az általánosan ismert kővárakkal azonos funkciójú (s netán jogállású!) erősségeknek.¹⁶⁴

Parádi Nándor ugyanakkor kácsi kutatásai kapcsán már 1982-ben megállapította, hogy még a kis toronyvárak esetében is sokszor jelentősebb birtokosokkal, egy-egy Árpád-kori nemzetség tagjaival találkozunk.¹⁶⁵ Ezt követően magunk 1989-ban arra a következtetésre jutottunk, hogy a korábban a nem túl szerencsés „kisvár” megnevezéssel illetett építmények „*méretben, jellegben néha alig térnek el a legegyszerűbb kővárfalvas erődítményektől*”, ezért kérdéses, hogy időben megelőzték-e a kővárfalvas várakat. Bár azt a feltevésünket, miszerint mindezek „*valószínűleg ugyanazon célra, a megerősödött világi uralkodó réteg hatalmának biztosítására és kifejezésére épültek*”,¹⁶⁶ ma már túlzottan általánosítónak és leegyszerűsítőnek tartjuk,¹⁶⁷ hiszen többek között újabban azt is va-

¹⁶¹ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 362–363., továbbá jelen tanulmányunk 55–57. jegyzetei.

¹⁶² L. tanulmányunk 64. jegyzetét.

¹⁶³ A két erősség kutatásáról, a birtokosokra vonatkozó írott adatok áttekintésével: *Szolnoki T.*: Csabdi-Vasztélypuszta i. m., *Cabello, J.*: A nyírkarászi Árpád-kori vár i. m. 9–28.

¹⁶⁴ *Horváth R.*: Várepítés i. m. 86., 44. jegyzet.

¹⁶⁵ *Parádi Nándor*: A kácsi középkori lakótorony. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. (1982) 25.

¹⁶⁶ *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 11.

¹⁶⁷ *Feld I.*: Középkori várak i. m. 501.

lószerűsítettük, hogy az ide sorolt építmények egy része egy jelentősebb másik erődítmény előváráként is szolgálhatott,¹⁶⁸ alapvetően úgy véljük, hogy álláspontunkat több vonatkozásban is igazolta az azóta eltelt évtizedek kutatása.

A gyakran feltűnően kisméretű, mint láttuk, kőből és/vagy fából épített, néhol csak árokkal vagy palánkkal, másutt kőfallal övezett, fából/kőből emelt tornyot/ház(ak)at magukba foglaló erődítmények egyes típusainak egymástól való elhatárolása, időrendje és funkciója vonatkozásában azonban ma sem tudunk még meggyőző javaslattal élni – s ez talán a régészeti módszerekkel eddig vizsgált emlékek relatív alacsony számából is adódik. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az erődítettség mikéntje, az annak kialakítása során felhasznált építőanyag semmiképpen sem tűnik perdöntőnek – sem a kor, sem a funkció meghatározása szempontjából.

Azt a hipotézisünket, miszerint a kronológia szempontjából fontosak lehetnek a topográfiai viszonyok, s így először talán a fálvakkal szorosabb kapcsolatban álló építmények jöhettek létre, még továbbra sem látjuk bizonyíthatónak – de ugyanakkor cáfolhatónak sem. Ugyanakkor egyre valószínűbbnek tartjuk, hogy a települések belterületén vagy azok közelében található *erődített objektumok* jelentős része — ahol a mai, talán még hiányos ismereteink szerint ritkábban fordulnak elő kőépítmények, általában árokkal, palánkkal övezett faépületekről lehet szó — a kortársak szemében nem számítottak várnak, még akkor sem, ha formai megjelenésük azokhoz hasonló lehetett. Sajnos azonban nem sikerült olyan kritériumrendszert meghatároznunk, amely segítséget jelentene egy pontosabb elkülönítésben, s így — csak az utóbb tárgyalt két erősséget hozva fel példának, — nem jelenthetjük ki, hogy a Kárásziak feltehetően közvetlenül a falutelepülés *mellett* állt építménye — szemben Rénold mesternek a vasztélyi parasztházak *felett* állt objektumával — udvarház és nem vár lehetett! A kérdést természetesen tovább bonyolítja, hogy az első esetben a Nyírség nagyrészt sík vidékéről, a másodikban pedig Fejér megye keleti dombságáról van szó!¹⁶⁹

Mindenesetre úgy tűnik, hogy mindkét idézett esetben hasonló, mégpedig fából emelt toronyszerű építmények álltak az „erődítmény” magjában, azaz az általunk javasolt terminológia szerint „toronyvárakról” lenne szó, olyan erősségekről, ahol a védelmi és lakófunkció egyetlen épületben egyesül. Annak további tárgyalása, hogy egy curia/udvarház lehet-e „toronyvár”, már a tipológiai elemzések öncélúságának lenne példája, így csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy ez utóbbiak természetesen a településektől távol eső, sokszor kifejezetten nehezen megközelíthető, extrém topográfiai helyzetű pontokon is épülhettek. Ezek többségét ma viszonylag későbbinek véljük – bár kivételek, gondoljunk csak a kőszegi Óházra, itt is léteztek. Ugyanakkor egyre több — bár az általánosításhoz még kevés — adat utal arra, hogy az 1260–70-es évek harcaiban je-

¹⁶⁸ *Feld I.*: A középkori előretolt védőművek i. m. Ugyanakkor kimutattuk azt is, hogy a kevés számú hiteles motte, azaz földhalomvár többsége csupán technikai kivitelezését tekintve tér el az itt tárgyalt egyszerűbb építményektől: *Feld I.*: A motték kérdése i. m.

¹⁶⁹ Nagykároly kutatója ugyanakkor itt „alkalomszerű, vagy rövid ideig tartó” használatot tételez fel: *Cabello, J.*: A nyírkárolyi Árpád-kori i. m. 13.

lentősebb szerepet betöltött, s főleg az azt követően emelt erősségek jelentős része a „toronyvárakhoz” képest már differenciáltabb építészeti képet mutatott, többek között funkcionálisan különvált bennük a lakóépület és a csak elsősorban védelmi (s természetesen egyúttal reprezentációs) célokat szolgáló torony. Szó sincs azonban valamilyen tipológiai fejlődési sorról, a nógrádi Salgó 1300 körül emelt legkorábbi magja még egyértelmű példája a „multifunkcionális” toronyépület meghatározta erősségnek.¹⁷⁰

Tanulmányunk első részében már szó esett arról a feltevésről, hogy a 13. századra helyezhető magánvárak egy — tulajdonképpen a jobban ismert, mivel a településekhez képest „extrém” helyzete miatt jobban fennmaradt és jobban is kutatható — része valószínűleg csak ritkán szolgálhatott urai állandó lakóhelyként. Az ezzel kapcsolatos szempontokat most nem kívánjuk ismét összefoglalni, csupán azt hangsúlyozzuk, hogy sem a hagyományos történeti kutatásoknak, sem a régészet eddigi eredményeit is felhasználó újabb vizsgálatoknak nem sikerült eddig még egy olyan módszertant kialakítani, amellyel meghatározható lenne, melyik erősség mikor és kinek a számára szolgált „rezidenciaként”, azaz nem feltétlenül a késő középkori értelemben vett¹⁷¹ állandó, de legalábbis rendszeresen használt lakóhelyként.

A várépítményeket alkotó, jelen munkánkban áttekintett egyes építészeti elemek meglétéből vagy hiányából — s itt talán a kápolnát lehetne kiemelni — elvileg következtetni lehetne az adott vár (folyamatos vagy időleges) lakottságára vagy legalábbis lakható voltára. Korábbi fejtegetéseinkre visszautalva azonban mai ismereteink alapján csak annak a megállapítására szorítkozhatunk, miszerint az eddig ismert/kutatott várépítmények kétség kívül alkalmasak voltak nem csupán az állandó fegyveres őrség, de szükség esetén a birtokos, annak családja, kísérete, szolganépe elhelyezésére és védelmére is. Tovább lépésre e téren akkor nyílik lehetőség, ha statisztikai módszerekkel értékelhető mennyiségben állnak majd rendelkezésünkre az ország különböző részeiről teljesen feltárt erődtítmények. Azaz végül is a jelenlegi kutatási helyzetben el kell fogadnunk, hogy még nem különböztethetők meg mindig egymástól a rendszeresen lakott, „udvarház-jellegű” és a csak veszély esetén lakóhely-szerepet betöltő, azaz „mentsvár-jellegű”, de mindkét esetben állandó jelleggel értékőrző, hatalmi bázisként és így egyúttal a magánföldesúri hatalom szimbólumaként is funkcionáló korai magánföldesúri erősségek.

A modern kor történése számára azonban ez a szempont talán másodlagos, amikor a hadászati szempontból jelentős, azaz a „hatalombiztosító” várak számának változásából szeretne statisztikai következtetéseket levonni, hiszen az jó lehetőséget jelentene az országon belüli hatalom-megoszlás vizsgálatára. Mint láttuk, a régészeti források ma (még) ezt sem teszik lehetővé, arra azon-

¹⁷⁰ További példákkal: *Feld, István*: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Chateau Gaillard XVI. (1994) 189–205.

¹⁷¹ Lásd erre Kubinyi András kritériumrendszerét: *Kubinyi, András*: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg.: Patze, H. – Paravicini, W. (Vorträge und Forschungen 36.) Sigmaringen 1991. 449–454.

ban már egyértelműen rávilágítanak, milyen veszélyeket rejt magában egy erre irányuló, csak a kevés számú okleveles forrás alapján elvégzett elemzés.

A fentiek alapján még rendkívül nehéz a tárgyalt erődítmények katonai, stratégiai szerepének megítélése is. A földrajzi környezet vizsgálata alapvetően arra utal, hogy a legtöbb esetben a passzív védekezés feltételeinek minél jobb megvalósítása lehetett a várépítők célkitűzése – az utak, a környék közvetlen ellenőrzése magánvárak esetében, mint láttuk, aligha igazolható. Véleményünk szerint az sem bizonyítható, hogy minden esetben figyelembe vették volna az erősség emblematikus láthatóságának igényét, akár a távolabbi vidék, akár a szűkebb környék vonatkozásában. Nem minden várbirtokos törekedett tehát hatalma messziről látható szimbolikus megjelenítésére. Erre említhető további meggyőző példaként a tárgyalt mecseki Méré vagy a Várpalotától északra húzódó szűk völgyben emelt (sajnos, régészeti módszerekkel még nem vizsgált) Bátorkő.

A hazai magánvárak építésének kezdő időpontja meghatározása mellett a régészeti kutatás fontos adatokat szolgáltat ezen erősségek élettartalma, pusztulása vagy későbbi továbbélése vonatkozásában is. Mindezek alapján megállapítható, hogy az előzőekben áttekintett, változatos építészeti formákat mutató erősségek jelentős része, netalán többsége viszonylag rövid életű volt és hamar felhagyásra került – nem lehet kellő mértékben hangsúlyozni, hogy ezek között nem csupán egyszerűbb épületek találhatók meg, hanem kőből épült, várfallal erődített objektumok is.¹⁷² Csupán egy kisebb részük maradt továbbra is használatban, átalakítva-bővítve, sok esetben egészen a korai újkorig.

Mindez már átvezet bennünket az általunk tárgyalandó utolsó témakörhöz. Az ismert adatok alapján úgy tűnik, hogy az általunk most vizsgált „hosszú 13. századot” a „nagy várpusztulás” időszak zárta le. Ennek okai között az eddigi kutatás számos lehetőséget vetett fel. Az építmények egy részének, mint láttuk, nem feltétlenül időálló anyaga, a folyamatos karbantartás, a fenntartás magas költségei, a rendelkezésre álló tér kicsi és kényelmetlen volta, a nehéz megközelíthetőség, azaz számos olyan szempont, amely különösen akkor nyomhatott sokat számos birtokos esetében a latban, amikor a Zsoldos Attila által feltételezett „várépítési láz” már lecsengett, amikor a várbirtoklás presztízsértéke csökkent, elsősorban tehát akkor, amikor a tartományurak hatalmát felszámoló Anjou-konzolidáció megteremtette az országos közbiztonságot.

Úgy tűnik, az erősségek többségét egyszerűen felhagyták, a régészeti leletek száma is „tervszerű” kiürítésre utal. Talán kisebb lehetett a belháborúk során, a király és a tartományurak közötti harcok során elpusztult és újjá már nem épített erődítmények száma.¹⁷³ A király a 13. század végén — így III. András 1290. és 1298. évi dekrétumában¹⁷⁴ — számos esetben rendelkezett az engedély nélkül emelt erősségek lerombolásáról. Ilyen várat azonban eddig még nem sikerült régészeti kutatással azonosítani, ahogy félbemaradt várépítkezések egy-

¹⁷² L. Feld I.: A magánvárak i. m. 370.

¹⁷³ Ezen, a régészet, az anyagi kultúra kutatása szempontjából elsőrendű jelentőséggel bíró objektumok közül ki kell emelni a már többször hivatkozott kelméri Mohosvárat: *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m.

¹⁷⁴ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 323., 335.

értelmű nyomai is csupán kevés számban ismertek. A csak kevés leletet eredményező ásatásokat tekintve eddig csak Tinnye-Kisvár, Perbál-Ajnard vár, Szokolya-Királyrét-Várhegy, Ozora-Kálvária esetében vetette fel kutatója, Miklós Zsuzsa, hogy „építését nem fejezték be, illetve csak ideiglenesen használták”.¹⁷⁵

A régészeti leletek finom-korhatározásának korlátai miatt e „várpusztulás” időszakát évtizedes pontossággal még nem lehet megadni, az azonban kétségtelen, hogy a felhagyásra került várak leletanyaga nem mond ellent annak a történeti forrásokon alapuló megállapításnak, miszerint ezt alapvetően az 1320-as évek körüli évtizedekben kell keresnünk, Engel Pál fogalmazásával „az ország újraegyesítése” idején. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy nagyon sok erőségről csak ettől az időszaktól kezdve maradt fenn írott forrás. Engel ekkor pontosabban az ezt követő időszakban egy „várfelülvizsgálatot” sem tartott kizártnak, melynek során Károly Róbert eldöntötte volna, mely erődtípusok fennmaradását engedélyezi.¹⁷⁶ Erre vonatkozó írott forrás ugyan nem maradt fenn, de ha országos érvénnyel talán nem is igazolható, egy-egy régióban nem is zárható ki egy ilyen rendelkezés megléte.

Függetlenül attól, hogy egy-egy vár felhagyása tudatos pusztításnak, a birtokos önkéntes vagy kényszerű lépésének köszönhető-e, fontos lenne tudnunk — már csak a várak, mint hatalmi bázisok utóbb említett megoszlásának vizsgálata szempontjából is — milyen mértékben, milyen arányban került erre sor? Amíg egy, a Kárpát-medence területének egy jelentősebb részéről nem áll rendelkezésre egy, a terepjelenségek közvetlen vizsgálatát is magába foglaló vártopográfia, erre vonatkozóan csak becslésekre szorítkozhatunk. A mai Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Fejér, Nógrád, valamint Tolna és Somogy megyék vonatkozásában azonban már összevethetjük késő középkort is megért várak számát a valószínűleg a 14. század első harmadában felhagyott erősségekkel — természetesen az utóbbiak esetében ritkán álltak rendelkezésre biztos régészeti adatok, így közöttük későbbiek is lehetnek.¹⁷⁷ Magunk részéről ennek alapján a legkésőbb 1320 körül felhagyott várak számát a 13. században felépült összes erősség mintegy kétharmad részére becsüljük, ismét kiemelve, hogy itt igen gyakran kővárakról, s nem csupán árkok és faszervezetek alkotta építményekről beszélünk.

Befejezésképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a korai magánvárak esetében egy kronológiai vagy szociológiai szempontú tagolás még aligha lehetséges — azaz még nem tudjuk megállapítani, változott-e, s ha igen, miképp e várak sze-

¹⁷⁵ Az idézet Tinnye-Kisvár vonatkozásában: Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. Szerk. Torma István. A budai és a szentendrei járás. Bp. 1986. 328., Perbál-Ajnard várára ugyanitt 139–140., Királyrét-Várhegyre: Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. Szerk. Torma István. A szobi és a váci járás. Bp. 1986. 351., Ozora-Kálvária: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 277., 432. Nem zárható ki ez ugyanakkor teljesen a Zengőn emelt erősség esetében sem, l. Miklós Zs.: Zengővár i. m.

¹⁷⁶ Engel P.: Töprengések i. m.

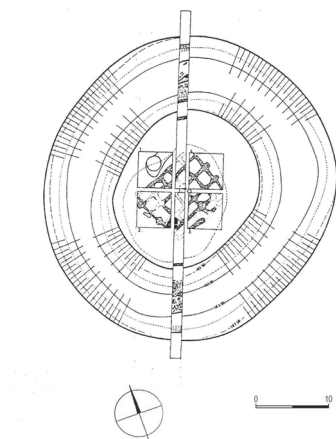
¹⁷⁷ Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye i. m., Nováki Gy. – Baráz Cs. – Dénes J. – Feld I. – Sárközy S.: Heves megye i. m., Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy S.: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 3. Bp. 2011., Miklós Zs.: Tolna megye i. m., Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár 2005.

repe a 13. század folyamán, s az sem egyértelmű, milyen erősségeket emeltek maguknak a világi elit felső, középső és alsó rétegébe tartozók. Ugyanakkor a tárgyalt emlékcsoport vizsgálata a régészeti kutatási módszerének fejlődésével egykor bizonyára alkalmas lehet majd arra, hogy — a várak száma, jellege, építészeti gazdagsága, lakhatóságuk foka alapján — az írott forrásokhoz hasonlóan tükrözze a középkori Magyar Királyság Nyugat-Európához viszonyított fejlettsége mértékét, jellegét és fokozatait.

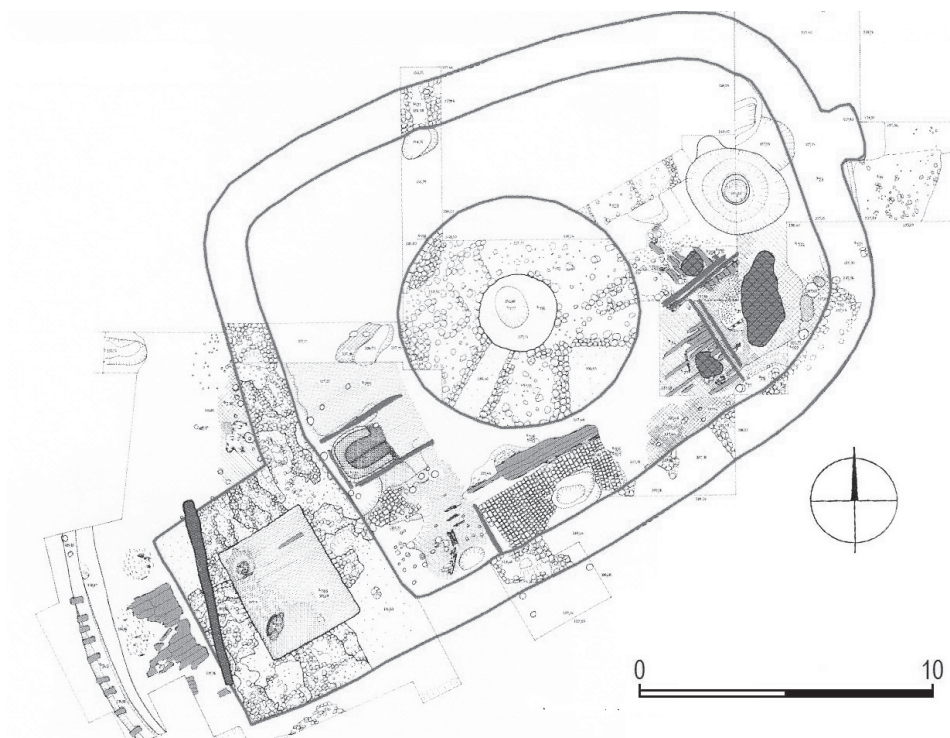
Ezzel kapcsolatban kell végül utalnunk Kubinyi András megállapítására, miszerint az erősségek tatárjárás előtti/utáni eredetéről folytatott viták semmiképp sem tekinthetők öncélúnak, a régészettudomány belső ügyének. Ugyanis korántsem mindegy, hogy a 12. század utolsó harmadától, vagy csak a 13. század első harmadától épültek-e Magyarországon nagyobb számban erődítmények, hisz e jelenség mögött jelentős társadalmi változások tételezhetőek fel.¹⁷⁸ Hogy azután mit értünk pontosan az általános jelentésű „erődítmény” fogalma alatt – itt utalni kívánunk az írott forrásokból nem ismert építmények egy része esetében, mint láttuk, joggal feltételezhető „udvarház-funkcióra”, amely elvileg összekapcsolható lenne Tolnai Gergely kronológiai támpontokat ugyan nélkülöző feltevésével¹⁷⁹ a tatárok támadása elől elmenekülő, „váraikat” védekezés nélkül feladó birtokosokról – az már egy további kérdés, melyre, mint azt tanulmányunkban bemutatni kívántunk, ma még aligha adhatunk egyértelmű választ.

¹⁷⁸ Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 292.

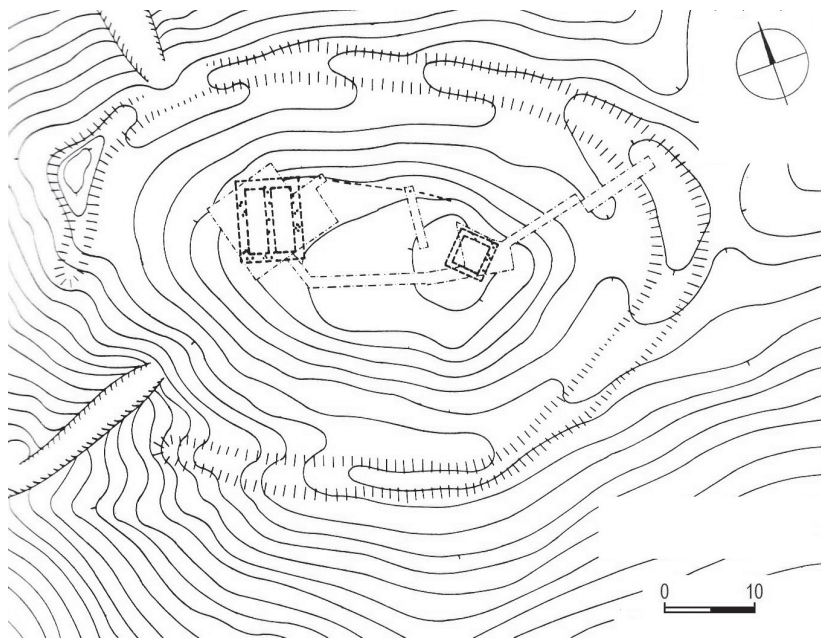
¹⁷⁹ Tolnai Gergely: Erősségek a tatárjárás korában. In: A tatárjárás 1241–1242. Katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes és Garam Éva. Bp. 2007. 24.

MELLÉKLET

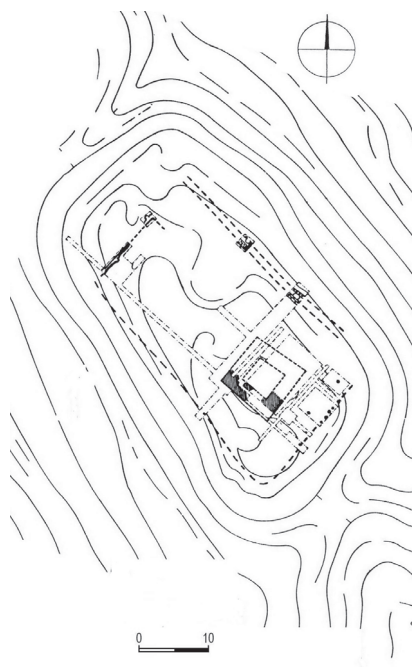
1. kép Sorkifalud-Zalak (Kiss 1995)

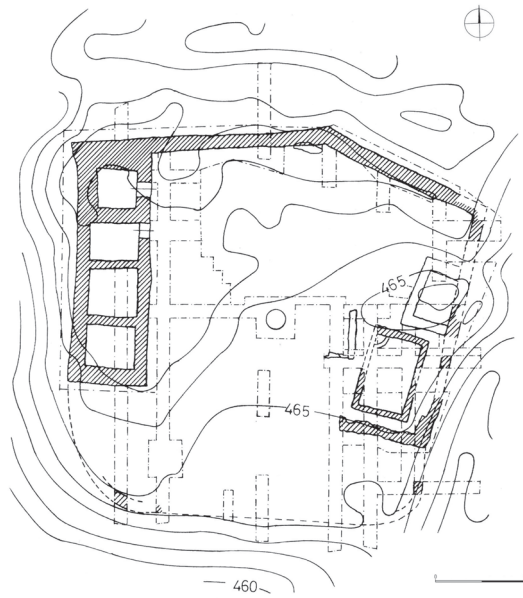
2. kép Kelemér-Mohosvár (Pusztai 2011)

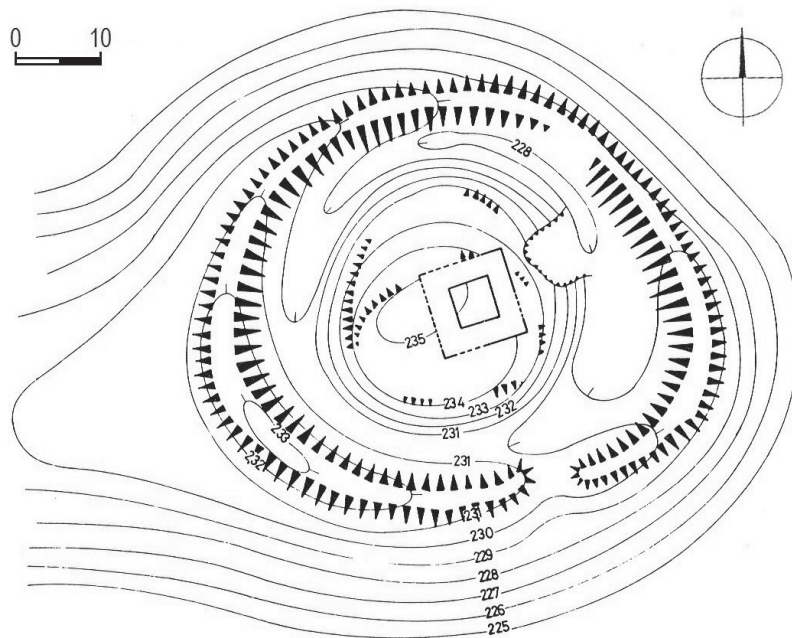
3. kép Váchartyán-Várhegy (Feld 1991)

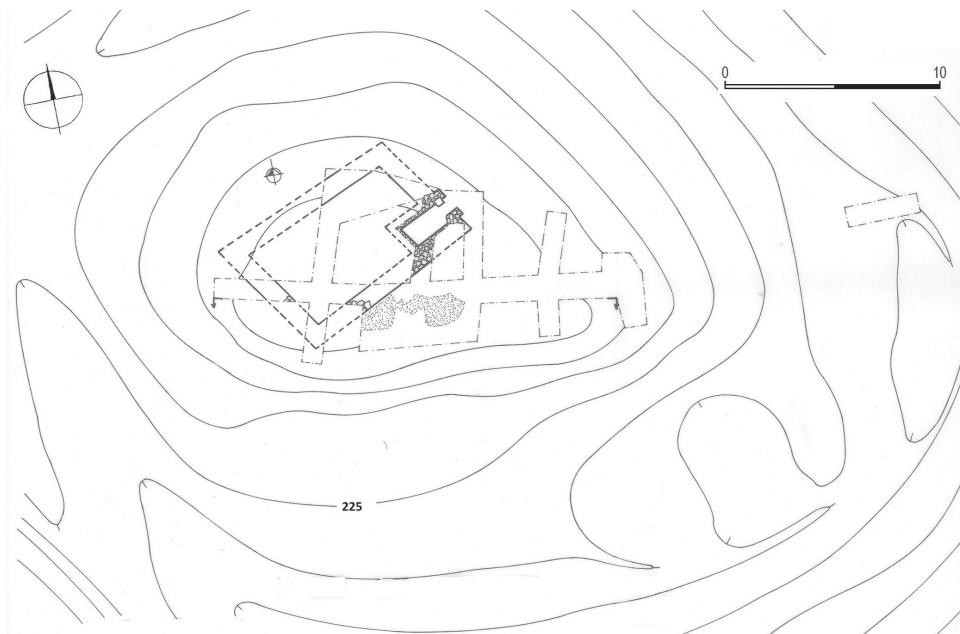
4. kép Mende-Lányvár (Feld 1991)

5. kép Mátrafüred-Benevár (Feld 1994)

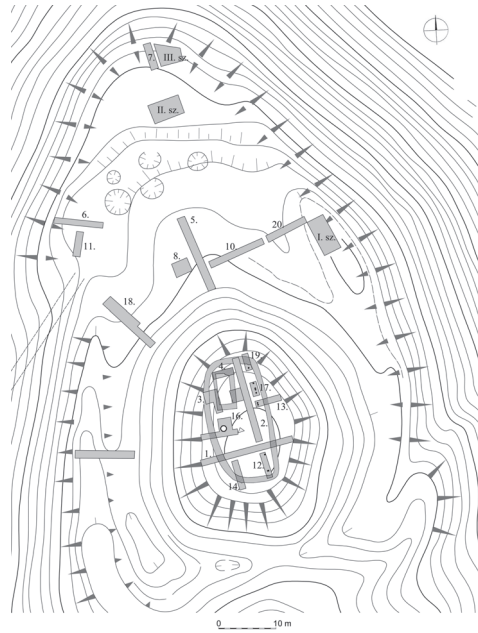
6. kép Tibolddaróc-Kácsi vár (Parádi 1982 nyomán)

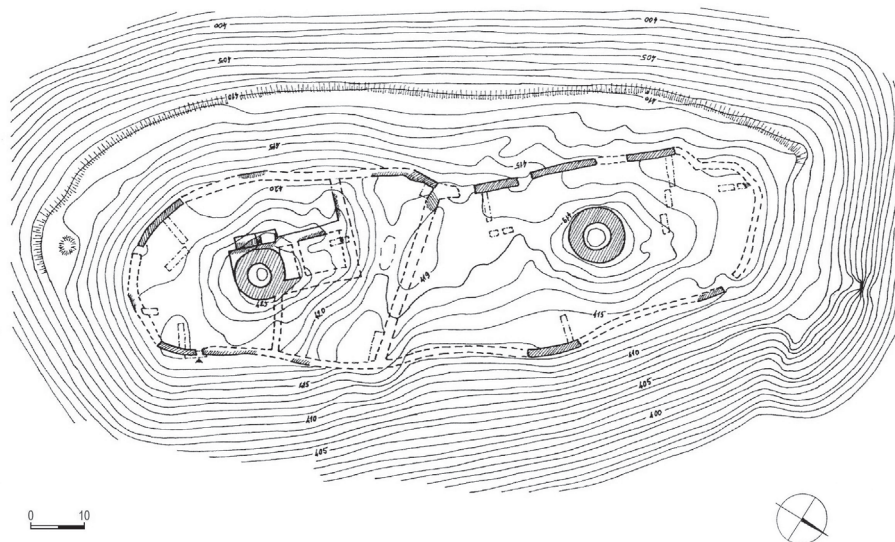
7. kép Mátraszőlős-Kisvár (Simon 1989 nyomán)

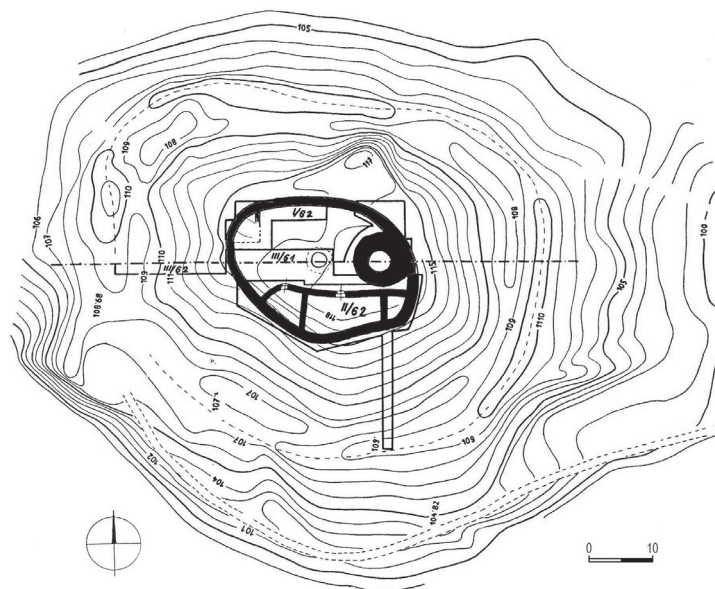
8. kép Salgótarján-Salgó vára (Feld 2005)

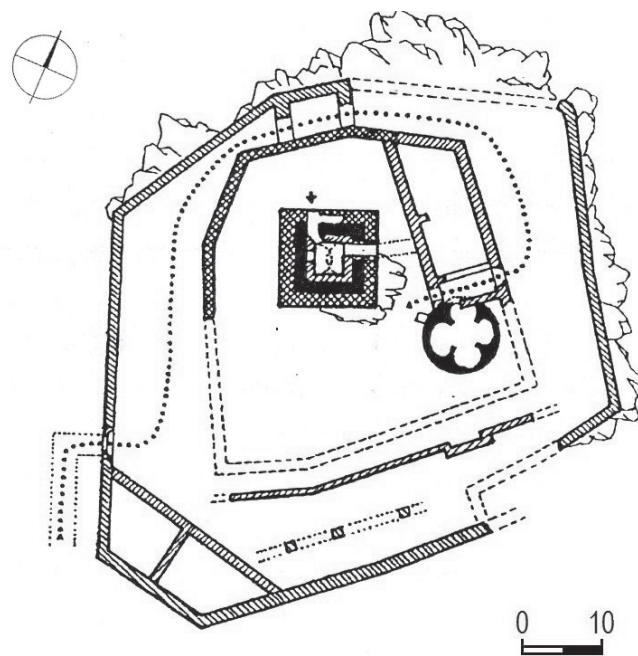
9. kép Felsőnyék-Várhegy (Miklós 2007)

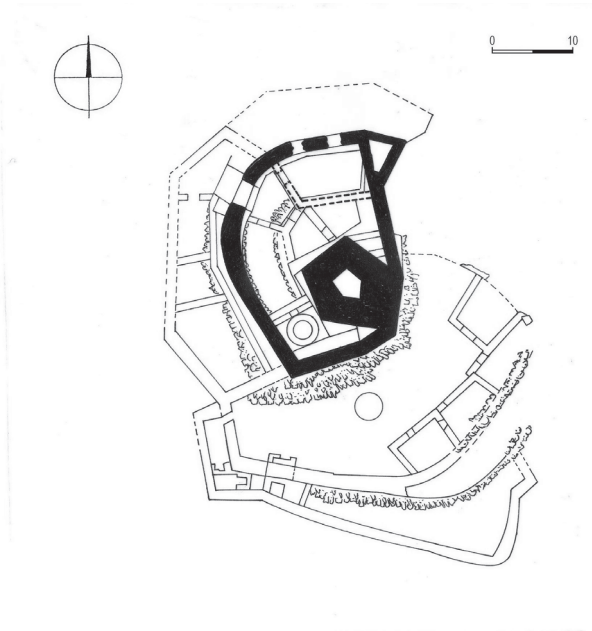
10. kép Komlóska-Solymos (Gál-Mlakár 2007)

11. kép Abos (Polla 1964)

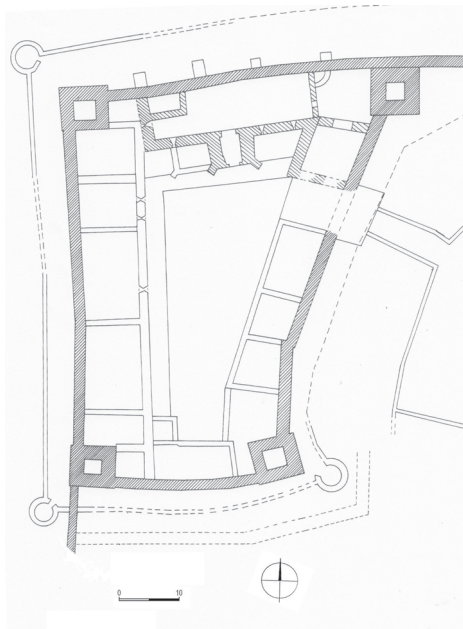
12. kép Trencsén (Bóna 1997)

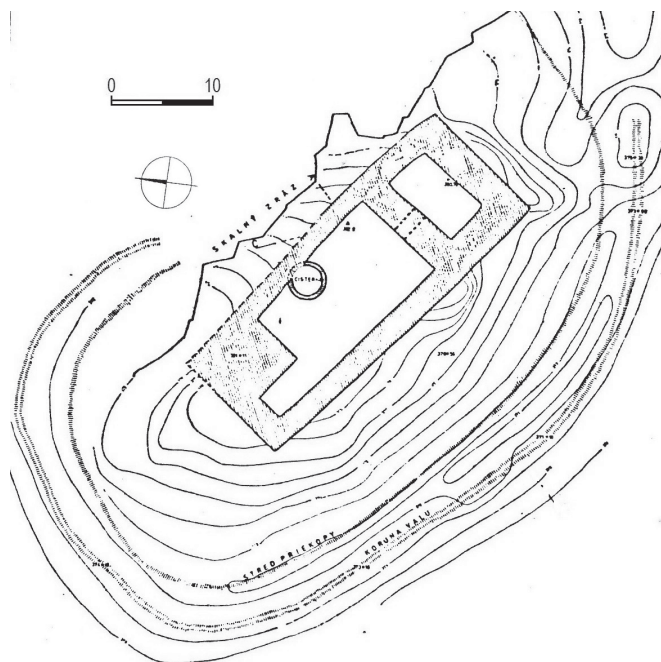
13. kép Hollókő (Feld 2009)

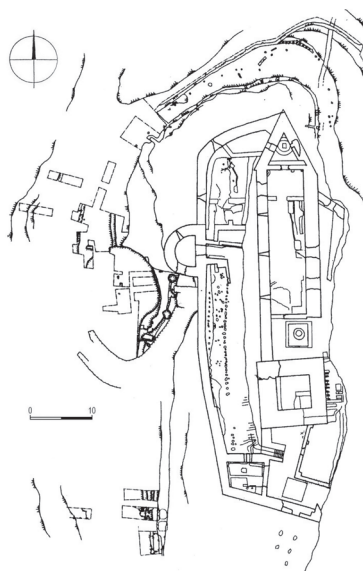
14. kép Kőszeg-Óház (Feld 2007)

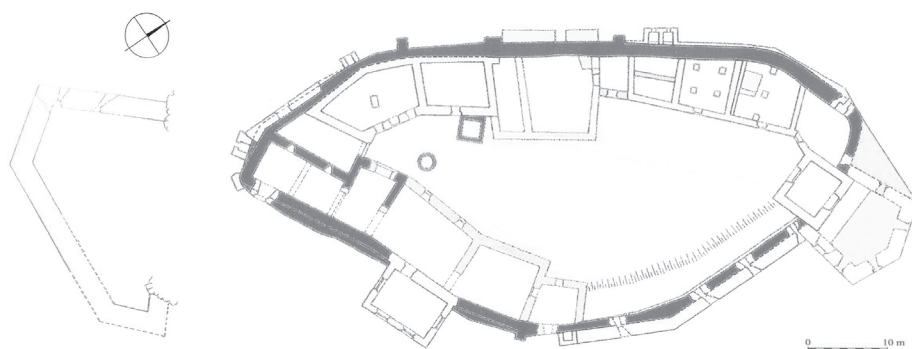
15. kép Kőszeg, városi vár (Feld 1994)

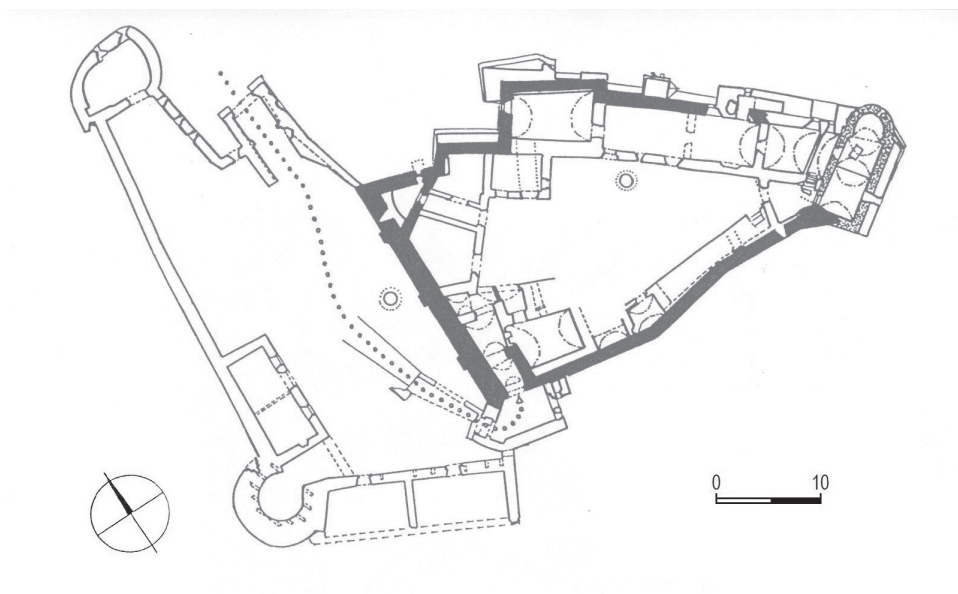
16. kép Meggyes (Slička 1989)

17. kép Boldogkő (Nováki–Sárközy–Feld 2007)

18. kép Füzér (Feld 2010)

19. kép Ugróc (Plaček-Bóna 2007)

THE BEGINNINGS OF THE CONSTRUCTION OF PRIVATE CASTLES IN MEDIEVAL HUNGARY IN THE MIRROR OF THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE II.

by *Feld István*
(Summary)

The first part of this study examined the chronological, functional and terminological problems of those private castles which were constructed in the medieval Kingdom of Hungary between the late 12th and the early 14th centuries. The second part aims at a complex investigation of the components of the castle as a built object, still based on the results of archaeological research, but emphatically from a historical perspective.

As for the defensive structures of fortifications, it has to be emphasised that the existence of ramparts consisting of a wooden structure filled with earth, built on the *interior* side of protective ditches, frequently supposed in the previous scholarship, cannot be sustained in the case these private strongholds; such ramparts were the exclusive feature of the central places created by the ruler. On the other hand, the earth extracted in the course of digging the ditch was regularly used for the construction of a defensive line without an internal structure on the exterior side of the ditch, misleadingly also referred to as a rampart. Yet the interior side of the ditch or the edges of the defended area were sometimes not only protected by a stone castle wall – fortifications protected by a mere ditch were fairly rare – but, as showed by the excavations, also by a palisade, consisting of a row of wooden piles dug in at regular intervals and backed by clay luting. The name applied to this kind of construction is far from unequivocal in the scholarship, however. In this respect it has to be stressed that wood as a material for construction played an important role in the erection of castles

in this period, and its use was not merely a consequence of the limited disponibility of time or material means. A whole series of archaeological observations prove that wooden structures built with a variety of techniques were a common feature among the residential buildings of castles, and wooden towers are also attested by written sources.

Dominant features of the castles erected in this period must have been those central constructions which, built out of various materials, either rectangular or circular in their ground plan, 8 to 10 metres by side or in diameter, must have appeared as massive towers then. Unfortunately, archaeological investigation has so far been limited to the perished objects, while the early parts of structures still existing are as yet hardly known. Consequently, what seems certain is only that their lower storey, used for economic purposes, had no entrance. The question of whether the keep could in case of necessity serve as the residence of its owner or merely assumed protective functions can only be answered if its place within the castle as a whole can be identified. In case – and then we can speak about a keep-castle – no other residential building existed in the castle, one can be sure that these were multi – or polifunctional structures.

Although both written and archaeological evidence attest the possibility that more keeps could stand in one and the same private castle, this, on the basis of our present state of knowledge, could not be a widespread phenomenon, no more so than that of the keepless castle. The existence of gate-towers built as such has not yet been proved, and while the majority of keeps were not suitable for side defence, we do know some exceptions, that is, structures which stood out in relief from the plane of the wall. The residential buildings were constructed on a square or oblong-shaped ground plan, with either one or more chambers, and frequently several storeys. Among the latter our knowledge about the residential level which can supposed to have existed in the storey(s) is limited, and thus the interpretation of the relevant terminology found in the written sources (*domus, camera, stuba*) is extremely difficult; only the term *palatium* can hint at the existence of a great hall (or of a building comprising such a hall). The identification of castle chapels, and thus the interpretation of their existence or absence is also difficult. What seems certain is that the thirteenth-century private castles were to provide their lords the necessary amount of comfort during their stays there.

No system could so far be established with regard to the heights and depths of the known castle walls, and the battlements which once closed the walls rarely survive. Most of the castle gates must have been relatively narrow and low-built holes; the existence of double gates with separate entrances for mounted and unmounted people has not yet been proved, and the widespread use of drawbridges is equally dubious. Little archaeological work has so far been done in the sporadic outer or lower castles, although the early esistence of some wall-straits has been attested. The assessment of all these elements from a military perspective is one of the tasks of future research. Although several baking ovens and cisterns are known from the 13th century, buildings of an explicitly economic profile have hardly been identified. Unmistakeable traces of industrial activity are equally rare, while at some places considerable amounts of grain were uncovered.

A favoured topic of research used to be the analysis of the various types of castle ground plan. The oval or circular plan can no doubt frequently be observed among the known fortifications, but the more regular tetra- or pentagonal plan is also present. This was most often determined by the geographical conditions, however, and thus all speculations about ground plans in terms of either filiation or chronology are unjustified; nevertheless, the analysis of forms as an auxiliary tool of research remains important.

Summarizing now both parts of the present study, it can be stated that the private castles of the period examined – which, as far as we know, cannot be separated from the few strongholds erected by bishops and abbots in the same period in terms of forms, elements and partly functions – are not suitable for a chronologically articulated statistical assessment with regard to the changing patterns of the division of power, which, in view of the well-known political role of medieval castles, would be an understandable expectation on the part of historians. Neither the beginnings of their construction, nor the supposed „castle-building waves” after 1241-42 or in the 1270s can be quantified, and no more can be the equally surmised mass abandonment of the relevant constructions after 1300. Equally open to doubt is the correspondence between castle building and the size of the builder’s landed wealth, as is the real cost of construction of buildings which frequently differed from each other considerably. The necessity of the further close scrutiny of military-strategical questions is worth emphasizing again. No „types of castles” can be rendered to the different layers of landowning society, especially because, according to the testimony of the evidence at hand, even the elite of the period could live in simple „manor-like” constructions. The

separation of these from the „refuge-like” castles built on inaccessible sites, with a permanent garrison but without a constant residential function, along a more exact cluster of criteria, would perhaps be the most urgent task of future research. In any case, the research of castles upon an archaeological foundation but from a historical perspective is bound to provide important information on the social history of the Hungarian Kingdom in the late Árpád era.

Pálosfalvi Tamás

TETTES VAGY ÁLDOZAT? HUNYADI LÁSZLÓ HALÁLA

1.

1457. március 16-án Budán vérpadon fejezte be életét Hunyadi László, a néhai János kormányzó idősebb fia.* E tény talán még a történelem iránt alig vagy egyáltalán nem érdeklődő emberek többsége számára sem számít újdonságnak, mint ahogy az a közkeletű vélekedés sem, hogy a kivégzés tulajdonképpen válasz volt a magyar történelem nem túl nagyszámú politikai leszámolásainak egyikére, Cillei Ulrik gróf megölésére. A gróf néhány hónappal korábban Nándorfehérvár várában vesztette életét, máig, és valószínűleg örökre ismeretlen körülmények között, de bizonyosan Hunyadi László és társai fegyverei által. „Meghalt a cselszövő, nem dül a rút viszály”, énekli a kar Erkel Ferenc közismert operájában, és e sor elég pontosan megragadja nemcsak Cillei Ulrik, de az egész Cillei család megítélését a magyar, sőt, az osztrák történelmi köztudatban is.¹ A folytatás ugyanakkor, miszerint „országunk élni fog, mert László nagy király”, már korántsem tükrözi nemhogy a szélesebb közvélemény, de a szakma közkeletű vélekedését sem. Nemigen akad ugyanis történész, aki V. László tényleges uralkodásának² alig öt esztendejét „sikertörténetnek” ábrázolná, hogy a király és népe(i) egymásra találásáról ne is beszéljünk. Azt általában minden szerző elismeri, hogy az uralkodását megkezdő László igen nagy kihívást jelentő örökséget vett át, de kevesen vannak, akik belelátják a fiatal uralkodóba azon tulajdonságokat, amelyek birtokában, hosszabb élet esetén, képes lett volna megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak.³ Érdemes

* A tanulmány elkészítését az OTKA K. 100749. számú pályázata támogatta. A tanulmányban hivatkozott milánói források feltárása és digitalizálása az OTKA 81430. számú, Domokos György által vezetett kutatása keretében történt. Ehelyütt is köszönöm Domokos Györgynek és Armando Nuzzonak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Nyelv és Irodalom Tanszéke oktatóinak lekötöző és önzetlen segítségüket. Ugyancsak hálával tartozom kollégáimnak, Horváth Richárdnak, Neumann Tibornak és Tringli Istvánnak, rendkívül hasznos észrevételeikért és javaslataikért.

¹ *Johannes Grabmayer*: Das Opfer war der Täter. Das Attentat von Belgrad 1456 – über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 111. (2003) 3–4, 286–287.

² Mint ismeretes, V. Lászlót csecsemőként koronázták Magyarország királyává 1440-ben, de uralkodását csak az után kezdhette meg, hogy egy cseh–magyar–osztrák rendi mozgalom 1452-ben kiszabadította gyámja, III. Frigyes kvázi-fogságából.

³ Jellemző ebben a tekintetben Hóman Bálint megjegyzése: „Egyénisége általában nem sok jóval bízott.” Mi több, Hóman felismerni vélte a királyban, minden bizonnyal éppen Hunyadi László lefejeztetésének okán, a Luxemburgokra szerinte általában jellemző kegyetlenséget. *Hóman Bálint és Szekfű Gyula*: Magyar Történet. II. kötet. Budapest, 1936. 462. V. László negatív megítélése a nép-

megjegyezni ugyanakkor, hogy az V. László uralkodói alkalmatlanságára vonatkozó elképzelések ugyanazon torzító forrásokból táplálkoznak, amelyek a Cillei család minden tagjának elemi gonoszságát és elvtelenségét is beleégették az utókor róluk formált képébe.⁴

Hogy e kép, több más máig virulens történeti toposszal együtt, revízióra szorul, nem vitás, de a probléma bővebb tárgyalására ehelyütt nincs hely. Fontos ugyanakkor szem előtt tartani, mert a minket most közelebbről érdeklő kérdést, Hunyadi László kivégzésének megítélését döntő mértékben meghatározta és meghatározza a mai napig a magyar történetírásban. A mostanáig visszhangzó alaphangot, mint sok más esetben is, gróf Teleki József adta meg nagy művének második kötetében. Az ő értelmezésében Hunyadi László kivégzése mögött is azon erők álltak, akik Hunyadi János üstökösszerű felemelkedése óta a család romlására törtek: a „Hunyadi-ház ellenségei”, egy változó összetételű csoport, melynek állandó eleme, egyben vezetője, 1456 novemberéig Cillei Ulrik, majd „hihetőleg” Garai László nádor. 1457 elején e csoport aktuális tagjai egyenesen formális szövetségre léptek egymással annak érdekében, hogy a Hunyadiakat eltüntessék az útból.⁵ Teleki kései, és tegyük hozzá, a Hunyadiak iránt leplezetlenül elfogult történetírók, mindenekelőtt Thuróczy János⁶ alapján ismerteti, hogyan hangolták a királyt Hunyadi László ellen: még a török elleni hadjáratot is csak színleg tervezték, hogy Hunyadi László gyanakvását ezzel is elaltassák. Az összeesküvők beszélték rá László királyt, hogy Mátyást mindenképpen hozassa túsznak Budára, miközben Garai nádor Hunyadi Lászlót arról győzködte, milyen hasznos közbenjáró lehetne Mátyás a király mellett, amikor ő maga (ti. Hunyadi László) éppen nincs az udvarban. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy Telekinél a király szerepe teljesen passzív: csak sodródik az eseményekkel, és nem kitervelője, csupán bábszerű végrehajtója a tervek.⁷

Nem sokat tett hozzá e képhez néhány évtizeddel később a kor másik alapos ismerője, Fraknoi Vilmos. V. László nála is a „Hunyadiak ellenségeinek” befolyása alá került, akik egykor nehezen viselték Hunyadi János hatalmát, és most elhatározták, hogy e hatalmat fiainak semmiképpen nem engedik át. Ezért

szerűsítő irodalomba is utat talált: a király „rettegésre hajlamos, gyenge és befolyásolható [...]” volt, „császárok családjából való, önálló elhatározásra képtelen, semmi érdemet szerezni nem tudó”. *Dümmertth Dezső: A két Hunyadi. Panoráma, 1985. 130.*

⁴ Gondolok itt a Hunyadiak iránt elfogult krónikások mellett az egyébként V. Lászlóval alapvetően nem ellenséges Piccolomini munkáira. Az ő hozzáállásának változására l. *Marton József: Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében. Irodalomtörténeti Közlemények 110. (2006) 468. és 45. sz. jegyz.*

⁵ „A Hunyadi-ház ellenségei [...] előbbeni mesterkedéseiket megint elkezdették, még pedig annival nagyobb tűzzel, minél inkább kezdé magát a testben és lélekben deli ifjú Hunyadi László a király kegyelmében megfészkelni. A büszke Újlaki Miklós hajdani bajtársa fénye által megsértve, a Cilleiek által megvert Bánfi Pál már most főajtónálló, Buzlai László főpohárnok, Csernin Henrik főlovászmester, Józsa véglesi kapitány, Holczner Konrád osztrák tárnok, és Pukander Farkas szoros szövetségre lépnek, és a gyűlölt Hunyadi-ház kiirtását elvégzik.” *Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. I–V, X–XII. Pest 1852–1857. II. 491. A „Cilleiek által megvert” Bánfi egyébként nem Pál volt, hanem a testvére, István.*

⁶ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. köt. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp. 1985. 277. és köv.*

⁷ *Teleki J.: Hunyadiak kora i. m. 491. és köv.*

elhitették a királlyal, hogy Cillei megölése előre kitervelt merénylet volt, és Hunyadi László a király trónjára tört. A király Fraknóinál is csupán követi az eseményeket: „mindent elhitt, és mindenre ráállott”. Az összeesküvés résztvevői ugyanazok, mint Teleki Józsefnél, ami nem is meglepő, hiszen mindkét történész ugyanannak az 1457. március 21-i királyi oklevélnek a neveit sorolja föl.⁸ Érdekes módon sem Teleki, sem Fraknoi nem akadt fenn azon, mit keres a „Hunyadiak ellenségei” között például a bécsi polgár Konrad Hölzler, V. László osztrák hubmeister-e,⁹ vagy egy másik osztrák, Wolfgang von Ruckendorf kamarás,¹⁰ akiknek semmi okuk nem lehetett engesztelhetetlenül gyűlölni a néhai kormányzót és családját, és pusztán ezért nevüket adni Hunyadi László kivégzéséhez. De nem akadtak fenn Újlaki Miklós személyén sem, aki pedig még néhány hónappal korábban is Hunyadi János szövetségese volt, és korábbi pályafutása alapján bajosan lehetne bármilyen párthoz sorolni.

Teleki és Fraknoi gondolatmenetét foglalta össze röviden Hóman Bálint is, akit érdemes szó szerint idézni: „Ha része is volt az események előidézésében (ti. V. Lászlónak), kétségtelen, hogy mindezek értelmi szerzői Garai László és barátai voltak. A király csak eszköz volt kezükben s Hunyadi László kivégzésével voltaképp a régi Garai-Cillei liga és a Hunyadiak vezetése alatt álló nemzeti párt küzdelmének utolsó fázisa jutott befejezéshez”.¹¹ Elődeivel ellentétben Hóman klasszikus, máig széles körben használt nevével nevezte a Hunyadiak eltüntetésén munkálkodó csoportot, amelyik, tekintve, hogy a Hunyadi-párt volt a „nemzeti”, csak idegen érdekeket szolgálhatott. A „Garai-Cillei liga” a Zsigmond elleni lázadások leverése óta uralta a magyar politikát, és bár az 1430-as években „bomlodozóban volt”, Albert halála után új formában éledt újjá az ifjabb generáció, Cillei Ulrik és Garai László vezetése alatt. Velük, „az idegenekkel erősen szaturált ’udvari’ arisztokráciával” szemben formálódott a „katona-főurak ’nemzeti’ főnemessége”, mások mellett a „színmagyar” Tallóci fivérek és persze Hunyadi János vezetése alatt.¹² Hogy pontosan kik voltak

⁸ *Fraknoi Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526) (A magyar nemzet története. Negyedik kötet). Bp. 1896. 162.*

⁹ Rá I. Wien. Geschichte einer Stadt. Von den Anfängen bis zur Ersten Türkenbelagerung. Böhlau/Wien 2001. Hrsg. Peter Csendes/Ferdinand Oppl. 156. (A vonatkozó rész Peter Csendes munkája).

¹⁰ Telekinél, mint láttuk „Pukander” (Hunyadiak kora i. m. 491.), Fraknóinál „Rukkendár” (Hunyadiak és a Jagellók kora i. m. 162.). Vö. J. F. Böhmér: Regesta Imperii XII. Albrecht II. 1438–1439. Bearb. von Günther Hödl. Wien 1975. No. 47. Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet. H. 12: Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440–1446), bearb. von Thomas Willich. Wien 1999. No. 99. (http://www.regesta-imperii.de/regesten/suche/result/nr/1442-05-09_1_0_13_12_0_99_99.html. Letöltés: 2015. jan. 07.) Wolfgang von Ruckendorf Ulrich von Eyczing párthíve, az V. László kiszabadításáért szerveződő osztrák rendi mozgalom egyik állandó tagja. Személyére és rokonaira (akik között megtaláljuk a későbbi főúri Roggendorf család őst) l. *Karl Gutkas: Der Mailberger Bund von 1451. Studien zum Verhältnis von Landesfürst und Ständen um die Mitte des 15. Jahrhunderts.* In Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 74. (1966) 62., 66., 72., 88., és különösen 366. és 45. jegyzet.

¹¹ *Hóman B. – Szekefű Gy.: Magyar Történet i. m. 462.*

¹² Uo. 359., 413.

Garai barátai, és honnan tudjuk, hogy azok voltak, nem derül ki; ezen a kérdésen Hóman a rá jellemző elegáns nagyvonalúsággal siklott át.¹³

Hogy a korabeli magyar politikáról alkotott kép milyen keveset változott a Magyar Történet köteteinek megjelenése óta, jól mutatja Fügedi Erik 1986-ban publikált könyvének következő passzusa: „Cillei halála után Garai vette át a párt vezetését, s hogy széthullásról nem lehetett szó, azt a legmeggyőzőbben a következő tavaszon végrehajtott bosszú, Hunyadi László kivégzése bizonyítja”.¹⁴ A párt, amelynek irányítása kényszerű módon Garai kezébe került, lényegét tekintve azonos az 1401-ben, „sőt részben korábban” alakult Garai-Cillei ligával,¹⁵ de az, hogy milyen célok tartották egyben tagjait több mint fél évszázadon keresztül, mire a Hunyadiak iránti gyűlöletük világos célt rajzolt a horizontra, ugyanúgy nem derül ki Fügedi szövegéből, mint ahogy Hómanéból sem. Tegyük hozzá, Fügedinél (egyébként nyilván Hóman nyomán) a Garai-Cillei liga oszlopai közé tartoznak a Kőrógyiak is, jóllehet Kőrógyi János azon kevés báró egyike volt, akik személyesen vettek részt Hunyadi oldalán Nándorfehérvár védelmében. A lényeg mindazonáltal az, hogy Hunyadi László halála itt is, mint korábban, egy ellenséges párt bosszúja, a király asszisztenciája mellett. Tulajdonképpen hasonló álláspontot foglalt el Kubinyi András is, aki mindenképp a liga említése nélkül ugyan, de mégis elfogadta, hogy Hunyadi László egy Garai nádor által koordinált főúri bosszúnak esett áldozatul.¹⁶

Jóformán az egyetlen történész, aki megpróbált szembemenni a ligák uralta politikai narratívával, Engel Pál volt, bár radikálisan ő sem szakított a hagyományos terminológiával. Engel már a hatvanas években cáfolta Hóman sosem létezett rokon kapcsolatokra épített politikai szövetségeit, de továbbra is használt olyan kifejezéseket, mint „megátalkodott Garai-párti” (ti. alsólendvai Bánfi Pál), vagy „Hunyadi-párti” (ti. Rozgonyi Sebestyén), ami egyrészt feltételezi, hogy léteztek ilyen pártok, másrészt azt is, hogy a nevezett személyek huzamosan kötődtek azokhoz.¹⁷ Ő mindazonáltal szakított a „monolit pártok” évtizedes harcával, és megpróbált értelmes célokat rendelni a változó pártalakulásokhoz. Az 1453 szeptemberében mások mellett Garai László és Újlaki Miklós részvételével kötött liga alapvető céljának például már „a királyi udvar magyarországi befolyásának helyreállítását” tekintette, amely persze szükségszerűen Hunyadi János ellen is irányult; a fordulat, bár árnyalatnyinak tűnik, nagyon fontos, hiszen a korábbi szerzőkkel ellentétben a szövetség pozitív oldalára

¹³ Hóman „nagyvonalúságára” l. *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. I–II. In: uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. 20–22.

¹⁴ *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986. 365–366.

¹⁵ Uo. 364.

¹⁶ *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. 22. („Végül az urak — a királlyal egyetértve, aki féltette hatalmát az új főkapitánytól — csapdát állítottak a Hunyadi testvéreknek.”) és 23. („Garaiék látszólag jól szervezték meg a Hunyadiak elleni akciót”)

¹⁷ *Engel P.*: Világi nagybirtok i. m. 22. Érdemes ebből a szempontból megjegyezni, hogy Ország Mihály udvarmester, akit Engel a néhai kormányzó odaadó hívének titulál, éppenséggel a király kíséretében érkezett Nándorfehérvárra, mint arról alább még szó lesz.

helyezte a hangsúlyt, és többé nem a Hunyadiak önmagában értelmetlen eltűntetésére.¹⁸

Ami Hunyadi László kivégzését illeti, Engel itt is finomított az örökölt képen. Bár ő sem szakított a bosszú motívumával, annak kitervelését és végrehajtását már nem valamiféle Hunyadi-ellenes pártnak, hanem egy pártokon felül álló csoportosulásnak tulajdonította, amely végső soron az egész politikai elit képviselőit jelentette. Szerinte Cillei megölése „mindenkit elidegenített tőle (ti. Hunyadi Lászlótól), kivéve legelszántabb híveit, és a néhai hadvezérnek nemcsak ellenfelei, mint Garai, hanem a barátai, mint Újlaki, sőt odaadó hívei is, mint Ország, mind egyetértettek abban, hogy a fiát meg kell fékezni. Az álnokságra álnoksággal feleltek, és a kiválóan színlelő királlyal sikerült is az ellenfeleket biztonságba ringattatniuk.”¹⁹

A jelen tanulmány célja, hogy az elérhető források alapján, az örökölt sé máktól lehetőleg függetlenül vizsgálja meg azon eseményeket, amelyek Hunyadi László kivégzésében csúcsozodtak ki. A források, sajnos, nem kápráztatnak el bőséggükkel, jóllehet magáról a kivégzésről meglehetősen sok és sokféle feljegyzés maradt fenn. A remélt függetlenség jegyében megpróbáltam szakítani azzal a megközelítéssel, amely minden szereplőt valamiféle pártalakulás keretei közé kíván szorítani, és különösen óvakodtam attól, hogy bármelyik politikai tényezőt, legyen az személy, liga vagy éppenséggel a királyi udvar, eleve valamilyen hagyományos címkével (pl. nemzeti vs udvari/idegen) lássak el, mert meggyőződésem, hogy ez a gyakorlat minden pragmatikusabb megközelítés legfőbb akadályja. Az események fonalát célszerűnek látszott 1455/1456 fordulóján felvenni, alkalmasint némi kitéréssel a korábbi állapotokra, amennyiben azok ismerete szükségesnek tűnt a későbbi fordulatok megértése érdekében.

2.

1456. januárjában, mintegy két évvel és három hónappal azután, hogy utoljára elhagyta, V. László ismét a Magyar Királyságba készült. Dacára annak, hogy időközben cseh királlyá is megkoronázták,²⁰ valamint morva és sziléziai alattvalóitól is hűségesküt vett ki, az ifjú uralkodó helyzete nem sokkal volt kedvezőbb, mint amikor kiszabadult gyámja, III. Frigyes császár fogságából. Utóbbihoz fűződő viszonya kifejezetten ellenségesnek volt mondható, aminek hátterében két dolog húzódott meg. Egyrészt Frigyes olyan várakat tartott elfoglalva Magyarországon és Ausztriában is, amelyek jog szerint Lászlót illették mint magyar királyt és osztrák herceget, a császár mégis csak súlyos váltságdíj ellenében lett volna hajlandó visszaadni azokat. Eljárása, különösen annak fényében, hogy az ifjú László kiadására is fegyverrel kellett kényszeríteni, táplálta a gyanút, hogy a Habsburg család rangidős tagjaként célja nem más, mint az osztrák hercegség feletti hatalom megszerzése. Másrészt Frigvest dühítette Cillei Ulrik korlátlan befolyása a király udvarában, mivel a „stájer” grófban vetély-

¹⁸ Engel Pál: Szent István birodalma. Bp. 2001. 248.

¹⁹ Uo.

²⁰ 1453. október 28-án.

társat látott, akinek hatalmi, „államalapítói” ambícióit, önmagára nézve fenyegetőnek ítélvén azokat, igyekezett, akár fegyverrel is, elgáncsolni.²¹

Nem volt jobb a király helyzete a vallási meghasonlástól is sújtott Csehországban és csatolt tartományaiban sem. 1453 májusában, még koronázása előtt, azt a Podjebrád Györgyöt nevezte ki Csehország kormányzójának, akit korábban a cseh rendek választottak meg ugyane tisztségre. Míg a rendi választás két évre szólt, László kinevezése hat esztendőre, vagyis az uralkodó lemondott a hatalom gyakorlásáról, aminek világos jele, hogy Podjebrád nevezhette ki az országos méltóságokat, és rendelkezhetett a királyi jövedelmekkel.²² A helyzet látszólag éppen a fordítottja volt tehát a magyarországinak, ahol V. László de facto uralkodásának megkezdésével párhuzamosan megszűnt az addigi kormányzó, Hunyadi János tisztsége. Valójában azonban a különbség látszólagos, hiszen amint Csehországban Podjebrád kormányzói címmel,²³ úgy Hunyadi Magyarországon mint főkapitány és a királyi jövedelmek kezelője kormányzott tovább a király képviselőjében. A királyi hatalom két aspektusa gyakorlatilag elvált egymástól: míg László mindkét országban háborítatlanul élt a királyi kegynyilvánítás jogával, Podjebrád és Hunyadi, a királyi jövedelmek birtokában, a király nevében, de tőle függetlenül felügyelték azt, amit kormányzatnak szokás nevezni, főképpen a kül- és katonai politikát.²⁴

²¹ *Franz Palacký*: Geschichte von Böhmen. Vierter Band: Das Zeitalter Georgs von Poděbrad. Prag 1857. 387–88. *Max Vancsa*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. II. Stuttgart-Gotha 1927. 318. *Peter Štih*: The Counts of Cilli, the Issue of their Princely Authority and the Land of Cilli. In: Idem: The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History. Leiden-Boston 2010. 361. és köv. a Cilleiek birodalmi grófi rangemeléséről és a nyomában a Habsburgokkal kialakult, háborúig fajuló ellentétéről.

²² *Frederick G. Heymann*: George of Bohemia. King of Heretics. Princeton 1965. 89. Az oklevél: Archiv Český čili staré písemné památky České i Moravské, sebrané z archivů domáćích i cizích. Red. Josef Kalousek. Díl XV, 212–213.

²³ *Ivan Hlaváček*: Bemerkungen zur Problematik der Zentralmacht und –verwaltung und deren Ausübung im böhmischen Staat der hussitischen Zeit. In: Das spätmittelalterliche Königtum in europäischen Vergleich. Herausgegeben von Reinhard Schneider. Sigmaringen 1987. 493.: „Die vier Jahre von Ladislaus’ eher fiktiver Regierung (1454–1458 (!) sind dann eher als Vorgeschichte der Regierung Georgs von Podiebrad zu betrachten, der ab 1452 Landesgubernator war und alle Gewalt in seinen Händen konzentrierte.”

²⁴ A megkülönböztetésre („matters of grace/matters of state”, l. *John Watts*: Henry VI and the Politics of Kingship. Cambridge 1996. 127–135. Természetesen, amint VI. Henrik nevében Angliában, úgy V. László nevében is szép számmal keltek kormányzati jellegű oklevelek, de hogy ezek mennyiben tükrözték a király akaratát, ugyanolyan kérdéses. A téma mindenképpen további vizsgálatot igényel. Hunyadi „kormányzatának” frappáns, példákkal alátámasztott jellemzését l. *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958. 146–147. A helyzet kísértetiesen hasonló volt Csehországban is, azzal az eltéréssel, hogy ott Podjebrád mint kormányzó az uralkodó személyes jelenléte mellett élt teljhatalmával. 1454 augusztusában például V. László Prágából mozgósítást rendelt Frigyes szász herceg ellen, de az Eger városának küldött parancs kancelláriai jegyzete („Ad mandatum domini regis domino Georgio gubernatore referente”) sejteti, hogy a cseh kormányzó állt az akció mögött. Így gondolta ezt maga Frigyes herceg is, aki a császárnak írott levelében utal rá, hogy a háború nem V. László akaratából indult („Kriege unde inczüge [...] gescheen nicht dorch des irluchten fürsten herren Laslaw konigis [...] czuschobe unde verhengnisse”). *Adolph Bachmann*: Urkunden und Aktenstücke zur österreichischen Geschichte in Zeitalter Kaiser Friedrichs III. und König Georgs von Böhmen (1440–1471). Wien 1879. 149., 151., 155. 1456. március: *František Palacký*: Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georgs von Podiebrad. FRA 2/20. 1860. 98. Vö. *Heymann, F. G.*: George of Bohemia 124–125., 131.

A király helyzetében rejlő, feloldhatatlannak tűnő paradoxon abban állt, hogy sem Magyarországon, sem a cseh korona országaiban, sem Ausztriában nem tudott olyan hatalmi bázist kiépíteni, ahonnan a siker reményében próbálkozhatott volna helyzetének megszilárdításával a többi országában. Az osztrák hercegség eleve nem biztosított annyi erőforrást, hogy azokra támaszkodva erőből próbálja megtörni akár Podjebrád, akár Hunyadi befolyását,²⁵ és ez magyarázza, hogy kénytelen volt Cillei Ulrik védőszárnyai alá húzódni, aki, bár nem önzetlenül, de képes volt előteremteni a király számára nélkülözhetetlen anyagi és katonai erőt.²⁶ A gróf támogatása ugyanakkor nehezítette is a király helyzetét, mert a rendek Ausztriában is, Magyarországon is összezártak a hatalmi ambícióit kevésbé leplező, a király feletti befolyást monopolizálni kívánó Cilleivel szemben.²⁷ Cilleiéhez némileg hasonló szerepet játszott Magyarországon Jan Jiskra, aki ugyancsak főkapitányi címmel felruházva V. László születése óta védte a király pozícióját Északkelet-Magyarországon. Ugyan az uralkodó hosszútávú érdekei azt kívánták volna, hogy végre felszámolják Jiskra királyi jövedelmek saját kezelésén alapuló, és ugyancsak önálló politikát lehetővé tevő tartományát,²⁸ V. Lászlónak Hunyadival szemben szüksége volt a morva kapitány támogatására, és ennek megfelelően beletörődött a fennálló helyzetbe. Ezzel viszont tovább is nehezítette a saját dolgát, hiszen csekély joggal követelhetette Hunyaditól azt, amit Jiskra kezén meghagyott.

Mindez nem jelenti azt, hogy az uralkodó ne tett volna kísérletet mozgásterének tágítására. 1454 kora tavaszán, mint azt Mályusz Elemér meggyőzően bizonyította, Vitéz János magyar titkos kancellár előterjesztésére próbálta rászorítani Hunyadi Jánost a királyi jövedelmek átadására.²⁹ A javaslatok lényegi része azt célozta, hogy a befolyó jövedelmekből eszközlendő kifizetések a király tudtával, helyesebben a nála lévő pecséten, vagyis a Vitéz kezelésében lévő titkospecséten keresztül történjenek, és a király minden jelentősebb ügyről értesüljön.³⁰ Az előterjesztés egyértelműen arra az országgyűlésre reflektált, ame-

²⁵ Gutkas, K.: Mailberger Bund i. m. 70.

²⁶ 1456-ban Cillei finanszírozta a király magyarországi útját, l. alább a 75. jegyzetet.

²⁷ Erre jó példa egyrészt Cillei eltávolítása a király környezetéből 1453 szeptemberében a korneuburgi osztrák gyűlésen (vö. Vancsa, M: Geschichte Österreichs i. m. 319–320.), másrészt az V. László tervezett Magyarországra jövetelét megelőző, 1455. júniusi győri tárgyalások, amelyek minden jel szerint éppen azért nem vezettek eredményre, mert a király nevében Cillei Ulrik vezette azokat. Vö. Bachmann, A.: Urkunden und Aktenstücke i. m. 177., ill. a magyar rendek szövetséglevelé: Pettkó Béla: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. Történelmi Tár 2. sorozat 2. (1901) 178–180., továbbá Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 48280.

²⁸ Vö. Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 9.

²⁹ Uo. 52–54.

³⁰ Ernest Birk: Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungern und ihres Sohnes König Ladislaus. 1440–1457. Quellen und Forschungen zur Vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Wien 1849. 245.: „Vult autem maiestas sua ut indiscrete et inutiliter non dissipentur proventus sui nec distribuantur quibuscumque preter voluntatem suam sed si qui sallariandi ex necessitate sunt decernatur eis sallarium quod de jure debet, cuius quantitas significetur maiestati sue ut quemadmodum dignum viderit approbet per literas suas sub sigillo secum presente emanandas. Nam per alia sigilla sua in absencia sua de proventibus suis aut aliis maioribus rebus que potestatem suam concernunt nichil vult disponi nec disposita rata habere, vult enim ut ponderabilia negocia referantur ad maiestatem suam.”

lyet az év elején Hunyadi János tartott a király nevében, határozatait pedig a király nevében, a személyes jelenlét pecsétje alatt küldte meg a megyéknek.³¹ Jóllehet a királyi előterjesztés abban az időszakban született, amikor Cillei Ulriknak nem állt módjában befolyást gyakorolni az uralkodóra, s így bajosan lehetett volna arra hivatkozni, hogy a király képében a gróf akarja Hunyadi kezéből kiragadni a királyi jövedelmeket, a főkapitánynak aligha okozott gondot a királyi propozíciók visszautasításának elérése.

Az elkövetkező másfél év folyamán V. László a jelek szerint nem tett újabb kísérletet arra, hogy a magyarországi helyzeten alapjaiban változtasson, bár apró jelek azért utalnak arra, hogy nem törődött bele teljesen a királyi jövedelmek tőle független igazgatásába.³² Csehországi, majd rövid sziléziai és morvaországi tartózkodása idején Podjebrád György „gondoskodását” élvezte,³³ 1455 tavaszán pedig, miután visszatért Bécsbe, rövidesen ismét Cillei Ulrik védősármányai alá húzódott. Nagyon mást nem is tehetett, ezzel viszont a kezdeményezés ismét Cillei kezébe került. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a gróf, okulván másfél évvel korábbi bukásából, óvakodott attól, hogy a király fölötti befolyásával megint túl sok ellenséget szerezzen magának. Ellenkezőleg: megpróbált közvetíteni egyfelől V. László és a császár,³⁴ másfelől ugyancsak a király és Hunyadi között, és beavatkozása a magyar ügyekbe meg sem közelítette azt a szintet, amelyet 1453 januárja és szeptembere között elért.³⁵ Szó sincs persze arról, hogy ebben valamiféle önzetlenség vezette volna, sokkal inkább arról, hogy nem akart egyszerre túl sokat kockáztatni. Mindenesetre annak a magyar történetírásban meggyökeresedett nézetnek, amely szerint feltett szándéka lett volna Hunyadi magyarországi befolyásának erőszakos felszámolása, sőt a főkapitány megölése, nincs nyoma a kortárs forrásokban.³⁶

³¹ *Mályusz E.*: Magyar rendi állam i. m. 147.

³² Erről tanúskodik egyebek mellett az 1455 márciusában a budai várnagyoknak küldött parancsa. Utóbbiak, egyébként Hunyadi familiárisai, pozsonyi polgárok javait foglalták le harmincadfizetés címén (pro quingentis florenis auri, quos vos de tricesimis nostris habere velletis), holott a király úgy rendelkezett, hogy a harmincadokat csak az udvar költségeire lehet fordítani (proventus huiusmodi tricesimarum nostrarum anni presentis ad nulla aliqua negocia nisi dumtaxat curie nostre reservaverimus), a várnagyok ellátásáról pedig más forrásból kíván gondoskodni (aliunde enim ad sustentandum vos providere poterimus). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 240326.

³³ A sziléziai utazásra l. *Palacký, F.*: Geschichte von Böhmen i. m. 376–379.; *Heymann, F. G.*: George of Bohemia i. m. 122–123.

³⁴ *Bachmann, A.*: Urkunden und Aktenstücke i. m. 170. (Cillei a királyi delegáció vezetője Badenben)

³⁵ Erre abból következtek, hogy 1455 második felében és 1456 folyamán a királyi oklevelek kancelláriai jegyzetei nem tanúskodnak Cillei olyanfajta, szinte korlátlan befolyásáról, amilyen 1453 szeptembere előtt jól kimutatható. Vö. *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 432. és 10. jegyzet. A gróf döntéshozatalban játszott növekvő szerepét mutató relációs jegyzetek csak 1456 szeptemberétől, vagyis Hunyadi halála után kezdenek ismét gyarapodni (DL 15102.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bearbeitet von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. I–VII. Hermannstadt–Köln–Wien–București 1892–1991. (A továbbiakban: UGDS) V. 545.; DF 254661.). Annyiban persze csatlóka az összehasonlítás, hogy 1455 és 1456 folyamán már nem volt olyan „tülekedés” a királyi oklevelekért, mint 1453-ban, amikor V. László először érkezett Magyarországra.

³⁶ En legalábbis nem adok hitelt Aeneas Sylvius, Fraknói szerint is (Hunyadiak és a Jagellók kora i. m. 145. o. 3. jegyzet) „sok részlettel kiszinezve” előadott történetének (vö. Eneáse Sylvia

A király tervezett magyarországi utazásának célja egyértelműen a királyi jövedelmek visszaszerzése volt.³⁷ V. László még indulása előtt, Bécsből országgyűlést hirdetett január elejére Pestre, ezt azonban később kénytelen volt elhagyni „bizonyos közbejövő akadályok miatt” (*intercedentibus quibusdam impedimentis*).³⁸ Az akadályokat kétségtelenül III. Frigyes támasztotta, akivel továbbra sem jött létre megegyezés, és László ilyen körülmények között érthetően vonakodott elhagyni Ausztriát.³⁹ A király eredeti terve az volt, hogy Pozsony és Győrön keresztül Esztergomba megy, hogy ott tisztába jöhessen „a bárók szándékával”.⁴⁰ Bárók alatt itt Hunyadi és közvetlen környezetét kell értenünk, hiszen a király feltett célja, a királyi jövedelmek saját kézbe vétele, az ő együttműködése nélkül nem volt lehetséges. V. László január 24-én vagy röviddel előtte ért Pozsonyba,⁴¹ Cillei Ulrik kíséretében,⁴² egy héttel később már

Kronika česká [Aeneae Sylvii Chronicon Bohemiae]. Fontes Rerum Bohemicarum tom. VII. ed. Josef Emler, Praha s.a. 231–233.), mely ellentmond az események logikájának és részben az egykorú forrásoknak is. Aeneas-nál Cillei Ulrik célja kezdettől Hunyadi eltüntetése, ami nem is meglepő, hiszen a helyére tör (locum eius optabat): ő beszéli tele a király fejét azzal, hogy Hunyadi Magyarország valódi uralkodója, minden hatalom az övé, és most már a korona után is törekszik, ha kell, a törökök segítségével. Amint a király Magyarországra megy, Hunyadi erővel vagy méreggel elpusztítja őt. Hogy a bűnt megelőzzék, és értelmi szerzője ellen fordíthassák (praeveniendum facinus et in autorem vertendum scelus), a gróf javasolja Lászlónak, hogy csalják Hunyadi Bécsbe azzal, hogy a király csak ezzel a feltétellel megy Magyarországra, majd ott fogják el vagy öljék meg. Ezután leírja, hogyan akarta Cillei a vonakodó Hunyadi előbb Köpcsényben megölni, majd miután ez a terv kudarcba fulladt, újabb tervet kieszelve furfangos módon ismét Bécsbe csalni. Áruklódó jel, hogy Aeneas elbeszéléséből nyomtalanul eltűnik az a személy, akiről tudjuk, hogy Cilleivel együtt tárgyalta Hunyadival, nevezetesen Podjebrád György cseh kormányzó. Nyilván nem azért, mert Aeneas nem emlékezett rá, hanem azért, mert már nem illett a koncepciójába. Mi több, kortárs információ szerint a tárgyalásokat a császár, az „osztrákok” és a magyarok között éppen Podjebrád kezdeményezte (Zwischen unserm gnedigsten herrn dem keyser, den Osterrichern und den Hungern hat sich der Girsick teydinge undirfangen – *Bachman, A.*: Urkunden und Aktenstücke i. m. 167.), majd Cilleivel együtt indult Hunyadi elé, hogy őt is Bécsbe hívják. Erre azonban ismeretlen okból nem került sor, hanem Hunyadi visszatért Magyarországra, a gróf és a kormányzó pedig Bécsbe. Fraknoi ezt a tárgyalást azonosítja a köpcsényi találkozóval, és március végére helyezi, éppen a szász herceg követének idézett beszámolója alapján. Csakhogy magának Cilleinek egy Köpcsényben kelt leveléből tudjuk, hogy Hunyadi még április 27-én sem ért a városba (der Hunyad Januss mit uns noch nicht zusambkommen ist, sunder allererst hewt zw Altemburg sein wirdet – DF 289343.), így a gróf március végén ott aligha tudta volna megölni a főkapitányt, hacsak föl nem tételezzük, hogy április végén Hunyadi másodszor is késznek mutatkozott belesétálni ugyanabba a csapdába. A humanista történetíró véleményének átalakulását itt nincs lehetőségünk elemezni, de fontos hangsúlyozni, hogy mint minden egyéb, amit Aeneas Ulrik gróf utód és emlékezet nélküli halála (1456. november) után írt, a Historia Bohemica is csak nagyfokú óvatossággal használható fel azon események értelmezése során, amelyekben a Cillei család is érintett volt. Elekes Lajos az itt elbeszélte eseményeket, hitelességüket nem megkérdőjelezve, 1453-ra teszi, mégpedig Bonfini követve, majd önmagát cáfova hozzáfűzi, hogy Hunyadi ekkor éppeséggel az ország keleti részein tartózkodott. *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp. 1952. 414–416. o., és 415. o. 20. jegyzet.

³⁷ *Palacký, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 95.: „em wollen lassen fulgen alle seine rente, die eynem konige von rechts wegen folgen sollen” etc.

³⁸ DL 55587., DL 55588.

³⁹ L. DF 242531.

⁴⁰ „ibi vult de [...] intencione baronum experiri” – DF 213553.

⁴¹ DF 263844.

⁴² *Pettkó B.*: Kapisztrán levelezése i. m. 189.

Győrben volt,⁴³ február elején pedig megérkezett Budára.⁴⁴ A hírek szerint mintegy háromezer fős sereg kísérte.⁴⁵ A királlyal együtt érkezett Barius Miklós választott pécsi püspök és Hangácsi Albert pécsi prépost, és minden bizonnyal Garai László nádor is.⁴⁶ Ugyancsak az uralkodói kíséret tagja volt a három Frangepán testvér, Márton, Zsigmond és Duim, valamint egyik unokaöccsük.⁴⁷ Februárban és március elején Budán találjuk Szécsi Dénes esztergomi érseket,⁴⁸ Ország Mihály ajtónállómestert,⁴⁹ a kalocsai érseket,⁵⁰ az egri és a boszniai püspököt,⁵¹ Pálóci László országbíró pedig egyenesen elébe sietett a királynak.⁵² Természetesen Cillei is a király mellett maradt.⁵³

Az udvar terveivel Hunyadi is tisztában volt, ennek ellenére valamikor március elején megjelent Budán.⁵⁴ Úgy látszik, némi vonakodás után, mert Újlaki Miklóst és Cudar Simont kellett érte küldeni,⁵⁵ és mivel még február végén, az országgyűlés kitűzött napján sem volt nyoma, a király környezetében tartózkodó bárók úgy döntöttek, hogy akár eljön, akár nem, döntést fognak hozni a király ügyeiben.⁵⁶ A döntést az is sürgette, hogy közelgett március 3-a, az a nap, amelyen össze kellett volna gyűlniük a magyar, cseh és osztrák országnagyoknak Trencsénben.⁵⁷ A gyűlésnek alighanem a tervezett oszmánellenes hadjáratl kellett volna foglalkoznia, de végül, szinte biztosan Hunyadi távolmaradása miatt, nem került rá sor. Bizonyos jelek ugyanakkor arra utalnak, hogy Budán határozatot hoztak az elfoglalt királyi birtokok visszavételéről,⁵⁸ és talán éppen ez a momentum bírta rá Hunyadit, hogy mégis megjelenjen a fővárosban.⁵⁹

⁴³ DL 107774.

⁴⁴ L. feljebb a 38. jegyzetben idézett országgyűlési meghívókat.

⁴⁵ DF 213555.

⁴⁶ DL 107774: adomány Győrben Barius Miklós és Hangácsi Albert javára, a nádor pecsétjét is rányomják. Vö. alább a 48. jegyzetet is.

⁴⁷ L. alább a 61. jegyzetet.

⁴⁸ Melchioris Goldasti Heiminsfeldii Commentarii de regni Bohemiae incorporatarumque provinciarum iuribus ac privilegiis. Tom. I. Francofurti 1719. Appendix documentorum no. LXXXI (163–164. o.): „assistentibus nobis reverendissimo archiepiscopo Strigoniensi, comite palatino” etc.; DF 227217.

⁴⁹ DF 240350.

⁵⁰ DL 71989.

⁵¹ Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. írta és összeállította Iványi Béla. Szeged 1931. 171.; DL 84933.

⁵² DF 213555.

⁵³ DL 71989., DF 255750.

⁵⁴ 1456. január 19-én Temesváron tartózkodik, és, igen jellemző módon, a király személyében (in persona domini nostri regis) intézkedik egy vám ügyében. DL 93264. Február 7-én és 8-án Lippán van. *Pettkó B.*: Kapisztrán levelezése i. m. 191–192.

⁵⁵ „auch hert man nicht ab der gubernator kumen wil ader nicht, wenn der Niclas weida und Schuder Simon noch ymb geczogen sind” – DF 242535. Vö. DF 213566.

⁵⁶ „so wirt man yo unsers herren genad sachen vornehmen und handeln” – DF 213566.

⁵⁷ *Palacký, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 96–97. (1456. feb. 24): „[...] eyn gemeyner herrentag nu uff Mittefasten von Hungern, Behemen und Deutzschen zu Trentschin sulle gehalten werden”

⁵⁸ DL 15035: A király olyan birtokokat adományoz, amelyek Szilágyi Mihály kezén vannak *occupative*.

⁵⁹ DL 55590 (Szeged, 1456. márc. 13.): „dominus comes Bystriciensis unacum dominis prelatibus et baronibus Budam erga regem ascendet”, amiből természetesen nem következik, hogy ezen a napon indult volna.

Megérkezése után a volt kormányzó ünnepélyesen átadta a budai vár kulcsait (*le chiave dele forteze*) a királynak, amelyeket László továbbadott Cilleinek, aki lengyel, cseh és német zsoldosokkal akarta biztosítani a várat. Hunyadi ezen felháborodva azonnal elhagyta a fővárost, és Várad irányában távozott. Úgy tűnik azonban, nemcsak ő érezte sértve magát, hanem az országgyűlésre összesereglett többi báró és nemes is. Egy másik beszámolóból ugyanis arról értesülünk, hogy Hunyadit követve az összes báró és előkelő nemes (*tuti i signori e principal cavi de Ungaria*) is elhagyta Budát, majd, ha hihetünk informátorunknak, igen éles hangon vonták kérdőre a királyt. Szemére vetették, hogy az országot ők védelmezték meg a törököktől, ők szabadították ki a királyt a császár kezeiből, és nélküle az országot rendben kormányozták (*senza re tuto era ben governato*). Ezek után mégis megadták neki a kellő tiszteletet és engedelmességet, cserében viszont a király megígérte, hogy „nem rendeli a németeket a magyarok fölébe” (*non far Todeschi superiori de Ungari*).⁶⁰ Mindezt előadván érdeklődtek, szándékában áll-e Lászlónak betartania ígéretét, vagy sem.⁶¹

A király eljárása jól mutatja, hogy saját források hiányában mennyire ki volt szolgáltatva Cilleinek. Egyébként nehezen volna megmagyarázható, miért nem Garai Lászlóra bízta Buda várát, aki nádorként egyébként is jogosult lett volna annak kormányzására, és minden bizonnyal Hunyadi számára is elfogadható lett volna. Garai mellőzése és az arra adott válasz ugyanakkor önmagában is világos bizonyítéka annak, mennyire indokolatlan továbbra is egy „Cillei-Garai liga” tevékenységét keresni az események hátterében. Annál is inkább, mert V. László a magyar urak váratlanul egységes fellépését fenyegetésként értelmezte, és Cilleivel, valamint kíséretével együtt eltávozott Budáról. Hunyadi és a magyar urak azonban utánuk mentek, és a jelek szerint egy kisebb csetepatéra is sor került. A királyt a magyarok visszakísérték Budára, Cillei viszont elmenekült, és az a hír járta, hogy Hunyadi sereget küldött a gróf menedékéül szolgáló (meg nem nevezett) vár ostromára. E híradásnak nem kell feltétlenül hitelt adnunk, tekintve, hogy Cillei március végén már ismét a fővárosban volt, az viszont bizonyos, hogy Hunyadi ekkor nem tért vissza Budára. Ott maradt ellenben idősebb fia, László, azzal az utasítással, hogy értesítse apját, amikor ismét alkalmasnak látja majd az időt, hogy Budára jöjjön.⁶²

⁶⁰ Vö. az 1455. júniusi győri határozattal: „nullus forensis debeat tenere et habere officia vel honores, prelaturas videlicet vel baronias in regno” – DL 48280.

⁶¹ A „németekkel” szembeni általános ellenérzést a kortárs lengyel történétíró, Jan Dlugosz is hangsúlyozza: szerinte Hunyadi László az apjától reászállott királyi várakat „resignare aperta rebellione renuebat, faventibus eius proposito maiore parte Hungariae baronum et verentibus ne Almanis gubernanda committantur.” Idézi *Janez Mlinar*: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana 2005. 295.

⁶² Az eseményekre vonatkozóan két olasz nyelvű jelentés szolgál információval. Mindkettő Fiumében (illetve az egyik egy velencei gályán) íródott, az egyik március 14-én, a másik április 10-én (Archivio di Stato di Milano [a továbbiakban ASMi], Sforzesco 650, Ungheria 1456. 03. 17 (!) r., és 1456. 04. 10. r.). Mindkettő megemlíti, hogy a király Cilleinek adta át a vár kulcsait, az április 10-i emellett arról is beszámol, hogy a „zenggi grófok közül” V. László és Cillei kíséretében volt Frangepán Márton, Zsigmond, Duim és Miklós egy meg nem nevezett fia, mi több, ők a király oldalán vettek részt az összecsapásban, és utóbbi háromnak halálhíre is elterjedt. (A három Frangepán korábban Cillei Ulrik szolgálatában vett részt Albrecht Achilles brandenburgi örgróf oldalán ennek Nürnberg elleni háborújában. L. *Robert Kurelić*: *Prvi markgrofov rat i Frankopani*. Modruški zbornik 3. (2009)

Hunyadi László budai tartózkodását egy másik forrásunk is megerősíti.⁶³ Hunyadi János visszatért a seregéhez, amely Várad alatt (*sotto Varadino*) táborozott, „Budától nyolc magyar mérföldre, vagyis negyven olasz mérföldre”. Mivel Várad lényegesen távolabb feküdt Budától hetven kilométernél, világos, hogy Hunyadi serege, illetve annak egy része, lassan követte urát Buda felé. Arról, ami ezután történt, egy szemtanú beszámolója tájékoztat. Valamikor március utolsó napjaiban a volt kormányzó tízezer (valójában nyilván ennél jóval kevesebb) lovas élén érkezett a Pest melletti síkságra, ahol hadrendbe állította seregét. Mindezt úgy, hogy a király és a mellette tartózkodó urak a budai vár erkélyeiről (*stavano a i balchoni*) pontosan követhették a mozdulatait. Ezután egy kisebb csapat élén, fehér zászlóval, titokban átkelt a Dunán, egy udvari familiáris azonban észrevette, és kiabálva értesítette a királyt: „szentséges felség, itt van János!” (*Sacra maiesta, echo Janus*). László erre lesietett Hunyadihoz, aki tényleg ereszkedett az uralkodó elé, mire ő felemelte, és nagy örömmel (*con grande alegra*) együtt mentek vissza a várba. Ezután Hunyadit a király kinevezte kormányzónak és főkapitánynak (*governador et grand capitano*), és megbízta, hogy az egész ország nevében követségbe menjen a császárhoz, a pápai legátus kíséretében.⁶⁴

Az újabb találkozás felett érzett nagy öröm ne tévesszen meg bennünket: egyértelmű ugyanis, hogy Hunyadi gondosan megtervezett erődemonstrációt tartott, amelynek jelentésével a budai vár erkélyein őt és csapatait figyelő személyek mindegyike pontosan tisztában volt. Ennek fényében érdemes értékelni azt a ligát, amelyet március 31-én Hunyadi (idősebb fiával, Lászlóval együtt) „a király akaratából” kötött Cillei Ulrikkal, mégpedig úgy, hogy egyszerűen lemasolták a fél évvel korábban ugyancsak Budán kiállított szövetséglevelet, és kibővítették a király jóváhagyását és a magyar országnagyok jelenlétét rögzítő

53–64.) A mi szempontunkból legfontosabb a március 14-i levél állítása, mely szerint Hunyadi ismét elhagyta Budát, aminek tekintetbe véve a Buda és Fiume közötti távolságot, valamikor március elején kellett történnie. Ebből következik, hogy a másik jelentés is erre az időszakra vonatkozik, jöhetnek csaknem egy hónappal később vetették papírra. Az események illetően időrendjét megerősíti az 1457. március 21-i királyi oklevél is, amelyben azt olvassuk, hogy miután a királynak sikerült „kicsikarnia” Hunyadi kezeiből az egy szem budai várat (*post multos labores et difficultates castrum nostrum Budense de manibus suis extorsimus*), a volt kormányzó csak azután volt hajlandó megjelenni előtte Budán, hogy kieroszakolt tőle egy *salvus conductus*-t. Megjegyzem, sem az olasz jelentésekből, sem a királyi oklevélből nem következik szükségszerűen, hogy március elején személyesen is találkozott V. László és Hunyadi; utóbbi akár valahol Buda közelében lévő táborából is elküldhette a királynak jelképesen a vár kulcsait.

⁶³ „Der gubernator ist noch nicht eynkomen, sunder seyn son ist ettlich tag zu Offen als heymlich in den festen gewest und noch ist” – DF 213555.

⁶⁴ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria 1456. 04. 02. 1456. március 31-én valószínűsíthetően Budán van három Hunyadi familiáris, Szeri Pósa István, Macedóniai János és Geszti János (DL 93270: „dicitur nobis in personis”, a panaszban, érdekes módon, csak Pósa szerepel); Pósa volt, Geszti leendő nándorfehérvári várnagy, ami alátámasztja, hogy Hunyadi jelentős fegyveres erő élén érkezett. Magam nem látom igazolva, hogy Pósa már 1456 ősze előtt is Újlaki Miklós szolgálatában állt volna (erre l. *Szaszkó Elek*: A Szeri Pósa család. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. században. Kiadatlan doktori értekezés, PPKÉ Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, 2013, 95–96. Ezt sem a kunok ispánsága, sem a győri gyűlésen (1455. június) való részvétele nem bizonyítja; utóbbi egyébként sem „a László-párti előkelők” találkozója volt, hiszen maga Hunyadi is részt vett rajta.

záradékkal.⁶⁵ Tekintve a szerződő felek pillanatnyi katonai helyzetét, a liga célja aligha Hunyadi megnyugtatása volt.⁶⁶ Sokkal inkább a fenyegető helyzet feloldására tett kísérletet kell látnunk benne, amely mögött minden bizonnyal Carvajal legátus állt. Szintén ezt a célt szolgálhatták a Hunyadi felé tett, aligha spontán királyi elhatározásból eredő gesztusok, az erdélyi Léta vár (helyesebben a királyi lévő királyi jog) adományozása, illetve a besztercei grófság megerősítése.⁶⁷ A kényszerű megegyezést az is sürgette, hogy III. Frigyes március folyamán újratekerte a háborúskodást az osztrák és magyar határ mentén, amiből a király némi alappal arra következtetett, hogy a császár, kihasználva V. László és Cillei távollétét, Ausztria és további magyar területek elfoglalására készül. László mozgósította tehát nemcsak osztrák,⁶⁸ de morva híveit is,⁶⁹ ahhoz pedig, hogy őket fizetni tudja, kénytelen volt kölcsönökhöz folyamodni, egyebek mellett Hunyaditól is, és cserében legalább átmenetileg belenyugodni a magyarországi *status quo*-ba. A császár mozgólódásai, amelyek nyilvánvalóan fenyegették a tervezett oszmánellenes hadjáratot, indokolták Hunyadi és Carvajal tervezett küldetését.

Hunyadi egyébként is domináns pozíciója tovább erősödött április második hetében. Április 7-én az addig tervezett támadó hadjárat tervét elsodorták az oszmán készülődésről érkező információk, és Budán immár arról döntöttek, hogy azonnal sereget kell küldeni az ország védelmére.⁷⁰ A fordulat egyértelműen Hunyadi kezére játszott, hiszen hadserege már készen állt, a sürgető veszély pedig szükségszerűen végleg levette a napirendről a királyi jövedelmek visszavételének programját.⁷¹ Ennek ékes bizonyítéka, hogy április hetedikén a király azon húszezer forintnyi összeg fejében, amelyet Hunyadi addig kölcsönadott neki, elzálogosította a volt kormányzónak Temesvár várát a temesi ispánság honorjával együtt.⁷² Az ügylet annyiban nem hozott érdemi változást, hogy Temesvár addig is Hunyadi kezén volt, annyiban viszont igen, hogy ezentúl csak az oklevélben foglalt összeg ellenében lehetett kiváltani tőle, vagy örököseitől. A királyi oklevél, hosszú idő után ismét, főkapitánynak nevezte Hunyadit, ami megerősíti az imént idézett levél szavait. Jóllehet Hunyadi a továbbiakban sem

⁶⁵ *Joseph Chmel*: Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken. Zweiter Band. Wien 1838. 105 (DF 258144). Vö. uo. 82–83. (DF 287215), az 1455. augusztusi liga.

⁶⁶ Vö. *Elekes L.*: Hunyadi i. m. 441.

⁶⁷ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 495–497., 506–509.

⁶⁸ Lambach, Stiftsarchiv – Urkunden (992–1600) 1456 IV 05. (http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StiAL/LambachOSB/1456_IV_05/charter?q. Letöltés: 2014. máj. 2.); *Johann Wilhelm von Wurmb*: Collectanea genealogico-historica ex archivio inclitorum Austriae inferioris statuum etc., Viennae 1705. [idézi *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 418. és 2. jegyzet].

⁶⁹ *Palacky, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 101–102.

⁷⁰ *Fraknói Vilmos*: Carvajal János bíbornok magyarországi követségei. 1448–1461. Bp. 1889. 28.

⁷¹ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 499–501. Vö. *Joseph Chmel*: Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte der Habsburgischen Fürsten K. Ladislaus Posth., Erzherzog Albrecht VI und Herzog Siegmund von Österreich. Aus den Jahren 1443–1473. FRA II/2. Wien 1850. 19–20.

⁷² *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 497–498. Ezzel gyökeres ellentétben áll a sziléziai helyzet, ahol a királyi jövedelmek visszaszerzése továbbra is cél maradt. *Eduard Maria Lichnowsky*: Geschichte des Hauses Habsburg. Sechster Theil: von Herzog Friedrichs Wahl zum römischen König bis zu König Ladislaus Tode. Wien 1842. CXCII. 2105. sz.

használta a főkapitány címet, intézkedései elárulják, hogy a gyakorlatban zavartalanul élt tovább a királyi hatalommal.⁷³

A magyar történetírás visszatérő vádja, hogy V. László 1456 kora nyarán cserbenhagyta Hunyadi Jánost, amikor, éppen a készülő nagy oszmán támadás előestéjén, visszatért Bécsbe.⁷⁴ Ezzel kapcsolatban, a fentebb mondottak fényében, talán nem lesz fölösleges rögzíteni néhány tényt. Először is, a király joggal érezte fenyegetve ausztriai helyzetét, és nehéz volna hibáztatni azért, mert igyekezett megőrizni hatalmát az *egyetlen* olyan országában, ahol erre reális esélye nyílt. Másodsor, a László kíséretében Magyarországra érkező csapatokat Cillei Ulrik fizette,⁷⁵ és mivel a helyzet változása okán a királynak nem állott módjában azokat a saját zsoldjába venni, a döntés értelemszerűen a gróf kezében volt. Márpedig ő a jelek szerint ugyancsak fontosnak ítélte, hogy a Hunyadival elkerülhetetlennek látszó döntő mérkőzés előtt konszolidálja László helyzetét és a saját befolyását Ausztriában. Harmadsor, amint azt 1439-től egészen Mohácsig számos példa bizonyítja, a magyar nemesi haderő mozgósítása reménytelen volt a nyár vége előtt,⁷⁶ így más, mint a királyi jövedelmeket kezelő főkapitány, Hunyadi János, nem is lett volna képes rövid határidővel bevethető sereget kiállítani. Negyedsor, az 1456. februári és márciusi események, mint láttuk, végzetesen aláásták nemcsak a király és Hunyadi, hanem a király és a teljes magyar politikai elit közötti bizalmi viszonyt is. Lehet persze Lászlót azért hibáztatni, mert Cillei zsoldosaival akarta megszállni Budát, de akkor fel kell tennünk a kérdést, mi egyebet tehetett volna? Az őt illető jövedelmekből Hunyadi János tartott fenn sokezer fős sereget, azt pedig naivitás lett volna elvárni Cilleitől, hogy csak a pénzt adja, de a hatalomból nem kér részesedést. A helyzetnek, véleményem szerint, nem volt békés megoldása, de az oszmán támadás, valamint László és Cillei távozása, egyelőre elodázta a konfliktust. Egészen Nándorfehérvár ostromának végéig, helyesebben Hunyadi haláláig, amely viszont alapvetően új helyzetet eredményezett.

Az új helyzettel kapcsolatos, ugyancsak sokat ismételtetett közhely, hogy a király, helyesebben őt egyszerű bábként használva Cillei, egyáltalán nem is szándékozott folytatni a török elleni háborút a nándorfehérvári diadal után, hanem az összegyűlt seregre támaszkodva „erőhatalommal kívánta a Hunyadi-pártot megsemmisíteni, s a kezei közt lévő várak kiadására szorítani”.⁷⁷ Annyi bizonyos, hogy a királyi mozgósítás kiterjedtségéhez nem férhet kétség, mint

⁷³ Így gondolták ezt a szegediek is, akik nem a királyhoz, hanem Hunyadi Jánoshoz fordultak a városuk hetipiacát látogató kereskedők vámentességének megerősítése érdekében. DF 210910.

⁷⁴ L. *Elekes L.*: Hunyadi i. m. 441., aki szerint a „cserbenhagyás” egyenesen a Hunyadi megölésére szőtt hatalmas összeesküvés egyik eleme lett volna. Vö. *Fraknói Vilmos*: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Bp. 1890. 34. Sokkal reálisabb megközelítés *Teke Zsuzsa*: Hunyadi János és kora. Budapest, 1980. 207., ill. *Kubinyi András*: A nándorfehérvári diadal. Kérdések és következmények. In: *uő*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. 27.

⁷⁵ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 522. és köv.

⁷⁶ A mohácsi mozgósítás nehézségeire l. *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. In: *uő*: Nándorfehérvártól Mohácsig i. m. 185–189.

⁷⁷ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 454. Vö. még *Elekes L.*: Hunyadi i. m. 441., *Kubinyi*: A nándorfehérvári diadal i. m. 27: „Valószínűleg nem a török háború volt az igazi céljuk (ti. a királyé és Cilleié), hanem a Hunyadi család hatalmának megtörése.”

ahogy ahhoz sem, hogy az augusztusi gyülekezés, mint láttuk, a lehető legkorábbi volt, különösen arra tekintettel, hogy csapatok érkeztek nemcsak Ausztriából⁷⁸ és a cseh korona országaiból, hanem a Birodalomból is.⁷⁹ V. László az oszmánok elleni hadjárat egyértelműen megfogalmazott céljával indult 1456. augusztus második felében Bécsből Magyarországra,⁸⁰ és bár az oklevelek ilyen értelmű tudósításainak nem kell feltétlenül hitelt adnunk, minden további megfontolás nélküli elutasításuk sem indokolt.

A király szeptember közepén érkezett Budára,⁸¹ és bő héttel később indult is tovább a Duna mentén délre. Október 7-én már Újlakon volt, ahol találkozott a halálra készülő Kapisztrán Jánossal.⁸² Innen Futakra ment tovább, amely a tervezett hadjárat gyülekezőhelyének volt kijelölve. Futakon igen jelentős haderő szerveződött, mégpedig nemcsak „ágrólszakadt” keresztések. Cillei mellett megjelent Ottó bajor és Bernhard von Bernburg anhalti herceg („den von Pernburg”), Cseh-, illetve Morvaországból Heinrich von Rosenberg, az egyik Sternberg és Wilhelm von Liechtenstein, továbbá valamelyik görzi gróf („ain junger graf von Gortz”), minden bizonnyal Ludwig.⁸³ De eljött a táborba a szerb deszota, az öreg Brankovics György is 1500 emberrel, és elküldte csapatait a bosnyák király is.⁸⁴ Magyar részről ott volt a nádor, Garai László,⁸⁵ Gutai Ország Mihály udvarmester,⁸⁶ Rozgonyi Rénold,⁸⁷ János váradi és Miklós pécsi püspök, valamint Várdai István prépost, mindhárman kancellárok,⁸⁸ Bátori András (a Várnánál elesett István országbíró fia),⁸⁹ továbbá számos köznemes.⁹⁰ Különösen érdekes utóbbiak között a Szakolyi testvérek feltűnése, akik közül Miklós és

⁷⁸ Krems, Stadtarchiv – Urkunden Krems (1108–1844) StaAKr – 0339. (<http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StAKrems/Krems/StaAKr-0339/charter?q=Ladislaus>. Letöltés: 2014. máj. 2.); Lambach, Stiftsarchiv – Urkunden (992–1600) 1456. VI. 17. (http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StiAL/LambachOSB/1456_VI_17/charter?q=Ladislaus. Letöltés: 2014. máj. 2.). Az ausztriai mozgósítás kijelölt időpontja július 25.

⁷⁹ L. alább a 83. jegyzetet.

⁸⁰ „serenissimus dominus noster rex ad festum Bartholomei proximum in civitate Posoniensi constituetur cum magna copia hominum armatorum, et inde recta via descendet unacum illis versus castrum Nandoralbense contra Turcos pro defensione regni sui” – A zichi és vásónkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukacsics Pál. Bp. 1871–1931. (A továbbiakban: Zichy) XII. 246–248.; „in proximo domino auxiliante cum magna copia gencium armatorum versus ipsam Budam et tandem ab eo loco contra perfidum Turcum fidei Christiane et illius regni nostri crudelem hostem sumus profecturi” – DF 240363.

⁸¹ DF 274024.

⁸² DL 93271. Vö. *Bölcskey Ödön*: Capistránói Szent János élete és kora. I–III. Székesfehérvár 1923–1924. II. 376–377.

⁸³ *Birk, E.*: Beiträge i. m. 251., Heinrich von Rosenberg: *Lichnowsky, E. M.*: Geschichte des Hauses Habsburg i. m. VI. CXCIV. 2128. sz., CXCIV. 2131. sz., CXCVI. 2147. sz., ill. Rosenbergsche Chronik. Hg. von *Matthäus Klimesch*. Prag, 1897, 77. Wilhelm von Liechtensteinre l. *Gutkas, K.*: Mailberger Bung i. m. 363–364. Vö. még *Mlinar, J.*: Podoba Celjskih grofov i. m. 261.

⁸⁴ Zichy XII. 249–250.

⁸⁵ UGDS V. 545.

⁸⁶ Pl. DF 240366.

⁸⁷ *Birk, E.*: Beiträge i. m. 252.

⁸⁸ Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit. Neue Folge. Zehnter Band. 1863 (No. 8) 289.; DF 260072.; Zichy XII. 249–250.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ DF 260072., DL 29285., DF 254661.

Péter Hunyadi régi familiárisai voltak,⁹¹ valamint Szeri Pósa Istváné, aki korábban ugyancsak a kormányzó embere volt, és száz lovassal érkezett.⁹² A király Jiskrát is magához rendelte,⁹³ ahogy Komorovszki Pétert is, aki csak az embereit küldte el.⁹⁴ Világos ugyanakkor, hogy sokan vonakodtak eljönni,⁹⁵ és a király érkezését egyáltalán nem fogadta általános lelkesedés.⁹⁶

Ugyancsak Futakon történt volna, hogy a király az ország főkapitányának nevezte ki Cillei Ulrikot. Pontosabban, amint a Cillei krónika, az eseményről beszámoló egyetlen forrás fogalmaz, a grófot a király és az országgyűlés együtt választotta főkapitánnyá.⁹⁷ Mindez november 7-én zajlott, az után, hogy Hunyadi László is csatlakozott a király táborához. Az országgyűlés résztvevői, köztük Hunyadi László, ezután hűséget esküdtek a királynak és külön Cilleinek mint főkapitánynak, majd a két gróf, László és Ulrik, külön szövetséget is kötött, amely a királyt kivéve mindenki ellen irányult.⁹⁸ A szövetséget olyan módon is megerősítették, hogy Hunyadi Cilleit apjává, illetve utóbbi az előbbi fiává fogadta, majd együtt esküt tettek az Evangéliumra, és megáldoztak.⁹⁹

Az információt a magyar történetírás kezdetől hitelesnek tekintette és tekinti ma is,¹⁰⁰ és ennek megfelelően ugyancsak beépült a történelmi köztudatba. Hűségeskürről a nürnbergi keresztesek november 4-i levelében is szó esik, de csak a királlyal kapcsolatban;¹⁰¹ ugyancsak itt olvasunk arról, hogy Hunyadi László (nagybátyja, Szilágyi Mihály nevében is) ígéretet tett a királyi várak átadására. Cillei említésének hiánya azért figyelemre méltó, mert a király ezen a napon indult Nándorfehérvárra,¹⁰² következésképpen november 7-én Futakon

⁹¹ Zichy IX. 529–530., 592. Szakolyi Miklós és Péter Hunyadi familiárisai: *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. II. 219.*

⁹² DL 93271. Vö. *Engel P. Archontológia i. m. II. 198. „Szolgálati helyzetére” l. a 64. jegyzetet.*

⁹³ Ez a király 1456. november 14-i leveléből derül ki: „Licet pridem tibi nostris in litteris intimaverimus, ut cum tuis gentibus contra Thurcos Christi fidei inimicos ad has partes nostras inferiores (pro) regni nostri defensione ad nostram venire deberes maiestatem” – *Stephanus Kaprinai: Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae Pars I. Vindobonae MDCCLXVII. 110–112.*

⁹⁴ Uo. 123. = DL 44812.

⁹⁵ „der kunig wart der lanthern, sy kumen aber noch lancksam czw im” – *Anzeiger i. m. 287.*

⁹⁶ „eß sint vil Ungern und ander lewt, dye den Turcken alß mer hetten czu eim hern alß den kunig” – uo. 288.

⁹⁷ „graß Ulrich von Cilli wardt von dem könig und von dem landthern allen zu einen obersten hauptmann in Ungern erwelt und gesezt.” – *Franz Krones: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Graz 1883. 120.*

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Egy résztvevő, Andreas Crabat von Lapitz beszámolója szerint: „zum Puttak schwurden sie die bruederschaft zusammen auf das heylige evangeli und theiteten das heylige sacrament und empfinden das darnach.” Idézi: *Grabmayer, J.: Das Opfer war der Täter (az 1. jegyzetben i. m.) 303. o. 98. jegyzet.*

¹⁰⁰ *Teleki J.: Hunyadiak kora II. 461. 6. j., hivatkozással Pray és Kaprinai munkáira. Engel Pál: Szent István birodalma. Bp. 2001. 248. Tringli István: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Bp. 2003. 41.*

¹⁰¹ „Eß kumen auch etlich lanthern von Ungern und swern dem konig und sprechen sy wollent im gehorsam sein” – *Anzeiger i. m. 289.*

¹⁰² „sciatis pro novitatibus quod serenissimus noster rex hodie recessit ad castrum Nandorlbense” – *Zichy XII. 249–250.*

az ő közreműködésével már semmilyen kinevezésre vagy szövetségre nem kerülhetett sor. Arról, hogy Cillei és Hunyadi egymást kölcsönösen apává és fiúvá fogadta, V. László március 21-i oklevele is szól,¹⁰³ ezt tehát nincs okunk kétségbe vonni. Azt viszont annál inkább, hogy a magyar országgyűlés, amelyen Hunyadi László is csapatai élén jelent meg, megválasztotta volna Cilleit az ország főkapitányának. Annak fényében, hogy jó fél évvel korábban a magyar bárók és nemesek testületileg hagyták faképnél a királyt, amikor Cilleinek adta át Buda kulcsait, legalábbis meglepőnek kellene tekintenünk, hogy most hajlandóak voltak nemcsak főkapitánnyá választani, hanem még hűséget is esküdtek neki, „német” (jóllehet egyszerűen magyar báró) léte. A kérdést, források hiányában, nem áll módunkban megnyugtatóan eldönteni,¹⁰⁴ de a magam részéről hajlok arra, hogy a főkapitányi kinevezést, a grófnak tett hűségesküvel együtt, a Cillei-krónika szerzőjének tulajdonítsam, aki ilyen módon próbálta legitimálni a gróf befolyását a fiatal királyra, és súlyosbítani Hunyadi tettét.¹⁰⁵

Egészen bizonyos ezzel szemben, hogy Hunyadi László lovászmesteri címe mellé felvette a főkapitányit is, amivel kinyilvánította, hogy apja politikai örökösének tekinti magát.¹⁰⁶ Mivel erre még azelőtt került sor, hogy a királlyal találkozott volna Futakon, a dolog aligha V. László hozzájárulásával történt. A kérdés mármost az, hogy vajon a futaki megállapodást, amelynek értelmében, mint láttuk, Hunyadi László ígéretet tett a királyi várak átadására, továbbá rokoni kötelékkel is megerősített szerződésre lépett Cillei Ulrikkal, eleve rosszhiszeműen kötötte az idősebb Hunyadi fiú, és tudatosan készült ellenfelének elűntetésére, vagy Cillei valóban egy előre nem tervezett, a kirobbanó indulatok miatt elfajuló összeecsapásnak esett áldozatul Nándorfehérváron, 1456. november 9-én. A kérdésre alább még visszatérünk, annyit ugyanakkor érdemes leszögezni, hogy Cillei halála,¹⁰⁷ bármilyen körülmények között történt is, alapvetően megváltoztatta az események menetét.

¹⁰³ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 549. Ugyanitt a király Cilleit mint „ügyeinek intézőjét” (directore rerum nostrarum) nevezi, amit bajosan lehetne főkapitányként értelmezni.

¹⁰⁴ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy sem Aeneas Silvius, sem Thuróczy, sem Bonfini nem utal Cillei főkapitányi kinevezésére, holott egyébként mindannyian hangsúlyozzák a gróf mérhetetlen ambícióit.

¹⁰⁵ Erre utal, hogy a folytatásban már a királynak és a grófnak nem akarja átadni Hunyadi a várat. *Krones, F.*: Die Freien i. m. 121. Mindezzel természetesen nem azt állítom, hogy Cilleinek nem is voltak főkapitányi ambíciói; csupán azt, hogy a Cillei-krónika elbeszélése ehelyütt nem áll összhangban az események logikájával.

¹⁰⁶ Az oklevélben, amely „inter octavas festi beati Michaelis archangeli” kelt, a címből csak ennyi olvasható: generalis [...] gno Hungarie, de ez aligha oldható fel másként, mint magyarországi főkapitány – DL 28263.

¹⁰⁷ A gyilkosság forrásait gondosan összeszedte Johannes Grabmayer (Das Opfer war der Täter i. m.), de ő sem tud elszakadni a Garai/Cillei liga vs Hunyadiak narratívától (vö. pl. 294.: „Die Basis für die in Ungarn durch Jahrzehnte hindurch die Politik mitbestimmende Cilli-Garai-Hofliga ist geschaffen”; 297.: „um die Cilli-Garai-Liga zu entmachten” történik III. Ulászló meghívása 1440-ben.) Grabmayer egyébként hitelt ad annak a magyar krónikairodalomban felbukkanó híresztelésnek, amely szerint a Hunyadiak kezébe került volna Cillei egy apósának, Brankovics Györgynek írott levele, amelyben alig burkoltan a két Hunyadi fiú halálára utalt (uo. 306–307.) Vö. *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 472–473.

Mindenekelőtt kútba esett a tervezett oszmánellenes hadjárat terve. Október második hetében, röviddel a király megérkezése után még egyértelműnek látszott, hogy V. László a sereg élén az ősz folyamán megindul a török ellen,¹⁰⁸ és egy hónappal később is csak annyi változott, hogy felmerült: a sereg mégis Erdélyben tevel, és csak tavasszal indítják az offenzívát.¹⁰⁹ Cillei megölése után fel sem merülhetett a gondolat, hogy a király és Hunyadi László együtt folytassák a hadjáratot, különösen azután, hogy Hunyadi csapatai gyakorlatilag letartóztatták az uralkodó kíséretében lévő udvari embereket.¹¹⁰ A királyi sereg egy része, nyilván Cillei embereinek buzdítására, bosszúból meg akarta ostromolni a nándorfehérvári várat, és bár a városban, illetve azon kívül táborozó kereszteseket a várban lévő magyar bárók igyekeztek megnyugtatni, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy hazabocsátásuk elkerülhetetlen. Erre végül hat nappal azután került sor, hogy a király megérkezett Nándorfehérvárra: Hunyadi László biztosította a kereszteseket, hogy biztonságban átkelhetnek a Száván Zimony felé, ahonnan aztán Carvajal pápai legátus vezetésével indultak a Duna mentén hazafelé.¹¹¹ Ugyancsak hazaküldte a király a vele, illetve Cilleivel érkezett zsoldosokat.¹¹²

A Cillei megölését követő eseményekről gyakorlatilag semmit nem tudunk, azon kívül, hogy a nándorfehérvári várat öt napon keresztül senki nem hagyta el, Rozgonyi Rénold (*der Rynholt*) kivételével, akit a király küldött ki.¹¹³ V. László, legalábbis a Cillei-krónika tudósítása szerint, kénytelen volt elfogadni Hunyadi László magyarázkodását, de csak azért, mert félt, hogy ő is Cillei sorsára jut.¹¹⁴ Mászt nem is igen tehetett, tekintve, hogy kísérete a Hunyadi-párt fogságában volt, ahogy ő maga is. Rozgonyi Rénold példája¹¹⁵ mutatja, hogy királyhű magyar bárók is voltak az uralkodó környezetében, amint ezt Szomszédvári Henningről tudjuk is,¹¹⁶ de a Hunyadi-párt fegyvereseitől körülvéve ők sem tehetek semmit. A király szándékairól november 10-én Boroszlónak írott levele tájékoztat, amelyből az derül ki, hogy László rövidesen el kívánta hagyni Nándorfehérvárt. Felhívta ugyanakkor a címzettek figyelmét, hogy semmiképpen ne adjanak hitelt holmi kósza híreknek, mert ő a méltóságát sértetlenül megőrizte.¹¹⁷ A

¹⁰⁸ DF 242544 (okt. 9.): „er verstee nicht anders den unsers genedigs herren chunigs genad werd sich selbs in aigener person mit all den sein geben in den zug”.

¹⁰⁹ Anzeiger i. m. 289.

¹¹⁰ „Item do fyngen die Hungaern alle herren die bey dem konig waren” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 251. Teleki József szerint (Hunyadiak kora i. m. II. 477. 3. j.) ilyesmit nem lehet feltételezni Hunyadi Lászlóról.

¹¹¹ *Birk, E.*: Beiträge i. m. 252.

¹¹² „omnes stipendiarios nostros sed et cruciferos qui hic nobiscum erant constituti remisimus a nobis” – *Kaprinai, S.*: Hungaria diplomatica i. m. 110–112.

¹¹³ Az 1457. március 21-i oklevél szerint (*Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 551.). Ugyanezt állítja egy szemtanú beszámolója is: „das wert uncz an den sechsten tag und kayn hungrischer herr kam auss dem Sloss” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 252.

¹¹⁴ *Krones, F.*: Die Freien i. m. 125–126.

¹¹⁵ Rozgonyi állítólag elsőként ment be a várba familiárisaival: „am ersten trat zu dem schloss der Rainoldt von Rozgon mit seiner diener” – *Mlinar, J.*: Podoba Celjskih grofov i. m. 261.

¹¹⁶ DF 231373.

¹¹⁷ „certi sitis nos sospitem dignitatem et maiestatem [...] retinere” – *Palacký, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 104.

levelet talán éppen Rozgonyi Rénold juttatta ki a várból, és elég világosan tükrözi a király helyzetét övező bizonytalanságot. Ennek fényében érdekes kérdés, hogy kit kell látnunk a november 14-én meghirdetett országgyűlés összehívása mögött.

Az országgyűlésről első ízben a király Jiskrához írott leveléből értesülünk. Eszerint korábban arra utasította a morva kapitányt, hogy a csapataival együtt csatlakozzon hozzá a törökellenes hadjáratra. Most azonban, tekintettel a tél közeledtére, elbocsátotta seregét, és elvégezvén dolgait „e részeken” (*in hiis partibus*), Szegedre készül, ahol a főpapokkal, bárókkal és nemesi követekkel fog tárgyalni a törökök, valamint a felső részeket pusztító rablók ügyében. Ezért most azt parancsolja Jiskrának, hogy inkább ne folytassa útját, hanem maradjon a felső részeken, és akadályozza meg a latrokat újabb erősségek építésében. Majd, némileg váratlanul, hozzáfűzi, hogy amennyiben mégis úgy gondolná, familiárisaival együtt eljöhet Szegedre, akarata szerint tárgyalni (*tractaturus iuxta tuam voluntatem*).¹¹⁸ Hat nappal később, immár Kevéről, a király hasonló értelemben tudósította Ragusát: a hadjáratot a tél közeledte miatt felfüggesztették, de január elején Szegeden országgyűlésen fognak tanácskozni a folytatásról.¹¹⁹

A szegedi országgyűlés megtartásáról, mint azt már Teleki József is megalapította,¹²⁰ nem tudunk,¹²¹ és legalábbis különösnek kell tartanunk, miért akart volna a király Szegeden gyűlést tartani mindössze két hónappal azután, hogy a seregét kényszerűen elbocsátotta.¹²² A levél tartalma sokkal inkább azt sugallja, hogy a célja éppen Jiskra távoltartása volt, aki Cillei halála után a fiatal király legfontosabb, azonnal mozgósítható katonai erővel rendelkező támogatója lett. Hunyadi Lászlónak tehát mindenképpen érdekében állt, hogy Jiskrát távol tartsa a királytól, de olyan módon, hogy ne ébresszen benne gyanút V. László helyzetét illetően. Talán éppen ezt a célt szolgálta a levél végéhez csatolt, királyi mandátumban némileg szokatlanul csengő kiegészítés is. A Ragusának küldött levél egyszersmind annak jele, hogy általában is igyekeztek fenntartani a látszatot, hogy semmi rendkívüli nem történt, és az ország továbbra is készen áll az oszmánok elleni fellépésre. Ennek külpolitikailag is óriási jelentősége volt, különösen a balkáni szövetségesek irányában, akik, mint láttuk, a király

¹¹⁸ *Kaprinai, S.*: Hungaria diplomatica i. m. 110–112.

¹¹⁹ *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Bp. 1907. 472–473.: „Nec tamen propositum nostrum omisimus, sed ecce habiturum sumus circa festa epiphaniarum domini congregacionem generalem prelatorum et baronum nostrorum nobiliumque regni nostri in civitate nostra Zegediensi ut ibi de hac re plenius pertractemus.”

¹²⁰ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 486–487.

¹²¹ A király november 28-án Temesváron tartózkodott (DL 68647), december 6. és 9. között Csanádon (DL 105501., *Kaprinai, S.*: Hungaria diplomatica i. m. 123.), és bár december 13-án valóban megfordult Szegeden (DL 27482.), három nappal később már Kecskeméten volt, december 18-án pedig Budán, és ott is maradt több hónapon keresztül.

¹²² Az ország déli részein tartott országgyűlések általában egyben mozgósítások is voltak. Néhány példa Mátyás uralkodásának első éveiből: *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 449–450., 459–460. Vö. *C. Tóth Norbert*: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok 143. (2009) 1457.

futaki táborában is képviseltették magukat. Mindenképpen megfontolandó lehetőség tehát, hogy a két (fennmaradt) levél megszövegezése nem a király, hanem Hunyadi László környezetében történt, vagy legalábbis a kezdeményezés onnan jött.

Annál is inkább, mert az a kevés, amit a következő hetek eseményeiről tudunk, azt mutatja, hogy az uralkodó ténylegesen Hunyadi László foglya volt, amint azt V. László 1457. március 21-i oklevele is állítja.¹²³ A beszercei gróf a királyt és kíséretét Kevén keresztül Temesvárra vezette, és időközben megerősítette V. Lászlóval főkapitányi címét.¹²⁴ November 28-án, immár Temesváron, a király a Hunyadi fivérek, valamint édesanyjuk, Szilágyi Erzsébet kérésére jóváhagyását adta előbbieik bevallásához, amellyel Kecskemét mezővárost 5000 forint értékben egy régi Hunyadi familiárisnak, Lábatlani Jánosnak és a fivérének kezére írták. Az oklevél ugyan utal a főpapok és bárók tanácsára, amint a két nappal később, ugyancsak a Hunyadi fiúk kérésére ezúttal nagybátyjuk, Szilágyi Mihály javára tett adomány királyi megerősítése is, de egyik esetben sincs okunk arra gondolni, hogy a király valóban a tanács állásfoglalását megfontolva, érdemi mérlegelés után döntött volna.¹²⁵ Az első olyan oklevelek, amelyek a király cselekvési szabadságának visszanyeréséről árulkodnak, november utolsó napján keltek, minden bizonnyal azután, hogy az uralkodó eskü alatt és írásban biztosította a Hunyadi fiúkat: nem éri őket bántalom a Nándorfehérváron történtek miatt.¹²⁶

Bár az eseményről Teleki József a későbbi történetírók nyomán meglehetősen részletesen és színesen ír,¹²⁷ valójában az egyetlen kortárs forrás, amely szemtanútól származik, éppen a király 1457. március 21-i oklevele, amelyben világosan arról beszél, hogy a büntetlenséget fogolyként, akarata ellenére ígérte meg.¹²⁸ A királyi oklevél szavaiban nincs okunk kételkedni, hiszen V. Lászlónak aligha állt módjában megtagadni Hunyadi László követelését, utóbbinak pedig addig kellett gondoskodnia biztonságáról, amíg a királyt a hatalmában tartotta. Valószínű egyébként, hogy maga Hunyadi sem tudta pontosan, mihez kezdjen az uralkodóval. Bár nem kell feltétlenül készpénznek venni a Cillei-krónika szerzőjének állítását, amely szerint meg akarta volna mérgezni,¹²⁹ hogy mások sem bíztak a király visszatérésében, az egyértelmű. 1456. december 16-án a cseh rendek, Podjebrád György kormányzó vezetésével, a következő év

¹²³ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 551 (az eredeti: DL 24766): „Postremo nos et colaterales nostros ad manus suas recipiens tenuit ad libitum suum quasi captivos et ad castrum Themeswar nos tandem deductos a nobis invitis promissiones juratas eciam et literales obligaciones super eo quod de cetero sibi et prefato Mathie fratri suo huiusmodi eorum maleficia non imputaremus ipse et idem Mathias frater suus exegerunt.” Ugyanezt állítja egy másik kortárs beszámoló is, Jobst von Einsiedel levele: „der konig [...] ist ganncz in der Ungern gewalt, der gubernator der regiret im” – *Mlinar, J.*: Podoba Celjskih grofov i. m. 272, a szerzőre uo. 114–115.

¹²⁴ Uo. X. 533. és köv. Teleki a kelethelyet (Covinio) félreolvasva (Corona) azt Brassóval azonosította.

¹²⁵ DL 68647., DL 15114.

¹²⁶ *Kaprinai, S.*: Hungaria diplomatica i. m. 112–114.; DL 86386.

¹²⁷ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 481–485.

¹²⁸ „nobis invitis” – l. a 123. jegyzetet.

¹²⁹ *Krones, F.*: Die Freien i. m. 136.

január 20-ra a morvaországi Znojmba hívták az osztrák rendek képviselőit, hogy ott a király és országai ügyeiről tanácskozzanak. A meghívókat a „cseh királyság pecsétje alatt” (*unter des wirdigen konigreich und der cron czu Pehmen insigel*) bocsátották ki, világosan jelezve, hogy a szándék nem a királytól ered.¹³⁰ Hogy valóban ez volt a helyzet, kiderül egy 1457. januári jelentésből, amely arról tudósít, hogy a szabadságát visszanyert uralkodó kifejezetten helytelenítette a tervezett tanácskozást.¹³¹ Nehéz elhárítani a feltételezést, hogy Znojmban éppen arról kívántak eszmét cserélni, mi történjék, ha V. Lászlóval „valami váratlan” történik Hunyadi László társaságában. Tegyük hozzá, amint a bő eszendővel későbbi események mutatják, Podjebrádot legalábbis nem érte volna felkészületlenül egy ilyen „váratlan” fordulat.

1456 végén azonban semmi váratlan nem történt, és Hunyadi László, valószínűleg jobb ötlet híján, kénytelen volt beletörődni, hogy a király visszatérjen Budára. V. László, mint láttuk, a legrövidebb úton, Csanád, Szeged, majd Kecskemét érintésével tért vissza a fővárosba, ahová december 18-án érkezett meg. Vele tartott Hunyadi László is, aki nyilván belátta, hogy befolyását csak akkor tudja megőrizni, ha az uralkodó mellett marad. Ezt annál inkább meglehet, mert anyja és nagybátyja, főképpen az utóbbi, Szilágyi Mihály, képes volt biztosítani a Hunyadi birtokok védelmét. László gróf azonban hamarosan választás elé került, nem sokkal Budára érkezésük után ugyanis a király ismét utazni készült. Tervezett utazásának hátterében a Cillei-örökség állt, amely Ulrik gróf halálával uratlanná vált. A Habsburgok és Cilleiek között 1443-ban kötött szerződés egyik pontja értelmében a Cillei család kihalása esetén óriási birtokaik közösen illették a Habsburgok minden ágát,¹³² és mivel III. Frigyes, kihasználva V. László szorult helyzetét, azonnal lépett az ügyben,¹³³ indokolt volt, hogy utóbbi is haladéktalanul a tettek mezejére lépjen. Először követeket küldött Cillibe, hamarosan pedig maga is indulni készült oda.¹³⁴ Hunyadi László nem kívánt az uralkodóval tartani, inkább úgy döntött, hogy seregével együtt visszatér Nándorfehérvárra.¹³⁵ A „hivatalos” indoklás szerint azért, mert attól félt, hogy amint befagy a Duna, a törökök ismét betörnek az országba. „Sokak véleménye” viszont az volt, hogy nem akarta csapatait a király rendelkezésére bocsájtani a Cillei-örökségért indítandó hadjáratban, illetve az ismét aktivizáló-

¹³⁰ Krems, Stadtarchiv – Urkunden Krems (1108–1844) StaAKr – 0343. (<http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/AT-StAKrems/Krems/StaAKr-0343/charter?q=Ladislaus>. Letöltés: 2014. máj. 2.)

¹³¹ „Auch haben die von Behem ein lannt tag aus geschriben und haben darczu erfordert die von Österreich gen Znaym XIII tag nach trium regum. Der tag ist nicht mit unsers h. k. g. willen, darumb schafft sein gnad den tag ab” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 232. Vö. *Vancsa, M.*: Geschichte Österreichs i. m. 325.

¹³² *Stich, P.*: The Counts of Cilli i. m. 372. V. László nem a nagyanyja, Cillei Borbála révén támasztott igényt az örökségre, mint Teleki József állítja (Hunyadiak kora i. m. II. 481.)

¹³³ Az eseményekre l. *Pálosfalvi T.*: Vitovec János i. m. 442.

¹³⁴ „Ein lannt tag ist auch czu Czilig, dar auff hat meines h. k. g. gesant den pharrer von Ofen, auch den behemischen kuchenmayster und sein gnad wirt sich pald hin nachffuegen” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 232.; „wenn dieselb potschaft widerkumpt, so wirt sich unsers herren gnade in aygen person gen Windischen landen fuegen dieselben zu verfohen” – DF 213630.

¹³⁵ „Man sagt Waydaffy Lasla sol hin ab gen Kryeschweyssenburg er wil unsers h. k. g. nicht belayten in windische lant” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 232–233.

dó cseh kompániák ellen, amelyek a nádor egyik várát vették ostrom alá.¹³⁶ Utóbbiakra még visszatérünk.

Még ezt megelőzően, december legvégén, ismét előkerült a királyi jövedelmek ügye. Ebből a szempontból a királynak kifejezetten kapóra jött Cillei halála, hiszen ettől kezdve nem lehetett a gróf korlátlan befolyását ürügyként fölhasználni a jövedelmek visszatartására. Úgy tűnik, maga V. László is erre hivatkozva kérte ismét azok átadását, mire az országnagyok bemutattak neki egy számadást,¹³⁷ amely szerint a királyi jövedelmek (*nucz und rennt*) évente 171 ezer forintra rúgnak, leszámítva a Jiskra kezelésében lévő 50 ezer forintot, valamint a királyi várakhoz tartozó jövedelmeket, amelyek a Hunyadiak kezében voltak. A király erre, némi joggal, azt vetette ellen, hogy e jövedelmek éppen csak elégségesek az udvar fenntartására, de az ország védelmére biztosan nem. Tegyük hozzá, a 171 ezer forint is csak papíron állt rendelkezésre, mert a jól informáltnak tűnő levélíró a számadásról szólva hozzáfűzte: „nem tudom, hol van a pénz”.¹³⁸ A király ezért arra kérte az urakat, hogy só ellenében adjanak neki kölcsön.¹³⁹

Úgy tűnik, hogy az uralkodó azonnal lépéseket tett a jövedelmek tényleges kézbevitelére, mégpedig semmilyen partikuláris érdekre nem lévén tekintettel. Legalábbis ennek jeleként értékelem, hogy amikor Jiskra királyi engedélyre hivatkozva újra akarta indítani a pénzverést a kassai kamarában, de ezt a kassaiak megakadályozták, az uralkodó kifejezetten köszönetet mondott nekik ezért, egyben tudatta velük hogy a jövőben minden, a kamarával és a pénzveréssel kapcsolatos utasítást egyenesen nekik fog küldeni.¹⁴⁰ A parancs mögött alighanem a pénzverőkamarák királyi kézbe vételének terve állt, legalábbis erre utal a már hivatkozott levél információja, mely szerint a kamaraispán készenlétben várja a pénzveréssel kapcsolatos „titkos” akciót.¹⁴¹ Ugyancsak kiutalásokat tett a király a pozsonyi harmincadok terhére.¹⁴²

Közben sorra érkeztek az urak az országgyűlésre, amelyről január 8-án még az volt a hír, hogy elmarad.¹⁴³ Nem tudjuk, hogy ezt a gyűlést mikor hirdette meg a király, és milyen kapcsolatban állt az említett szegedi gyűléssel. A legvalószínűbb, hogy december végén, már Budáról. A cél ugyanaz lehetett, mint esztendővel korábban, vagyis országgyűlésen rendezni a királyi jövedelmek

¹³⁶ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1456. 01. 26.: „ma pur e opinio de molti, che piu presto lo habi mandate per che le non i siano dimandate de la Maesta de questo re per lo acquisto de le terre che fo del conte del Cil, over per el soccorso del castel asediato.”

¹³⁷ „Die lantherren haben seinen gnaden auff sein anpringen ettleiche register czaygt von der rent wegen” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 233.

¹³⁸ Uo.: „ich ways nicht wo das gelt ist”

¹³⁹ Uo. 253. Vö. *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 489–490.

¹⁴⁰ *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 412.

¹⁴¹ „Item von wegen der münzce wellet wissen, daz die ain vorgank haben wirt, und der camergraff berayt sich darczu, daz man sy auf den nagsten sunobend ausruffen wirt und auswerffen, und das ist ayne gehayme” – DF 213630.

¹⁴² DF 240370., DF 240371.

¹⁴³ „Aus dem lannt tag czu Ofen wirt nichtz, es kumbt nyemant her von herren” – *Birk, E.*: Beiträge i. m. 233.

helyzetét, immár Cillei nélkül. Annyi bizonyos, hogy január végén Budán találjuk a főpapok közül Szécsi Dénes esztergomi és Várdai István választott kalocsai érseket, János váradi és Miklós pécsi püspököket és István dömösi prépost alkancellárt, a bárók közül Garai László nádort, Pálóci László országbíró, aki nagyon elismerő szavakkal szól az ifjú királyról,¹⁴⁴ Perényi János tárnokmestert, Rozgonyi János erdélyi vajdát, Rozgonyi Györgyöt és Sebestyént, Ország Mihály és Bánfi Pál ajtónállómestereket, Csáki Ferenc bihari ispánt, Bátmonostori Töttös Lászlót és a hamarosan kincstartóvá emelkedő volt Cillei-familiárist, Turóci Benedeket.¹⁴⁵ A megjelent köznemesekről és alacsonyabb rangú egyháziakról, mondhatni szokás szerint, csak szórványos adataink vannak.¹⁴⁶ A király egyelőre, minden jel szerint, Budán kívánt maradni,¹⁴⁷ vagyis átmenetileg lemondott a tervezett stájerországi utazásról. Magyarországi helyzetének végleges rendezése nem tűrt halasztást, és erre most lehetőség is kínálkozott.

A Cillei örökség és a magyarországi jövedelmek rendezetlen helyzete önmagában is elegendő indok lett volna arra, aminek január folyamán elterjedt a híre: a király békét akar kötni az oszmánokkal. Carvajal legátus mindent elkövetett ennek megakadályozására, de kénytelen volt belátni, hogy sem a király, sem a magyar bárók nem hajlandóak *egyedül* folytatni az oszmánellenes harcot, még keresztsekkel sem.¹⁴⁸ A legátus végül döntő lépésre szánta el magát, és január 28-án, a királyi tanács ülésén ismertette álláspontját az uralkodóval. Egy nemrégiben kapott pápai levélre¹⁴⁹ hivatkozva előadta, hogy őszentségének „leghőbb vágya” (*ardentissimo desiderio*), hogy Konstantinápolyt még az ő életében visszafoglalják a keresztények, ezért ismét útnak indítja hajóhadát, amelyhez csatlakozik a portugál és aragón király tengeri hadereje is, és újabb jelentős összeget küld Magyarországra a legátusának. Utóbbi aligha bízott különösebben az újabb ígéretek meggyőző erejében, ezért aztán, a pápa utasításának megfelelően, kiközösítéssel fenyegette mindazokat, akik az oszmánokkal kötendő béke ügyében tevékenykednének, és azokat is, akik tanácsukkal a királyt ilyen irányban befolyásolnák (*tuti quelli che darano consiglio ala sua maiesta circa dicta caxione*). László király ezután, tanácsát elbocsátván, hosszan beszélgetett kettesben a legátussal, majd immáron ismét a tanács jelenlétében vála-

¹⁴⁴ „Insuper scientes dominum nostrum regem bene sanum et letum esse, et per dei gratiam iam in virum (*Iványinál viris, a javításért Neumann Tibor barátom sasszemének és persze latintudásának jár a köszönet*) crevit corpore et intellectu, ita quod dum ipsum videbitis leti esse poteritis et gaudere tam de persona quam eiam de racione et sensu sue serenitatis et scimus, quod placebunt vobis et omnibus regnicolis mores et tota intencio eiusdem, quia ad omne bonum est inclinatus et hec pro speciali vestra recreacione vobis scribimus.” – *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Bp. 1910. 146. (930. sz.)

¹⁴⁵ DF 236319. (Szécsi Dénes, Pálóci László, Várdai István, Vitéz János, Barius Miklós, Botos István, Garai László, Perényi János, Csáki Ferenc és Töttös László bírótársak); DL 13425. (Rozgonyi György és Sebestyén); DL 15128. (Rozgonyi János); DL 15130. (Ország Mihály, Turóci Benedek); DL 88316. (Bánfi Pál).

¹⁴⁶ DF 263654., DL 45988., DL 44818., DF 222679–680., DL 90018., DF 270324., DF 274025., DL 29816. A szlavón követek személyére l. DF 268080. és DF 218846.

¹⁴⁷ DF 240371.; *Birk, E.*: Beiträge i. m. 253.

¹⁴⁸ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1456. 01. 26. r.

¹⁴⁹ Vö. *Fraknói V.*: Carvajal János i. m. 38.

szolt neki: igaz ugyan, hogy az oszmánok követet küldtek hozzá, de semmiben nem állapodtak meg.¹⁵⁰

Egy nappal később, január 29-én érkezett meg Budára az új szerb despota, Brankovics Lázár követe. A hírek, amelyeket hozott, tovább nehezítették a király dolgát. Megerősítvén ugyanis az öreg despota, Brankovics György halálának hírért, a követ arról tájékoztatót, hogy utóda, Lázár, azonnal megállapodott az oszmánokkal, akik negyvenezer dukát adó fizetése ellenében átadták neki mindama területeket, amelyeket egykor apja birtokolt, Novobrdó kivételével. Más megállapodásról nem tudtak Budán, de az a hír járta, hogy ha a szultán maga nem is készülne Nándorfehérvár ellen, Lázár despota rá fogja bírni a támadásra, akár a saját pénzén is, annyira gyűlöli ezt az országot (ti. Magyarországot) Cillei gróf megölése és a nándorfehérvári várnagy (Szilágyi Mihály) miatt, aki hatvenezer dukátot csikart ki az apjától, és naponta zaklatja az alattvalóit, és sokkal jobban örülne, ha a magyarok helyett az oszmánok kezében lenne Nándorfehérvár.¹⁵¹ Nem tudni, mekkora volt e híresztelések igazságtartalma, de az kétségtelen, hogy Szerbia ellenében igen nehezen lehetett volna folytatni az oszmánellenes hadjáratot, a legátus fenyegetései ellenére is. Érdekes módon ugyanakkor Carvajal ismert megnyilvánulásaiban egyetlen szót sem ejtett a király helyzetének szükséges rendezéséről.

Feltűnő, hogy a Budán tartózkodó bárók sorából hiányzik Újlaki Miklós és Hunyadi László. Míg előbbiről nem tudunk semmit, utóbbi hiányzása, meglehet, pusztán érzékcsalódás, mert január 25-én a velencei követ még Budán beszélt vele,¹⁵² február 15-én pedig már ismét a fővárosban látjuk viszont;¹⁵³ a közbeeső mintegy húsz napra kis jóindulattal éppenséggel belefér a január elején említett nándorfehérvári utazás. Február közepén azonban már nem viseli a főkapitányi címet, amelyet, mint láttuk, önhatalmúlag vett fel még az előző esztendőben. Leváltása, függetlenül attól, hogy távollétében vagy jelenlétében történt-e, mindenképpen beleillik a királyi politika fentebb jelzett menetébe. Ha Jiskra érdekeire nem voltak tekintettel az udvarban, nehéz elképzelni, hogy Hunyadi Lászlót továbbra is meg kívánták volna hagyni az apjától örökölt pozícióban. Magam az ebből szükségszerűen következő, kibékíthetetlen ellentétből eredeztetem az elkövetkező tragikus fejleményeket.

Egy héttel később, február 23-án, Hunyadi László Esztergomban járt, ahol, és ennek lesz még jelentősége, Rozgonyi Sebestyénnel találkozott.¹⁵⁴ Február 28-án V. László újabb országgyűlést hirdetett Szent György napjára Pestre, egyrészt a felső részeket pusztító rablók, másrészt az ismét készülő oszmán támadás ügyében.¹⁵⁵ A rablók ezúttal biztosan nem az előző évek elhíresült ka-

¹⁵⁰ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 01. 29. r. Vö. *Fraknói V.*: Carvajal János i. m. 37–38., aki azonban az oszmán békeajánlat visszautasítását Hunyadi László kivégzése utánra teszi.

¹⁵¹ Thomasi jelentésének ezen része ki van adva: *Thallóczy – Áldásy*: Magyarország és Szerbia i. m. 224.

¹⁵² Thomasi január 26-i idézett jelentése (l. feljebb a 148. jegyzetet): „Del Turcho segundo heri me disse dito conte Ladislao etc.”

¹⁵³ DF 272095.

¹⁵⁴ DL 15144.

¹⁵⁵ DF 270326., kiadása: *Csánki Dezső*: Oklevelek a Hunyadiak korából: Kassa város levéltárából, 1. közlemény. Magyar Történelmi Tár 2. sorozat, 1902. 282.

pitányai közül kerültek ki, így csak találgatni tudjuk, kik lehettek azok, akik már nem elégedtek meg a Felső Részek sanyargatásával, hanem „arra törekszenek, hogy egész országunkban erősségeket emeljenek (*id conantur, ut per totum regnum nostrum castella erigant*).¹⁵⁶ Thomasi követ január végi jelentésében arról írt, hogy néhány „hadakozáshoz szokott (*usati nel mestrier del soldo*) csehországi nemes tört be ötezer lovas és gyalogos élén az országba, és ostrom alá vették a nádor várát egy magyar mérföldre Pozsonytól, „az ország egyik kulcsát”, vagyis Dévényt.¹⁵⁷ Későbbi adatból tudjuk, hogy ott valóban erősséget is emeltek.¹⁵⁸ Egy ilyen támadás ekkor elsősorban III. Frigyesnek állt érdekében, hiszen ilyen módon távol tarthatta V. Lászlót a Cillei örökségtől, és igen valószínű, hogy a Dévény elleni akció mögött valóban a császár állt.¹⁵⁹ Láttuk ugyanakkor, hogy az előző esztendőben Hunyadi László zsoldosok toborzásával bízta meg minden bizonnyal a nagybátyját, és e zsoldosok alighanem éppen a Felső Rézszeréről kerültek ki, amint erre későbbi időből is van példánk. Aligha véletlen tehát, hogy március 9-én éppen Hunyadi László ment Esztergomba, hogy a „csehekkal” tárgyaljon,¹⁶⁰ immár másodszor, ha, ami valószínű, korábban is ugyanezen okból járt a városban. Nem elképzelhetetlen, hogy a Szilágyi Mihály által felfogadott kompániák ugyancsak okoztak zavarokat, talán nem is Hunyadi jóváhagyásával, akinek komoly gondot okozott a saját embereinek kordában tartása is. Ennek jeleként március elején több levélben volt kénytelen felszólítani várnagyait, illetve a Hunyadi birtokokon lévő vámszedőit, hogy hagyjanak fel a királyi városok kereskedőinek zaklatásával, mert ha így folytatják, „egyetlen kereskedő sem fog Magyarországon kereskedni” (*nullus mercator ad hoc regnum Hungarie intrabit mercaturus*).¹⁶¹ Az is meglehet azonban, hogy a csehekkal folytatandó tárgyalás pusztán ürügy volt, és Hunyadi László egészen más okból járt kétszer is Esztergomban.

Mindazok a lépések, amelyeket a király Budára érkezése után tett, nyílt fenyegetést jelentettek a Hunyadiak hatalmi állására nézve. A pénzverés újjászervezésének szükségszerű következménye volt, hogy előbb-utóbb felmerül, vagy már fel is merült, a besztercei grófok hatalma alá tartozó bányák és kamarák átadásának ügye, például a nagybányai kamaráé, amely önmagában 6000

¹⁵⁶ Tóth-Szabó Pál szerint (Cseh-huszita mozgalmak i. m. 253.) Axamit állt az események mögött, de neki sincsenek közvetlen bizonyítékai.

¹⁵⁷ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1456. 01. 26.: „et gia sono (ti. a csehek) a campo contra uno castello del gran conte, che e apresso a Posenio a uno miglio hungaro, e dicesse esser una de le chiave de questo regno.”

¹⁵⁸ DL 44827.

¹⁵⁹ Hans Kuchaim leveléből megtudjuk, hogy az a zsoldoskapitány vezette az akciót, akit a kortársak Mladvanko, Ledvenko, Vanko és egyéb neveken ismertek, és akkor már hosszú ideje tevékenykedett az osztrák-morva-magyar határvidéken. A rá vonatkozó adatok összegyűjtve: Biografie České Historie. Sestavil Dr Čeněk Zibr. Díl třeti. Svazek 1. V Praze 1904. 68. Vö. még Vancsa, M.: Geschichte Österreichs i. m. 321.

¹⁶⁰ Thomasi jelentése március 10-ről: *Fraknoi Vilmos*: Két hét olaszországi könyv- és levéltárakban (1878. májusban). Magyar Könyvszemle 3. (1878) 3. sz. 122. E jelentés szövegét egyelőre nem sikerült fellelni a milánói levéltárban. Március 15: ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1r: „Ritornato quel medemo giorno da Strigonio el conte Ladislao da Huniad senza altra conclusione cum quelli Boemi”

¹⁶¹ DF 213644. (= *Iványi B.*: Bártfa i. m. 944. sz.), DF 213641. (= *Iványi B.*: Bártfa i. m. 942. sz.).

forintot jövedelmezett évente.¹⁶² A királyi főkapitányi cím elvesztésével megszűnt a jogcím is, amelyen a királyi jövedelmek kezelése a néhai Hunyadi János idejében nyugodott. Láttuk, hogy Futakon Hunyadi László és Szilágyi Mihály is esküt tett a királyi várak átadására, és ezen Cillei megölése mit sem változtatott. Csak a Nándorfehérvártól Szörényig húzódó Duna-szakaszt biztosító tizenhat végvár védelmének költsége 33 ezer aranyforintra rúgott, és ezt teljes mértékben sóból fedezték,¹⁶³ márpedig a sóbányák egytől-egyig a Hunyadiak által ellenőrzött országrészben feküdtek. A legkevesebb tehát, amit állíthatunk, hogy 1457 február-március fordulóján a Budán tartózkodó Hunyadi László igen kényelmetlen helyzetben érezhette magát. Akárcsak az egymást kölcsönösen kizáró kihívásoknak megfelelően V. László király.

A minden bizonnyal növekvő feszültség légkörében is váratlan meglepetésként hatott, amikor március 14-én híre ment a Hunyadi testvérek letartóztatásának. Két esztergomi kanonoknak a káptalanuk ügyében éppen jelenése lett volna a király és az országnagyok előtt, de ebben megakadályozta őket „a szerencsétlen ügy, tudniillik az, hogy tegnap *prandium* ideje táján a király elfogta a néhai János kormányzó budai várban tartózkodó fiait, Lászlót és Mátyást, valamint Kanizsai Lászlót és Rozgonyi Sebestyént (*propter casum malum, qui heri accidit in eo, quod Ladislaus et Mathias filii quondam domini Johannis gubernatoris, item Ladislaus de Kanisa ac Sebastianus de Rozgon in castro Budensi constituti per dominum regem heri circa horam prandii capti fuerunt*).¹⁶⁴ Nem jártak jobban a kassaiak követei sem, akik ugyancsak a királyi tanács elé voltak hivatalosak, de a hidakat felhúzva, a kapukat bezárva találták (*da waren dy prücken aufgeczogen und thor geschlossen*), mint kiderült, a Hunyadi fiúk és társaik fogságra vetése miatt, ami a hírek szerint azért következett be, mert a király „maga akar uralkodni, és azon dolog miatt is, ami Nándorfehérváron történt” (*maynet selbs zu hirschen und auch umb die sache die sich zu Kricheschweissenpurg hat ergangen*).¹⁶⁵

3.

Amint a kassai követek, úgy a Hunyadi László elítélésével és kivégzésével részletesebben foglalkozó szerzők is arra a következtetésre jutottak, hogy a néhai kormányzó fiát tulajdonképpen a néhány hónappal korábbi nándorfehérvári eseményekért, Cillei Ulrik megöléséért tartóztatták le és ítélték halálra. Nincs ebben semmi meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az eljárást, legalábbis kezdetben, maga a király is a Cillei gyilkossággal hozta összefüggésbe.¹⁶⁶ A királyt cselekvésre ösztönzendő, illetve később, hogy őt a Hunyadi fiúknak büntetlen-

¹⁶² János M. Bak: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum (a 23. jegyzetben i. m.) 381. A kérdésre alább még visszatérünk.

¹⁶³ Uo. 383.

¹⁶⁴ DF 238242.

¹⁶⁵ Iványi B.: Bártfa i. m. 945. sz.

¹⁶⁶ Palacký, F.: Geschichte von Böhmen i. m. 405–406. A László által a Rosenbergeknak írt cseh nyelvű levél német fordítása. Az eredeti: DF 289345.

séget ígérő esküjének megszegése miatt mentsék,¹⁶⁷ a király hívei terjeszteni kezdték a hírt, hogy Hunyadi László és cinkosai ismét V. László életére törtek, a maguk számára akarván megkaparintani a magyar királyság trónját. Így került be az 1457. március 21-i oklevélbe a király ellen szőtt összeesküvés vádja (*scelus [...] in sanguine nostro et nostrorum*), amelynek viszont semmi valóságalapja nem volt.¹⁶⁸ Egyszerű bosszúról volt tehát szó, amelyet a Hunyadi ház ellenségei terveztek ki, megnyervén tervüknek a tehetetlen és gyenge királyt, aki kész volt elhinni, hogy a Hunyadi fiúk valóban a trónjára törnek, s így nevét adta a magyarság egyik leggyalázatosabb tettéhez.¹⁶⁹

A „hamis vád” koncepciójának megszilárdulásával párhuzamosan tűntek el, illetve „értékelődtek át” azon kortárs források, amelyek e koncepcióval nem voltak összeegyeztethetőek. Az állítólagos összeesküvés résztvevőinek büntetlenségét ígérő királyi oklevéllel nem volt sok probléma, hiszen minden nehézség nélkül feltehető, hogy azt maguk az „összeesküvők” adták a király elébe, aki legfeljebb jóváhagyását adta a dologhoz.¹⁷⁰ Hasonló a helyzet azzal a levéllel, amelyben Jan Jiskra tudósította Boroszló városát az eseményekről, és amelyben, ha némileg homályosan is, de félreérthetetlenül a király ellen tervezett

¹⁶⁷ Érdekes módon senki nem akadt fenn azon a fentebb már említett tényen, hogy az esküt V. László, saját szavai szerint, amelyek az eskü kizárólagos forrásai, gyakorlatilag fogolyként (quasi captivos), tehát akaratán kívül tette.

¹⁶⁸ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. 551.

¹⁶⁹ „Hazai és némely idegen íróink szerint egyedül Cillei Ulrik megölésével vádoltatott [...] az idegenek egy része, különösen a németek, őt a király szabadsága, sőt élete után törekedéssel is vádolják. Erre ugyan határozatlan mendemondájoknál egyéb bizonyítékuk nincs. De igen valószínű, sőt talán kételkednünk sem lehet, hogy a Hunyadi-család igen számos ellenségei ezeket készakarva is terjesztették kivált a király személye körül, így kívánván elméjében az idősb Hunyadi iránt azon gyanút, mintha ez élete és koronája után törekednék, a meggyőződésig érlelni.” – *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 513–516. „A királyt, ki hozzá volt szoktatva ahhoz, hogy a Hunyadiakban ellenségeit és vetélytársait lássa, könnyen meggyőzhették arról, hogy Cillei megölése előre tervezett gonosz merénylet volt, melynek rugóját az a szándék képezte, hogy a királyt legmegbízhatóbb és leghatalmasabb támaszától megfosszák, s így az ő megrontására célzó terveik végrehajtását megkönnyítsék. Elhittették vele, hogy a Hunyadiak az ő koronájára áhítoznak, életére törnek, és hogy mindkettőt csak úgy mentheti meg, ha a Hunyadi testvéreket és barátait ártalmatlanokká teszi” – *Fraknói V.*: Hunyadiak és Jagellók kora i. m. 162. „A Hunyady-ház ellenségei elhittették a királlyal, hogy Hunyady László összeesküvést sző és merényletet tervez ellene. Rábírták, hogy az ifjú grófnak, öccsének és barátainak – köztök Vitéz János váradi püspöknek – elfogatását rendelje el.” – *Fraknói V.*: Carvajal János i. m. 38–39. „Hunyadi Lászlót és barátait a királyi felség ellen tervezett gyilkos merénylet bűnében marasztalták el [...] *hamis vád* [kiemelés tőlem, PT] következtében.” – *Hóman B.-Szekfű Gy.*: Magyar Történet i. m. 461. „In March 1457 Ladislaus Hunyadi was brought to count as the author and prime mover of the great Belgrade conspiracy.” – *The Land between. A History of Slovenia.* Edited by Oto Luthar. Frankfurt am Main 2008. 175.; „am volgenden Tag werden in einem förmlichen Prozeß alle Verschwörer von Belgrad zum Tode verurteilt” – *Grabmayer, J.*: Das Opfer i. m. 309. Talán az egyetlen történész, aki komolyabban fontolóra vette a merénylet lehetőségét, Kubinyi András volt (Mátyás király i. m. 23.), de végül ő is arra a következtetésre jutott, hogy „az mégis inkább valószínűtlen.”

¹⁷⁰ Vö. pl. *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 518: „Elég gyávák voltak (ti. az összeesküvők) a véráldozat súlyát magokról el-, és a gyenge, egyedül általok ösztönzött királyra hárítandók, ezt több unszolásuk után martius 21-én egy oklevél kiadására bírni.” Megjegyzem, efféle „koncepció” jellegű oklevélre van példa a korszakból, jelesül 1453-ból. L. *Pálosfalvi T.*: Vitovec János i. m. 429–433.

merényletről ír.¹⁷¹ Elvégre a morva kapitány V. László születése óta a király legfőbb támasza volt, és ha valakitől, tőle éppen elvárható volt, hogy a Hunyadi-ellenes összeesküvők szája íze szerint dezinformálja a közvéleményt. Ugyancsak a hivatalos propaganda részének tekinthető a király saját levele, amelyben a királyi városokat hívta meg a pesti országgyűlésre, és amely úgyszintén a személyére leselkedő veszedelméről szól.¹⁷² Nem áll másként a helyzet azon oklevelekkel szem, amelyekben a király később jutalmazta híveit, és indoklásképpen hivatkozott a személye ellen szőtt tervekre.¹⁷³

Van azonban néhány olyan forrás is, amely az események gyökeresen más olvasatát támasztja alá, és, különösen együtt, nem feltétlenül lehet valamiféle „anti-Hunyadiánus” propaganda termékének tekinteni őket. Köztük a három legfontosabb régóta ismert a kutatók előtt, de gróf Teleki József óta, és minden bizonnyal az ő tekintélyének hatására, nem, vagy csak „szelektíven” szokás bevonni őket az események értelmezésébe.¹⁷⁴ Ez annál is inkább sajnálatos, mert, mint látni fogjuk, szerzőik minden jel szerint az események szemtanúitól szerezték információikat.

Az egyik, Bécsben fennmaradt kortárs beszámoló (a továbbiakban: névtelen beszámoló) szerint azok, akik részesek voltak Cillei megölésében, illetve tudtak róla (*an des von Cili tod schulld und wissen gehabt*) szövetségre léptek egymással, és oklevelet állítottak ki, amelyre mindenki ráfüggesztette a pecsétjét. Újlaki Miklós azonban nem akart Budára utazni, ehelyett megkérte Hunyadi Lászlót, küldené el neki az oklevelet, hogy azt megpecsételhesse. Amint ez megtörtént, levélben tájékoztatta a királyt az ellene tervezett merényletről: eszerint lovasjátékot (*ain gerenn mit lauffen pferden*) szerveztek a király részvételével, amelyen hirtelen megjelent volna Hunyadi László serege, valamint egy másik csapat Újlaki vezetésével, hogy V. Lászlót elfogják. A királyt ezután hajón elküldték volna a törökök császárának, a kíséretében lévő németeket és cseheket lemészárolják,¹⁷⁵ és Hunyadi László lesz a király (*darnach der gubernator hofft selbs konig zewern*).

Újlaki figyelmeztetésének köszönhetően V. László erős fegyveres kísérettel jelent meg a versenyen, mivel magához rendelte a Neszmélyben (*zum Lannsdorff*) állomásozó katonaságot. Így nem is tudtak ártani neki, és a verseny vé-

¹⁷¹ Palacký, F.: Urkundliche Beiträge i. m. 108–109.: „Lieben herren, hette unsers h. gnade alleyne gesewmet eyne stunde, so wer seyn g. brocht in dem todt. Ungehorte sache ist es, dy sy an unsern g. h. zutun vorgekommen hatten, des ewer diener Nickil wol von uns underrichtet ist, auch mit seynem selbist ougen gesehen.”

¹⁷² „quedam in perniciem capitis nostri regii atemptata fuerit” – Iványi B.: Bártfa i. m. 947. sz.

¹⁷³ DL 65907 (regesztáját l. *Borsa Iván*: A Balassa család levéltára 1193–1526. Bp. 1990. 338. sz.): Hunyadi László „eciam capiti nostro et vite nostre proprie periculum inferre satageret”; Mátyás „unasecum in necem nostram molliabatur”.

¹⁷⁴ Jó példa erre Fraknói Vilmos, aki mind az alább idézendő velencei követjelentéseket, mind a többi vonatkozó forrást pontosan ismerte, de fontos részeit egyszerűen figyelmen kívül hagyta. L. pl. *Fraknói V.*: Hunyadi Mátyás király i. m. 41., 43.

¹⁷⁵ Ez a motívum a zittai városi írnok évkönyveiben is felbukkan: szerinte az összeesküvők „voluerunt tradere dominum regem, sathagentes Teutunicos et Bohemos interficere” – *Jahrbücher der Zittauischen Stadtschreibers Johannes von Guben. Scriptores rerum Lusaticarum I.* Görlitz 1839. 77. Az adatért Tringli István barátomnak tartozom köszönettel.

geztével a két Hunyadi fiú, a nádor, Jiskra és több más magyar úr kíséretében lovagolt vissza a várba. A király Hunyadi László társaságában ment a lakosztályába, ahol elárulta, hogy tudomást szerzett a tervről, és a szabadulni igyekvő Hunyadi fiút Garai nádor tartóztatta le e szavakkal: fogoly leszel gazfickó, nem menekülsz (*du poszwicht du wirft gefangen sein dich hilfft nichts dafur*). László király ezután cseh nyelven utasította Jiskrát, hogy a másik szobában tartózkodó Hunyadi Mátyást is tartóztassa le. Ekkor bezárták a vár és a város kapuit is, de a Hunyadiak városban tartózkodó embereinek sikerült az egyik kaput betörniük, amelyen át többen is elmenekültek, így végül a két Hunyadi fiúval együtt tizenhat urat sikerült elfogni.

Ezt követően a király 500 lovassal magához rendelte Újlaki Miklóst és (Rozgonyi) Rénoldot, megparancsolva, hogy a szövetséglevelet is hozzák magukkal. Újlakiék még aznap éjjel megjelentek Budán, ahol a vajda, bevallván, hogy tudott a Cillei ellen tervezett merényletről, és tanáccsal részes is volt benne (*ich hab layder rat und wissen gehabt an eures vettern von Cili tod*), kegyelmet kért és kapott, majd a király parancsára átadta az összeesküvők oklevelét, amelyen 25 pecsét függött. Hunyadi Lászlót, miután a bizonyítékkal szembesítették, bár elárulta, hol van a kincse, és kérte, hogy a bűneit egy karthauzi kólostorban vezekelhesse le, lefejezték, öccsének, Mátyásnak a sorsa még nem bizonyos.¹⁷⁶

Teleki József az alábbi érveléssel vonta kétségbe a tudósítás hitelét: „Hogy Újlaki Miklós tudója, vagy épen részese lett volna Cillei meggyilkolásának, hogy ő a Hunyadiak összeesküvésében, ha ezt elfogadhatnók is, belé bonyolódott volna: annyira ellenkezik minden írók állításával, az események menetelével, hogy azt valóban tekintenünk egyáltalában nem lehet, mi már magában is nagyon megrázza a névtelen szerző hitelességét. E mellett több más apróbb körülmények is fordulnak elő ezen előadásban, melyek azt gyanússá teszik, így p. o. hogy a büszke Újlaki térdhajtásig tudta volna magát megalázni, hogy a váradi püspök azért adatott át az esztergomi érseknek, hogy őt éhséggel ölje meg stb. A pártosság lelke által zavart időszakok történetírójának, hol az egykorú felekezeti írókból tiszta adatokat nem meríthet, szabad sőt kötelessége elhatározásában a körülmények öszveségére és a szereplő személyek jellemére is tekintettel lenni.”¹⁷⁷

Nos, az „apróbb körülmények” röviden elintézhetőek. Abban, hogy Újlaki térdre ereszkedik király előtt, önmagában nincs semmi meglepő, adott helyzetben pedig éppenséggel kegyelmet kér, ami bőségesen indokolja a gesztust (ami, mint feljebb láttuk, esztendővel korábban Hunyadinak sem esett nehezére). Amiben kételkedni lehet, az maga az összeesküvésben való részvétele, erre pedig rövidesen visszatérünk. Ami Vitézt illeti, elég nyilvánvaló, hogy félreolvasással van dolgunk: a szövegben az áll, hogy a váradi püspököt (Vitéz Jánost) az

¹⁷⁶ Birk, E.: Beiträge i. m. 253–254.

¹⁷⁷ Teleki J.: Hunyadiak kora i. m. 515. Hasonló értelemben nyilatkozik Fraknoi Vilmos is: „Az egykorú 'Hofmár von Ungern' ezen eseményekről sok részletet tartalmaz; de ezek kevés kivétellel a belső valószínűséget nélkülözik, és kósza hírek forrásából merítvék.” Hunyadi Mátyás király i. m. 42. o. jegyzet.

esztergomi érsekre bízta, de nyilván nem azért, hogy kiéheztesse (*verhungern*), hanem, hogy vigye magával (*verbringen*), ami valójában meg is történt, hiszen Vitéz végül Esztergomban nyerte vissza szabadságát. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy Carvajal legátus, miután kiközösítéssel fenyegetve a királyt elérte a váradi püspök Szécsi Dénes őrizete alá helyezését, beletörődött volna, hogy ott aztán halálra éheztesse a főpapot, arról nem is beszélve, hogy maga az érsek nyilván nem lett volna hajlandó ilyesmire.

Fogósabb kérdés tehát, vajon Újlaki valóban részese lehetett-e a Cillei ellen tervezett merényletnek. Fontos megjegyezni, hogy a vajda saját szavai szerint is csupán tanáccsal járult hozzá az összeesküvéshez, vagyis tetteleg nem vett részt benne. Nos, érdemes előrebocsátani, hogy ha volt nyertese Cillei Ulrik halálának, az éppen Újlaki Miklós volt. Cillei halálával a gróf hatalmas Varasd és Körös megyei birtokai is uratlanná váltak, márpedig ezek örököse 1445 októbere óta éppen Miklós vajda volt.¹⁷⁸ Ez önmagában is elegendő ok lehetett arra, hogy Újlaki ne próbálja meg lebeszélni Hunyadi Lászlót és társait a tervükről, feltéve persze, hogy volt ilyen terv. Ugyan ennek bizonyítása gyakorlatilag lehetetlen, de arra, hogy a dolog „benne volt a levegőben”, mutatnak jelek. A gyilkosságról néhány nappal később beszámoló Konrad Hölzler, aki részese volt a Futakon zajló tárgyalásoknak, így írt: „öt (ti. Cilleit) több ízben is figyelmeztették, hogy azok ilyesmit terveznek ellene, és ezt akarják vele tenni, és a magyar urak többsége azt tanácsolta neki, hogy ne menjen Nándorfehérvárra”.¹⁷⁹ Egy másik forrás, a szemtanú Michael Beheim szerint Rozgonyi Rénold egyenesen elébe ment a Zimonyban táborozó királynak, és figyelmeztette őt és Cilleit, hogy ne keljenek át a Száván, és semmiképpen ne menjenek be a várba.¹⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy Újlakinak nincs nyoma a futaki táborban, és a magam részéről elképzelhetőnek tartom, hogy Hunyadi László valóban tájékoztatta apja régi harcostársát a Cilleit fenyegető „balesetről”. A vajda, aki, mint a későbbi események mutatják, maga is szívesen lépett volna Cillei helyére a király oldalán, egy szóbeli „legyen”-nel semmit nem kockáztatott, hiszen az akció elmaradása vagy sikertelensége esetén azt könnyűszerrel letagadhatta.

Van ugyanakkor a beszámolóban néhány olyan „apróbb körülmény”, amelyek más forrásokban is feltűnnek, és, véleményem szerint, meggyőzően bizonyítják a névtelen beszámoló hitelességét. A legfontosabb ezek közül az a híradás, amely szerint a Hunyadi fiúk elfogása után a király magához rendelte Újlaki Miklóst és Rozgonyi Rénoldot ötszáz lovassal és az összeesküvők szövetségével, akik [ti. Újlaki és Rozgonyi] „ugyanazon éjjel megjöttek a hadinéppel és a levéllel” (*sy komen an derselben nacht mit den volck und brief*). Nos, ugyanezt az információt olvashatjuk a velencei követ március 15-i tudósításában:

¹⁷⁸ Haus, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Archiv Erdődy, D 11079., és Karton 67. Utóbbi oklevél fényképmásolatainak átengedéséért Péterfi Bence kollégámnak tartozom köszönettel.

¹⁷⁹ „Her ist dess manchmal wol gewarnet, das sie sulchs kegen jm vorgenommen vnd im willen zu thun haben, vnd von den hungerischen herren am mehrenteil widerraten, sich gen Weissenburg nicht zu fugen” – *Palacky, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 104–105.

¹⁸⁰ Zehn Gedichte Michael Beheim's zur Geschichte Oesterreichs und Ungerns. Mit Erläuterungen von Th. G. v. Karajan. Quellen und Forschungen zur Vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Wien 1849. 58. o., 550. és köv. sorok.

„ma, az éjszaka hatodik órájában megérkezett ide a királyság két bárója, Újlaki Miklós vajda és Rénold, kevés kísérettel, de azt mondják, hogy a seregük innen egy mérföldre van”.¹⁸¹ Azt bizvást kizárhatjuk, hogy a névtelen beszámoló az olasz tudósítása alapján dolgozott volna, mint ahogy a fordítottja is elképzelhetetlen, hiszen akkor Thomasi nyilván említést tett volna az összeesküvésről. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy egymástól függetlenül értesültek az információról, míg azonban a velencei követ csak arról tudott, ami a budai váron kívül is ismertté vált, a névtelen beszámoló szerzője olyan valakitől nyerte értesüléseit, aki szemtanúként volt jelen; én legalábbis ennek tulajdonítom, hogy alkalmasint egyenes beszédben idézi az események résztvevőit, így Garai nádort, Újlakit, vagy éppenséggel a királyt. Ha pedig ezen feltételezésünk megáll, az felbecsülhetetlen értékkel ruházza föl a Teleki által éppen hiteltelensége okán elutasított szöveget.

Ugyancsak független informátornak tekinthető a pozsonyi Hans Kuchaim, akinek levelét, amelyben városának beszámolt a „márciusi sajnálatos eseményekről”, korábban is bevonták a történetek értelmezésébe, jöllehet a későbbi krónikás elbeszélésekkel szemben ez is csak korlátozott jelentőséget kapott.¹⁸² A levél minket ehelyütt közelebből érdeklő részében Kuchaim elmeséli, hogy a letartóztatott Kanizsai Lászlót és Rozgonyi Sebestyént felkereste a börtönben Garai nádor és Újlaki vajda, és csúnyán lehodták őket, „miért akarták magukat a királyi vérben bemocskolni” (*warumb sy sich haben welen in künickleychen pluet soligen*¹⁸³), mire a két fogoly kegyelemért könyörgött, és felajánlotta, hogy kész a törökök ellen vonulni, vagy bárhová, ahová a király parancsolja. Újlaki erre közölte, hogy gondját fogja viselni Rozgonyi nővérének, Garai pedig biztosította Kanizsait, hogy nem szakítja meg vele a barátságot, és megnézik, mit tehetnek az ügyükben.

A nádor és a vajda közbenjárását magyarázza, hogy Garai Kanizsainak nagybátyja, Újlaki Rozgonyinak sógora volt.¹⁸⁴ Érdekes, hogy míg a levélíró Újlaki szavait egyes szám első személyben idézi (*ich muess dein swester an sehen*), addig Garai szövegét harmadikban (*er wol auch an sehen gegen Kanischa Lasla die frewntschaff*), amiből talán nem túl nagy merészség arra következtetni, hogy az informátor maga Újlaki lehetett, hiszen március 22-éig, a levél dátumáig, a két fogoly báró aligha mesélhette el, mi történt a börtönben. Ezt támasztja alá az is, hogy Kuchaim olyan információknak is birtokában volt, amelyek csak a királyi tanács üléséről szivároghattak ki. Így például beszámolt arról a frissiben hozott határozatról, amelynek értelmében hűtlenség bűnébe esik minden-

¹⁸¹ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1. r.: „Questa nocte a hore VI intro in questa terra [...] Nicolao da Voilach vaivoda et Arnoldo baroni de questo regno cum poche ampero gente, ma le suo gente se dice esser apresso qui a uno miglio”.

¹⁸² DF 240376. Kiadása: *Birk, E.*: Beiträge i. m. 258. Fraknói például (Mátyás király i. m. 43.) csak a ferences pap Hunyadi-barát prédikációját említi, mást nem.

¹⁸³ A kiadásban *setigen* áll *soligen* helyett, az eredeti alapján javítottam. Köszönöm Skorka Renátának a levél értelmezéséhez nyújtott önzetlen segítségét.

¹⁸⁴ Engel Pál: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. CD-Rom, Bp. 2001. Básztyéy nem, 2. tábla: Rozgonyi (Miklós ága); Oslí nem, 5. tábla: Kanizsai.

ki, aki Szilágyi Mihály zsoldjába áll;¹⁸⁵ a határozatról jóval később, és némileg eltérő formában, a velencei követ is említést tesz,¹⁸⁶ és okleveles adatok is igazolják.¹⁸⁷

Kérdés mármost, hogyan értelmezzük a fentebb idézett mondatot. Ha, mint azt gondolni szokás, a letartóztatás oka valóban Cillei megölése lett volna, a mondat csak a grófra vonatkozhatna, akit, tegyük hozzá, kis jóakarattal tekinthetünk királyi vérből származónak.¹⁸⁸ Kérdés ugyanakkor, mennyire életszerű, hogy a nádor és a vajda a nándorfehérvári gyilkosság után négy hónappal érezte szükségét annak, hogy felelősségre vonja Kanizsait és Rozgonyit, holott az eltelt időben bőségesen lett volna alkalmuk tisztázni a dolgot; mert azt az abszurd feltételezést, hogy egészen addig nem szereztek tudomást a merényletben való részvételükről, bátran kizárhatjuk. Különösen annak fényében, hogy, mint fentebb láttuk, igen erős a valószínűsége annak, hogy Újlaki legalábbis tudott a Cillei ellen tervezett merényletről, sőt annak haszonélvezője is volt, s így nem lehetett különösebb alapja Rozgonyit lehordani. A válasz tehát csak az lehet, hogy semennyire, és a királyi vér említése valójában V. Lászlóra vonatkozott. Ezt alátámasztja egyébként a március 21-i királyi oklevél már idézett fogalmazása is (*scelus conceptum in sanguine nostro*), hacsak nem feltételezzük, hogy az utóbbi oklevél egyik kedvezményezettje, Újlaki Miklós, propagandisztikus célból szándékosan félretájékoztatta a pozsonyi követet.

Két további fontos körülmény is kizárja, hogy a letartóztatásokat *közvetlenül* a Cillei-gyilkossággal magyarázzuk. Ebben az esetben ugyanis joggal várnánk el, hogy a vádlottakat akár több helyszínen is, de egyszerre fogják el, megakadályozandó a szökésüket. Elvégre azt, hogy kik vettek részt tetteleg a nándorfehérvári merényletben, pontosan lehetett tudni.¹⁸⁹ Ezzel szemben 1457 márciusában legalább két, de inkább több hullámban zajlottak a letartóztatások, mégpedig, figyelemre méltó módon, azután, hogy megérkezett Budára Újlaki Miklós és Rozgonyi Rénold. Ez pedig alátámasztja a névtelen beszámoló azon értesülését, hogy létezett egy szövetséglevél, amelyet a két báró hozott magával az éjszaka folyamán, és a továbbiakban az alapján történt az „összeesküvők” levadászása. Többségüket már másnap letartóztatták, de a lőcsei Georg Henckelt például csak később vitték Budára, és volt, akit még március 19-én is kerestek.¹⁹⁰ A másik körülmény, amelyre már Kubinyi András is felfigyelt,¹⁹¹

¹⁸⁵ „man wirt ruffen wer an seiner sold reytr der sol dem lannt untrew sein”

¹⁸⁶ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 04. 07. 1. r.: „fu mandato commandamento che tuti quelli che erano stati servitori de predicti do conti fra el termine de 20 zorni se dovesseno apprentar al signor re prefato sub pena rebellionis”

¹⁸⁷ L. Várdai Aladár királyi kamarás levelét (Zichy XII. 250–251.): „serenissimus noster rex vobis scripsit precipiendo ut si qui essent in comitatu Zathmariensi qui nomine Michaelis Zylagi stipendium distribuerent in dedecus maiestatis regie, quod possessiones talium occupetis (!) capitae eorum detineatis”

¹⁸⁸ Így beszél róla a király is az 1457. márciusi oklevélben: „princeps sanguinis nostri utputa cum quondam genitrice nostra in secundo gradu consanguineitatis [...] existerat”.

¹⁸⁹ Mások mellett Garai László és Rozgonyi Rénold is Nándorfehérváron tartózkodott a gyilkosság idején.

¹⁹⁰ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 945.: „ander veste ane, dy man noch suchet”

¹⁹¹ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 23.

éppen Újlaki és Rozgonyi későbbi érkezése. Logikusan elvárható lenne ugyanis, hogy amennyiben a király valóban bosszúra készül, először maga köré gyűjti leginkább megbízható híveit és a csapataikat, különösen annak fényében, hogy a Hunyadiak is erős fegyveres kísérettel rendelkeztek.

Anélkül, hogy bizonyítottanak tekintenénk a létezését, szögezzük le, hogy efféle szövetséglevélre van példánk, időben nem is távolról. Egész pontosan arról az oklevélről van szó, amelyet Szilágyi Mihály, Garai László nádor és Újlaki Miklós kötött 1458 júliusában, kísértetiesen hasonló körülmények között. Ehhez a szövetséghez, Szilágyi kivételével, azok a bárók csatlakoztak, akik részesek voltak Hunyadi László kivégzésében, és attól féltek, hogy Mátyás király a néhány hónappal korábban nevében tett ígéret ellenére mégis bosszút áll rajtuk.¹⁹² Mivel csak az említett három személy nevében kiállított dokumentum maradt ránk, nem tudjuk, miképpen történt a többiek csatlakozása: esetleg csak szóban, vagy ők külön oklevelet pecsételtek meg. Mivel azonban a két eset körülményei szinte teljesen azonosak, nagyon valószínű, hogy az 1457-ben megfogalmazott szövetséglevél tartalma, ha valóban létezett, hasonló lehetett: esküvel megerősített, egyházi és világi szankciókkal körülbástyázott kölcsönös segítségnyújtási ígéret mindenki ellen, aki a résztvevők bármelyikét fenyegetné. Azt nyilván nem foglalták írásba, hogy el kívánják tenni a királyt láb alól, és ha egyáltalán megfogalmaztak ilyen célt — láttuk, hogy a névtelen beszámoló szerint Újlaki erről tájékoztatta a királyt —, akkor azt nyilván csak szóban tették.

A harmadik olyan elbeszélés, amelyik alátámasztani látszik az összeesküvés-teóriát, a költő Michael Beheim tollából származik. Ő ugyanakkor távolról sem tekinthető „függetlennek”: már korábban is megfordult V. László prágai udvarában, ahogy Cilleiében is, és személyesen részt vett az 1456 őszi kereszties hadjáratban, ráadásul Nándorfehérváron ki is rabolták.¹⁹³ Miután röviden elmeséli, miképpen hurcolta magával a királyt Hunyadi László Temesvárra, majd hogyan érkeztek együtt Budára, azzal folytatja, hogy Hunyadi, nem lévén megelégedve a korábbi gyilkossággal (ti. Cilleiével), immár jogos urának (vagyis a királynak) életére és trónjára tört. Ezért csapatokat gyűjtött Budára, mégpedig titokban, éjszaka. A király hívei azonban, erről értesülvén, figyelmeztették Lászlót, mire utóbbi elfogatta a Hunyadi testvéreket. Különösen érdekes azoknak névsora, akiket Beheim a király pártján lévőknek tekint, mert olyan személyeket is megnevez, akiket más források nem: a kalocsai érsek, Garai nádor, a három Rozgonyi fivér, Pálóci országbíró, Ország Mihály, Szomszédvári Henning és Véglesi Jodok mellett Frangepán Duimot¹⁹⁴ és Szécsi Miklóst,¹⁹⁵ az uralkodó udvarának osztrák-német és cseh tagjaival együtt. Mindenképpen jól informáltak tűnik tehát, legalábbis ami a kritikus pillanatban a király környezetében tartózkodó személyeket illeti.¹⁹⁶

¹⁹² Az eseményekre l. *Pálosfalvi Tamás*: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkről krónikájához. *Századok* 147. (2013) 360–361.

¹⁹³ Életére röviden l. *Mlinar, J.*: Podoba Celjskih grofov i. m. 104–105.

¹⁹⁴ 1456-ban borsodi ispán és diósgyőri várnagy. *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 77.

¹⁹⁵ „Herczog Niclaus” aligha lehet más, mint felsőlendvai Szécsi Miklós.

¹⁹⁶ *Karajan, Th. G. von*: Zehn Gedichte i. m. 62–64 (960–1059. sorok). Arról, hogy a cseh és osztrák urak, akik a királlyal együtt estek fogságba Nándorfehérváron, az uralkodó mellett marad-

4.

Sokat segítene a nyomozásban, ha a letartóztatott személyekről bősebbebb ismereteink volnának, de sajnos még a névsorukat is csak töredékesen ismerjük. Kanizsai Lászlóról és Rozgonyi Sebestyénről már esett szó. Előbbit származása (ne feledjük, hogy anyai ágon Cilleinek is rokona volt) éppenséggel nem arra predestinálta, hogy elszánt Hunyadi-pártiként tűzön-vízen át kitartsa a néhai kormányzó fiai mellett, de róla legalább több forrás is állítja, hogy résztvett a Cillei-gyilkosságban.¹⁹⁷ Rozgonyi és a Hunyadiak kapcsolatáról lényegesen többet tudunk: ő 1448-ban oszmán fogságba esett, és távolléte alatt jószágainak jó része idegen kézre került, ezért hazatérése után kénytelen volt Hunyadi János védőszárnyai alá húzódni.¹⁹⁸ Egyértelműen a Hunyadiak hívei közé tartozott (Györgyi) Bódó Gáspár, akinek az apja, Gergely, előbb alvajdaként, majd éveken át budai várnagyként szolgált a Hunyadi Jánost.¹⁹⁹ Ugyanez mondható el Geszti Mihályról,²⁰⁰ aki az egyik nándorfehérvári várnagy, Geszti János testvére volt, és 1459-ben Mátyás kamaramestere lett.²⁰¹ Érdekesebb két másik fogoly esete. A körmöcbányai Modrar Pál még Jiskra szolgálatában tűnt fel, kölcsönökkel segítette a zsoldoskapitányt, és tőle vette bérbe 1453-ban a kassai pénzverdét.²⁰² Később azonban átállt a Hunyadiakhoz, és 1454-ben már a volt kormányzóval harcolt a felső részeken.²⁰³ 1455-ben zólyomi ispánként találkozunk vele.²⁰⁴ A fia, András, 1455-ben mint Hunyadi László *specialis familiaris*-a tűnik fel.²⁰⁵ A már ugyancsak említett Georg Henckel lőcsei polgárt V. László 1453-ban az egész ország területén megbízta a pénzverés ellenőrzésével (*officium probacionis*).²⁰⁶ 1454 őszén őt (és Miklós küüllői főesperest) bízta meg a király a szászok Márton-napi cenzusának behajtásával,²⁰⁷ amellyel a jelek szerint Hunyadi János rendelkezett.²⁰⁸ Két pénzügyekben járatos szakemberrel van tehát

tak a folytatásban is, Jobst von Einsiedel már idézett levele is tájékoztat: „die pehemischen hern sein nach pey in, auch eins teils der osterrischen rethe” – *Mlinar, J.*: Podoba Celjskih grofov i. m. 272.

¹⁹⁷ Pl. a már említett Konrad Hölzler levele. *Palacký, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 104.

¹⁹⁸ Vö. *Nógrády Árpád*: Csepreg ostroma és Sárvár bevétele 1454-ben. Vasi Szemle LXIV. (2010: 6. sz.) 686–687.

¹⁹⁹ *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 38.

²⁰⁰ Én legalábbis vele azonosítom a Beheim által mint „Ieste Mihell” említett személyt.

²⁰¹ L. *Kubinyi András*: Ernuszt János pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). Századok 135. (2001) 329.

²⁰² *Tóth-Szabó P.*: Cseh-huszita mozgalmak i. m. 217., 230.

²⁰³ Uo. 261., 288.; DL 70244.

²⁰⁴ DL 84932. Engel Pál szerint (Archontológia i. m. I. 245.) Jiskra alispánja, de ez, tekintve, hogy a fia ekkor már Hunyadi László familiárisa, kevéssé valószínű. Ellene szól egyébként az oklevélben szereplő *magnificus* címe is.

²⁰⁵ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 436.

²⁰⁶ DL 44668.

²⁰⁷ UGDS V. 2936., 2937.

²⁰⁸ Uo. 2943. Erdemes megjegyezni, hogy 1455-ben már nem Henckel, hanem Johannes Lemmel, egykori Jiskra-familiáris, udvari lovag intézte a Márton-napi cenzus behajtását, de Hunyadi János mint beszercei gróf ugyanúgy tett kiutalásokat a terhére. Vö. uo. V. 2979., 2992.; *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 144.

dolgunk, és legalábbis Henckelről nehéz elképzelni, hogy akár tettel, akár tanáccsal részt vett volna Cillei megölésében. De akkor miért fogták el?

Idézzük itt ismét Hans Kuchaim levelét, aki ezt írja Szentmiklósi Pongrác elfogása kapcsán: „az a hír járta az udvarban, hogy Modrar Pál sok aranyat adott át neki megőrzésre, de nem így történt, és Pongrácot ismét szabadon engedték” (*man het gen hoff gesagt, wie der Pawl Modrer im hyet vil gulden czu halden geben, aber es ist nichcz, man hat den Pangreczen wider legig gelasen*). Később pedig ugyanő arról tájékoztat, hogy Modrartól 14 ezer aranyat követeltek a szabadonbocsátása fejében. A névtelen beszámoló szerint pedig, miután Újlakiék megérkeztek az oklevéllel, és azt felmutatták Hunyadinak, ő „felfedte a kincsét, és saját kezűleg leírta, hogy az mennyi, és hol van” (*darnach hat der gubernator bekentt seine schacz und geschriben mit seiner hanndt wievil des ist und wo er sey*). Tegyük hozzá e két információhoz, hogy — legalábbis az 1457. márciusi oklevél tanúsága szerint — Hunyadi László csak azzal a feltétellel volt hajlandó megjeleni a király futaki táborában, ha utóbbi *elszámolás nélkül* nyugtát ad neki mindazon királyi jövedelmekről, amelyeket Hunyadi János mint a jövedelmek kezelője, majd halála után fiai, László és Mátyás a maguk számára behajtottak (*de huiusmodi proventibus nostro sive regni nomine perceptis aliisque sue potestati usurpatis non data ratione absolutos redderemus et expeditos*). Hol van a pénz? kérdezte idézett levelében Kuchaim, és kérdezhetjük vele mi is.

Nos, azt tudjuk, hogy Hunyadi János a szebeni pénzverdében a király nevében, de a saját hasznára veretett pénzt.²⁰⁹ Azt is tudjuk, hogy a nagybányai kamara a Hunyadiak kezében volt, és 1455-től itt is folytatódott a pénzverés.²¹⁰ Körmöcbánya ugyan Jiskra befolyási övezetében feküdt, és az ottani pénzverőt formálisan is megkapta a királytól 1455-ben,²¹¹ de a helyi illetőségű pénzügyi szakember, Modrar Pál, 1454 óta Hunyadi emberének számított, ahogyan minden bizonnyal Georg Henckel is. A három említett kamarában, Körmöcbányán, Nagybányán és Szebenben, továbbá Budán évente pénzzé vert arany mennyiségét Paulinyi Oszkár nagyjából 1500 kg-ra becsülte a 15. század utolsó negyedében, és ennél sokkal kevesebb nem lehetett a század közepén sem.²¹² Ha ebből leszámítjuk Körmöcbánya termelését, nagyjából egynegyedének véve azt, akkor is mintegy évi 300 ezer forintnak megfelelő aranyat kapunk.²¹³ Ez persze nem jelenti azt, hogy ennyi aranyforintot ténylegesen vertek, de ne felejtjük el, hogy az arany egy részét nemesfémként is fölhalmozhatták, tekintve, hogy a

²⁰⁹ Gyöngyössi Márton: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk.: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp. 2008. 191. Draskóczy István: V. László budai aranyforintjának mesterjegyeről. Az Érem LXX. (2014) 1. sz. 10–14., további irodalommal.

²¹⁰ Bak, J.: Materiale Grundlagen i. m. 381., 383.; Draskóczy, I.: V. László budai i. m. 12.

²¹¹ Tóth-Szabó P.: Cseh-huszita mozgalmak i. m. 274.

²¹² Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. Bp. 1936. 48., 50. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Paulinyi, éppen az 1453. évi Eizinger-féle jövedelemjegyzék alapján, a nagybányai kamara felvirágzását a 15. század végére teszi: uo. 49–50.

²¹³ Maguk a kamarai jövedelmek természetesen ennél sokkal kisebbek voltak, l. Bak, J.: Materiale Grundlagen i. m. 356–57., 381.

legjelentősebb arany- (és ezüst)bányák (Nagybánya, Aranyosbánya, Világosvár tartozékain Körösbánya, stb.) éppen a Hunyadiak legfontosabb befolyási övezetében, Erdélyben és a szomszédos megyékben, sőt részben a birtokaikon voltak,²¹⁴ de a volt kormányzó Nándorfehérvár környékén is szerzett bányákat.²¹⁵ Számos adat bizonyítja, hogy a nemesérc kitermelés e helyeken a zavaros időkben is folytatódott, és Hunyadi János kitüntetett figyelmét élvezte.²¹⁶ Érdemes emlékeztetni e tekintetben a burgundi lovag, Bertrandon de la Brocquière tudósítására, aki a novobrdói nemesfémbányák évi nagyjából 200 ezer dukátra rúgó jövedelmével magyarázta, hogy Brankovics György szerb despotáé képes volt kitartani az oszmánokkal szemben.²¹⁷ Aligha véletlen ezek után, hogy májusban a király Jiskrát mozgósította, hogy segítsen Drágfi Miklósnak elfoglalni a nagybányai bányákat,²¹⁸ mint ahogy az sem, hogy 1458 júniusában Szilágyi Erzsébet erőteljesen tiltakozott a nagybányai bányák elidegenítése ellen.²¹⁹

Ugyancsak a Hunyadiak befolyási övezetében feküdtek a legfontosabb sóbányák (Erdély, Máramaros), és Hunyadi uralta az ország legnagyobb sókamarájának otthont adó Szeged is.²²⁰ Az 1453-ra datált királyi jövedelemjegyzék éppen Hunyadi János tevékenységének tudta be, hogy a sóból származó jövedelem, amely Ozorai Pipo halála után jelentősen visszaesett, évi százezer forintra emelkedett.²²¹ Nem tudjuk persze, pontosan mennyi jutott ebből a kormányzó, majd főkapitány és a királyi jövedelmek kezelőjének birtokába, ráadásul e jövedelmi forrást közvetlen kiadások is terhelték, mint a már említett aldunai végvárrendszer védelmének költségei. Mindenesetre, ha csupán évi kétszázezer forint bevétellel számolunk (idevonna a bányászat, a pénzverés és a só mellett a királyi birtokok jövedelmét és egyéb, Hunyadi által kezelt bevételeket is, például a harmincadok legalább egy részét, amelyből, mint láttuk, például budai várnagyait fizette²²²), akkor is tekintélyes summát kapunk, amelyet Hunyadi biztosan nem költött el az utolsó fillérig. Leszámítva az 1454 őszén Szerbiába vezetett villámhadjáratot és Nándorfehérvár védelmét, jelentősebb katonai kiadásokat csak a belső ellenségek, főként a Felső Rézszeken garázdálkodó zsoldosvezérek elleni hadjáratok indokoltak. Ezeket pedig, úgy tűnik, az erre a célra kivetett rendkívüli adóból finanszírozta Hunyadi. Az legalábbis bizonyos,

²¹⁴ Az erdélyi aranybányák jelentőségére összefoglalóan l. *Elekes, L.*: Hunyadi i. m. 309–311., teljes egészében *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. alapján.

²¹⁵ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 413–416.

²¹⁶ *Wenzel G.*: Magyarország bányászatának i. m. 400–402., 424–425., 432–433.

²¹⁷ Uo. 140. o. 1. j.

²¹⁸ „Item Gyskra quolibet die debet recedere contra illos de Thokay, Ladislaum filium Blasii et Paulum Bakos qui cum Axamit et gentibus Talafux et Komoroczky faciunt fortalicium in opido Zathmar contra homines regis Nicolaum filium Drag et alios ad illas partes deputatos, et juvare debet Nicolaum cum ceteris sibi adiunctis ut possidere possint (?) montana in Rivulodominarum” – DL 48282.

²¹⁹ DL 37638: „castrum cum opido Rivulodominarum ac urbium montanarum, proventuum et reddituum auri et argenti”. Vö. *Elekes L.*: Hunyadi i. m. 309–310.

²²⁰ *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. Bp. 2000. 63. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 154., 423–424.

²²¹ *Bak, J.*: Materielle Grundlagen i. m. 380. Ugyancsak idézi Elekes Lajos (Hunyadi i. m. 331.) Ugyanitt összegyűjtve a sóval kapcsolatos adatok (328–331.)

²²² L. följebb a 32. jegyzetet.

hogy 1453-ban, 1454-ben és 1455-ben is Hunyadi János, mint a királyi jövedelmek kezelője, illetve idősebb fia, László intézte a rendkívüli adó behajtását, és így nyilván ők rendelkeztek annak felhasználásáról is.²²³ Mindezt tekintetbe véve pedig aligha okozott gondot kifizetni azt a 25 ezer forintot, amelyet egy kortárs értesülés szerint a király udvartartásának költségeire utaltak ki évente.²²⁴

Az a kérdés, hogy a Hunyadiak pontosan milyen királyi jövedelmeket hajthattak be 1453 óta, és mekkora értékben, további alapos vizsgálatokat igényel. Azt ugyanakkor, hogy 1456-57-ben nem szenvedtek pénzhányban, több információ is bizonyítja. Láttuk, hogy Hunyadi János tekintélyes sereg élén jelent meg Pesten 1456 márciusában. Ugyanazon év őszén Hunyadi László négy részletben évi negyven forint zsoldot ígért lovasonként, valamint teljes kártalanítást a szolgálatában elszervedett károkért.²²⁵ 1457 márciusában a király Bártfát tudósította arról, hogy Szilágyi egy emberét a környékükre küldte „jelentős összeggel” katonákat toborozni.²²⁶ 1457 augusztusában ugyancsak Szilágyi Mihály háromszáz zsoldost fogadott fel negyed évre lovasonként tizenkét forintért, szintén kártalanítás ígéretével, hozzátevé, hogy amennyiben a saját familiárisai többet kapnának, akkor az övékéhez igazítják a zsoldosok fizetését is.²²⁷ Egészen bizonyos, hogy több ilyen zsoldosszerződés született, mert több forrásból is tudjuk, hogy már 1457 tavaszán tömegesen álltak katonák Szilágyi szolgálatába.²²⁸ Ez pedig megmagyarázza, miképpen történhetett, hogy Szilágyi akkora sereggel jelent meg 1458 januárjában Pesten, Mátyás királlyá választására készülve. Szerencsés módon még azt is gyaníthatjuk, hol őrizték a Hunyadiak az előző évek folyamán felhalmozott pénzt. Hunyadi László kivégzése után ugyanis Szilágyi Nándorfehérvárról Temesvárra sietett, és elvette nővérétől az ottani várat, „mert ott volt a nevezett grófok vagyonának jó része” (*per che bona parte de laver dei ditti conti li se atrovavano*). Tettét a félelem motiválta, hogy Szilágyi Erzsébet az anyai szeretettől vezérelve valamiképpen megegyezésre jut a királlyal.²²⁹ Ezek után aligha véletlen, hogy ugyancsak röviddel a kivégzés után Újlaki sereg élén délre sietett, nyilván azzal a szándékkal, hogy Hunyadi László útmutatása nyomán lefoglalja a Temesváron őrzött pénzt.²³⁰ Nem járt sikerrel, és ez Szilágyi Mihály gyors cselekvésének volt köszönhető.

²²³ Az adatokat összegyűjtötte *Mályusz E.*: Magyar rendi állam i. m. 73–75.

²²⁴ *Bak, J.*: Materielle Grundlagen i. m. 363.

²²⁵ DL 28263.

²²⁶ *Iványi B.*: Bártfa i. m. 955.: „Intelleximus Michaelem Zylaghy de Horokzeg istuc ad proxima loca civitatis vestre hominem suum simulcum notabili pecuniarum sumpma missime eo animo, ut contra nos ea pecunia gentes armate conduci debeant.”

²²⁷ DF 213671 (= *Iványi B.*: Bártfa i. m. 972. sz.)

²²⁸ DL 48282: „gentes ad Michaelem mirabiliter vadunt”; ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 04. 07. 1r: „da ogni canto sollicita a condur gente”; Zichy XII. 250–251: „si qui essent in comitatu Zathmariensi qui nomine Michaelis Zylagi stipendium distribuerent in dedecus maiestatis regie”

²²⁹ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 04. 07. 1r: „questo dicesse lui haver fatto dubitando che lamor materno non inducesse la dicta dona a composition.”

²³⁰ Thomasi szerint (ASMi ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1r.) Jiskra és Újlaki rögtön a Hunyadiak és társaik elfogása után elindult csapatokat gyűjteni (se divulga i predicti Lisca e Nicolo vaivoda esser partiti per far vegnir gente). 1457. április 9-én V. László egyebek mellett azzal az indoklással adományozta Újlakinak a németújvári uradalomban lévő királyi jogot,

Mielőtt továbbmennénk, érdemes bevonni a vizsgálódásba a nürnbergi évkönyvek tudósítását, amelyik főbb vonalaiban hasonló a névtelen jelentéshez. A forrás értékét növeli, hogy nürnbergi keresztések jelentős számban vettek részt a nándorfehérvári hadjáratban, és a márciusi események idején többen közülük még Budán tartózkodtak. Eszerint a Reminiscere vasárnapot követő hétfőn (március 14-én) Hunyadi László, akinek kíséretében lovasok és gyalogosok is voltak Budán és Pesten,²³¹ öccsével, Mátyással együtt ebédre (*zu mittag zu tisch*) ment a budai várba. A királyt azonban figyelmeztették, hogy Hunyadi merényletet tervez ellene, ezért ő magához hívta a nádort és Jiskrát, és más udvari embereit. Elmondta nekik, milyen hírt kapott, mire azok megszállták a várat, Garai nádor pedig felszólította a városi polgárokat, hogy fogjanak fegyvert. A két Hunyadi fiú elfogásában itt is Garai és Jiskra játssza a főszerepet, rajtuk kívül még tizenegy másik embert fogtak el, „magyarokat és németeket” vegyesen. A Hunyadi familiárisoknak sikerült betörniük egy kaput, ebben a verzióban nem azért, hogy meneküljenek, hanem urukat kiszabadítandó, de a király emberei ezt megakadályozták. Hunyadi László, belátván az ellenállás hiábavalóságát, kérte, hogy őt magát zárják kolostorba, öccsét pedig engedjék el, cserében átadják minden vagyonukat a királynak (*so wolten sie darauf paid all ir hab dem künig übergeben*). A király végül a rákövetkező szerdán (március 16-án) ötvennegy úrral, köztük a nádorral és (Rozgonyi) Rénolddal meg a fivéreivel együtt törvényt ült, Hunyadi Lászlót halálra ítélték, majd kivégezték. A lefejezésnél a hóhér háromszor próbálkozott sikertelenül, de negyedszer is lesújtott, mivel, mint mondják, „megparancsolták a hóhérnak, hogy ugyanúgy kell történnie vele (ti. Hunyadival), ahogyan ő tett a Cilleivel” (*es sei dem hoher befolhen worden, damit das an im geschehen schüll, als er dem von Zil getan hab*).²³²

A számos közös mozzanat mellett van egy olyan eleme a nürnbergi évkönyveknek, amelyik a névtelen beszámolóban nem szerepel, más források azonban megerősítik. Eszerint az elfogottak között nem János váradi püspök volt az egyetlen főpap, hanem osztozott sorsában a kalocsai érsek, Várdai István is. Ezt az információt hallotta Thomasi követ is, március 15-i levelében ugyanis ő is úgy tudta még, hogy a kalocsai érsek (*l'arcivescovo de Colocia*) is a foglyok között van. Következő tudósításában azonban már cáfolta a hírt (*qualle* [ti. az érsek] *benche fusse fame esser stato retenuto, tamen non fu vero*), ami azt jelenti, hogy a nürnbergi évkönyvek egy korábbi (április 7. előtti) „hírállapotot” őriztek meg.²³³ Várdai ugyanakkor egy további forrásban is feltűnik, igen érdekes konstellációban. Hans Kuchaim számol be arról, hogy a király János püspök megüresedő püspökségére, Váradra akarta áthelyeztetni Várdait, az ő érsekségét pedig „Albert doktornak”, vagyis Hangácsi Albert (már) egri prépost-

hogy amikor László kivégeztetése után rokona: Horogszegi Szilágyi Mihály az alvidéken rémhíreket terjesztett (*rumores excitare*) és fegyverkezni kezdett, az ő (a király) kérésére haddal indult ellene (*Borsa I.*: Balassa család i. m. 338.) A hadjáratra eszerint valamikor március második felében került sor, és Szilágyi erre reagálva, helyesebben ezt megelőzendő vette el nővérétől Temesvárt.

²³¹ Thomasinál: „fra da cavallo et da pe” (az előző jegyzetben idézett jelentésben).

²³² Die Chroniken der fränkischen Städte. Nürnberg. Vierter Band. Leipzig 1872. 223–224.

²³³ ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1r., 1457. 04. 07. 1r.

nak szánta.²³⁴ Nos, bár a váradi püspökség az egyik leggazdagabb stallumnak számított, a kalocsai érsekséghez képest, amelyre Várdait csak nemrég választották meg, mindenképpen visszalépésnek volt tekinthető, különösen annak fényében, hogy a jelek szerint Hangácsi a főkancellárságot is megkapta.²³⁵

János váradi püspök és Várdai érsek érintettsége, és különösen az engesztelhetetlenség, amelyet a király kezdetben a püspökkel szemben több forrásunk szerint is tanúsított,²³⁶ olyan kérdéseket vetnek fel, amelyekre nagyon nehéz választ találni. Mindketten évek óta V. László legközvetlenebb munkatársai közé tartoztak, és a királyi hatalom helyreállításán munkálkodtak, olyannyira, hogy János püspök e cél érdekében a nyílt konfliktust is vállalta egykori patrónusával, Hunyadi Jánossal.²³⁷ Mind Vitéz, mind Várdai a király kíséretében érkezett 1456 nyár végén Magyarországra, és Várdai neve, még mint egri prépost és alkancellár, a király számos oklevelén feltűnik egészen a futaki táborig.²³⁸ A két egyházi, Garai nádorral együtt, november 5-én indult Nándorfehérvárra,²³⁹ és az uralkodó kíséretében maradtak azután is, hogy V. László, immár a Hunyadiak foglyaként, hosszú kerülővel megindult vissza Budára.²⁴⁰ Mi több, mindketten jelentős adományokat kaptak a királytól, Várdai még Nándorfehérváron (meglehetősen gyanús körülmények között), Vitéz János december végén, immár Budán.²⁴¹ Az sem igaz, hogy Vitézt leváltották volna a titkos kancellárságról, hiszen még februárban is ezzel a tisztséggel szerepel.²⁴²

Érdekes módon Várdaival kapcsolatban több a „gyanús” momentum. Az imént már volt szó a bálványosi adományt körülölelő bizonytalanságról. Ehhez most hozzátehetjük, hogy a pápai megerősítésért fizetendő összeg előteremtésére az újonnan kinevezett kalocsai érsek kénytelen volt kölcsönt is fölvenni, mégpedig egyenesen Szilágyi Mihálytól, minden bizonnyal még valamikor 1456 végén.²⁴³

²³⁴ „Der erzbischoff von Kalaschan bestet noch wol, er wirt das bisthum czu Waradein haben, und Albrecht doctor sol bischoff zu Kalaschen werden.”

²³⁵ DL 44834: „dominus Albertus Hangacz supremus cancellarius”. Hangácsira l. *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király magyar diplomatái. Századok 32. (1898) 481–489.

²³⁶ A velencei követ szerint (ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1r.) a király halála vagy legalább örökös börtönre (ad perpetuas carceres) ítélte volna a püspököt, ha Carvajal legátus közbe nem lép, kiközösítéssel fenyegetve V. Lászlót (dicendo che la sua serenita era excommunicata), de Vitéz házáat és egyéb javait királyi parancsra így is feldúlták (La casa et beni del preditto Vardino, che se atrovono in questa terra el de sequente de commandamento regio fono sacco-manato). Halálos ítéletről beszél egy másik olasz nyelvű jelentés is, amely a püspök nevét nem tudja, de nyilvánvalóan Vitéz Jánosról van benne szó. *Kr(opf) L(ajos)*: Egykorú tudósítás Hunyadi László haláláról. Századok 35. (1901) 180–181.

²³⁷ Vö. *Mályusz E.*: Magyar rendi állam i. m. 146–151.

²³⁸ Vö. pl. DL 100653., DL 72493., DF 213507., DF 274024., DF 236878., DL 105595., UGDS V. 545., DL 15106., DF 240367.

²³⁹ Zichy XII. 249–250.

²⁴⁰ Vitéz esetében ez csupán szerfelett valószínű, Várdai esetében adatokkal is alátámasztható. Vö. pl. DL 68647., DL 15114., *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész, 4. kötet. Oklevelek és levelek 1453-tól 1459-ig. Sopron 1925. 145. (176. sz.).

²⁴¹ A bálványosi uradalom adományára és az azt körülvevő gyanús körülményekre l. *Hegyi Géza*: Bálványosvár és a nagypolitika (1456–1463). A Várdai és a losonci Dezsőfi család küzdeleme a bálványosi uradalomért. Erdélyi Múzeum 67. (2005: 3–4. sz.) 115–116. Vitéz: DL 88513.

²⁴² UGDS V. 557–558. (3061. sz.). Vö. ezzel szemben *Hegyi G.*: Bálványosvár i. m. 118.

²⁴³ Zichy IX. 542. Idézi: *Hegyi G.*: Bálványosvár i. m. 116.

Ami viszont Vitéz Jánost illeti, az egyetlen elem, ami gyanúra adhat okot, a király nándorfehérvári bevonulását megelőző tárgyalásokban kereshető. Ő kulcs szerepet játszott a megállapodás tető alá hozatalában,²⁴⁴ amelynek fő pontjait, mint láttuk, a királyi várak átadása, valamint a Cillei és Hunyadi László közötti apa-fiú viszony létesítése képezték. Vitézt a királlyal és a Hunyadiakkal egyaránt fenntartott jó kapcsolatai kiválóan alkalmassá tették a feladatra, amely persze nem volt mentes bizonyos kockázatoktól. Így például feltehető lenne, hogy V. László 1457 márciusában éppen azért fogatta el a püspököt is, mert közvetítését a futaki megállapodásban rosszhiszeműnek ítélte, és úgy vélte, legalább közvetetten szerepet játszott Ulrik gróf halálában. Nincs okunk feltételezni, hogy Vitéz különösebben kedvelte volna a gróft, politikai elveinek ismeretében pedig bizvást kizárható, hogy helyeselte volna Cilleinek a királyra gyakorolt kizárólagos befolyását. „Rosszhiszeműsége” így életszerűnek tűnhet, mégis bátran kizárható.²⁴⁵

Aeneas Sylvius Piccolomini hagyományozta az utókorra azt az értesülést, mely szerint a király 1457 májusában, midőn kiengedte esztergomi őrizetéből Vitéz Jánost, azt állította volna, hogy márciusban csupán külső nyomásnak engedelmessé vált, most viszont, amikor visszaadja a főpapnak szabadságát, saját akaratából jár el.²⁴⁶ Bár a későbbi pápa, mint arról már szó esett, szívesen színezte elbeszélését bizonytalan hitelességű részletekkel, ehelyütt információját más források is alátámasztják. Egyrészt a saját, V. Lászlónak, valamint magának Vitéznek írt kortárs levelei, amelyekben ugyancsak azt állítja, hogy Vitéz elfogatása „néhány hatalmas főúr ösztönzésére” történt.²⁴⁷ Másfelől egy 1457. május 9-én Budáról írott levélből arról értesülünk, hogy az éppen az udvarban tartózkodó Brankovics Katalin, Cillei özvegye, egyrészt követelte a férje megölésében vétkes személyek megbüntetését, másrészt viszont egyike volt azoknak, akik közbenjártak a váradi püspök érdekében; az özvegy éppenséggel igen kitartóan (*valde diligenter*). Könnyen belátható, hogy ezen információk alapján kizárható Vitéz részessége a Cillei-gyilkosságban, és ezt még világosabban mutatja a levélíró következő megjegyzése: „én azt gondolom, senki nem tehet semmit, hacsak azok nem, akik befeketítették őt, és akiknek tanácsára elfogták, hogy ők mossák tisztára és szabadítsák ki”.²⁴⁸ Az igen jól informáltak tűnő le-

²⁴⁴ „Auch der hauptman, der Krigischen Weissenburck inen hot, wil den kunig nicht einlossen. Doch man teydinckt ser dar cwissen, besunder der pischoff von Wardein” – Anzeiger i. m. 289.

²⁴⁵ Bonfini arról ír, hogy a Cillei-gyilkosság előtt Hunyadi László kikérte a dologról Vitéz János véleményét, aki amolyan dodonai választ adott volna, egyházi ember lévén *expressis verbis* nem helyeselve a készülő akciót, de finoman sejtetve azon véleményét is, hogy az nincs kifejezetten ellenére. *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei.* Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 683. Úgy vélem, nincs okunk hitelt adni az itáliai krónikás késői adatának, különösen annak fényében, hogy papírra vetése idején János püspök már sok éve sírjában pihent.

²⁴⁶ *Chronicon Bohemiae* (a 36. jegyzetben i. m.) 244.: „Cum essem Budaee, feci, quod voluere barones [...], quod te cepi, illorum fuit, quod te supplicio culpaque libero, meum est.”

²⁴⁷ *Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel.* A konstanzi zsinattól a mohácsi vészig. Bp. 1902. 104–105.

²⁴⁸ DL 48282: „sed meo videre nullus poterit facere alter nisi illi qui macularunt eum et quorum consilio captus, ut per illos mundetur et liberetur”.

vélíró, János királyi jegyző szerint tehát valakik megpróbálták a váradi püspököt olyasmibe keverni, amiben nem volt része, és ez nem Cillei Ulrik megölése volt. Hasonló történhetett a király másik közeli munkatársával, Várdai Istvánval, csak neki hamarosan, napokon belül sikerült valamennyire tisztáznia magát. A befeketítő nyilván nem lehetett a már halott Hunyadi László, hiszen tőle bajosan várhatták volna a tisztára mosást, hanem mások, akiket János jegyző ismert, de a nevüket mégsem merete vagy akarta leírni. Vajon miért?

Idézzük itt Jan Jiskra már hivatkozott március 17-i levelének egy méltatlanul figyelmen kívül hagyott passzusát. Eszerint a király Hunyadi László lefejezése után a jószágait szétesztogatta azoknak, akik azokat kérték. „De bármennyi ilyen jószágot is kínáltak nekünk, mi azokból semmit sem akartunk elvenni”.²⁴⁹ Ne akadjunk most fenn a morva kapitány ehelyütt felcsillan, némi képp váratlan önzetlenségén, a mi szempontunkból ugyanis fontosabb, hogy voltak mások, akik éltek a lehetőséggel. Például Újlaki Miklós, aki éppen ekkor szerezte meg a németújvári uradalmat,²⁵⁰ amelyet 1455 őszén Hunyadi Lászlóval együtt foglalt el,²⁵¹ valamint feltehetően a Hunyadiak szlavóniai birtokait is. Ezzel párhuzamosan pedig ő vette fel a királyi főkapitány címet, melyet korábban Hunyadi János, majd László viselt, és megkapta a szlavón bánságot is.²⁵² Érdemes ehelyütt felhívni a figyelmet arra, hogy 1456 augusztusában Kapisztrán János éppen Újlaki Miklóst ajánlotta a pápa figyelmébe, mint az elhunyt hadvezér utódát, nem pedig annak fiát, Lászlót.²⁵³ Társai közé sorolhatjuk az ugyancsak feltűnően agilis Rozgonyi Rénoldot és testvéreit.²⁵⁴ Mivel a Hunyadi jószágok többsége, azok, amelyek az ország keleti felében és Erdélyben feküdtek, csak papíron váltak uratlanná, hiszen azokat erővel kellett volna kicsikarni a Szilágyi testvérek kezéből, nyilván az osztozkodás is csak „papíron” történt. Figyelemre méltó, hogy 1458-ban Újlaki Szávaszentdemeterre is igényt tartott,²⁵⁵ ami arra utal, hogy nemcsak a Hunyadiak családi birtokainak egyes elemeihez formált jogot, hanem királyi főkapitányként a Hunyadi János, majd László által igazgatott királyi várakra is. Ambíciója nem volt újkeletű, hiszen az 1445-ben a Cilleiekkel kötött örökösödési szerződésbe is belefoglalta a két erdélyi vajdai várat, Dévát és Görgényt, valamint Szeged várát a város felével egyetemben.²⁵⁶

²⁴⁹ *Palacký, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 108: „Was dieselben (ti. a Hunyadiak) güter gehabt haben, an allerley habe, hat die kon. Mt awszgeteylet den jenen, die is begert sint, mildiglich gegeben. Adir wiewol sulche güter uns angeboten sein gewest, so haben wir keins wolt nehmen.”

²⁵⁰ *Borsa I.*: Balassa levéltár i. m. 338.

²⁵¹ DF 267764., ill. *Joseph Chmel*: Materialien zur österreicheische Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken. Zweiter Band. Wien 1838. 89–90.

²⁵² L. a 250. jegyzetben idézett oklevelet.

²⁵³ *Georgius Fejér*: Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad. Bp. 1844. 227.: „Substitut tamen nobis non imparem sibi (ti. Hunyadihoz) virum, Nicolaum de Uylak, sub cuius dominatu valido et potenti ipse idem Johannes illustris in magnificencia suam militiam inchoavit.”

²⁵⁴ Legalábbis ezt sejteti, hogy minden valószínűség szerint ők is csatlakoztak az 1458. júliusi szövetséghez. Erre l. *Pálosfalvi T.*: Szegedtől Újvárig i. m. 361. Feltűnő, hogy Thomasi követ és Michael Beheim is csak Rénoldot említi név szerint.

²⁵⁵ Uo.

²⁵⁶ L. a 178. jegyzetben idézett okleveleket.

Ismervén Vitéz Jánosnak (és a kevésbé exponált helyzetben lévő Várdai Istvánnak) a királyi politika alakításában 1453-tól folyamatosan játszott szerepét, nem nehéz belátni, hogy ő biztosan másképpen képzelte volna a királyi birtokok és jövedelmek visszavételét. Ezzel alighanem Újlaki Miklós is tisztában lehetett, aki számára 1457 márciusában jött el a nagy kiugrás lehetősége. Újlaki birtokainál és tisztségeinél fogva a királyság egyik legnagyobb hatalmú bárója volt, és önképét, valamint ambícióit kiválóan mutatja az epizód, amikor III. Frigyessel találkozván, még a lováról sem volt hajlandó leszállni.²⁵⁷ 1457 márciusáig mégis kénytelen volt megelégedni a másod-, illetve harmadhegedűs szerepével, Cillei Ulrik és Hunyadi János, majd László mögött. Újlaki dörzsölt és óvatos politikus volt, de 1457 kora tavaszán megérezhette a helyzet kínálta páratlan lehetőséget. Cillei örökös nélkül meghalt, a szorongatott helyzetben lévő Hunyadi László pedig kénytelen-kelletlen kiszolgáltatta magát neki. Eljött az alkalom, végleg kitörni a nagy Hunyadi János árnyékából.²⁵⁸ Miklós úr elég pontosan tisztában lehetett Vitéz János politikai eszméivel, így azzal is, hogy a Hunyadiak hatalmát nem *őrá* akarja átruházni. Ismerve Vitéz János és a Hunyadiak évtizedes kapcsolatát, aligha okozott nehézséget felkelteni a király szívében a gyanút, hogy a püspök összejátszik néhai mentorának fiával. A gyanú nyomában támadó dühöt az engesztelhetlenségig fokozhatta az egyébként is labilis idegállapotban lévő²⁵⁹ király szívében a tudat, hogy legközvetlenebb munkatársa árulta el. Ez legalábbis megmagyarázná, hogy néhány napig még a kiközösítés kockázatát is vállalta, miközben Vitéz, nyilván ártatlansága tudatában, egész nap misézett.²⁶⁰

Két ismert fogolyról nem szoltunk még. Eustach Frodnacher állítólag Hunyadi alatt katonáskodott,²⁶¹ ő és Spirancic (Horvát) Pál, legalábbis Kubinyi András szerint, a Hunyadiak zsoldosvezérei lettek volna.²⁶² Erre semmi bizonyíték nincs,²⁶³ sőt, Eustach Frodnacher a kassai követek jelentése szerint a ki-

²⁵⁷ Teleki J.: Hunyadiak kora i. m. I. 482. (Aeneas Sylvius alapján).

²⁵⁸ Vö. Thuróczy megjegyzését (Chronica [a 6. jegyzetben i. m.] 278.): „esset enim (ti. Újlaki) homo honoris cupidus et ambitione non modica estuans”.

²⁵⁹ Hans Kuchaim írja többször idézett január 8-i levelében (*Birk, E.*: Beitrage i. m. 233.), hogy a király egy ízben széttépett és földre dobott egy levelet, majd rátaposott, a küldöncöt pedig meg akarta ütni. Teleki József (Hunyadiak kora i. m. II. 517. 1. jegyzet) úgy értelmezi az epizódot, hogy az egri püspök tépte szét a királyi oklevelet, és ő akarta megverni a király küldöncét, és ebben is az V. Lászlóval szembeni általános elégedetlenség jelét látja. A kiadott szöveg (eredetije sajnos elveszett vagy lappang) kétségtelenül így is olvasható, csak éppen nehezen értelmezhető lenne. Kuchaim ekkor Budán tartózkodott, onnan származó hírekről tudósít, és nem világos, miképpen juthatott volna tudomására, mit csinált az egri püspök a király levelével Egerben, és ennek mi jelentősége lett volna a pozsonyiak szempontjából. Sokkal valószínűbb ennél fogva, hogy V. László Hédervári püspök (válasz)levelét tépte össze; az ügy alighanem összefüggésben állt a fentebb említett Hangács Albert egri prépostságával, ha, ami valószínű, a levélben említett „probstei” az egrire értendő.

²⁶⁰ „Der bischoff von Waradein list all tag mess” – Kuchaim id. jelentéséből (*Birk., E.*: Beitrage i. m. 258.)

²⁶¹ Teleki J.: Hunyadiak kora i. m. II. 508., és 3–4. jegyzet.

²⁶² Kubinyi A.: Mátyás király i. m. 22.

²⁶³ A hipotézis alapja minden bizonnyal Thuróczy megjegyzése, mely szerint a két fogoly „milites armorum directione insignes” lett volna (Chronica i. m. 278.), illetve Bonfini ezt továbbfejlesztő verziója (A magyar történelem tizedei i. m. 686.: „Ezeket [ti. a két Horváth Pált és Frod-

rály belső kamarása (*des kunigs ynnerster kämerer*) volt.²⁶⁴ A felső-ausztriai illetőségű Frodnacher 1451-ben III. Frigyes kamarása volt,²⁶⁵ majd azon kevés osztrák nemes közé tartozott, akik elkísérték Frigvest a római császárkoronázásra.²⁶⁶ Logikus tehát, hogy V. László nagykorúsítása után az ő szolgálatába állt. Ezt támasztja alá, hogy egészen nyilvánvalóan rokoni kapcsolat fűzte ahhoz a Fronacher (sic) nevű udvarhölgyhöz, aki 1440 februárjában jelen volt V. László születésénél.²⁶⁷ Ha viszont valóban így állt a helyzet, semmi okunk feltételezni, hogy bármi köze lett volna 1457 márciusa előtt a Hunyadiakhoz; azt pedig bátran kizárhatjuk, hogy Eustach Frodnacher Hunyadi katonája lett volna. Sajnos azt sem tudjuk, mi volt a kapcsolat Eustach és azon Wolfgang Frodnacher között, aki Cillei Ulrik familiárisaként egy évszázadra meggyökerezett családját Szlavóniában.²⁶⁸ A kapcsolat, ha volt egyáltalán közöttük, nem lehetett túlságosan közeli, tekintettel arra, hogy Wolfgang Frodnachert éppen 1457. május 10-én erősítette meg V. László a Cilleitől kapott, Körös megyei Bednya kastély és uradalma birtokában, akkor tehát, amikor Eustach még feltehetően börtönben ült.²⁶⁹ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy 1454-ben Eustach Frodnacher Frigyes másik kamarása, Leopold Hölzler társaságában járt Nürnbergben, aki nem volt más, mint a már többször emlegetett, V. Lászlóhoz kitartóan hűséges Konrad Hölzler egyik fia.²⁷⁰ Érdemes felidézni ezzel kapcsolatban, mit írt Hans Kuchaim sokat idézett levelében Eustach Frodnacher-rel kapcsolatban: „Itt volt a Weytmulner,²⁷¹ a királyi felség kamarása, és igen fáradozott a Frodnacher ügyében, és közbenjárt az érdekében a magyar uraknál, és sokat beszélt a királyi felség ellen, aztán visszatért a szállására, akkor utána küldtek, és el akarták fogni”, de mivel idejében figyelmeztették, lovon sikerült kereket oldania.²⁷² Egy másik forrásból tudjuk, hogy (Beneš)²⁷³ von Weitmühl Podjebrád György csehországi kormányzó küldte a királyhoz, és hogy valóban igen

nachert] Corvinus nevelte katonának, hadi tisztségben, rangban gyarapította őket, és sohasem távoztak László meg Mátyás mellől.”)

²⁶⁴ Iványi B.: Bártfa i. m. 945. sz.

²⁶⁵ Karl Uhlirz: Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. Band II/2. Wien 1900. No. 3429.

²⁶⁶ Gutkas, K.: Mailberger Bund i. m. 80., 379. Vö. még Joseph Chmel: Regesten des Römischen Kaisers Friedrich III. 1452–1493. Wien 1839. No. 3030.

²⁶⁷ A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439/1440. Fordította és közzéteszi Mollay Károly. Bp. 1979. 9., 30.

²⁶⁸ A családra legújabbán l. Vedran Klaužer: Plemička obitelj Frodnacher – ogranak Bednjanski (de Bednya). Aktivnosti članova ogranka u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu u drugoj polovici 15. i početkom 16. stoljeća. Godišnjak Njemačke Zajednice/DG Jahrbuch 2012. Osijek 2012. 31–43.

²⁶⁹ DF 233110.

²⁷⁰ Regesta Imperii Online, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/1454-01-00_1_0_13_19_0_425_423 (letöltés ideje: 2014. július 18.).

²⁷¹ Weitmühler/von Weitmühl/z Veitmile. A családra l. Josef Pilnáček: Staromoravský rodové. Ve Vidni, 1930. 267–268. A könyv ismeretért Péterfi Bencének tartozom köszönettel. A család később a Jagellók Magyarországon is jelentős szerepet játszott, l. Horváth Richárd: Sopron megye tisztségviselői a késői középkorban. Soproni Szemle 68. (2014) 83. o., 47. jegyzet.

²⁷² „der Weytmulner meines h. k. g. kamerer ist hie gewesen und hat sich hoch gemuet von des Frodnacher wegen und hat sich fast ein gelegt gegen den ungrischen herren umb seinen willen, er hat auch vil geret gegen unsers h. k. g., darnach ist er an sein herwerig gangen, also hat man im nach gesant, und hat in welen czu handen nemen.”

²⁷³ Palacký, F.: Urkundliche beiträge i. m. 415.

sietett, jól mutatja, hogy március 24-én már Németbródban volt, „sebesen lovagolva”.²⁷⁴ Vagy a király, vagy a magyar urak annyira dühbe jöttek attól, hogy a király cseh kamarása felszólalt a másik, osztrák kamarás érdekében, hogy őt is kézre akarták keríteni. Vajon miért?

Az utolsó ismert „összeesküvő”, Horvát Pál előélete sajnos egyáltalán nem ismert. Azt sem tudjuk, mi alapján azonosítják azzal a Spirančić Horvát Pállal, aki Mátyás trónra lépése után éveken keresztül horvát bánként szolgált.²⁷⁵ A dolog nem elképzelhetetlen, de ettől még tény: azt, hogy 1457 előtt is kapcsolatban állt volna a Hunyadiakkal, nem mutatja semmi. Eppen ellenkezőleg, 1459 utáni szerepe az, amely alapján a forrásokban mint „Horvát Pál” (Beheimnél Paulus der Crabet²⁷⁶) szereplő összeesküvével azonosítani szokás. 1456 novemberében Cillei kíséretében jelen volt Nándorfehérvárott egy horvát gróf, Korbáviai Gergely, pontosabban egyedül ő volt jelen, és igyekezett is ura védelmére kelni.²⁷⁷ Elképzelhetőnek tartom, hogy az 1457. márciusban letartóztatott Horvát Pál az ő embere lehetett, annál is inkább, mert a Hunyadiaknak Horvátországgal nem sok kapcsolatuk volt azután, hogy a Cilleiek elfoglalták Szlavóniát. Mindenesetre akár helyes az azonosítás, akár nem, sem Horvát Pálnak, sem Frodnachernek nincs nyoma a nándorfehérvári eseményekben; ha ott voltak is, sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a király, illetve Cillei kíséretéhez tartoztak, mint annak, hogy Hunyadi László tettestársai lettek volna. Azt ugyanis, hogy résztvettek Cillei megölésében, egyedül abból szokás következtetni, hogy 1457 márciusában Hunyadi Lászlóval együtt kerültek a király fogságába.

5.

A névtelen beszámoló szerint a Hunyadi László kivégzését követő hétfőn, vagyis március 21-én Eustach Frodnachert, Modrar Pált, Kanizsai Lászlót és Rozgonyi Sebestyént is lefejezték. Az állítás látszólag kapitális tévedés, ami alássa az egész forrás hitelét, de nem ez a helyzet. Tudjuk, hogy a budai vár kapui több napon át zárva maradtak, a várban a királlyal és tanácsával,²⁷⁸ és onnan csak bizonyíthatatlan híresztelések szivárogtak ki. E híresztelésekből is kiderül azonban, hogy komoly viták folytak V. László és a bárók között a követendő politikáról. A velencei követ szerint, mint láttuk, egy darabig a váradi püspököt is halál, de legalábbis örökös fogságra vetés fenyegette,²⁷⁹ a pozsonyi követ je-

²⁷⁴ Uo. 109.: „Hute (márc. 24.), als wir kegin Deutschem Brode alher kommen sein, ist der Weitmoller, den der gubernator an unsern gnedigsten h. könig in botschafft geschicket hat, gar eilende reithende auch alher kegin Brode komen.”

²⁷⁵ *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 135. Az azonosításra l. *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 22.

²⁷⁶ Zehn Gedichte (a 180. jegyzetben i. m.) 64. o. 1055. sor.

²⁷⁷ *Birk, E.*: Beiträge i. m. 251.

²⁷⁸ Kuchaim (*Birk, E.*: Beiträge i. m. 258.): „unsers h. k. g. kümbt nicht aus dem gsloss, seyt sich die sach begeben hat, und die lantherren sein tag und nacht im rat czu hoff pey den grossen grafen”; Thomasi (ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1r.): „Lisca Boemo [...] continue sta apresso la serenita de questo re et molto de raro enseno de castello”.

²⁷⁹ Vö. a 236. jegyzetben idézett levéllel (Egykorú tudósítás): „Ancora ad uno vescovo e stato cavato la corona de la testa e in presone per fare morire”.

lentéséből pedig kiderül, hogy az uralkodó először valóban nem akart megkegyelmezni Kanizsainak és Rozgonyinak, és csak további csapatok érkezésére várt, hogy keményebben léphessen fel.²⁸⁰ Egyáltalán nem elképzelhetetlen tehát, hogy sok más rémhírral egyetemben az említett négy ember kivégzésének is híre jött a várból. Ez egyszersmind a névtelen jelentés dátumának pontosabb meghatározását is lehetővé teszi, hiszen a velencei követ április 7-i levelében már tudósított arról, hogy Carvajal pápai legátus közbelépett Vitéz érdekeiben, és a többi fogoly is neki köszönhette, hogy elmaradt a keményebb megtorlás.²⁸¹ Ugyanitt azt is megtudjuk, hogy a legátus levelére két napig nem válaszolt a király, vállalva a kiközösítés kockázatát is, ami megint csak annak a jele, hogy sokkal keményebb fellépést fontolgatott, mint amire végül sor került.²⁸²

Több fontosnak tűnő körülmény is azt látszik bizonyítani, hogy a király sem 1457 márciusában, sem azt megelőzően nem készült leszámolásra a Hunyadiakkal. Először is, láttuk, hogy az év elején még mindennél fontosabbnak ítélte a Cillei-örökség rendezését, és éppen a Hunyadiakkal szemben kialakult ponthelyzet miatt nem merete rászánni magát arra, hogy személyesen a néhai Cillei grófok tartományába utazzon. Másodszor, március második felében Podjebrád György a morvaországi Auspitz-be (ma Hustopeče), a magyar határ közelébe utazott, ahogyan V. László osztrák tanácsosai közül is többen. Innen a király utasításának megfelelően tovább kellett volna menniük Holicsba, „a kitűzött napra” (*uff den gelegeten tag*), ahová az uralkodó maga is képviselőket szándékozott küldeni budai udvarából. Mivel azonban V. Lászlótól nem érkeztek követek, éppen Hunyadi László és társai letartóztatása miatt, a kitűzött nap pedig elmúlt, visszafordultak, amikor megérkezett a már többször említett Weitmühler a Budán történtek hírével.²⁸³ A cseh kormányzót és az osztrák tanácsosokat a király nyilvánvalóan még március 14. előtt rendelte a morva-magyar határra, de hogy a „kitűzött napon” miről kívántak tárgyalni, csak találgathatjuk. Elég valószínű, hogy a dolog kapcsolatban volt azzal a gyűléssel, amelyet, mint láttuk, a cseh kormányzó a király távollétében és tudta nélkül szervezett Znojmba még az év elejére. Tekintve, hogy V. László egy darabig biztosan Budán kívánt maradni, nyilván arról akart egyeztetni, mi történjen távollétében Csehországban és Ausztriában.

Másfelől látszólag a legkomolyabb érv mellett, hogy a király pártján lévő urak előre készültek a Hunyadiakkal való leszámolásra, Hunyadi Mátyás Budára hívása március elején. Ennek okai valóban nem világosak. Azt a Thuróczyra visszamenő híresztelést, miszerint Hunyadi János meghagyta volna fiainak, hogy együtt soha ne tartózkodjanak az udvarban, nyugodtan elvethetjük, mert egészen nyilvánvaló, hogy éppen a márciusi tragikus események ihlették.²⁸⁴ Te gyük hozzá, félnivalója, a Nándorfehérváron történtek fényében, inkább a ki-

²⁸⁰ Kuchaim szerint (*Birk, E.*: Beiträge i. m. 258.): „unsers h. k. g. ist gar streng und hert, kümbt seiner gnaden volk, er wirt trostleicher reden”.

²⁸¹ *Fraknoi V.*: Carvajal János i. m. 40.

²⁸² ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 03. XX. 1r.: „Deche tolto rispetto la sua serenita in capo de do giorni fece risponder, nei qual giorni tamen per capellam suo non li fu celebrato messa.”

²⁸³ *Palacký, F.*: Urkundliche Beiträge i. m. 109–110.

²⁸⁴ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 503–504.; *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 22.

rállyal lehetett, hiszen Hunyadi László volt az, aki Futakon tett esküjét megszegte. Bár logikusnak tűnik a feltételezés, hogy a Hunyadiak ellenségei együtt akartak lecsapni a két testvérré, ugyanilyen joggal feltételezhetjük azt is, hogy Mátyás Budára hívása a király megnyugtatót szolgálta. Feltéve, de nem elfogadva, hogy Hunyadi László volt az, aki készült valamire a király ellen, és ki akarta csalni a budai várból, a legbiztosabb módon éppen így tehetette. Másfelől az a közkeletű állítás sem tűnik igaznak, hogy Hunyadi László a budai incidens idején Garai László nádor veje lett volna.²⁸⁵ A már sokat idézett névtelen beszámoló mellett²⁸⁶ ugyan Thuróczy,²⁸⁷ és a nyomában Bonfini, is kétségtelenül ezt állítja,²⁸⁸ azonban minden bizonnyal tévedéssel van dolgunk. A Hunyadi-fiúk tervezett házasságairól ugyan többször is szó esik a forrásokban, de Garai Anna neve egyszer sem bukkan fel 1458 előtt. Ellentétben Cillei Erzsébettel, akit legutoljára éppen Hunyadi László feleségül szántak.²⁸⁹ Így elesik az a feltételezés is, hogy a nádor esetleg a közeli rokoni kapcsolatot kihasználva hívatta volna a benne megbízó Hunyadi Lászlóval öccsét Budára.²⁹⁰

²⁸⁵ Vö. *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 22.

²⁸⁶ [Garai nádor] „spricht zu dem gubernator (ti. Hunyadi László) *der sein aiden gewesen ist*”.

²⁸⁷ *Chronica* i. m. 277. Egész pontosan előbb arról beszél, hogy Hunyadi László Garai lányát feleségül venni szándékozott (in consortem ducere disposuerat), majd később a nádort már az apósának nevezi (Ladislao de Gara palatino socio ipsius).

²⁸⁸ A magyar történelem tizedei i. m. 683.: „László nemrégiben jegyezte el a Garaiak igen nemes családjából származó nádorispán leányát...”

²⁸⁹ 1448-ban Cillei Erzsébetet, Ulrik gróf és Brankovics Katalin leányát, Hunyadi Lászlóval jegyezték el (in sponsam et legitimum conthoralem [...] desponsarunt et matrimonialiter copularunt). *Thallóczy Lajos és Áldásy Antal*: A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevél-tára 1198–1526. Bp. 1907. 149–150. Három évvel később immár Hunyadi Mátyás és Cillei Erzsébet tervezett házasságában állapodott meg Hunyadi János és Brankovics György (egregio Mathie [...] dare assumpsisset et disposuisset in consortem) (*Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. X. 307.), de az 1453. december 6-ra kitűzött esküvő nem jött létre (*Fraknói V.*: Hunyadi Mátyás király i. m. 26–27.). 1455. augusztus 1-én viszont Cillei Erzsébet és egy meg nem nevezett Hunyadi fiú házasságáról értesülünk (*Chmel, J.*: *Materialien* i. m. 83.), mivel azonban az oklevél egyértelműen már megkötött házasságra utal (federe matrimoniali [...] in forma sancte matris ecclesie facta (!)), a szóban forgó fiú elvileg csak László lehet, akit, mint láttuk, valóban eljegyeztek Erzsébettel. A kérdést látszólag véglegesen eldönti Hunyadi László és Cillei Erzsébet 1455 májusában a pápai kúriához benyújtott kérelme, amelyben házasságuk engedélyezését kérték annak ellenére, hogy Erzsébetet egy évvel korábban Hunyadi Mátyással jegyezték el. A forrást kiadta *Erdélyi Gabriella*: „Married the sister of his late wife”: The negotiation of kin-marriages in Renaissance Hungary. In: *Specimina Nova Pars Sectio Mediaevalis VI.* Redegunt Márta Font – G. Kiss. Pécs 2011. 109. o. 1. j. Hogy mi indokolta 1455 tavaszán, a győri tárgyalásokkal egyidőben, a Mátyás és László közötti cserét, további kutatásokat igényel; alább még visszatérünk a kérdésre egy lehetséges hipotézis erejéig. A házassági tervekre összefoglalóan l. *Réthelyi Orsolya*: Hunyadi Mátyás házasságai és házassági kísérletei. In: *Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp. 2008. 247. Hunyadi László és Garai Anna „eljegyzésére” l. *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 382–383., és őt követve *Elekes L.*: Hunyadi i. m. 435. Igen valószínű, hogy a névtelen beszámoló írója Cillei Erzsébetet keverte Garai Annával, ami kevésbé meglepő, hiszen Garai László Cillei elsőfokú unokatestvére volt, Erzsébet pedig ilyenképpen az unokahúga. Igen jellemző egyébként, hogy ugyanazt a velencei forrást (1453) Fraknói (Hunyadi Mátyás király i. m. 26.) Mátyás és Cillei Erzsébet, Radu Lupescu ezzel szemben (Hunyadi Mátyás: az ösöktől a hatalom küszöbéig. In: *Hunyadi Mátyás a király i. m. 47.*) Hunyadi László és Garai Anna tervezett házasságára vonatkoztatja.

²⁹⁰ Vö. Thuróczy (*Chronica* i. m. 277–278.) nyomán *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 22: „A fiatal Hunyadi [...] a jelek szerint bízott leendő apósában”.

Míg Hunyadi Mátyás Budára érkezésének értelmezése eszerint nem mentes a nehézségektől (és a kérdésre alább még visszatérünk), egy másik megfontolás kétségkívül gyengíti a királyellenes merénylet elméletét. Ebben az esetben ugyanis nem volna világos, miért engedte Hunyadi László, hogy V. László visszatérjen Budára. 1456. november 8-tól az uralkodó több héten át a főkapitány foglya volt, és ha valamikor, ebben az időszakban viszonylag zavartalanul megszabadulhatott volna tőle, amint erre egyébként kétségtelenül számítottak is.²⁹¹ A fővárosban ugyanakkor már nem akadályozhatta meg, hogy a király hívei, mint Jiskra, katonák élén siessenek V. László segítségére, és ha kell, akár fizikailag is elszigeteljék őt. Ha tehát akart valamit tenni az uralkodó ellen, ekkor már olyan „cselhez” kellett volna folyamodnia, amelyet, mint láttuk, a névtelen beszámoló is tulajdonít neki. Más a helyzet persze, ha, mint az valószínűnek tűnik, Hunyadi László 1456 novemberében még egyáltalán nem tudta, mihez kezdjen pontosan, és így kész tervvel sem rendelkezett. Nem így 1457. március elején, miután visszatért feltételezett nándorfehérvári kiruccanásáról.

A király és Hunyadi László közötti konfliktus tétjét akkor a legkönnyebb megérteni, ha szemügyre vesszük, minek az átadását várták el pontosan a Hunyadi fiúktól. Utóbbiak (helyesebben ekkor már csak a Mátyás nevében eljáró Szilágyi Erzsébet és Mihály) álláspontját a már többször idézett május 9-i levélből ismerjük: eszerint készek lettek volna átadni a királyi várakat, de ragaszkodtak a királyi adományként, zálogban, továbbá örökségként birtokolt jószágok megtartásához.²⁹² A megegyezés útjában álló legfőbb nehézséget, minden jel szerint, éppen a zálog címén a család kezén lévő birtokok jelentették. A szóban forgó uradalmak ugyanis azok voltak, amelyeket Hunyadi János még 1444-ben szerzett meg Brankovics György despotától, majd 1450-ben zálog címén biztosított magának. Munkács várán és Debrecen mezővároson kívül a zálogos jószágok legértékesebb eleme kétségkívül Nagybánya volt a bányáival. E birtokok megszerzése igen kétséges körülmények között történt, és súlyosan megterhelte a Hunyadiak és a Brankovicsok közötti kapcsolatot.²⁹³ Az eleve feszült viszonyt tovább élezte az az incidens, amelynek során Szilágyi Mihály, bosszúból fivére, László ismeretlen körülmények között bekövetkezett haláláért, 1455 decemberében elfogta az agg Brankovics György despotát, és két további vár, Érsomlyó és Becse átadására kényszerítette.²⁹⁴

A szerb despotáktól megszerzett várakról nem is esett szó abban a megegyezés-tervezetben, amely valamikor június elejét, a király Bécsbe érkezését követően született.²⁹⁵ Azok a várak, amelyek átadásában ekkor megegyeztek,

²⁹¹ *Krones, F.*: Die Freien i. m. 136.

²⁹² DL 48282: „volunt castra regalia reddere, sed donata per regem et impignorata bona et proprias hereditates sibi petunt dimitti”.

²⁹³ *Engel Pál*: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: uő.: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 207–208, 212.

²⁹⁴ *Konstantin Jireček*: Geschichte der Serben. Zweiter Band (1371–1537). Gotha 1918. 204.

²⁹⁵ 1457. május 26-án Kassán még nem tudtak megegyezésről („nach kayne entschichtung zwischen seynen gnad und der frawen gubernatorynn ist geschen” – *Iványi B.*: Bártfa i. m. 963. = DF 213663), Thomasi június 13-i jelentése viszont már beszámol róla: *Fraknói V.*: Hunyadi Mátyás király i. m. 46. o. 1. jegyzet.

három csoportba sorolhatók. Az elsőbe tartoztak az erdélyi királyi várak: Déva, Görgény, Királykő és Hátszeg, továbbá Beszterce, amelyet pedig Hunyadi János épített, miután V. Lászlótól megkapta a kerület grófi címét.²⁹⁶ A második csoport tartalmazta a szörényi bánsághoz tartozó és aldunai végvárat (Miháld, Nándorfehérvár, Szentlászló, Pét, Drankó, Keve, Orsova, Görény). Végül a harmadik csoportot azok a trencsényi várak alkották, amelyeket még 1454-ben váltott ki Hunyadi János Cillei Ulriktól. Cserében a Hunyadi-Szilágyi atyafiság megtarthatta volna Hunyadot, az Arad megyei Lippát és Solymost, továbbá Diódot, amelyekre V. László adománylevelet ígért.²⁹⁷

A Hunyadiak hatalma ugyanakkor, bár a várak birtoklásán alapult, területi jelleget is öltött, amelynek gyökerei az 1440-es évekre nyúltak vissza. A Hunyadi-territórium pontos kiterjedését egy 1457. szeptemberi fegyverszünet révén ismerjük, amelyet V. László kapitányai, Jiskra és Perényi János kötöttek Szilágyi Mihállyal. Eszerint ekkor a Hunyadi család élén álló Szilágyi Mihálynak és Erzsébetnek engedelmeskedtek Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa, Bihar, Külső- és Közép-Szolnok, Csanád, Temes, Arad, Krassó, Zaránd, Békés és Csongrád megyék.²⁹⁸ E megyék ispánságát vagy maga Hunyadi viselte már 1441 óta, mint Temesét és a hozzá kapcsolt megyékét (Arad, Csanád stb), vagy, mint Bereg esetében, a megye várának uraként gyakorolta az (al)ispán kinevezésének jogát.²⁹⁹ Mivel ezekben a megyékben feküdt a Hunyadi birtokok legnagyobb része, innen került ki a család familiárisainak többsége, akik révén szilárdan ellenőrzésük alatt tarthatták a helyi nemességet. Erdélyről a szövegben nem esett szó, nyilván azért, mert a tartomány királyi várainak, valamint a besztercei grófság birtokában fel sem merült, hogy bárki másnak szava lehetett volna a Meszesen túl, jöllehet Hunyadi János 1453 után nem vette vissza a vajdai címet.³⁰⁰

Igen valószínűnek látszik, hogy 1456-1457 telén a király nemcsak a valóban királyi várak átadását követelte a Hunyadi fiúktól, hanem a zálogos jószágokét is. Emlékezzünk rá, hogy április végén Jiskra Tokaj ellen vonult, a király más hívei pedig Nagybánya elfoglalására, márpedig mindkettő eredetileg a Brankovics birtokok részeként került Hunyadi János kezére. Márciusban Újlaki az ugyancsak zálog címén a volt kormányzó birtokába került Temesvár ellen vonult, miután megkapta főkapitányi kinevezését. Temesvárral együtt V. László nyilván magának igényelte a hozzá kapcsolt megyéket és várakat is. Tekintve, hogy a szerb despotára, Brankovics György 1456. december végi halála után a fiára, Lázárra, kulcsszerep várt az oszmánellenes hadjárat tervezett folytatásában, érthető, ha a Brankovicsok és Hunyadiak között immár több mint egy évtizede parázsló ellentétet V. László az előbbieik javára akarta rendezni. Abban pedig nincs semmi meglepő, hogy miután Hunyadi László megvált a temesi is-

²⁹⁶ Engel P.: Archontológia i. m. 279. A királyi jövedelmekből, persze, és nyilván ez magyarázza, hogy a királyi várak közé számították.

²⁹⁷ DF 213675, kiadása: *Fejér, G.*: Genus i. m. 231.

²⁹⁸ Történelmi Tár 2. sorozat, 1911. 314–316.

²⁹⁹ Engel P.: Archontológia i. m. I., az egyes megyéknél. Beregre: *Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza 2006. 17.

³⁰⁰ Uo. I. 15.

páni címétől, a király elvárta, hogy a hozzá tartozó várak és megyék is visszakerüljenek az ő kezébe. Másfelől az is érthető, hogy a Hunyadiak vonakodtak engedelmessé válni. Amennyiben mindazt átadják, amit V. László, a maga szempontjából jogosan, magának követelt, a család egy csapásra elveszítette volna azt a vezető szerepet, amelyet Hunyadi János kormányzóként, majd főkapitányként kivívott magának. Ha feltesszük is, hogy Beszterce visszaadását eredetileg nem igényelte a király, három erdélyi (Beszterce, Hunyad, Diód) és két Arad megyei (Solymos és Lippa) vár és maradék öröklött jószágai birtokában a Hunyadiak ugyan továbbra is a Magyar Királyság arisztokráciájának élvonalába tartoztak volna, de ez, könnyű belátni, nem ugyanaz volt, mint a király nevében és helyette gyakorlatilag az országot kormányozni. Ha viszont az ellenállás mellett döntöttek, két út nyílt előttük: vállalni a polgárháború kockázatát a királlyal és híveivel, és ezzel veszélybe sodorni az oszmánellenes harcot, vagy megszabadulni az uralkodótól, és a helyére lépni. A tét, ennyit leszögezhetünk, volt akkora, hogy az utóbbit válasszák.

Érdekes, de nem meglepő módon, amiképpen a történészek nem látták bele az ifjú V. Lászlóba azon tulajdonságokat, amelyek alkalmassá tették volna az uralkodásra, azonképpen vélték fölfedezni Hunyadi Lászlóban az apja nyomdokaiba lépni képes, méltó örökös alakját.³⁰¹ Több jel is mutatja azonban, hogy 1456 utolsó hónapjaiban és 1457 elején nem az idősebbik Hunyadi fiú játszotta a kezdeményező szerepet, hanem nagybátyja, Szilágyi Mihály. Ő volt az, aki azután sem akarta beengedni V. Lászlót Nándorfehérvárra, hogy Hunyadi László már megjelent a király futaki táborában.³⁰² Az 1455. decemberi incidens fényében minden bizonnyal ugyancsak őt kell látnunk abban a személyben, aki Cillei levágott fejét el akarta küldeni a despotának, amiben a józanságukat a vérfürdőben is megőrző magyar urak megakadályozták.³⁰³ Ezzel egyértelműen összefügg, hogy Brankovics Lázár despotája is őt, nem pedig Hunyadi Lászlót tekintette legfőbb ellenségének 1457 elején.³⁰⁴ Láttuk azt is, hogy Budára érkezése után Hunyadi László hajlandó volt megválni főkapitányi (és temesi ispáni) címétől, miközben Szilágyi 1457 márciusában azon az áron is kész volt elvenni Temesvárt a tulajdon nővérétől, hogy ezzel a másik Hunyadi fiú, Mátyás életét kockáztatta. 1457 áprilisában pedig Becse várát, amelyet minden bizonnyal Brankovics György szabadon engedésével (1456 tavasza) párhuzamosan kénytelen volt visszaadni neki, ismét elfoglalta, őrségét pedig felkoncolta, majd Lázár despotája seregét ütközetben is megverte.³⁰⁵ Intranszigiens magatartása teljes összhangban áll azzal, amit a későbbiekben, Mátyás uralkodásának első éveiben láttunk majd,³⁰⁶ így joggal feltételezhetjük, hogy Hunyadi László tulajdonképpen

³⁰¹ *Teleki J.*: Hunyadiak kora i. m. II. 512.: (a) „nándor-fejérvári hős nagy reményű és jobb sorsra érdemes fiának [...] fegyverekben nagy gyakorlottsága [...] fényes tulajdonai”; *Fraknoi V.*: Hunyadi Mátyás király i. m. 43: „A kereszténység dicsőült hősnének nagy reményekre jogosító fia”.

³⁰² „Auch der hauptman, der Krigischen Weissenburck inen hot, wil den kunig nicht einlassen” – *Anzeiger* i. m. 289. Vö. *Fraknoi V.*: Hunyadiak és Jagellók kora i. m. 160.

³⁰³ *Palacký, F.*: *Urkundliche Beiträge* i. m. 105.

³⁰⁴ L. feljebb a 151. jegyzetet.

³⁰⁵ *Fraknoi V.*: Hunyadi Mátyás király i. m. 45. (Thomasi jelentése alapján); vö. *Jireček, K.*: *Geschichte der Serben* i. m. 209.

³⁰⁶ Vö. *Pálosfalvi T.*: Szegedtől Újvárig i. m. *passim*.

alárendelte magát mindenre elszánt nagybátyja akaratának. Ez egyben azt is megmagyarázná, hogy Kapisztrán, amint arról már szó esett, miért nem az idősebb Hunyadi testvért tekintette apja katonai-politikai örökösének. Szilágyi befolyása és engesztelhetetlensége éppen azt a célt veszélyeztette volna, amelyet a kereszteshadjárat eszméje szolgált.³⁰⁷

Mielőtt továbbsmennénk, foglaljuk össze röviden, mit sikerült kideríteni idáig. Fennmaradt több olyan forrás, amelyek a Hunyadi-párt összeesküvéséről adnak hírt, és ezek információit számos ponton más kortárs értesülések is megerősítik. Az állítólag a Cillei-gyilkosság miatt letartóztatott „Hunyadi-hívek” közül egyről (Vitéz János) biztosan tudjuk, hogy más okból került fogságba, egy másikról (Eustach Frodnacher) pedig alappal gondoljuk, hogy semmi kapcsolata nem volt korábban a Hunyadiakkal. Ez eleve kizárja, hogy a király (és bárói) eljárását kizárólag a bosszú vágyával magyarázzuk. Ráadásul V. Lászlót éppen a kritikus időben több olyan ügy (Frigyes ausztriai ambíciói, Cillei-örökség) foglalkoztatta, amelyek nem indokolták újabb „frontok” nyitását. Az ügyben továbbá érintett volt két pénzügyi szakember (Modrar Pál és Georg Henckel), akiknek 1457 előtt biztosan közük volt a királyi jövedelmek kezeléséhez. A Hunyadiak jelentős vagyont őriztek Temesváron, és ennek a vagyonnak a megszerzésére Hunyadi László kivégzése után azonnal kísérletet tett az új főkapitány, Újlaki Miklós. Mindeme információk önmagukban is indokolják, hogy az eddig uralkodó álláspontot („a Garai-Cillei liga hívei a nádor vezetésével, a félrevezetett, akaratgyenge király asszisztenciája mellet, jó előre kifundált bosszút állnak a mit sem sejtő Hunyadi fiúkon”) elvessük, és más irányban keressük a megoldást.

Mi történhetett hát 1457 februárjában és márciusában? Nézzünk egy lehetséges rekonstrukciót, amely természetesen nem lép fel a véglegesség igényével, de semmivel nem valószínűtlenebb, mint a legalább másfél évszázada uralkodó értelmezési kísérlet. Hunyadi László január végén az oszmánok elleni készülődés ürügyén visszatért Nándorfehérvárra, amiben nyilván szerepet játszott Brankovics György szerb despota időközben bekövetkezett halála is. Tájékoztatta nagybátyját a király által megfogalmazott követelésekről, majd Szilágyi nyomására úgy döntött, hogy megpróbálja V. Lászlót, valamint utóbbi legközelebbi élő rokonát, Garai László nádort,³⁰⁸ félreállítani, és magát (?) királlyá koronáztatni. Ehhez a katonai ereje megvolt, de nyilván szerette volna a lehető legszélesebb politikai támogatást biztosítani hozzá. E célból használta föl a Cillei-gyilkosságot. Azokat, akik tetteleg is résztvettek a merényletben, nem lehetett nehéz meggyőzni arról, hogy csak a Hunyadiak tudják biztosítani büntetlenségüket. Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy, mint már szó esett róla, az idősebb Hunyadi fiú nem sokkal a márciusi tragikus események előtt biztosan találkozott az egyik későbbi letartóztatottal, Rozgonyi Sebestyénnel Esztergomban. Hunyadi László ugyanakkor, mint Újlaki (és esetleg

³⁰⁷ A hadjárat folytatásának tervére és ebben főképpen a pápai legátus szerepére l. *Fraknoi V.*: Carvajal János i. m. 37–44.

³⁰⁸ Hogy őt is félre akarták állítani, kizárólag az 1457. március 21-i oklevélből tudjuk: „cuius (sc. Garaié) non minus quam nostre necis causa in promptu agebatur”.

Rozgonyi Rénold) esete mutatja, olyanokat is megpróbált magához láncolni, akik csak tudtak a készülő gyilkosságról, de nem vettek benne részt. Tegyük hozzá, Újlaki, az ország második leggazdagabb főura, Hunyadi János korábbi harcostársa nélkül a tervezett akció nehezen lett volna keresztülvihető, így megkönyvékezése szükségszerűnek mondható. Az is nyilvánvaló, hogy csatlakozásáért cserében ígértek neki valamit, de hogy pontosan mit, csak találgatni tudnánk.

A Cillei gyilkosság érintettjeit egy szövetséglevél megpecsételtetésével próbálták meg összefogni, amelyben, mint arról már szó esett, aligha szerepelt bármiféle utalás a királlyal kapcsolatos tervekre. Ezekről szóban tájékoztatták azokat, akiket kellett, ezzel önmagában kevés kockázatot vállalva. A Szentmiklósi Pongrácnak állítólag átadott pénz arra utalhat, hogy a csatlakozókat anyagilag is igyekeztek érdekeltté tenni, akár pénzzel, akár más ígérettel, mint például Rozgonyi Sebestyén esetében, akinek esztergomi találkozásuk idején Éleskő megszerzését ígérte Hunyadi László, vagy megfelelő ellentételezést, jelesül négyezer aranyat. Újlaki azonban ráérezett a helyzetben lévő lehetőségre, és csatlakozás helyett a királyhoz fordult. Ennél többet is tett azonban, és ez kétségtelenül kitűnő helyzetfelismerésről árulkodik. Belekeverte az összeesküvésbe János váradi püspököt, és talán Várdai István kalocsai érseket, valamint minden bizonnyal a király kamarását, Eustach Frodnachert. Az ő szerepük alighanem az lehetett, hogy vélt árulásuk a végsőkig elbizonytalanítsa, és adott esetben kétségbeesett tettekre sarkallja a királyt,³⁰⁹ ráadásul a két főpap, főképpen Vitéz, csak útban lett volna Újlaki számára, aki maga sem a király hatalmát akarta növelni, hanem elfoglalni Hunyadi, illetve Cillei helyét. Ne feledjük: velünk ellentétben Miklós vajda nem tudhatta, hogy V. László uralkodása csupán 1457 novemberéig tart; joggal gondolhatta tehát, hogy határozott fellépésével hosszú távon biztosíthatja maga számára a király melletti vezető szerepet – valahogy úgy, ahogyan azt Cillei Hermann vagy Garai Miklós tette Zsigmond uralkodásának első éveiben. Ha igaz a feltételezésünk, és a szövetséglevél olyan forma volt, mint az 1458. júliusi, azt bajosan lehetett a király ellen tervezett merénylet bizonyítékának tekinteni, márpedig Újlakinak mindenképpen el kellett hitetnie a királlyal, hogy az életére törtek. A Frodnachert tisztázni kívánó cseh kamarás budai feltűnése eszerint megzavarta Újlaki szépen alakuló tervét, és ezért akarták elfogni.

Tegyük hozzá, Újlakinak volt oka neheztelni Hunyadi Lászlóra, de nem elsősorban a németújvári uradalom okán, mint Kubinyi András vélte.³¹⁰ Látuk, hogy Cillei halála után ő számított a hatalmas szlavóniai Cillei birtokok örökösének. Igen komoly, mondhatni reménytelenül erős vetélytársa akadt ugyanakkor a néhai grófok zsoldoskapitánya, Vitovec János személyében.³¹¹ Ezért nyilván kellemetlenül érintette, hogy Hunyadi László nem volt hajlandó a király rendelkezésére bocsátani seregét a Cillei territórium elfoglalása érde-

³⁰⁹ Erdemes itt emlékeztetni, hogy, mint feljebb láttuk, Frodnacher korábban III. Frigyes embere volt.

³¹⁰ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 22–23.

³¹¹ *Pálosfalvi T.*: Vitovec János i. m. 440–442.

kében. Abban viszont joggal reménykedhetett, hogy egy jól sikerült akció (Temesvár elfoglalása) nyomán V. László hajlandó lesz de facto is ráruházni a Cillei-örökséget, annál is inkább, mert a hatalmában megerősödő királynak módjában áll majd Vitovecet egyebüttl, mondjuk a Birodalom területén fekvő Cillei hűbérekkel kárpótolni. Ugyanezt a Hunyadiaktól aligha várhatta, még ha nem is sejtette előre, mi fog történni 1458 februárja után.

Nem tudjuk azonban, pontosan hogyan akarta kivitelezni Hunyadi László a tervezett akciót. A névtelen beszámoló azon hírének, mely szerint a királyt át akarták adni a szultánnak, nyilván nem kell hitelt adnunk. Valószínű, hogy ebben már Szilágyi Mihálynak az unokaöccse kivégzése utáni magatartása tükröződik, aki azzal fenyegetőzött, hogy török segítséggel áll bosszút Hunyadi László haláláért, és valóban követet menesztett a szultánhoz.³¹² Láttuk, Jiskra szerint, ha a király egyetlen órára egyedül maradt volna, meghal, s a sárosi kapitány „hallatlan” (*ungehorte*) dolognak nevezte azt, ami V. László ellen készült. Jiskra állítását persze nem kell feltétlenül elfogadnunk, de a király megölése, akár „véletlen baleset” vagy mérgezés formájában, akár úgy, hogy elviszik Temesvárra, és később végeznek vele, ha még egyáltalán szükséges, amilyen abszurdnak tűnik, annyira elképzelhető volt a valóságban. Ne felejtjük el, hogy V. László 1457. novemberi halála sem keltett nagyobb politikai vihart Ausztrián kívül, ahol nem lelkesedtek különösebben III. Frigyesért.

Talán elegendő arra emlékeztetni, hogy V. László koronázását, bár az minden feltételnek megfelelt, egyszer már érvénytelenítették a magyar rendek, mégpedig alig másfél hónappal azután, hogy arra sor került 1440 májusában.³¹³ Tekintve, hogy 1453-ban nem történt újabb koronázás, az első ceremónia „rendellenességeit” (például a Szentkorona ellopását, illetve a koronázás utólagos érvénytelenítését) fel lehetett volna használni hivatkozási alapnak. A király halála, illetve foglyul ejtése után Szilágyi ugyanúgy felvonulhatott volna Pestre a serege élén, hogy Hunyadi Lászlót (?) királlyá kiáltassa ki, ahogy azt egy esztendővel később tette Mátyás érdekében, és szükség szerint egy koronázást is megejthettek volna azzal az alkalmi koronával, amelyet 1440 óta Visegrádon őriztek.³¹⁴ Mivel a nádor, a király rokona, Buda várának birtokában ezt megakadályozhatta volna, őt is el kellett fogni. Amint aztán III. Frigyes visszaadja a Szentkoronát, megtörténhetett volna a szabályos koronázás Fehérváron. Abban ugyanis, hogy a császárnak kedvére lett volna egy ilyesféle fordulat, nemigen lehet kételkedni. László halálával egy csapásra (helyesebben kardcsapás nélkül) megoldódott volna az osztrák hercegség miatti konfliktus, lévén, hogy a király személyében kihalt volna a Habsburgok alberti ága, így Ausztriát a másik ág, Frigyes és fivérei örökölték volna, amint egy évvel később meg is örökölték. Ugyancsak megoldódott volna a Cillei-örökség ügye, amelyben úgyszintén V. László volt a császár legveszélyesebb ellenfele; ez világosan kiderült, amikor

³¹² ASMi, Sforzesco 650, Ungheria, 1457. 04. 07. 1.r: „fra el termene de XX zorni el se ponera el capel turcho in capo per poter vindicare el sangue suo et perseguitar la prefata maesta [...] et ulterius ha mandata ambassata al turcho”.

³¹³ *Mályusz E.*: Magyar rendi állam i. m. 31.

³¹⁴ Erre l. *Pálosfalvi T.*: Szegedtől Újvárig i. m. 354. és 38. j.

Hunyadi László kivégzése után Vitovec János szlavón bán visszapártolt a magyar királyhoz.³¹⁵ Semmi oka nem lett volna tehát megtagadni a Szentkorona visszaadását, esetleg váltságdíj ellenében, amelynek kifizetésére bizonyos rendelkezésre állt volna a pénz. Ha nem éppen erre a célra tették félre.

A másik érintettet, Podjebrád György csehországi kormányzót ugyancsak nehéz lenne ellenérdekeltnek minősíteni. Ezt jól mutatja, hogy a Hunyadi László halálát követő időszakban őt magát is azzal vádolták, hogy részese volt a Hunyadiak szervezkedésének, mi több, a Hunyadiak lefoglalt iratai között állítólag megtalálták erősen kompromittáló tartalmú leveleit.³¹⁶ A kormányzó ugyan tisztázta magát a király előtt, de aztán, V. László váratlan halála után, ismét felmerült — ezúttal kezdeményező — szerepe a király megölésében.³¹⁷ Ahogy Magyarországon, úgy Csehországban is csupán a fennálló helyzet „legalizálását” és véglegesítését jelentette volna a hatalom nélküli király és a hatalmat gyakorló kormányzó helycseréje. Más okból, de ugyancsak érdekeltnek volt mondható egy ilyen fordulatban a Szentszék, élén az oszmánellenes harc elszánt hívével, III. Calixtus pápával, Magyarországon pedig legátusával, Juan de Carvajal bíborossal. Az 1456 őszére tervezett nagy hadjárat kudarca világossá tette, hogy V. László, ha önhibáján kívül is, de képtelen az erők egyesítésére. A pápát elkéséztették a magyarországi belharcok, jöllehet az országba helyezte „a hitetlenek elleni küzdelem legnagyobb reményét”.³¹⁸ A nándorfehérvári diadal keltette lelkesedést haladéktalanul ki kellett használni, erre pedig a Hunyadiak irányításával, a belőle szükségszerűen következő konfliktusokkal együtt is, jobb, hovatovább az egyetlen esély kínálkozott. Ezért valószínűtlen, hogy egy sikeres merénylet esetén Hunyadi Lászlónak és társainak komolyabb egyházi szankciókkal kellett volna számolniuk.

A dolog gyenge pontja azonban a jelek szerint éppen Hunyadi László volt. Ha, amint bizonyítani próbáltam, az események szálait a Hunyadiak részéről valójában Szilágyi Mihály mozgatta, egyáltalán nem bizonyos, hogy az idősebb Hunyadi fiú a kellő határozottsággal látott a dolog végrehajtásához. Ez megmagyarázná, miért roppant össze, mikor kiderült, hogy Újlaki, apja régi szövetségese és barátja, nemcsak a csapatait tartotta vissza, hanem még be is árulta a királynál. Kétségbeesésében megpróbálta megvásárolni a szabadulását, elárulva, hol őrzik a Hunyadi család vagyonát, egyben megnevezve azokat, akik az elmúlt években a királyi jövedelmeket kezelték, mások mellett nyilván Modrar Pált és Georg Henckelt. Őket tehát minden bizonyos nem a szövetséglevél, hanem már Hunyadi László tájékoztatása alapján fogták el. Ilyetén viselkedése természetesen nem áll összhangban a történelmi köztudatban élő képével, de e kép, láttuk, voltaképpen egyáltalán nem a kortárs forrásokból táplálkozik, hanem

³¹⁵ *Pálosfalvi T.*: Vitovec János i. m. 443–444.

³¹⁶ *Palacky, F.*: *Urkundliche Beiträge* i. m. 113.

³¹⁷ Vö. *Györkös Attila*: V. László francia házassági terve: diplomáciai fordulat 1457-ben? In: *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. Györkös Attila és Kiss Gergely. Debrecen 2013. 285–286.

³¹⁸ „in quo (sc. regno) cum maxima spes nostra expugnandi inimicos fidei collocata sit”. *Augustinus Theiner*: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae 1859–1860. II. 287.

az apa, Hunyadi János kétségtelenül domináns alakjából. Következésképpen nincs is rá okunk, hogy minden további nélkül elfogadjuk.

Ebből kiindulva érdemes talán még egy lépéssel továbbmenni a hipotézisek kétségtelenül ingoványos, de csábító útján. A névtelen beszámoló egy eddig nem idézett passzusa szerint Hunyadi László lefejezése előtt bevádolta öccsét, Mátyást (*hat er beschuldigt seinen prueder*). Feltéve, de nem feltétlenül elfogadva, hogy az információ hiteles,³¹⁹ felmerül a kérdés: mi oka lehetett volna az idősebb Hunyadi fiúnak arra, hogy a halál kapujában öccse helyzetét nehezítse? Nos, a kérdésre a legkézenfekvőbb válasz az, hogy nem is Hunyadi Lászlót, hanem Mátyást akarták V. László helyett a magyar trónra ültetni. Egy ilyen megoldást indokolt volna először is a két Hunyadi fiú közötti jelentős kor-, és feltehetően neveltetésbeli különbség.³²⁰ Míg László már serdült ifjú volt, amikor apja kormányzóvá választatván a magyar politikai elit élére emelkedett, az ekkor csupán hároméves Mátyás már kezdettől abban a tudatban nevelkedett, hogy családja, hatalmát tekintve, a királyság legelső rokonsága. További érvként vehető figyelembe, hogy Mátyás nem vett részt a Cillei gyilkosságban, feltehetően ott sem volt Nándorfehérváron, ellentétben bátyjával, aki viszont minden bizonnyal saját kezűleg működött közre a gróf likvidálásában. Harmadszor, a még kiskorú Mátyás megválasztása Szilágyi Mihály számára is megfelelőbbnek tűnhetett, hiszen későbbi magatartása világosan mutatja, hogy királyvá választott unokaöccse mellett, illetve helyette, nagyon szívesen alakította volna a királyság politikáját. Egy ilyen feltevés választ adna arra az egyébként, mint láttuk, nehezen megválaszolható kérdésre is, miért is érkezett Budára Mátyás 1457 márciusának elején. Újabb magyarázatot szolgáltatna továbbá a király Vitéz Jánossal szemben tanúsított engesztelhetetlenségére; akár közvetlenül vett részt a püspök Mátyás nevelésében, akár csak felügyelte azt, nyilvánvaló, hogy sokkal közelebb állt a kisebbik Hunyadi fiúhoz, mint bátyjához, így V. Lászlóban is könnyebb volt elültetni a gyanút, hogy részes az ellene tervezett merényletben. Végül pedig még inkább érthetővé tenné Hunyadi László határozottnak éppen nem nevezhető fellépését és gyors megtörését: elvégre ő volt az, aki, minden bizonnyal Szilágyi befolyására, Cillei likvidálásával elvégezte a piszkos munkát, a munka gyümölcseinek learatása viszont, talán megint csak a nagybácsi nyomására, már öccsére várt volna. Egyéb választás híján belement a dologba, de túlzott lelkesedést és elszántságot aligha lehetett volna várni tőle. Ő egyedül fizetett az életével, és ez akár azt is megmagyarázná, miért vallott az utolsó pillanatban Mátyásra.

Mindez persze kétségtelenül nem több egyelőre, mint bizonyíthatatlan hipotézis. Egy, már említett körülmény ugyanakkor a valószínűség bizonyos látzatával ruházza föl. Láttuk, hogy valamikor 1455 tavaszán Hunyadi János abban állapodott meg Cillei Ulrikkal, hogy a gróf lányát mégsem az egy évvel korábban vele eljegyzett Mátyás, hanem bátyja, László veszi feleségül. Egy ilyen változtatáshoz bizonyosan ki kellett kérni Ulrik gróf jóváhagyását (nyilván két

³¹⁹ Az információt használja Radu Lupescu is (Hunyadi Mátyás, a 289. jegyzetben i. m. 48.), de az ő értelmezésében a Cillei-gyilkosság terhének áthárításáról lett volna szó.

³²⁰ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 19–20.

Hunyadi-ellenes merénylet közötti rövid pihenőben), és nem kevésbé bizonyos, hogy a döntés nem Hunyadi János pillanatnyi szeszélye volt. Valami oka volt annak, hogy az öreg Hunyadi a „csere” mellett döntött. A Birodalomban fekvő Cillei-birtokok megszerzésére és főleg megtartására a Hunyadiaknak aligha nyílt volna reális esélyük a Cillei grófkisasszony kezével. Erzsébet révén azonban jogcímet szerezhettek volna egyfelől a boszniai királyságra, amely 1427-ben kötött örökösödési szerződés révén illette a Cilleieket,³²¹ továbbá Szerbiára, hiszen Erzsébet Brankovics György despota unokája volt. Nos, egy sikeres oszmánellenes hadjárat nyomán, amelyben Hunyadi János korábbi kudarcai ellenére szilárdan hitt,³²² kézenfekvő megoldás lett volna a balkáni ütközőállamokat magyar fennhatóság alatt egyesíteni, egy olyanfajta vazallus-királyság formájában, amelyet 1459 elején a bosnyák király javára is fontolóra vettek.³²³ Ennek élére került volna a Cilleiek hatalmas szlavóniai birtokait is. Ha viszont Hunyadi János idősebb fiának efféle szerepet gondolt, az ifjabb Mátyást csak egyetlen dologra számhatta – a magyar királyságra. Hogy Hunyadinak esze ágában sem volt megválni a hatalomtól, 1455-1456 folyamán, mint láttuk, teljesen nyilvánvalóvá tette. Hosszú távon tehát számára is csak egyetlen megoldás maradt volna: *de jure* is a király helyére lépni, nem személyesen, hanem a fia által. Az események ennél fogva valószínűleg akkor is V. László számára kedvezőtlenül alakultak volna, ha Hunyadi nem hal meg 1456 augusztusában, azzal a lényeges különbséggel, hogy a hatalma csúcsán álló János gróf gördülékenyebben bonyolíthatta volna le a hatalomváltást, mint a néhai hadvezérre politikai tehetségével és nemzetközi tekintélyével nem, csupán hatalomvágyával és kétségtelen kietartásával emlékeztető Szilágyi Mihály.

Visszalépve most már a többé-kevésbé bizonyítható állítások talajára, a többi fordulat, amit nagy valószínűséggel sikerült kideríteni, egészen más megvilágításba helyezi mind a királyi ítélet körülményeit, mind az 1457. március 21-i királyi oklevél sajátosságait. Utóbbi szavai szerint V. László „más, hasonló dolgokban mesterkedők elrettentésére” (*cunctis aliis similia machinantibus in terrorem*) rendelte el Hunyadi László lefejezését, és valóban, a kivégzésnek aligha lehetett más célja, mint tárgyalóasztalhoz kényszeríteni Szilágyi Mihályt. Amint azonban kiderült, hogy Szilágyit sem unokaöccsének halála, sem tulajdon nővérének anyai fájdalma nem tántorítja el a hatalomhoz való görcsös ragaszkodástól, márpedig villámgyors temesvári akciója ezt mutatta, a további kivégzések értelmetlenek lettek volna. Mátyás többet ért élve, túszként, a többi fogolynak pedig nem volt komoly politikai értéke.³²⁴ Mindehhez járult, hogy a

³²¹ *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. X/6. 900–901.

³²² Ezt eléggé mutatja az 1454-es, egyébként teljesen irreális tervezet. L. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentum auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai*. Bp. 1976. 378–383.

³²³ *Pálosfalvi T.*: Szegedtől Újvárig i. m. 364–367.

³²⁴ Aligha véletlen, hogy Mátyás és Modrar Pál kivételével (akiket a király magával vitt Bécsbe) a többi fogoly éppen akkor oldott kereket (a május 24-ről 25-re virradó éjszaka), amikor V. László

letartóztatásokat követő napokban egyre több kétség merült fel, ha nem is az összeesküvés tényét illetően, de az abban résztvevők személyére vonatkozóan. Ami az első pillanatban egyértelműnek tűnt, Várdai, Vitéz, Frodnacher és talán mások példája nyomán reménytelenül összekuszálódott, és nem lehet csodálkozni azon, hogy az ifjú király teljesen tanácstalanná vált. Újlakiról rövidesen kiderült, hogy maga is kizárólag a saját hatalmának gyarapításával törődik, amint a többiekéről is, akik csak a lehetőséget várták, hogy a Hunyadiak vagyonaiból szakíthassanak; csodálkozhatunk-e ezek után, hogy a király egyetlen emberben bízott, abban a Jiskrában, aki, mint láttuk, egyedül maradt távol a reménybeli koncon való osztozkodástól?³²⁵

Mindeme bizonytalanságok az 1457. március 21-i oklevélben is tükröződnek. Ez, mint közismert, nem formális ítélet, hanem azoknak és utódaiknak ígért királyi védelmet, akik V. Lászlónak segítségére voltak a Hunyadi fiúk elfogásában és elítélésében. Kiállítására Hunyadi László kivégzése után öt nappal került sor, de még azelőtt, hogy ismétlé vált volna Újlaki temesvári hadjáratának kudarca. Közben megtörtént az osztozkodás a Hunyadi birtokokon, hiszen erről Jiskra már március 17-én tudósított. Minden bizonnyal ez magyarázza, hogy a királyi oklevél Hunyadi János egész pályafutását, I. Ulászló Magyarországra érkezésétől kezdve, a törvénytelenység látszatával ruházta fel, és az illegitimitást egy lélegzettel kiterjesztette fiaira, Lászlóra és Mátyásra is. A múlt „monolitikus” értelmezéséből következett, hogy az oklevélben vegyesen követték egymást olyan dolgok, amelyeket a király szempontjából tényszerűen a Hunyadiak szemére lehetett vetni, mint a királyi birtokok és jövedelmek visszatartása vagy a Cillei-gyilkosság és az azt követő események, és olyan abszurd vádak, mint hogy a néhai kormányzó oszmán szövetségben dúlta volna a szerb despota birtokait. A cél nyilvánvalóan a Hunyadiak kollektív megbélyegzése és birtokszerzeményeik törvényességének megkérdőjelezése volt, egyben reflektálva az összeesküvők V. László legitimitását megkérdőjelező álláspontjára is. Az oklevél érvelése egy kétségtelenül tervezett, bár végre nem hajtott királybuktató „államcsíny” által kiváltott királypárti „államcsínyt” volt hivatva legitimálni, amelynek, ehhez kétség sem férhet, maga az uralkodó lett volna legkevésbé haszonélvezője. Célját el is érte volna, ha Újlakinak sikerül megkaparintania a Hunyadiak kincstárát, és ezzel megroppantania a családot. Nem így történt, és ezzel az oltalomlevél hamarosan létjogosultságát veszítette, hiszen Újlakinak és társainak a Hunyadi birtokokon osztozni, a királynak pedig védelmet nyújtani nem állt többé módjában.

Az 1457. március 21-i királyi oklevél furcasága azonban nem csupán formai sajátosságaiban és érvelésében nyilvánul meg. V. László saját (?) szavai szerint azoknak ígért védelmet, akiknek segítségével úrrá lett az ellene szervezett merényleten. A felsorolt személyek: Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi

ló végleg eltávozott Budáról; minden jel szerint egyszerűen hagyták megszökni őket. L. Thomas Ebendorfer: *Cronica Austrie*. Ed. Alphons Lhotsky. Berlin 1967. 437., és vö. DL 44834. (május 29-én a király már Esztergomban).

³²⁵ Thomasi írja április 7-i jelentésében, hogy „Lisca boemo [...] continue sta appresso la serenita de questo re.”

vajda, Bánfi Pál ajtónállómester, Buzlai László pohárnokmester, (Szomszédvári) Henning lovászmester, Konrad Hölzler osztrák hubmeister, Wolfgang von Ruckendorf kamarás és Jodok véglesi kapitány. Nos, az eddig elmondottak fényében nyilván a figyelmes olvasónak is feltűnik, hogy a névsor meglehetősen hiányos. Nem találjuk benne például Jiskrát, sem Rozgonyi Rénoldot, sem Pálóci László országbíró, holott más forrásokból mindhármukról tudjuk, hogy aktívan közreműködtek a Hunyadi-fivérek elfogásában és az azt követő eseményekben. Hozzájuk adhatjuk még a másik két Rozgonyi fivért, Jánost és Osvátot, akiket maga V. László említett név szerint március 15-i levelében. Ők ugyanúgy tarthattak a Hunyadi-párt esetleges bosszújától, mint azok, akik a március 21-i oklevélben szerepelnek, valamiért mégsem kerültek bele – minden bizonnyal azért, mert nem is akartak. A kérdés mármost az, hogy miért nem?

A kérdésre lehetetlen teljes bizonyossággal felelni, de egy hipotézis azért megkockáztatható. Március 15. és 21. között egyetlen olyan dolog történt, amit némi joggal sejtethetünk a királpárti urak névsorának „átalakulása” mögött: Hunyadi László kivégzése március 16-án.

Láttuk, hogy a királyi tanács kemény viták színtere volt napokon keresztül, minden bizonnyal már a beszercei gróf kivégzése előtt is. Én a magam részéről a március 21-i oklevél „hiányzóiban” látom azokat, akik ugyan készséggel közreműködtek a Hunyadi-párti államcsíny kivédésében, de nem járultak hozzá Hunyadi László kivégzéséhez. Akár személyes okokból, akár egyszerű politikai megfontolásból tettek így, a továbbiakban nem volt szükségük a király által kilátásba helyezett különös védelemre. Ellentétben a többiekkel, akiknek ellentétes motivációit szintén csak sejtethjük. Közülük csupán hárman: Garai, Újlaki és Bánfi számítottak nehézsúlyú politikusnak, Buzlai gyakorlatilag Újlaki embere volt, a többiek pedig idegenek, illetve (még) gyökértelen jövevények, mint a Zsigmond utolsó esztendejében feltűnő két külföldi lovag, Czernin Henning és Kussow-i Jodok. Ha igaz a március 21-i oklevél állítása, miszerint az összeesküvők Garai nádort is félre akarták állítani, a magyar bárók között Újlaki és Bánfi marad egyedül, akik politikai haszonszerzés céljával hajlandók voltak elmenni a végsőkéig. Ez pedig csak tovább erősíti mindazt, amit Újlaki feltételezett szerepéről fentebb elmondtunk.

Tettes vagy áldozat? – tettük fel a kérdést a tanulmány címében Hunyadi Lászlóval kapcsolatban, és az eddig elmondottak fényében talán nem lesz meglepő a válasz: is-is. Tettes, amennyiben ha nem is kifundálója, de kényszerű végrehajtója volt egy V. László hatalomtól való megfosztására szervezett, sikertelen összeesküvésnek. Áldozat, amennyiben a szálakat nem ő, hanem egyik oldalon nagybátyja, Szilágyi Mihály, a másik oldalon pedig apja egykori harcostársa, Újlaki Miklós mozgatta. Ha tetszik, belekényszerítették egy olyan helyzetbe, amelynek megoldása meghaladta erejét és politikai ítélőképességét. Tulajdonképpen ugyanezt mondhatjuk el V. Lászlóról is, aki „hivatalból” birkózott megoldhatatlan problémákkal. Hogy ő elég pontosan tisztában volt a helyzet kilátástalanságával, alighanem éppen korai halála mutatja. És ugyanezen helyzet áldozata lett bő esztendővel később a maga módján Garai László is. Ő nem mint a teljesen hipotetikus „Cillei-Garai liga” feje, hanem mint az ország nádora, hivatalából adó-

dóan képviselte a törvényesen megkoronázott uralkodó érdekeit, pontosan úgy, ahogyan tette azt tizennégy évvel később hivatali utóda, Ország Mihály, ha hihetünk az erről beszámoló kortárs tudósításnak és azon érvelésnek, amellyel Ország megtagadta a csatlakozást az 1471. évi összeesküvéshez.³²⁶ Míg azonban utóbbi esetben senki fejében nem merült fel, hogy Országot valamiféle „udvari liga” élére helyezze a nemzet vélelmezett érdekeit képviselő ellenzéki párttal szemben — hogyan is tehetnénk fel ilyesmit az „utolsó nemzeti király”, Mátyás esetében — Garait (és, tegyük hozzá, általában a korszak egész magyar politikai életét) illetően a mai napig tovább élnek azon toposzok, amelyek még a 19. századi magyar nemzeti ébredés korában váltak a történeti köztudat részeivé. Ideje volna túllépni rajtuk.

KRONOLÓGIA

- 1456. február eleje:* V. László Bécsből Budára érkezik (kis seregét Cillei Ulrik fizeti)
március eleje: Hunyadi János átadja a budai vár kulcsait V. Lászlónak, aki továbbadja azokat Cilleinek. Hunyadi, a magyar urak és nemesek elhagyják Budát. Szóváltás a királlyal, V. László elhagyja a fővárost, de a magyar urak visszakísérik
március vége: Hunyadi János sereg élén Budára érkezik; Hunyadi-Cillei szerződés
április 7.: Megérkezik a készülő oszmán támadás híre
június eleje: V. László visszatér Bécsbe
július: Nándorfehérvár ostroma
augusztus 11.: Hunyadi János halála
szeptember vége: V. László elindul Budáról Futakra
október: futaki országgyűlés
október vége – november eleje: Hunyadi László megjelenik a király táborában, apjává fogadja Cilleit
november 4.: V. László elindul Nándorfehérvárra
november 9.: Cillei meggyilkolása
november 14.: országgyűlés összehívása Szegedre (nem tartják meg)
november második fele: V. László Hunyadi László fogságában – kényszerből büntetlenséget ígér Cillei gyilkosainak
december 18.: V. László Hunyadi László kíséretében visszatér Budára
december vége: V. László ismét követeli a királyi jövedelmek átadását, kísérlet a királyi pénzverőkamarák átvételére
1457. január eleje: V. László Stájerországba készül
január vége: országgyűlés Budán, oszmán követ és Brankovics Lázár szerb despotá képviselője a királynál
január vége – február első hete: Hunyadi László Nándorfehérváron (?)
február 23.: Hunyadi László Esztergomban (találkozik Rozgonyi Sebestyénnel)
február 28.: V. László országgyűlést hirdet április 24-re

³²⁶ Az epizódra l. Kubinyi A.: Mátyás király i. m. 57.

- március 9.*: Hunyadi László ismét Esztergomban
március 14.: A Hunyadi fivérek és társaik letartóztatása
március 14/15. éjjel: Budára érkezik Újlaki Miklós és Rozgonyi Rénold
március 15.: újabb letartóztatások
március 16.: Hunyadi László lefejezése
március 16. után: Hunyadi birtokok szétesztogatása; királyi tanácsi határozat a Szilágyi Mihály szolgálatába állók hűtlenségéről; Újlaki Miklós, királyi főkapitány és szlavón bán, sereg élén Temesvár ellen vonul; Szilágyi Mihály elveszi nővérétől, Erzsébettől a várat, nehogy a királpártiak kezére kerüljön.
március 22. előtt: Garai László nádor és Újlaki Miklós látogatása a börtönben ülő Kanizsai Lászlónál és Rozgonyi Sebestyénnél; Vitéz Jánost Szécsi Dénes érsek őrizetére bízzák
május: Brankovics Katalin (Cillei özvegye) Budán közbenjár Vitéz János érdekében
május 24/25.: Kanizsai, Rozgonyi és társaik szökése; V. László Bécsbe indul, magával viszi Hunyadi Mátyást és Modrar Pált.

CULPRIT OR VICTIM? THE DEATH OF LADISLAUS HUNYADI

by Tamás Pálosfalvi
(Summary)

On 16 March 1457 Ladislaus Hunyadi, elder son of the late governor John Hunyadi, was executed at Buda after a summary trial by king Ladislaus V and the royal council. This event has traditionally been interpreted in Hungarian historiography as a revenge taken by the king, upon the instigation of a baronial party supposedly led by palatine Ladislaus Garai, for the death of count Ulrich of Cilli at the hands of Ladislaus Hunyadi some four months earlier in the castle of Belgrade. The present study examines the way which led to the tragical events of March 1457, by reassessing the political situation in Hungary in 1456-1457, and examining the conflicting interests which made any compromise between the king and the Hunyadi family a practical impossibility. By drawing on sources which have so far remained unknown to or rejected as untrustworthy by the research, the author comes to the conclusion that in March 1457 Ladislaus Hunyadi indeed organised a plot in order to depose Ladislaus V, but the real mover in the background was his uncle, Michael Szilágyi. The plot was revealed to the king by Nicholas Újlaki, voevode of Transylvania, who wanted to take the place at the side of the young ruler previously occupied by Ulrich of Cilli. In order to prompt the king to act with determination, Újlaki implicated John, bishop of Várad, and other persons in the close entourage of Ladislaus V in the conspiracy. Ladislaus Hunyadi was then executed in order to force Michael Szilágyi to negotiate. After a failed campaign of Újlaki against the castle of Temesvár, where the Hunyadi family kept the money they had amassed from the royal revenues in the course of the previous years, the voevode's plan collapsed, and the country again sank into civil war after the king had left for Vienna in the late spring of May 1457.

KÖZLEMÉNYEK

Körmendi Tamás

SZENT LÁSZLÓ HORVÁTORSZÁGI HÁBORÚJÁRÓL

*Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata**

Szent László király horvátországi hódítása a 11. századi magyar történelem egyik legjelentősebb külpolitikai vállalkozása volt. Eseményeit többnyire Pauler Gyula¹ és Deér József² eredményei nyomán szokás bemutatni. Eszerint a magyar uralkodót az 1089-ben elhunyt Zvonimir horvát király Ilona nevű özvegye — cseppet sem mellékesen Szent László nővére vagy húga — hívta segítségül, mivel férje halála után Horvátország súlyos belpolitikai válságba süllyedt. László király serege 1091 tavaszán indított támadást, amelynek célja részben az Ilona királynén esett sérelmek megbosszulása volt, részben pedig a tenger-melléki területek megszerzése. Pauler rekonstrukciója szerint a magyar hadak Székesfehérvárról indulva a Balaton két partja mentén vonultak fel, majd Segesd érintésével Vaskánál keltek át a Dráván, elhaladtak a Kalnik-hegység előterében, és Zágrábon át közelítették meg a Gvozd-hegységben húzódó horvát határt. Meghódították a horvát hegyvidéket, és alighanem tervbe vették a dalmáciai kikötővárosok elfoglalását is. 1091 nyarán azonban a tenger-melléki területekre szintén igényt formáló Bizánc a magyar hátország ellen küldte a kunokat, így Szent László kénytelen volt visszafordítani a hadait és lemondani Dalmácia meghódításáról. A magyar király az unokaöccsét, Álmos herceget hagyta hátra Horvátországban – hogy királyi címmel felruházva vagy csupán helytartóként, az megosztotta a kutatást. Azzal kapcsolatban viszont teljes egyetértés mutatkozik a szakirodalomban, hogy a hadjárat komolyan veszélyeztette Magyarországot és a Szentszék kapcsolatait, hiszen Horvátország pápai hűbér alatt állt.

Dolgozatomban két alapvető okból kifolyólag szeretném újratárgyalni Szent László horvátországi hódításának történetét. Egyfelől azért, mert témánk for-

* Jelen írásom a 2014. május 16-i nagyváradai Szent László-konferencián elhangzott előadásom (*Körmendi Tamás: Szent László és Horvátország*. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. [Tanulmányok Biharország történetéből 1.] Nagyvárad 2014. 81–100.) nagy mértékben bővített és részletes forráskritikai fejezetekkel kiegészített változata. Thoroczkay Gábor adjunktusnak (ELTE BTK) ezúton köszönöm a dolgozatomban kézirathoz fűzött értékes megjegyzéseit, Gál Judit doktoranduszunknak (ELTE BTK) pedig a horvátországi szakirodalom egyes tételeinek megszerzésében nyújtott segítségét.

¹ Pauler Gyula: Horvát–Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111). I. Századok 22. (1888) 207–213.; *Uő*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² I. 156–158.

² Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 84–91.

rásbázisának összehasonlító szempontú, részletes forráskritikai elemzésére és belső szövegkapcsolatainak feltárására a kutatás furcsa módon mindezidáig nem vállalkozott. Másfelől pedig azért, mert az egyes kútfők hitelét érintő forráskritikai megállapítások az események menetével, a hadjárat céljaival és a horvátországi hódítás külpolitikai következményeivel kapcsolatos ismereteinket is módosíthatják. Az alábbiakban tehát először is egyenként megvizsgálom az 1091-i horvátországi hadjárat történetének valamennyi ismert forrását, majd pedig ennek alapján kísérletet teszek részben a szakirodalom korábbi megállapításainak ellenőrzésére, részben pedig saját álláspontom megfogalmazására.

I. Az 1091. évi hadjárat történetének forrásai

Szent László horvátországi hódításáról mindössze öt forrás számol be. Ezek közül kettő közel egykorú magával az eseménnyel: Szent László király Oderisius montecassinói apáthoz intézett keltezetlen levele, illetve Dragus zárai prior 1091-ben kibocsátott oklevele. Sajnos azonban mindkettő csak röviden érinti vizsgált témánkat. Bővebb tudósítást hagyományozott ránk három elbeszélő kútfő, ám a 14. századi magyar krónikakompozíció és Tamás főesperesnek a spalatói érsekség történetéről szóló munkája nem minden részletében tűnik megbízhatónak, a Spalatói Névtelen gesztájának híradása pedig teljességgel hiteltelen. Dolgozatom ezen fejezetében először is a felsorolt források hitelességét vizsgálom, majd összefoglalom azokat az adataikat, amelyeket igazolhatóan helytállónak tekinthetünk, és amelyek ennél fogva a segítségünkre lehetnek a hadjárat körülményeinek rekonstrukciójában. A krónikakompozíció 132., illetve 137. fejezetének témánkba vágó adatait különválasztva fogom tárgyalni, mert ezek filológiai vizsgálata nézetem szerint egyértelműen azt mutatja, hogy a mondott két krónikafejezet anyaga egymástól függetlenül keletkezett.

I. 1. Szent László király levele Oderisius montecassinói apáthoz

A dátum nélküli missilist valószínűleg 1091 nyarára keltezhetjük. Említi ugyanis egy pápai követ közelgő látogatását, ez az adat pedig leginkább a somogyvári apátság ez év szeptember 1-jei³ felszentelésére érkező Teuzo bíboros magyarországi útjára utalhat.⁴ A levélnek csupán az a rövid részlete vonható témánkhoz, amelyben a magyar uralkodó ekképp biztatta válaszra Oderisius: „... immár szomszédként érintkezhetsz velünk, mivel Szlavóniát már csaknem egészen megszereztem”.⁵ Szlavónia fogalma ebben a szövegkörnyezetben azt a szlávok által lakott területet jelentheti, amely a Gvozd (modern elnevezéssel a

³ *Neumann Tibor*: A somogyvári bencés monostor alapítása. In: PPKE műhelytanulmányok. Szerk. Medgyesy-Schmikli Norbert et al. Piliscsaba 1999. 45.

⁴ *Diplomata Hungariae antiquissima* I. Ed. Georgius Györffy. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA) I. 271. (1. sz. jegyz. – Györffy György)

⁵ *vicinis enim iam agere poteris, quia Sclavoniam iam fere totam acquisivi* – DHA I. 272.; magyar fordítása: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged 2006. (a továbbiakban: Írott források) 145. (Makk Ferenc)

Kapela-hegység) és az Adriai-tenger partvidéke között húzódik, és amely nagyjából a korabeli Horvátországnak (és esetleg Dalmáciának) feleltethető meg.⁶ A közvetlen összeköttetést biztosító tengeri közlekedés révén ugyanis leginkább ezt a vidéket lehet Itália szomszédjának mondani. Forrásunk fogalmazásmódja egyébként arra mutat, hogy az Oderisius-levél megírásának időpontjában Szent László még nem tekintette befejezett ügynek a horvátországi hódítást.⁷ Ezt elsősorban a „már csaknem egészen” elfoglalt területekre vonatkozó szavak alapján gyaníthatjuk – hiszen ezekből kiindulva azt kell feltételeznünk, hogy a magyar uralkodó szerint „Szlavóniában” még további meghódítanivaló is maradt.

I. 2. *Dragus zárai prior oklevele*

A dalmáciai városi előjáró nevében kelt irat annak a pernek a kimeneteléről tájékoztat, amely Vekenegé zárai apáca, illetve egykori férjének rokonsága között zajlott az apácát illető örökrész ügyében, a városi előjáró bíraskodása mellett. A horvátországi hadjáratot csupán az oklevél keltezése említi: „Jézus Krisztus urunk megtestesülésének 1091. évében, amikor a konstantinápolyiak fölött Alexiosz császár uralkodott, abban az időben, amikor László, a magyarok királya Horvátországot lerohanván Álmos urat, az unokaöccsét tette ott királlyá”.⁸ A kibocsátás éve ennek alapján egyértelmű. Az irat pontosabb (éven belüli) keltezésének kérdése azonban komoly vitákat gerjesztett, aminek témánk szempontjából azért van jelentősége, mert a magyar középkorkutatás Pauler Gyula véleményét követve mind a mai napig ennek az oklevélnek az adataiból kiindulva keltezi Szent László horvátországi hadjáratát 1091 tavaszára. Érdeemes tehát néhány gondolat erejéig nekünk is elidőznünk a problémánál.

Az oklevélből az derül ki, hogy Vekenegé úrasszonyt — aki férje korai halála után a zárai Szűz Mária monostor apácái közé állt — egykori apósa a halálos ágyán megfosztotta a férje után járó örökségétől. Vekenegé pert indított a jussáért, Dragus prior és bírótársai pedig az apáca javára döntöttek, ám az alperesek jelezték, hogy elégedetlenek az ítélettel, és a spalatói érsek elé kívánják vinni az ügyet. Ebbe a felperes és a bírók is beleegyeztek, az alperesek végül mégsem járultak az érsek elé. Dragus és bírótársai július havától karácsonyig (*a mense Iulio usque in natalem Domini*) adtak nekik haladékot, az alperesek azonban nemhogy Spalatóban nem jelentek meg, de még Zárából is távoztak. A bírótársak ezért a per alatt álló javakat Vekenegének ítélték, és intézkedtek arról, hogy az apácát bevezessék azok birtokába.⁹

⁶ Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 41. (1970) 226.; Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. H. n. [Piliscsaba-Bp.] 2001. 271–273.

⁷ Deér J.: *Külpolitika* i. m. 86.

⁸ anno incarnationis Iesu Christi nostri Domini millesimo XCI, kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore, quo Uladdislau Pannoniorum rex Chroatie invadens regnum domnum Almu, suum nepotem in illo statuit regem – DHA I. 273.

⁹ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII. Coll. et dig. Tadija Smičiklas et alii. Zagrabiae 1904–1990. (a továbbiakban: CDCr) I. 200–201.

Az irat pontosabb keltezése elsősorban azért került viták keresztjébe, mert az alpereseknek adott haladék 1091. december 25-i lejáta után a zárai bírótársaknak az év végéig igen rövid idejük (csupán néhány napjuk) maradhatott arra, hogy ítéletüket meghozzák és írásba foglalják, valamint intézkedjenek a végrehajtásról.¹⁰ Pauler Gyula ezért úgy vélte, hogy a bírák minden bizonnyal még a haladék letelte előtt lezárták a pert: az alperesek makacssága szerinte már 1091 júliusában is nyilvánvaló lehetett, így akár már ekkor ezzel születhetett a Vekenege számára kedvező végső döntés.¹¹ Ferdo Šišić ezzel szemben inkább azt gyanította, hogy az oklevelet a firenzei kalkulus szerint keltezhették. Ez utóbbi évszámítási rendszer az 1091-i esztendő a mi fogalmaink szerint 1091. március 25-én kezdte, és 1092. március 24-én zárta le: így tehát bőségesen elég idő maradhatott december 25. és az év firenzei kalkulus szerinti vége között arra, hogy a bírótársak eljárjanak az ítélet végrehajtásával kapcsolatban.¹² Šišić álláspontját Györffy György elutasította, mégpedig arra hivatkozva, hogy Dalmáciában a 11–12. században még nem lehet kimutatni a firenzei kalkulus használatát.¹³ Pauler véleménye azonban — ahogy fentebb arról már szó esett — ma is meghatározónak számít nemcsak Dragus prior oklevelét illetően, hanem ebből következően Szent László horvátországi hadjáratának pontosabb keltezésével kapcsolatban is.

Magam elsősorban egy perjogi érv alapján vonom kétségbe a Pauler által valószínűsített kibocsátási dátumot. Nézetem szerint ugyanis semmi okunk sincsen az feltételezni, hogy a zárai bírák előbb 1091 karácsonyáig tartó haladékot engedélyeztek az alpereseknek, majd ennek letelte előtt lezárták volna a pert egy *in contumaciam* (vagyis a távollévő fél terhére) hozott ítélettel. Ez a dalmáciai városok korabeli joggyakorlatában irányadónak tekintett római jog előírásai szerint igen súlyos eljárási hibának minősült volna.¹⁴ Kénytelenek vagyunk tehát azt feltételezni, hogy Dragus oklevele igenis 1091. december 25. után kelt, annál is inkább, mert semmilyen körülmény nem zárja ki, hogy az év hátralévő napjaiban a városi előjárónak mind a döntés írásba foglaltatására, mind pedig a végrehajtás parancsba adására elegendő ideje maradt. A dalmáciai városokban — és köztük konkrét példákkal igazolhatóan Zárában is — korszak-

¹⁰ Elvileg felmerülhetne, hogy maga a per esetleg még az oklevél kibocsátását megelőző években kezdődött volna, és hogy így a haladék is még 1090 karácsonyán járt volna le. Ezt a lehetőséget azonban bizonyosan kizárhatjuk. A Dragus nevében kelt oklevél szövege szerint ugyanis a per „harmadik hivatalviselésem első évében” (in primo anno mee tertie recuperationis) indult (DHA I. 273.): ezt a hivatali esztendőt az oklevél egyértelműen jelzett éves keltéből adódóan nyilván nem tehetjük 1091-nél későbbre. Más forrásból viszont azt is tudjuk, hogy Dragus 1096-ban a harmadik hivatali ciklusa ötödik évét töltötte (CDCr I. 205.). Ezen két adatból kiindulva Dragus harmadik hivatalviselésének első esztendeje csakis 1091-ben kezdődhetett, és 1092-ben érhetett véget – vagyis az 1091-i oklevélben emlegetett, a per során elrendelt haladék csakis 1091 júliustól ugyanezen év karácsonyáig tarthatott (DHA I. 273. [1. sz. jegyz. – Györffy György]).

¹¹ Pauler Gy.: Horvát-Dalmátország i. m. 207–208.

¹² Šišić, F.: Priručnik i. m. 315. – Šišić keltezését vette át Deér József is (Külpolitika i. m. 86.).

¹³ DHA I. 273. (1. sz. jegyz.).

¹⁴ Pauler azon megjegyzése, hogy az alperesek valószínűleg már júliusban távoztak Zárából (Pauler Gy.: Horvát-Dalmátország i. m. 207.), forrásadatokkal különben sem támasztható alá: még ha tényként fogadjunk is el az általa feltételezett perjogi nonszenszt, ez legfeljebb arra lenne elegendő, hogy az oklevél keltének terminus post quem-jét helyezzük 1091 nyarának derekára.

kunkban a *stylus circumcisionis* volt használatos: a naptári év január 1-jén kezdődött.¹⁵ Mindennek alapján Dragus oklevelének valószínű keltét magam 1091. december 25–31. közé helyezem. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy ez az irat csupán a horvátországi hadjárat évét segít egyértelműen meghatározni, az éven belüli időpont pontosabb meghatározásához azonban érdemben nem járul hozzá. A hódítás céljait vizsgálva viszont annál tüzetesebben kell majd görcső alá vonnunk azt az adatát, amely szerint Szent László még ugyanebben az esztendőben horvát királlyá tette unokaöccsét, Álmost.

I. 3. A 14. századi magyar krónikakompozíció 132. fejezete

A középkori magyar történetírás legbecsesebb emlékének számító krónikaszerkesztmény sztemmájának két ágán csaknem azonos tudósítás maradt fenn Szent László király horvátországi hadjáratáról, ám a Bécsi Képes Krónika családjának beszámolója valamivel pontosabbnak tűnik a Budai Krónikaénál. A következőket olvashatjuk benne: „Előbb Dalmáciát és Horvátországot igazta örök jogon uralma alá. Miután ugyanis Zolomér [Zvonimir] király gyermekeletlenül hunyt el, felesége, László király testvére – akit férje ellenségei sok jogtalansággal nyomasztottak – fivére, László király segítségével könyörgött Jézus Krisztus nevében. A testvére ellen elkövetett jogtalanságokat a király keményen megbosszulta, és Horvátországot, valamint Dalmáciát teljes egészében visszaszolgáltatta neki. Később azonban az említett királynétól a maga hatalma alá vetette. A király pedig nem kapzsiságból tette ezt, hanem mert a királyi igazság szerint örökségként őt illette, mivel Zolomér királyt első fokú rokonság fűzte hozzá, és örököse nem volt.”¹⁶

A krónikaszerkesztmény tanúbizonysága nem tűnik különösebben megbízhatónak. Pauler Gyula joggal mutatott rá, hogy ismeretlen eredetű és minden bizonytalansággal keveri lejegyzésű értesülésekről van itt szó,¹⁷ Deér József pedig a szövegrészlet szembeötlő tévedéseire hívta fel a figyelmet, mindenekelőtt arra, hogy kútforrás Dalmácia elfoglalását is Szent Lászlónak tulajdonítja.¹⁸ Lássuk mármost, milyen konkrét információkat tartalmaz témánkkal kapcsolatban először is a króni-

¹⁵ Milan von Šufflay: Die dalmatinische Privaturkunde. (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 147.) Wien 1904. 139.

¹⁶ Ipse prius Dalmatiam atque Croatiam sue monarchie iure perpetuo subiugavit. Cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset, uxor eius, soror regis Ladislai ab inimicis viri sui multis iniuriis pregravata auxilium fratris sui, regis Ladislai in nomine Iesu Christi imploravit. Cuius iniurias rex graviter vindicavit, et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit. Quam postea a predicta regina suo subdidit dominio. Quod tamen rex non fecit propter cupiditatem, sed quia secundum regalem iustitiam sibi competeat hereditas. Quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat et heredem non habuit – Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 406.; magyar fordítása: Képes krónika. Jegyz. Szovák Kornél, Veszprémi László. (Millenniumi magyar történelem. Források) Bp. 2004. (a továbbiakban: Képes krónika) 87. (Bollók János)

¹⁷ Pauler Gy.: Horvát-Dalmátország i. m. 207.

¹⁸ Deér J.: Külpolitika i. m. 87.

kakompozíció 132. fejezetének anyaga, és milyen következtetésekre adnak ezek lehetőséget!

1. Zvonimir király örökös nélkül halt meg, özvegyét ellenségei sanyargatni kezdték;
2. a királyné fivéréhez, László magyar királyhoz fordult segítségért;
3. László teljes egészében (*integraliter*) visszaszerezte Horvátországot és Dalmáciát az özvegy királynénak;
4. László utóbb mégis visszavette Horvátországot és Dalmáciát, mert ezek az örökségéhez tartoztak;

A felsoroltak között csupán egyetlen olyan adatot találunk, amelyet más források is tényyszerűen alátámasztanak: Zvonimir halálhírét. Bár további kútfők nem erősítik meg, éppenséggel az sem lehetetlen, hogy a magyar királyt valóban a testvére hívta be Horvátországba. A 132. krónikafejezet két fennmaradó megjegyzése azonban fölöttébb problematikus, történeti és filológiai szempontból egyaránt.

Történeti aspektusból nézve egyértelműen hibás állítás, hogy Szent László egészen (*integraliter*) meghódította volna Horvátországot és Dalmáciát: ezt már csak az eddig áttekintett források is kétséget kizáróan cáfolják. Dragus zárai prior oklevelének keltezésében II. Alexiosz bizánci császár uralkodói éve szerepel, ami jól mutatja, hogy a dalmáciai város a baszileusz fennhatóságát ismerte el, nem a magyar királyét. Az Oderisius-levél fentebb már sokszor idézett részletében Szent László maga is utal a hódítás befejezetlen voltára, amikor úgy fogalmaz, hogy „csaknem egész Szlavóniát megszereztem.” A két egykorú forrás tanúbizonysága alapján bizvást kijelenthetjük, hogy Dalmácia meghódítását a krónika 132. fejezete tévesen tulajdonítja Szent Lászlónak. Hasonlóképpen kijelenthetjük, hogy minden más forrásunkkal ellentétes a krónikakompozíció azon állítása, amely szerint a magyar uralkodó Horvátországot eredetileg nem a maga számára foglalta el, hanem testvére, az özvegy királyné részére: ezzel kapcsolatban bőségesen elég az eseményekkel gyakorlatilag egykorú Dragus-oklevélre hivatkoznunk, amely már 1091 végén egyértelműen Álmost nevezi meg Horvátország új uraként.

Ugyancsak nehezen hihető a hadjárat azon indoklása, hogy Zvonimir egykori országa „a királyi igazság szerint örökségként őt [ti. Szent Lászlót] illette” (*secundum regalem iustitiam sibi competebat hereditas*).¹⁹ Ezzel kapcsolatban már Karácsonyi János felhívta a figyelmet arra, hogy sógor a sógortól semmilyen jogrend szerint nem örököl.²⁰ Alighanem okkal gyaníthatjuk, hogy ezt a valószínűtlen magyarázatot csupán utólag konstruálták a horvátországi hódítás jogcímének fiktív igazolására, annál is inkább, mert ismereteink szerint Zvonimir 1089-i halálát követően a Trpimirović-dinasztiából való II. István ke-

¹⁹ A homályos megfogalmazás valószínűleg már a középkori másolókat is megzavarhatta, hiszen a Budai Krónika családjában nem is „a királyi igazság” kifejezés szerepel, hanem az ettől mindössze egy betűben különböző „jogos igazság” (*legalem iustitiam* – SRH I. 406.).

²⁰ *Karácsonyi János*: Horvát vakoskodás. Századok 52. (1918) 346.

rült a horvát trónra, és Szent László csak az ő uralkodása után terjesztette ki a hatalmát országa délnyugati szomszédjának területére.

Amennyiben filológiai megközelítésből is szemügyre vesszük az idézett krónikarészletet, további nehézségekkel szembesülünk. A 132. fejezettel kapcsolatban már korábban is felmerült az interpoláció gyanúja, hiszen a krónikakompozíció az 1091-i horvátországi hadjáratról szóló tudósítást (a kútfőnkre egyébként jellemző, szigorú időrendet tartó elbeszélés rendjét látványosan megtörve) az 1080-as évek elejének eseményei között tárgyalja. Közvetlenül utána Salamon fogságba vetéséről olvashatunk, vagyis olyasmiről, ami ismereteink szerint legkésőbb 1083-ban történhetett, legalább nyolc esztendővel (de inkább még többel) a horvátországi hadjárat előtt. Ez pedig arra utal, hogy a horvát területek elfoglalásáról szóló részletet teljes egészében utólag illesztették a krónikába, amikor már nem emlékeztek ezek pontos időpontjára.²¹

Véleményem szerint azonban nemcsak a 132. fejezet egésze került interpoláció révén a krónikába, hanem maga a vizsgált fejezet anyaga sem egységes. A szöveg jól láthatóan két különböző narratívumot tartalmaz a hadjáratról: előbb arról számol be, hogy Szent László a testvére kérésére avatkozott be a horvát belviszályba, és az országot teljes egészében (*integraliter*) visszaszolgáltatta az özvegy királynénak – majd arról olvashatunk, hogy a magyar uralkodó örökösödési jogon támasztott igényt a horvát területekre, és azokat végső soron a maga uralma alá vetette. A két eltérő (és jelenlegi formájában egymásnak homlokegyenest ellentmondó) narratívum közötti feszültséget a krónikás azzal próbálta enyhíteni, hogy időrendben elkülönítette őket egymástól: az így keletkezett szöveg szerint László király előbb a testvére számára foglalta volna el Horvátországot, majd később örökösödési jogára hivatkozva elvette volna tőle azt. Ha a vizsgált fejezet egyetlen szerkesztési fázisban keletkezett volna, akkor aligha szerepelne benne két ellentétes állítás egyfelől a támadás jogcíméről, másfelől arról, hogy a sikeres hódítást követően kinek a fennhatósága alá került Horvátország. Nyilvánvaló tehát, hogy legalább két redakciós fázissal kell számolnunk, és a két ellentmondó narratívum ezek egyike, illetve másika során keletkezhetett.²²

²¹ Johannes de Thurócz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1–2. Comp.* Elemér Mályusz, Julius Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) Bp. 1988. (a továbbiakban: Thuróczky-kommentár) II/1. 395. – A 132. krónikafejezetet Györffy György is kései keletkezésűnek mondta, de más megfontolásból. Mivel ugyanis a vizsgált szövegrészlet tévesen Dalmácia meghódítását is László nevéhez köti, Györffy arra következtetett, hogy 132. fejezet anyagát csak akkor jegyezheték le, amikor a tengerparti területeket ténylegesen meghódító Kálmán király 1105-i dalmáciai hadjárata már kívül esett az általa hetven esztendőre becsült történeti emlékezethatáron (Szlavónia i. m. 234.).

²² A szövegrészlet belső ellentmondásait a régebbi kutatás többnyire a 132. krónikafejezet kései keletkezésével, valamint a László-legenda állítólagos (véleményem szerint igazolhatatlan) hatásával magyarázta. Pauler Gyula szerint a 132. fejezet alapvetően a legenda felfogásának megfelelően próbálja meg ábrázolni a Szent Lászlót, és a krónikás erősen megküzdött a szöveggel, mire sikerült az agresszív hódító háborúról szóló hírből egy jámbor és igazságos uralkodó képével összeférhető históriát konstruálnia (Horvát-Dalmátország i. m. 207.). Karácsonyi János már egyenesen a krónika forrásának tekintette a László-legendát a horvátországi hadjárattal kapcsolatban (Kálmán király rokonsága a horvát királyi családdal. Századok 49. [1915] 134.), de véleménye már csak azért sem áll meg, mert a László-legendában szó sem esik erről a háborúról.

Amennyiben a fenti következtetésem helytálló, akkor talán arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy a két narratívum közül melyik lehet a korábbi. Az a részlet ugyanis, amely szerint László király *utóbb* az örökösödési jogra hivatkozva Horvátországot elvette a testvérétől és a saját királyságához csatolta, egyértelműen arra a másik narratívumra reagál, amely az összes történeti forrásunk közül egyedüliként említi olyasmit, hogy Zvonimir özvegye egyáltalán bármilyen jogcímen is uralkodott volna Horvátországban. Ennek alapján magam úgy vélem, hogy a 132. krónikafejezet korábbi redakciós fázisához az a narratívum köthető, amely szerint Szent László a testvére kérésére vonult be Horvátországba, és az elfoglalt területeket is a testvérének engedte át. A későbbi redakciós fázis pedig ezt a híradást azzal egészítette ki, hogy László *utóbb* mégis a saját királyságához csatolta az egykori délnyugati szomszéd területét.

Kérdés mármost, hogyan kerülhetett a krónikakompozíció anyagába a hadjáratról elsődleges híradásként egy olyan torz beszámoló, amely szerint László tulajdonképpen nem is a maga számára foglalta el a horvát területeket.

A választ keresve mindenekelőtt Mályusz Elemér és Kristó Gyula azon megfigyeléséből indulhatunk ki, amely szerint a 132. caput szövege két helyen is rokonságba hozható a krónikakompozíció 99. fejezetének egyébként szövegromlás jeleit mutató anyagával.²³ Ez utóbbi arról tudósít, hogy az 1060-as évek közepén (legvalószínűbben 1066-ban) Géza herceg segítette visszafoglalni a krónika által hibásan már ekkor királyként említett Zvonimirnak a „karantánok” által megszállt dalmáciai területeket.²⁴ A párhuzam egyfelől abban áll, hogy a krónikakompozíció mindkét helyen említi a Zvonimir királyt Gézához és Szent Lászlóhoz fűző sógorságot. Másfelől szövegrokonságot sejtet a két részlet hasonló fogalmazásmódja is. A 99. fejezet szerint a Zvonimir segítségére siető Salamon király és Géza herceg „Dalmáciába mentek, és elvett országát neki egészen visszaszolgáltatták” (*iverunt in Dalmatiam et ablatam sibi restituerunt integre*) – a 132. fejezet pedig arról ír, hogy a Zvonimir özvegyén esett sérelmek megtorló László király „Horvátországot, valamint Dalmáciát teljes egészében visszaszolgáltatta neki” (*Dalmatiam integraliter sibi restituit*).

Mályusz és Kristó megfigyeléseihez hozzátehetjük, hogy a két krónikafejezet közötti kapcsolatot tovább valószínűsíti szűzségük hasonló felépítése is. A krónika előadása szerint ugyanis a magyar uralkodó (Salamon, illetve László) mindkét esetben a horvátok (Zvonimir vagy annak özvegy hitvese) hangsúlyozott kérésére vonult hadsereggel a tengermellékre, a meghódított területet pedig a magyarok átengedték annak, aki segítségül hívta őket. A krónikakompozíció 99. és 132. fejezete között tehát véleményem szerint is okkal feltételezünk szövegkapcsolatot, sőt a két részlet filológiai párhuzamai alapján könnyen igen valószínű, hogy a Szent László horvátországi hadjáratáról szóló eredeti híradáshoz a 99. fejezet anyagát használták mintául. A krónikakompozícióba tehát minden jel szerint csak évtizedekkel az események tényleges megtörténte után került be bármiféle híradás a horvátországi hadjáratról (hiszen erre mutat a tudósításnak

²³ Thuróczy-kommentár II/1. 395.

²⁴ SRH I. 363–364. – DHA I. 171. (Györffy György); *Körmendi Tamás*: Szlavónia korai hovatarozása. Századok 146. (2012) 373–374.

a kronológiai rendet megtörő helye kútfőnk anyagában), ráadásul ez a híradás eredeti formájában valószínűleg nem hiteles adatokon nyugodott, hanem a történetíró fabrikálta egy másik krónikafejezet mintájára.

Ennek a felismerésnek a birtokában térjünk mármost vissza a Szent László horvátországi hadjáratáról szóló krónikabéli tudósítás egyik legproblematisabb részletére, amely szerint az 1091-i hadjárat során a magyar uralkodó Dalmáciát is elfoglalta volna. Deér József ennek a nyilvánvalóan hibás adatnak a hátterében nem egyszerű tévedést látott, hanem a történeti emlékezet tudatos manipulálásának kísérletét. Feltételezése szerint ugyanis I. Károly uralkodása idején a magyar királyi udvar talán a krónikairodalomban rejlő propaganda-lehetőségeket is kihasználva igyekezett mondvacsinált történeti érvekkel, Dalmáciát a lovagszent hódításának (sőt jogos örökségének) mondva körülbástyázni I. Károlynak az akkoriiban velencei fennhatóság alatt álló dalmát városok fölötti uralomra támasztott igényét.²⁵ Magam azonban úgy vélem, hogy a hibás adat hátterében sokkal prózaibb ok húzódik meg. Zvonimirt ugyanis a 99. krónikafejezet is Dalmácia királyaként említi (*rex Zolomerus Dalmatie*).²⁶ A horvátországi hadjáratról szóló első krónikabéli beszámolót megszerkesztő kései történetíró valószínűleg megpróbálta összhangba hozni a mintául használt 99. fejezetben László sógorának dalmáciai királyi címére vonatkozó adatot azzal a motívummal, hogy a magyar uralkodó viszont Horvátországba vonult be éppen erre a sógorságra hivatkozva. A krónikás alighanem úgy akarta feloldani ezt az ellentmondást, hogy László hódítását mind Horvátországra, mind Dalmáciára kiterjesztette (*Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit*). Magam tehát a Szent László dalmáciai hódítására vonatkozó hibás adatot nem koncepciózus történetírói torzításként értékelem, hanem a 132. krónikafejezet eredeti redakciójának mintájául szolgáló 99. fejezet hatására vezetem vissza.

I. 4. A 14. századi magyar krónikakompozíció 137. fejezete

A kizárólag a Bécsi Képes Krónika kézirati családjának anyagában szereplő fejezet Kapolcs kun vezér Magyarország ellen intézett támadásáról számol be. Témánkra csupán azon egyetlen megjegyzése vonatkozik, amely szerint a kun betörés idején „László király pedig az övéivel Szlavóniában volt.”²⁷ A krónikafejezet időpontot nem említ: a támadás hírét kizárólag éppen azért köti a kutatás 1091-hez, mert csakis ebben az esztendőben igazolható László király távolléte olyan területen (Horvátországban), amelyet a 11. század végén adataink szerint valóban Szlavóniának neveztek.²⁸ Az idézett rövid részlet minden

²⁵ Deér J.: Külpolitika i. m. 87.

²⁶ Egyébként okleveleiben maga Zvonimir is rendre mint „a horvátok és a dalmátok királya” (*Chroatorum atque Dalmatinorum rex*) vagy ritkábban „Horvátország és Dalmácia királya” (*Chroatie atque Dalmatie rex*) intitulálta magát, pl. 1075: CDCr I. 141.; 1078: uo. I. 159., 162., 167.; 1087: CDCr I. 187.

²⁷ *Rex autem Ladislaus cum suis in Sclavonia fuerat* – SRH I. 412.; magyar fordítása: Képes krónika 90. (Bollók János)

²⁸ Pauler Gy.: Magyar nemzet i. m. I. 447–448. (317. sz. jegyz.) – Mint fentebb láthattuk, az Oderisius-levél ugyancsak Szlavóniának nevezi a Szent László által meghódított horvát területeket.

bizonytal a 132. krónikafejezet anyagától függetlenül keletkezett. Ezt egyfelől megint csak az igazolja, hogy a horvátországi hadjáratról szóló terjedelmesebb híradást Salamon és a hercegek viszályának kellős közepére illesztették a krónikakompozíció anyagába, nem pedig a kun támadásról beszámoló 137. fejezethez. Másfelől a 137. krónikafejezet a *Sclavonia* kifejezést használja a tenger-melléki területek megnevezésére, míg a 132. fejezet anyagában kizárólag a *Croatia* és a *Dalmatia* területnevek szerepelnek: az eltérő földrajzi terminológia tanúbizonyossága szerint pedig a 132. és a 137. krónikafejezet anyagának nem sok köze lehet egymáshoz.

Szlavónia említése a 137. fejezetben azonban más szempontból is érdekes lehet. Egyetlen olyan további kútfőt ismerünk ugyanis, amelyik ezt a földrajzi nevet igazolhatóan a tenger-melléki horvát területekkel kapcsolatban használja: Szent László király Oderisius montecassinói apáthoz intézett, fentebb már tárgyalt levelét.²⁹ Meggyőző érvek szólnak amellet, hogy ez az elnevezés már a 12. században sem jelölhette Horvátországot, és kétséget kizáró bizonyítékaink vannak arra nézvést, hogy a 13. század elejétől már egyértelműen a Dráva és a Gvozd közötti területet értették Szlavónia fogalmán.³⁰ Amennyiben tehát a 137. krónikafejezet valóban Horvátországra vonatkoztatja ezt a területnevet, akkor ennek alapján a kun betörésről szóló passzusba beszúrt rövid megjegyzés László király „szlavóniai” távollétéről minden bizonytal igen korai, az eseményekkel csaknem egyidejűleg lejegyzett adatot őrizhetett meg számunkra.³¹

I. 5. Spalatói Tamás: A salonai és a spatatói főpapok története

A spatatói főesperes 1266–1268 között keletkezett, röviden többnyire *Historia Salonitana* címen emlegetett műve témánk talán legizgalmasabb (de mindenképpen legbővebb) forrása. 17. fejezetében ekképp ír Szent László horvátországi hadjárataról: „Zvonimir király abban az időben fizette meg tartozását a halálnak, és senkit nem hagyott hátra maradéka örököséként. Így tehát egészen magva szakadt a királyi vér sarjadékának, és nem volt többé, aki a horvátok fölötti uralomban annak rendje s módja szerint következhetett volna. Ezért az ország összes előkelői között nagy viszálykodás kezdődött. Mivel pedig váltakozva hol ez, hol az követelte magának az uralkodás vágyától hajtva a föld fölötti hatalmat, számtalan rablás, fosztogatás, gyilkosság fordult elő – vagyis mindenféle bűn melegágyává vált az ország. Egyik ember a másikat nap mint

²⁹ Spalatói Tamásnál szintén szerepel ez a területnév Szent László hadjárataival kapcsolatban, ám a dalmáciai történetíró az egész drávántúli terület (vagyis a késő középkori értelemben Szlavónia) meghódítását is a lovagszent nevéhez kapcsolja.

³⁰ *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. 1979. 91–92.; *Zsoldos A.: Egész Szlavónia* i. m. 272–273. – Györffy György ezzel ellentétes álláspontjának (Szlavónia i. m. 224.) részletes cáfolatával.

³¹ A krónikakompozíció 11. századi passzusainak készülőben lévő filológiai vizsgálatai alapján magam egyébként igen valószínűnek látom, hogy a Salamon és a hercegek viszályáról beszámoló ősgeszta eredeti formájában Szent László uralkodása idején keletkezhetett, ahogy azt már Hóman Bálint is feltételezte (A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925.).

nap szüntelenül háborgatta, zaklatta, ölte. Volt azonban ezekben az időkben Szlavónia mánásai között egy, aki – mivel saját törzsének tagjai sok jogtalansággal sanyargatták és sok kártétellel csigázták – nem remélvén, hogy másképpen is elviselhet ekkora bajokat, Magyarországra távozott. Ott László király elé járulván beszédbe bocsátkozott vele és meggyőzte őt, hogy vonuljon fel, foglalja el Horvátországot, és igázza hatalma alá. Erősen biztatta, hogy ezt könnyedén megteheti, mivel a királyság betöltetlen, és a királyi gondviselés gyámola nélkül maradt. László király tehát ezen tanácsoktól indítatván késedelem nélkül népes sereget gyűjtött, eljött, és elfoglalta mind a földet a Drávától egészen a hegyekig, amelyeket Vas-hegyeknek mondanak,³² mert semmilyen akadály nem állt az útjában. Azután átkelt a hegyeken, és nekilátott az erősségek és a várak ostromának, és itt már sok csatába bocsátkozott Horvátország nemzetségeivel. Mivel azonban ezek egyike a másikkal nem vitt segítséget, és egymás között megosztottak voltak, a király könnyű győzelmet érhetett el. Mégsem jutott el egészen a tengerparti vidékekig, hanem hallván, hogy királyságának határait egy nép átlépte, visszasiétt Magyarországra... Abban az időben szkíta nép tört hatalmas sokaságban Magyarországra határai közé, és ott nagy mészárlást vittek végbe az emberek között.³³

Szent László horvátországi hadjáratának történetét ma is többnyire erre a tudósításra hagyatkozva szokás bemutatni, így bizvást állíthatjuk, hogy a *Historia Salonitana* témánk egyik kulcsforrása. Spalatói Tamás műve többnyire valóban pontos forrásnak mutatkozik a tenger mellék középkori történetével kapcsolatban, ám a távolabbi eseményekről időnként megbízhatatlan és torz adatokat rögzített.³⁴ Fentebb idézett passzusának forrásértékével kapcsolatban

³² A mai Kapela-hegység, középkori nevén a Gvozd (*Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. I. 446–447. [313. sz. jegyz.]*).

³³ *Eo namque tempore rex Suinimirum mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia, non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset. Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum divisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium vendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedas et omnium facinorum seminaria emergerunt. Alter enim alterum insequi, invadere, trucidare cotidie non cessabat. Verum his temporibus exitit quidam ex magnatibus Sclavonie, qui cum a suis esset contribulibus multis lacessitus iniuriis multisque dampnis attritus, non sperans se posse aliter tantis resistere malis in Hungariam profectus est. Tunc ad regem Vladislavum ingressus eum alloqui cepit persuadens ei, ut ad capiendum Chroatie regnum et suo dominatui subiugandum exiret, dans ei plenam fiduciam id facile posse complere, cum regnum illud vacuum et sine tutela regalis providentie remansisset. His ergo Vladislavus rex inductus consiliis absque mora coadunato exercitu copioso venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad Alpes, que dicuntur Ferree, nullo obice resistente. Post hec transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra multaque prelia committere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque divisi ab invicem, facilem victoriam rex potuit optinere. Nec tamen usque ad maritimas regiones pervenit, sed audiens, quod quedam gens sui regni fines intraverat, in Hungariam repediavit... Huius temporibus gens Scithica in multitudine gravi intra Hungarie fines irrumpens magnas hominum stragem fecerunt. – Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Ed. Olga Perić, Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney. (Central European Medieval Texts 4.) Bp. – New York 2006. (a továbbiakban: *Historia Salonitana*) 92–94.*

³⁴ *Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney: Introduction. In: Historia Salonitana XXXVII–XXXVIII.*

mások mellett Karácsonyi János, Isidor Kršnjavi és Ferdo Šišić is súlyos kéte-lyeket fogalmazott meg. A magyar kutató elsősorban a kútfő kései keletkezése miatt kérdőjelezte meg a *Historia Salonitana* adatainak megbízhatóságát,³⁵ míg a horvát történétírók arra mutattak rá, hogy Spalatói Tamás nem egy esetben tendenciózusan torz információkat hagyományozott ránk a 11–12. század fordulójának történetéről és konkrétan a Horvátország elleni magyar katonai akciókról.³⁶ Velük szemben Deér József két érvet hozott fel a fentebb idézett beszámoló hitele mellett. Egyfelől, hogy a *Historia Salonitana* témánkba vágó tudósítása több ponton is egyezik a két egykorú forrásunkban (Szent László király Oderisiushoz intézett levelében, illetve Dragus zárai prior oklevelében) foglaltakkal. Másfelől, hogy a horvátországi hódítás külpolitikai kontextusának ismeretében hitelesnek tűnnek Spalatói Tamás azon adatai is, amelyek szerint a hadjáratot egy horvát előkelő (vagy ahogy a kútfő fogalmaz: egy „szlavóniai mágnás”) követésége előzte meg, és a kunok magyarországi betörése zárta le.³⁷

Magam nem értek egyet Deér álláspontjával. Spalatói Tamás tudósítása — Deér állításával szemben — csupán egy ponton hozható összhangba az egykorú forrásainkban fennmaradt adatokkal. Mint fentebb láthattuk, Szent László király Oderisiushoz intézett leveléből összesen két többé-kevésbé konkrét információt tudhatunk meg Horvátország elfoglalásáról: azt, hogy a missilis valószínű keltezéséből adódóan a hadjáratra még 1091 első felében sor kerülhetett, illetve hogy a hódítás „csaknem egész Szlavóniát” érintette. Dragus oklevele szintén csak a hadjárat idejét közli, valamint azt a tényt, hogy a magyar uralkodó Álmost helyezte az elfoglalt területek élére; közvetett módon azonban az is kiderül belőle, hogy Zára fölött a horvátországi hadjárat után is a bizánci császár fennhatósága érvényesült (hiszen keltezésében a baszileusz uralkodói éve szerepel).

Ezen adatok közül a háború időpontját Spalatói Tamás nem adja meg, beszámolójából csak annyi derül ki, hogy a magyar támadásra Zvonimir király halála után került sor. Álmos személyét pedig a *Historia Salonitana* nem is említi. A dalmáciai kútfőnek kizárólag azt az adatát tudjuk egykorú forrásokkal alátámasztani, amely szerint Szent László „mégsem jutott el egészen a tengerparti vidékekig” – ezt egyfelől az Oderisiushoz intézett levél „csaknem egész Szlavóniára” vonatkozó megjegyzése, másfelől Dragus oklevelének a bizánci császár uralkodói éve szerinti keltezése igazolja. A dalmáciai forrás ezen értesülése minden bizonnyal a spalatói káptalanban vezetett történeti feljegyzésekre vezethető vissza. Önmagában viszont nem elégséges ahhoz, hogy a *Historia Salonitana* tudósítását egykorú adatokkal alátámasztható, teljességgel hiteles beszámolóknak tekinthessük.

Deér másik érve arra épült, hogy Spalatói Tamás műve említi egy „szlavóniai” előkelő magyarországi követjárását, illetve a kunok támadását. Ezekre a részletekre szerintem is érdemes felfigyelnünk, ám elsősorban nem azért, mert

³⁵ Karácsonyi János: A horvát történetírás zátonyai I. Századok 47. [1912] 2–3.

³⁶ Isidor Kršnjavi: Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato. Agram 1900. 22–24.; Šišić, F.: Priručnik i. m. 308–309., 564–565.

³⁷ Deér J.: Külpolitika i. m. 87.

beilleszthetőek az események menetéről alkotott képünkbe (a horvát nemes követjárásáról szóló beszámoló egyébként a dolgozatom történeti részében kifejtendő argumentumok alapján hiteltelennek is tűnik). Inkább azért lesz érdekes külön is foglalkoznunk a Deér által említett két motívummal, mert segítségükkel filológiai kapcsolatot rekonstruálhatunk a *Historia Salonitana* és a 14. századi magyar krónikakompozíció anyaga között (erről alább bővebben is szólni fogok).

Amennyiben számba vesszük azokat a konkrétumokat, amelyeket a *Historia Salonitana* a horvátországi hadjárat körülményeiről és menetéről közöl, akkor a következőket emelhetjük ki:

1. Zvonimir király örökös nélkül halt meg, ezért Horvátországban politikai anarchia tört ki;
2. az egyik horvát előkelő László magyar királyhoz fordult segítségért;
3. László akadálytalanul birtokba vette a Dráva és a Gvozd-hegység közötti területet;
4. László számottevő, de győzedelmesen megvívott harcok árán elfoglalta a Gvozd-hegységet;
5. László a tengermellékre már nem jutott el, mert országát „szkíta” támadás érte.

Más források segítségével igazolható, hiteles információnak tűnik ezek közül mindenekelőtt a Zvonimir gyermektelen halálára és az ez után következő zűrzavaros állapotokra vonatkozó adat,³⁸ valamint annak említése, hogy Szent Lászlót az országát ért kun támadás kényszerítette a hadjárat befejezésére.³⁹ Tökéletesen hihetőnek tűnik az is, hogy a magyar seregek csak a Gvozd-hegységben kerültek szembe érdemi ellenállással, hiszen minden valószínűség szerint itt húzódott az önálló Horvát Királyság északkeleti határa Zvonimir király és elődei idejében.⁴⁰ Nem lehet ellenőrizni (de természetesen kategorikusan cáfolni sem) a horvát előkelő magyarországi útjára vonatkozó értesülést. Egyértelműen hibás azonban jelenlegi ismereteink szerint Spalatói Tamás adata, amely szerint csak Szent László horvátországi hadjárata terjesztette volna ki a magyar fennhatóságot a Dráva jobb partján fekvő területekre, hiszen komoly argumentumok mutatnak arra, hogy a Magyar Királyság által ellenőrzött terület már ezt megelőzően is a Gvozd-hegység előteréig ért.⁴¹ Mindez azt jelenti, hogy a *Historia Salonitana* öt konkrét adatából csupán kettőt tekinthetünk bizonyítottan helyesnek, egy harmadikat valószínűnek és egy negyediket lehetségesnek – egy tényszerű közlése azonban szinte bizonyosan hibás. Magam tehát úgy látom, hogy szerfölött kockázatos lenne Spalatói Tamás beszámolóját

³⁸ *Nada Klaić*: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1975.² 486.

³⁹ SRH I. 412.

⁴⁰ *Ivo Goldstein*: Hrvatski rani srednji vijek. Zagreb 1995. 352.; *Neven Budak – Tomislav Raukar*: Hrvatska povijest srednjeg vijeka. Zagreb 2006. 105. (a von. rész Neven Budak munkája)

⁴¹ *Pauler Gy.*: Horvát-Dalmátország i. m. 198–202.; *Györffy Gy.*: Szlavónia i. m. 223–239.; *Zsoldos A.*: Egész Szlavónia i. m. 274–277.; *Körmendi T.*: Szlavónia i. m. 369–387.

minden elemében hitelesnek elfogadni Szent László horvátországi hadjáratának történetére.

Egyetlen olyan kútfőnk van, amelynek az adataival a *Historia Salonitana* beszámolója több helyen is részleges vagy teljes egyezést mutat, ez pedig a 14. századi magyar krónikakompozíció. A spalatói főesperes munkája és a legjelentősebb magyar elbeszélő kútfő témánkba vágó passzusai között viszont olyan szoros tartalmi párhuzamok mutatkoznak, amelyek alapján véleményem szerint sokkal feltételezhető filológiai rokonság. Mindkét forrás öt konkrét adatot említ Szent László horvátországi hódításával kapcsolatban (a magyar kútfő esetében ezek közül négyet a 132., az ötödiket pedig a 137. fejezetről szólva vettem számba). Figyelemre méltó, hogy a krónikakompozíció és a *Historia Salonitana* konkrét adatai nagyjából egybevágnak vagy legalábbis igen hasonlóak:

1. Mindkét kútfőnkben a horvátországi hadjárat közvetlen előzményeként szerepel Zvonimir király gyermektelen halála. Ez már csak azért is feltűnő egyezés, mert egyik forrás sem említi viszont a Zvonimir után rövid ideig uralkodó II. István horvát királyt, a Trpimirović-dinasztia utolsó tagját.
2. Mindkét kútfő tudni véli, hogy Szent László nem hívatlanul vonult be Horvátországba: a *Historia Salonitana*ban egy helyi előkelő, a krónikakompozícióban pedig Zvonimir özvegye kér tőle segítséget. Hasonló tartalmú információ másutt csupán a Spalatói Névtelen művében őrződött meg (ott horvát nemesek egy csoportja hívja segítségül a magyar uralkodót), ám ez utóbbi forrást valószínűleg Spalatói Tamás munkájából kivonatolták.
3. A *Historia Salonitana* szerint Szent László egy idegen (szkíta) nép magyarországi betörése miatt nem tudta végül befejezni a hadjáratot, a krónikakompozícióban pedig az áll, hogy Kapolcs kunjainak betörése idején a magyar király éppen „Szlavóniában” tartózkodott. Az 1091-i kun támadásról csak ez a két kútfő tudósít, ami azért is különösen érdekes, mert az Erdély és Kelet-Magyarország ellen intézett akciónak aligha lehetett nyoma a spalatói káptalan túlnyomórészt valószínűleg helyi jellegű történeti feljegyzéseiben – márpedig a kutatás általában ezeket tekinti a *Historia Salonitana* elsődleges forrásbázisának.⁴²

A felsorolt motívumok csakis ebben a két kútfőben fordulnak elő, ráadásul akad köztük olyan (a kun támadás hírének tükröződése a *Historia Salonitana*ban), amelynek megjelenését egy dalmáciai történeti műben nem nagyon tudjuk mással magyarázni, mint egy magyar vonatkozású forrásból (esetünkben a kun betörést idehaza egyedülként említő krónikakompozícióból) való tartalmi átvétellel.⁴³ A közös vonások tehát, ha halványan is, de abba

⁴² *Mirjana Matijević Sokol*: Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti. (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture 3.) Jastrebarsko 2002. 338.

⁴³ Pauler Gyula is valószínűnek látta, hogy Spalatói Tamás a kunok támadásáról „valami magyar forrás után” tudósít (Magyar nemzet i. m. I. 447. [317. sz. jegyz.]), ám észrevételét a kutatás nem hasznosította. Az újabb szakirodalom egyáltalán nem számol magyar kútfőkkal a *Historia Salonitana* forrásai között (*Matijević Sokol, M.*: Toma Arhidakon i. m. 335–339.).

az irányba mutatnak, hogy Spalatói Tamás műve és a magyar kútfő között valamiféle filológiai kapcsolat áll fenn.

A filológia kapcsolat iránya — vagyis hogy inkább Spalatói Tamás merített a krónikakompozíció anyagából, mintsem fordítva — más módon is valószínűsíthető. Először is: a dalmáciai történetíró műve a 132. és a 137. krónikafejezet anyagával is tartalmi rokonságot mutat: az előbbivel Zvonimir halálának említése és a horvát segítségkérés motívuma, az utóbbival pedig a horvátországi hadjáratnak véget vető kun betörésről szóló adat köti össze. A 137. krónikafejezetet viszont (Szlavónia fogalmának egyértelműen a 11. század végére utaló értelmezéséből kiindulva) eleve bő másfél évszázaddal korábbra kell kelteznünk, mint Spalatói Tamás 1266–1268 között összeállított munkáját. Másodszor: a kun támadás hírének csak a *Historia Salonitana* kapcsolja össze egyértelműen a horvátországi hadjárat hirtelen lezárásával, a magyar krónikaszerkesztmény nem – és sokkal valószínűbb, hogy a dalmáciai forrás szintetizálta a krónikakompozíció két elszigetelt adatát, mintsem hogy az utóbbi kútfő bontotta volna elemeire Spalatói Tamás híradását. Végül harmadszor: fentebb részletesen is kifejtettem azon álláspontomat, amely szerint a 132. és a 137. krónikafejezet egymástól függetlenül keletkezhetett. Ha csakugyan így volt, akkor szerfelett nehezen lenne elképzelhető, hogy mindkettő összeállítása során a spalatói főesperes művéből merítettek volna. Sokkal könnyebben hihető, hogy a dalmáciai történetíró használta a magyar krónikaszerkesztményt egy olyan redakció formájában, amely már a 132. és a 137. fejezet anyagát is tartalmazta.

A krónikakompozíció és a *Historia Salonitana* közötti filológiai kapcsolat felismerése tovább gyengíti Spalatói Tamás munkájának forrásértékét. Láttuk ugyanis, hogy a 132. krónikafejezet korábbi redakcióját valószínűleg nem tényyszerű ismeretekre építve alkották meg, hanem fiktív alapon konstruálták az 1060-as évek közepének eseményeiről beszámoló 99. krónikafejezet mintájára. Amennyiben tehát Spalatói Tamás értesülései a krónikakompozíció 132. fejezetének korábbi redakciós fázisához köthető adatokra vezethetők vissza, akkor nyilvánvalóan legalább annyira megbízhatatlanok, mint a forrásaként használt magyar kútfő adatai. Fentebb három ponton mutattam ki tartalmi rokonságot a krónikakompozíció és a *Historia Salonitana* anyaga között. Nézzük mármost, mit mondhatunk Spalatói Tamás ezen adatainak lehetséges eredetéről és forrásértékéről!

1. Mindkét kútfőnk említi, hogy Zvonimir király örökös hátrahagyása nélkül hunyt el: noha ezt az adatot a krónikakompozíció anyagán belül a 132. fejezet első redakciós fázisához köthetjük, ám ettől függetlenül megbízhatónak tűnik. A horvát uralkodó egyetlen ismert fia, Radovan ugyanis 1083 után többé nem szerepel forrásainkban, és a Zvonimir halálát követő időszakban sem említik mint utódot vagy trónkövetelőt. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy nem élte túl az apját.⁴⁴

⁴⁴ Utolsó említései: CDCr I. 180., 181. – *Klaić, N.*: Povijest Hrvata i. m. 486.

2. A *Historia Salonitana* tudósítása szerint a magyar uralkodót egy „szlavóniai mágnás” hívta segítségül beháborúktól gyötört hazájába. Ez az adat nyilvánvaló párhuzamot mutat a krónikakompozíció azon értesülésével, amely szerint Szent László szintén nem hívatlanul (hanem az özvegy királyné kérésére) avatkozott bele a zűrzavaros horvátországi viszonyokba. A magyar kútfő anyagában ez az információ is a 132. krónikafejezet kétes hitelű első redakciós fázisához köthető, ráadásul semmilyen független forrásunk nem erősíti meg. Mivel Spalatói Tamás is valószínűleg a krónikakompozíció hiteltelennek tűnő adata alapján dolgozta ki a horvát nem magyarországi követjárásának történetét, tanúbizonyosságát nem fogadhatjuk el. Semmiféle egyértelmű és hiteles bizonyítékkal nem rendelkezünk tehát arra nézvést, hogy Szent László horvátországi hadjáratát bárkinek a követsége megelőzte. Ettől függetlenül nagyon is logikus következtetésnek látszik, hogy László király rendszeres kapcsolatban állhatott testvérével, a szomszédos Horvátország királynéjával, és természetesen cseppet sem lehetetlen, hogy Zvonimir egykori hitvese valóban a fivéréhez fordult segítségért – csak éppen pozitív forrásadattal nem rendelkezünk erről. A követjárás lehetőségére dolgozatomnak a történeti rekonstrukcióról szóló részében mindenesetre még visszatérek.
3. Spalatói Tamás a horvátországi hadjárat hirtelen lezárását a kunok kelet-magyarországi betörésével hozza összefüggésbe: a krónikakompozícióban az eseményekkel közel egykorúnak tűnő 137. fejezet tartalmazza azt az adatot, amely szerint Kapolcs támadása idején „László király... az övéivel Szlavóniában volt”. A történetírás ennek megfelelően ezt az információt hitelesnek fogadja el.⁴⁵

Mindemellett azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy Spalatói Tamásnak a krónikakompozíció mellett jól láthatóan más forrásai is voltak az 1091-i horvátországi hadjáratról: vélhetően leginkább a spalatói székeskáptalanban keletkezett korábbi, helyi adatokat tartalmazó feljegyzések.⁴⁶ Valószínűleg ennek köszönhetően őrződött meg nála többek között az a megbízható (és az Oderisius-levél alapján igazolható) információ is, hogy a magyar seregek Szent László idejében még nem foglalták el a dalmáciai városokat.

I. 6. A Spalatói Névtelen gesztája

A kirívó tévedésektől hemzsegő kompilátum Zvonimir király halálának körülményeit és az utána következő eseményeket foglalná össze. Témánkhoz semmilyen hiteles adatot nem szolgáltat: „Zvonimir, a horvátok utolsó királya elhunyt az Úr 1090. [!] évében. Halála után a horvátok sok rosszat követtek el egymással háborúzva és egymás javait feldúlva. A tengerparti városokat is gyászba borították nem kis kárt és romlást hozva rájuk, elragadván asszonyai-

⁴⁵ *Klaić, N.*: Povijest Hrvata i. m. 492.; *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996.² 131.

⁴⁶ *Matijević Sokol, M.*: Toma Arhidakon i. m. 338.

kat és leányaikat, úgyhogy azok már nem mertek kimenni a városaikból. A spalatóiak ebben a bajban nyolc férfiút választottak ki a városból mint bölcsesbeket a bajban. Ezek a férfiak kiválasztottak nyolcukból egyet: Péter nevűt a Kačić [?] nemzetségből, hogy titokban Magyarországra menjen a felséges István [!] királyhoz, és a várost bizonyos feltételek mellett a királyi felség uralma alá adja. Ez el is indult titokban, és megérkezett Korbáviába, és talált ott egy férfit a Gusićok [?] nemzetségből, Péter nevűt, aki jószándékkal a házába fogadta őt. Mikor pedig ez köszönetet mondott, amaz arra kérte, mondja el neki, hová megy és mi okból – és fogadkozott, hogy senkinek sem mondja majd el. Ez esküt vett tőle, és mindent feltárt előtte. Akkor aztán megbeszélték a dolgot egymás közt, és együtt keltek útra, senkinek sem szólva. Megérkeztek a királyhoz, és térdet-fejet hajtva köszöntötték. Akkor a király kikérdezte őket, hogy honnan valók. Ők erre egy felelettel felelték: „Fehér horvátok vagyunk.” Felajánlották neki a Spalato fölötti uralmat egész Horvátországgal. Ezt hallván a király nagy örömmel örvendezett, és előszólítván bölcsseit elmesélte nekik mindazt, ami eljövendő volt. Tüstént sereget állíttatott, és ez az általa összehívott gyülekezet szám szerint százezer emberre rúgott. Egészen a Vas-hegyekig vonultak. Akkor azonban a királynak jelentették, hogy a tatárok [!] népe előzőnlötte Magyarországot, és ő visszafordult Magyarországra.”⁴⁷

A nyilvánvalóan megbízhatatlan tudósítás egyebek mellett elhibázza a magyar király nevét, anakronisztikus módon a tatárokkal azonosítja a Magyarországra támadó „szkíta” népet, és sokszorososan eltúlozta a magyar hadsereg „százezres” létszámát is – hogy csak néhányat tegyünk szövegegyértelmű tévedéseiből. Karácsonyi János joggal minősítette a Spalatói Névtelen gesztáját tökéletesen megbízhatatlan fércműnek,⁴⁸ amelyet Deér József meggyőző álláspontja szerint valószínűleg Spalatói Tamás adatainak torzításával, illetve minden ténytisztelettel alapot nélkülöző, önkényes kibővítésével állítottak össze a 15. században.⁴⁹ Tanúbizonyossága értéktelen, így a továbbiakban én sem hivatkozom rá.

⁴⁷ Zuonimirus rex ultimus Croatorum obiit anno Domini M XC. Post mortem eius Croates multa mala commitebant inter se pugnantes et predantes, et etiam delugibant civitates maritimas facientes eis damna et vituperia non modica, rapientes eorum mulieres et filias, ita quod de civitatibus non audebant exire. Spalatenses super tali negotio elegerunt octo viros de civitate sapientiores super negotiis. Ipsi viri elegerunt unum ex octo nomine Petrum de genere Cacautione[m], ut secreto iret in Hungariam ad serenissimum regem Stephanum, ut daret civitatem sub dominio regie maiestatis cum certis pactis. Et exivit secreto, et venit in Corbaviam, et invenit ibi quemdam virum de genere Gussichiorum nomine Petrum, qui eum benigne accepit in domum suam. Ex hoc gratanti animo explorans ad ipsum dicendo, quo iturus erat et qua de causa, iurans ei quod nulli diceret. Tunc fide ab illo recepta disposuit illi omnia. Tunc loquentes inter se unanimiter profecti sunt utinam nemini narrantes, et venerunt coram rege, et inclinato capite et flexis genibus salutantes regem. Tunc rex interrogavit eos, unde essent. Qui uno responso responderunt „Croates Albi sumus” [offerentes] ei principatum Spalatensem cum tota Croatia. Quo audito rex gavisus est gaudio magno, et vocatis sapientibus suis narravit eis omnia ventura, et statim fecit parare exercitum, et hoc erat congregatio sua ad numerum centum milium hominum, et accipuerunt [!] iter usque ad Alpes Ferreas. Illo autem tempore nuntiatum est regi, quod gens Tartarorum invasisset regnum Hungarie, tunc reversus est Ungariam – Šišić, F.: Priručnik i. m. 321.

⁴⁸ Karácsonyi J.: Zátanyok i. m. 10–18.;

⁴⁹ Deér J.: Külpolitika i. m. 84–85. (211. sz. jegyz.)

I. 7. Az 1091. évi hadjárat forrásbázisának összegzése

A forráskritikai vizsgálat alapján a következő adatok tűnnek megbízható hitelesnek és igazolhatónak Szent László horvátországi hódításával kapcsolatban:

1. A hadjáratra kétséget kizáróan 1091-ben került sor (Dragus prior oklevele alapján).
2. Az Oderisius-levél tanúsága szerint 1091 nyarán László király még nem tekintette befejezettnek „szlavóniai” hódításait.
3. A további előrenyomulásról a magyar uralkodónak valószínűleg a kunok kelet-magyarországi betörése miatt kellett lemondania. Ez az értesülés kizárólag Spalatói Tamásnál szerepel ebben a formában, azonban a 137. krónikafejezet segítségével (amelyet egyébként véleményem szerint a *Historia Salonitana* szerzője is felhasznált) gyakorlatilag egykorúnak tűnő forrásadattal is megerősíthető.
4. Dragus oklevele szerint a hadjárat végeztével László király az unokaöccsét, Álmost állította a meghódított területek élére mint horvát királyt.

Mindössze ezt a néhány tényt tudhatjuk többé-kevésbé bizonyosan a 11. századi magyar történelem egyik legfontosabb külpolitikai akciójáról. Ezek köré kell felépítenünk részben az események háttéréhez némi közvetett adalékot szolgáltató egyéb forrásaink adatait, részben pedig a saját következtetéseinket a történeti rekonstrukció során.

II. A 1091. évi hadjárat történetének rekonstrukciója

Szent László horvátországi hódítását illetően sajnos csak nagyon kevés egyértelmű adattal rendelkezünk. A forráshiány következtében témánk kutatói nem egy esetben merész következtetésekre kényszerültek, majd ezeket a későbbi történetírók már tényként fogadták el, így sokszor hipotézis épült hipotézisre. Az alábbiakban tehát a dolgozatom első felében foglalt forráskritikai megállapításokra építve szándékom szerint pontosítani vagy korrigálni próbálok a szakirodalom korábbi megállapításait az 1091-i hadjárat történetének legfontosabb kérdéseivel kapcsolatban

II. 1. A hadjárat időpontja

Szent László horvátországi háborújának évét egyértelműen meghatározza Dragus zárai prior oklevele, amelyet keltezése szerint 1091-ben bocsátottak ki, „abban az időben, amikor László, a magyarok királya Horvátországot lerohanván” meghódította.⁵⁰ Ezen belül leginkább tavaszra vagy kora nyárra helyezhetjük a hadjárat idejét, hiszen Szent László valószínűleg 1091 nyarán írathatta Oderisius montecassinói apátnak azt a levelét, amelyben már beszámol

⁵⁰ DHA I. 273.

„csaknem egész Szlavónia” megszerzéséről.⁵¹ Ugyanerre az eredményre jutunk egyébként akkor is, ha az 1091-i események relatív kronológiájából indulunk ki. A somogyvári apátság felszentelését a kutatás okkal keltezi az 1091-i esztendőn belül szeptember 1-re,⁵² hiszen ezen a napon ülték az új szerzetesközösség patrónusának, Szent Egyednek az ünnepét. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy az ünnepen személyesen megjelenő László királynak ezt megelőzően nemcsak a Száván túlról visszatérnie, de még a kunokkal is el kellett bánnia, úgy Kapolcs támadását a legvalószínűbben 1091 nyarára tehetjük, a horvátországi hadjáratot pedig tavaszra vagy kora nyárra.

II. 2. A hadjárat horvátországi előzményei

A krónikakompozícióban és Spalatói Tamás művében is említett Zvonimir királyt a kései középkorban kialakuló történeti hagyomány az önálló Horvátország egyik legjelentősebb uralkodójának tekintette.⁵³ Trónra kerülésének körülményei nem tisztázottak. A forrásainkban 1074-ig szereplő IV. Krešimirt az öröklés rendje szerint inkább unokaöccsének, István hercegnek kellett volna követnie az ország élén, 1075-ben mégis azt Zvonimirt koronázták meg, aki nem volt a Trpimirović-dinasztia tagja – István pedig három esztendővel később, 1078-ban kolostorba vonult (vagy kolostorba kényszerítették).⁵⁴ Az új horvát király minden jel szerint erős központi hatalmat épített ki: forrásaink legalábbis nem tudósítanak semmilyen komolyabb belső ellentétről Zvonimir uralkodásának csaknem másfél évtizedes időszakából.⁵⁵ Kapcsolatai Magyarországgal kiválóak lehettek, hiszen még trónra lépte előtt, valamikor az 1060-as évek közepén (esetleg kevéssel korábban) feleségül vette I. Béla magyar király Ilona nevű leányát,⁵⁶ így sógorságba került I. Gézával és Szent Lászlóval. Örököszt azonban nem hagyott hátra, mivel egyetlen fia, Radovan minden bizonnyal még 1083-ban elhunyt.⁵⁷ Zvonimir 1089-ben bekövetkezett halála⁵⁸ ezért mély belpolitikai válságba taszította Horvátországot, amit csak tovább

⁵¹ DHA I. 272. – Véleményem lényegileg egybevág Pauler Gyula álláspontjával, ám más úton jutottam ugyanarra az eredményre. Pauler azért keltezte a hadjáratot 1091 első felére, mert szerinte Dragus oklevelét a mondott esztendő júliusában bocsáthatták ki (Horvát-Dalmátország i. m. 207–208.; *Uő*: Magyar nemzet i. m. 446. [313. sz. jegyz.]). Mint azt dolgozatom forráskritikai fejezetében részletesebben is kifejtettem, ez a keltezés nézetem szerint hibás: Dragus oklevele valójában 1091. december 25. és 31. között készülhetett.

⁵² Neumann T.: A somogyvári i. m. 45.

⁵³ Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. (Szomszéd népek történelme) Bp. 2011. 83.

⁵⁴ CDCr I. 164–165.

⁵⁵ Klaić, N.: Povijest Hrvata i. m. 381–394.

⁵⁶ Azonosítására l. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár LI.) Nagybecskerek 1892. 160–163.

⁵⁷ Ld. 44. sz. jegyz.

⁵⁸ Zvonimir halálának időpontja egyetlen forrásunkban sem szerepel, ám II. István horvát király éves kelet nélkül, szeptember 8-i dátum alatt kibocsátott (és hitelt érdemlő megfontolások alapján 1089-re keltezett) oklevelében „a minap elhunyt Zvonimir királyként” említik (a nuper rege defuncto Suinimiro – CDCr I. 188.), így minden bizonnyal ugyanebben az évben halhatott meg (*Ferdo Šišić*: O smrti hrvatskoga ralja Zvonimira. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 8. [1905] 1–5.).

súlyosbított, hogy utódául az uralkodásra már teljesen alkalmatlannak tűnő II. Istvánt koronázták meg – a fentebb említett Trpimirović István herceget, aki 1078-ban szerzetesnek állt. Az idős és valószínűleg súlyos betegségtől gyötört⁵⁹ ember nemhogy elődje eredményes politikáját nem tudta folytatni, de országa egységét sem volt képes megőrizni. Rövid uralma alatt Horvátországban minden jel szerint névlegessé vált a királyi fennhatóság: vélhetően függetlenedett a Neretva vidéke és a korábban uralkodói központnak számító Tennen (Knin) környéke is.⁶⁰ Forrásainkból még az sem derül ki, hogy II. István meddig viselte királyi címét.⁶¹ Valószínűleg még 1090-ben (esetleg 1091 elején) meghalt,⁶² ám elvileg az sem elképzelhetetlen, hogy éppen Szent László seregei üzték el.

II. 3. A hadjárat lehetséges okai és céljai

A horvátországi bevonulás közvetlen előzményeként a krónikakompozíció 132. fejezete arról tudósít, hogy Zvonimir özvegye „László király segítségével könyörgött Jézus Krisztus nevében.”⁶³ Spalatói Tamásnál ezzel szemben azt olvashatjuk, hogy a magyar uralkodót egy hazájából elmenekült „szlavóniai mágánás” biztatta beavatkozásra.⁶⁴ Mivel a dolgozatom forráskritikai fejezetében részletezett filológiai megfontolásokból adódóan egyik kútfő tanúbizonyságát sem tekintem hitelesnek, véleményem szerint nem rendelkezünk egyértelmű bizonyítékkal arra nézvést, hogy horvát részről bárki is segítségért fordult volna Szent Lászlóhoz.

Logikai alapon azonban mégsem lehet kizárni, hogy az 1089-től egyre súlyosbodó anarchia viszonyai közepette Zvonimir özvegye valóban testvére támogatásával próbálta felszámolni a belpolitikai válságot vagy akár csak megerősíteni saját helyzetét. Ilona és László követek útján feltételezhetően kapcsolatban állt egymással, és az özvegy királyné alighanem rendszeresen tájékoztatta a fivérét a horvátországi fejleményekről. Ma már nem tudhatjuk, hogy a kettejük közötti érintkezés pusztán a hírek továbbítására korlátozódott-e, vagy Ilona valóban kifejezetten segítséget kért Lászlótól. Lehetséges, hogy a magyar király csakugyan a testvére hívására lépte át hadseregével a határt⁶⁵ – de legalább ennyire hihetőnek tűnik az is, hogy miután Ilona híradásaiból értesült a kaotikus horvátországi viszonyokról, kéretlenül is jó alkalmat látott a területi terjeszkedésre (a háború alább részletezendő lehetséges indítékai alapján az utóbbi lehetőség mindenestre valamivel hihetőbbnek tűnik). Azt ellenben

⁵⁹ Kolostorba vonulása alkalmával maga István hivatkozott megromlott egészségi állapotára (CDCr I. 164.) – mivel azonban nem tűnik lehetetlennek, hogy Zvonimir egyetlen szoba jöheto vételetársaként a herceg nem önszántából választotta 1078-ban a spalatói Szent István protomártír monostor magányát, ennek az adatnak a hitele véleményem szerint nem áll minden gyanú felett.

⁶⁰ *Budak, N. – Raukar, T.*: Hrvatska povijest i. m. 140–141. (a von. rész Neven Budak munkája)

⁶¹ *Klaić, N.*: Povijest Hrvata i. m. 489–491.

⁶² Utolsó keltezhető okleveles említése 1089-ből való: CDCr I. 190.

⁶³ SRH I. 406.

⁶⁴ *Historia Salonitana* 92.

⁶⁵ Spalatói Tamás híradása alapján ezt a lehetőséget valószínűsíti: *Deér J.*: Külpolitika i. m. 87.; *Uő*: A magyar–horvát államközösség kezdetei. In: *Uő*: Királyság és nemzet. Tanulmányok 1930–1947. I–II. [Historia incognita 13.] Máriabesnyő–Gödöllő 2005. I. 37.); *Makk F.*: Külpolitika i. m. 129.

szerfelett valószínűtlennek gondolom, hogy Szent László egy hozzá menekült horvát előkelő tanácsai nyomán indította volna útnak seregeit a tengeremellékre.⁶⁶ A zavarosban halászó helyi arisztokrácia ugyanis nem sok jót remélhetett a saját országát is kérlelhetetlen eréllyel kormányzó magyar uralkodótól, azt pedig különösen nehezen képzelhetjük el, hogy a dinasztikus külpolitika korában László király bármilyen horvát előkelővel úgy kötött volna alkut a hadjáratról, hogy nem tájékozódott előbb a tulajdon testvérénél.⁶⁷

Mivel forrásainktól érdemi útbaigazítást nem várhatunk, elsősorban logikai megfontolásokra hagyatkozva kell tovább vizsgáljunk a hadjárat lehetséges okait és céljait. Az előbbieket között Deér József elsősorban a dinasztikus politikára jellemző motívumokat emelt ki. Meglátása szerint Szent László horvátországi hadjárata — és különösen annak a krónikakompozíció 132. fejezetében olvasható leírása — a „famiális beavatkozás” iskolapéldáját állítja elének, amelynek fő elemei: a rokon személyes segítségül hívása, a teljes jóvátétel és a hálaajándék.⁶⁸ Deér ezeket a korabeli „dinasztikus familiaritás és az abból fakadó beavatkozó politika” tipikus elemeiként azonosította.⁶⁹ Véleményem szerint a 132. krónikafejezetet évtizedekkel az események megtörténte után, több redakciós fázisban állítottak össze, így talán éppen azért szerepel benne vegytiszta formában a dinasztikus beavatkozás idealizált modellje, mert nem tényszerű beszámolóval, hanem utólag kidolgozott történetírói fikcióval van dolgunk. László király és Ilona királyné rokonságának motívumát persze semmilyen filológiai megfontolásból nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hadjárat hátterének felvázolása során, az viszont távolról sem tűnik egyértelműnek, hogy ez lett volna az elsődleges indok.

A hadjárat lehetséges célja egyértelműen a területszerzés lehetett, majd pedig a meghódított vidék fölötti uralom tartós biztosítása. Ezt a közhelyszerű megállapítást azért kell hangsúlyoznunk, mert a krónikakompozíció 132. fejezetének megbízhatatlan tudósítása szerint László tulajdonképpen nem is magának foglalta el Horvátországot, hanem Ilonának.⁷⁰ Hitelt érdemlő forrásban azonban ilyesminek nyoma sincsen.

Tudatos területszerzési törekvéseket sejtet az is, hogy László király a hadjáratot igen körültekintően előkészítette, és főleg hogy nagy türelemmel kivár-

⁶⁶ Vö. Deér J.: Külpolitika i. m. 87.

⁶⁷ Györffy György összekapcsolja a magyar krónikakompozíció és a Historia Salonitana vonatkozó adatát, és ezekből kiindulva két horvát követségről beszél. Ezek közül az első Ilona királynétól érkezett volna még II. István uralkodása idején, ám tagjainak végül dolgukvégetlen kellett távoznuk a magyar udvarból, mert László – aki Györffy szerint egyrészt „a jognak és igazságnak a maga korában ritka védelmezője volt”, másrészt csakis védekező háborúkat viselt, ráadásul a pápasággal sem akart szembekerülni — nem volt hajlandó beavatkozni és letaszítani a Trpimirović-dinasztia egyik tagját. A második követséget ezek után egy horvát előkelő vezette volna II. István halála után, és neki már sikerült volna meggyőzni a magyar uralkodót (A „lovagszent” uralkodása [1077–1095]. Történelmi Szemle 20. [1977] 558.). Györffy véleményével magam már csak azért sem értek egyet, mert nehezen hihetőnek gondolom, hogy László király előbb visszautasította volna az özvegy királyné (vagyis tulajdon testvére) kérését, majd kötélnék állt volna egy ismeretlen horvát előkelő hívására.

⁶⁸ Deér J.: Államközösség i. m. 36.

⁶⁹ Deér J.: Államközösség i. m. 35.

⁷⁰ SRH I. 406.

ta a legalkalmasabb időpontot a támadásra. Egyfelől gondos szervezést mutat a hadjárat magyarországi előkészítése. Horvátország közvetlen szomszédságában, a Dráva és a Gvozd közötti területen Szent László kevéssel a támadás előtt (véleményem szerint a legvalószínűbben 1089-ben vagy 1090-ben)⁷¹ alapította meg a zágrábi püspökséget. Az új egyházmegyére és főpásztorára — a területén élő lakosság lelki szükségleteinek ellátása és az eretnekek térítése mellett — alighanem a gyepű belső oldalának megszervezésében és a Horvátország felé vonuló hadak útvonalának biztosításában is fontos feladatok hárultak.⁷² Másfelől igen nagy tudatosságot láthatunk a hadjárat időzítésében is. Szent László ugyanis nem közvetlenül Zvonimir király halála után indította harcba a seregeit (pedig Ilona királyné alighanem már II. István trónra léptével és a zürzaváros állapotok beköszöntével nehéz helyzetbe kerülhetett), hanem csak két esztendővel később, amikor már szinte minden feltétel az ő terveinek kedvezett mind a horvát területeken, mind pedig azok tágabb külpolitikai környezetében, az észak-adriai térségben is. Horvátországban a belpolitikai válság következtében ekkorra tökéletesen szétszilárdott a központi hatalom,⁷³ így az egységes vezetés alatt álló magyar sereggel szemben nem maradt összehangolt hadmozdulatokra képes, számottevő helyi katonai erő. Az észak-adriai térség külpolitikai viszonyai ismereteink szerint szintén éppen 1091 elejére alakultak úgy, hogy a horvát területekkel és a dalmáciai kikötővárosokkal kapcsolatban ambíciókat tápláló többi hatalmak egyike sem tudhatott érdemben fellépni a magyar hódítás ellen. Velence még talán a normannoktól elszenvedett 1084 évi súlyos tengeri vereség következményeit nyögte.⁷⁴ A pápaság 1090 és 1092 között az investitúraharc egyik legválságosabb periódusát élte meg.⁷⁵ Bizáncot pedig 1091 tavaszán a besenyőkkel vívott harcok kötötték le.⁷⁶ Ezek a hatalmak tehát

⁷¹ *Körmendi Tamás*: A zágrábi püspökség alapítási éve. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs 2012. 329–341.

⁷² *Hóman Bálint*: A zágrábi püspökség alapítási éve. Turul 28. (1910) 113.; *Körmendi T.*: Zágrábi püspökség i. m. 341. – Deér József a zágrábi püspökség megalapítását ugyan nem hozza összefüggésbe a horvátországi expanzió szándékával, ám az új egyházmegye létrejötté szerinte is kedvezett a hadjárat előkészületeinek (Államközösség i. m. 38.).

⁷³ *Klaić, N.*: Povijest Hrvata i. m. 489–491.

⁷⁴ A köztársaság hajóhadát 1084 őszén Korfu közelében gyakorlatilag megsemmisítették a normannok: ez volt a velencei flotta addigi talán legsúlyosabb veresége (*Heinrich Kretschmayr*: Geschichte von Venedig. I–II. Gotha 1905. I. 165.). Anna Comnène ugyan arról is beszámol, hogy a velenceiek még ugyanebben az évben újabb hajóhadat szereltek fel, és Buthrotum mellett visszavágtak a kudarcért (Anna Comnène: Alexiade. I–IV. Ed. Bernard Leib. Paris 1967–1989. II. 54.), de ezt az adatot a kutatás elutasítja, mivel egyfelől valószínűtlen, hogy a korszak viszonyai között rövid néhány hónap alatt valóban sikerülhetett volna felállítani egy ütőképess flottát, másfelől az egyébként igen részletes velencei feljegyzésekben erről az állítólagos második tengeri csatáról szó sem esik (*John Julius Norwich*: Venice: The Rise to Empire. I–II. London 1977. I. 96.).

⁷⁵ IV. Henrik német-római császár támadása elől II. Orbán pápa 1090-ben Rómából a szövetséges dél-itáliai normannokhoz menekült, és csak a császár 1092-i canossai vereségét követően, 1093-ban térhetett vissza székvárosába (*Bruno Gebhard – Karl Jordan*: Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056–1197. [Handbuch der deutschen Geschichte 4.] München 1971. 6 55–56.).

szintén nem voltak abban a helyzetben, hogy a magyar expanzió útjába álljanak.

Szent László eredetileg minden bizonnyal a dalmáciai városok elfoglalását is tervbe vette. Az Oderisius-levél többször idézett, „már csaknem egész Szlavónia” megszerzését említő passzusának tanúbizonysága szerint a magyar uralkodó 1091 nyarán még befejezetlennek tekintette a hadjáratot.⁷⁷ Mivel az év első felében — mint azt dolgozatomnak a meghódított területek kiterjedésével kapcsolatos részfejezetében alább igazolni próbálok — a magyar hadak a Gvozdot és a Velebitet már elfoglalták, így ezt a megjegyzést leginkább a tengeremlék megszerzésére irányuló megvalósulatlan tervekkel lehet magyarázni. Tudjuk ezenfelül, hogy a „Szlavóniában” tartózkodó László király csak a kunok támadása miatt tért vissza Magyarországra. Ez szintén arra utal, hogy „Szlavóniában” is lett volna még tennivalója. A tengerparti terjeszkedéssel Szent Lászlónak a területgyarapításon túl az lehetett a célja, hogy kijusson az Adriai-tengerre, és ezzel megnyissa országa számára az Itália felé vezető vízi útvonalakat.⁷⁸ Miután azonban 1091-ben nem sikerült megszereznie a dalmáciai kikötővárosokat, a ránk maradt adatok tanúsága szerint többé nem próbálkozott ezek elfoglalásával.⁷⁹

A fentiek fényében az 1091-i horvátországi hadjáratot Szent László részéről mindenekelőtt gondosan megtervezett és türelmesen előkészített külpolitikai lépésnek kell tekintenünk, és csak másodlagosan dinasztikus beavatkozásnak. A magyar király és Zvonimir özvegye közötti szoros rokoni kapcsolatra adott esetben talán ürügyként is hivatkozhattak, ám a területszerzés szándéka sokkal

⁷⁶ A birodalom dunai határa mentén már évek óta súlyos veszedelmet jelentő besenyők 1091 tavaszán szövetséget kötöttek Cahasz szmirnai emírrrel, és csaknem Konstantinápolyig nyomultak (Louis Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása. [Varia Byzantina – Bizánc világa I.] Bp. 1999.² 283–284.).

⁷⁷ Deér J.: Külpolitika i. m. 85–86.; Uő: Államközösség i. m. 39.; Klaić, N.: Povijest Hrvata i. m. 492.; Makk F.: Külpolitika i. m. 131. – Kapitánffy István szerint ezt a feltételezést cáfolná, hogy sem László, sem pedig a Dragus oklevelében 1091 végén horvát királyként említett Álmos nem használta az önálló horvát uralkodók intitutiójában kétségkívül szereplő „rex Dalmatie” címet (Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp. 2003. 68.). Álláspontja azonban véleményem szerint nem meggyőző. Egyfelől nem világos, hogy a ténylegesen meg nem hódított Dalmáciára utaló királyi cím elhagyása Álmos neve mellől a hadjárat után miért hordozna bármiféle információt Szent Lászlónak a hadjárat előtti terveiről. Másfelől maga László a horvát királyi címet sem használta 1091 után kelt hiteles okleveleiben (DHA I. 282., 299.), így természetesnek kell tekintenünk, hogy Dalmácia királyaként sem intitulálta magát. Álmos horvát királyi címéről pedig kizárólag egy névleges bizánci fennhatóság alatt álló dalmáciai város vezetőjének az oklevele tájékoztat, vagyis egy olyan személyé, aki hivatalánál fogva valószínűleg akkor sem nevezte volna a baszileusszal szemben Dalmácia királyának a magyar uralkodó unokaöccsét, ha történetesen Álmos használta volna is ezt a címet.

⁷⁸ Deér J. Külpolitika i. m. 85.; Györffy Gy.: Lovagszent i. m. 558.; Kapitánffy I.: Hungarobyzantina i. m. 68.

⁷⁹ Hóman Bálint ugyan tudni véli, hogy 1092-ben vagy 1093-ban László király unokaöccse, a nagybátyja jóvoltából 1091-ben horvát királyi címhez jutó Álmos hadjáratot tervezett a bizánci fennhatóság alatt álló dalmáciai területek ellen (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. I–V. Bp. 1935.² I. 344.), azonban ezt az adatot a kutatás újabban a Szent László halálát közvetlenül követő időkre, 1095 második felére vonatkoztatja (Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II. Főszerk. Székely György. [Magyarország története tíz kötetben I.] Bp. 1984. II. 943. [a von. rész Györffy György munkája]; Makk Ferenc: Szent László és a Balkán. In: Uő: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 175.).

hangsúlyosabb motivációnak tűnik. László számára minden jel szerint fontosabb volt a hódítás tartós sikerének biztosítása, mintsem Ilona sérelmeinek megtorlása: ellenkező esetben ugyanis közvetlenül Zvonimir halála után, a horvátországi belpolitikai válság első jeleire útnak indította volna seregét a tengermellékre – és nem várt volna addig, amíg a külpolitikai körülmények megfelelően alakulnak. A magyar uralkodó valószínűleg a dalmáciai városokra is megpróbálta volna kiterjeszteni az uralmát, ám a kun betörés ebben megakadályozta.

II. 4. A hadjárat útvonala és eseményei

A horvátországi háború eseményeiről részletesebben csupán Spalatói Tamás tudósít, ám egyrészt az ő híradása is csak kevés konkrét adatot tartalmaz, másrészt a forrásértéke is vitatható. A dalmáciai kútfő mindenestre arról számol be, hogy a magyar hadak előbb akadálytalanul birtokba vették a Dráva és a Gvozd közötti síkságot, majd a Vas-hegyek (*Alpes Ferree*) közé érve némi ellenállásba ütköztek, ám hamar felülkerekedtek a politikailag megosztott és így összehangolt védekezésre képtelen horvát erők fölött.⁸⁰

A történeti kutatás általában erre a tudósításra építve mutatja be Szent László horvátországi hadjáratának eseményeit.⁸¹ Spalatói Tamás értesülései azonban egyfelől a forráskritikai vizsgálat során bizonytalan eredetűeknek tűntek, másfelől a most felsorolt adatai között olyan is akad, amelyet történeti érvek alapján is cáfolhatunk: indokolt tehát egyenként is mérlegelnünk őket. Mindenekelőtt egyértelműen kizárható, hogy a Dráva és a Gvozd-hegység közötti területet (vagyis a későközépkori értelemben vett Szlavóniát) csak Szent László hódította volna meg 1091-ben.⁸² A Dráva és a Száva közötti síkság valószínűleg már az államalapítás időszakában erős magyar fennhatóság alatt állhatott, a Száva és a Gvozd közötti területet pedig véleményem szerint a 11. század második felében (de mindenképpen a horvátországi hadjárat előtt) kerülhetett szorosabb magyar ellenőrzés alá.⁸³ Amennyiben csakugyan így volt, az egyzersmind azt is jelenti, hogy Spalatói Tamás másik adata — amely szerint László király hadai csupán a Vas-hegyek közé érkezve kényszerültek harcra — akár helytálló is lehet: a magyar seregek ugyanis itt, a Gvozdban léptek először ellenséges területre. Hasonlóképpen logikusnak tűnik az a következtetés, hogy a korábban II. István fennhatóságát is elutasító horvát oligarchák szétforgácsolt erői valóban nem jelenthettek komoly akadályt a támadás útjában.⁸⁴

A magyar sereg Pauler Gyula szerint ugyanazon a hadiúton vonulhatott fel, amely a késő Árpád-korban is összekötötte Magyarország központi területeit és az adriai tengerpartot. Ezt az útvonalat Pauler döntően 13. századi adatok alapján rekonstruálta.⁸⁵ Tetszetős feltételezésének azonban súlyos fogyatékos-

⁸⁰ *Historia Salonitana* 92.

⁸¹ *Pauler Gy.*: Magyar nemzet i. m. I. 157.; *Deér J.*: Külpolitika i. m. 86.; *Klaić, N.*: Povijest Hrvata i. m. 491–495.

⁸² *Pauler Gy.*: Horvát-Dalmátország i. m. 198–202.; *Györffy Gy.*: Szlavónia i. m. 223–239.; *Zsoldos A.*: Egész Szlavónia i. m. 274–277.

⁸³ *Körmendi T.*: Szlavónia i. m. 383–387.

⁸⁴ *Budak, N. – Raukar, T.*: Hrvatska povijest i. m. 140–141. (a von. rész Neven Budak munkája)

sága, hogy semmilyen egykorú forrás nem támasztja alá – és akármennyire logikus gondolatnak tűnik is a domborzathoz és a vízrajzi adottságokhoz alkalmazkodó középkori úthálózat viszonylagos állandóságából kiindulni, a későbbi kutatások jó néhány részlettel kapcsolatban megkérdőjelezték Pauler rekonstrukcióját.⁸⁶ Györffy György (alighanem nagyrészt Pauler iménti feltételezésére építve) már egyenesen azt valószínűsítette, hogy a Horvátország ellen induló magyar főssereg egészen az adriai partokig menetelt, és ott bevette Tengerfehérvárat, segédsapataik pedig részint a horvát hegyvidéket és Tennent, részint pedig Bosznia keleti részét foglalták volna el.⁸⁷ Forrásaink azonban ennek az elképzelésnek egyetlen elemét sem igazolják. Szent László hadseregének útvonaláról így sajnos semmi biztosat nem tudunk mondani, a hadjárat eseményeivel kapcsolatban pedig be kell érünk annnyival, hogy a magyar hadsereg a Gvozdban húzóódó horvát határ áttörésekor némi ellenállással szembesült, azonban az elszigetelt ellenséges csapatokat valószínűleg könnyen legyőzte.

II. 5. A kun betörés és a horvátországi hadjárat vége

A krónikakompozíció 137. fejezetében arról olvashatunk, hogy László király „Szlavóniában” tartózkodott, amikor a kunok Kapolcs vezetésével megtámadták Erdélyt és Kelet-Magyarországot.⁸⁸ Legfontosabb hazai elbeszélő kútforúk ismeretlen redaktorai ezt az értesülést még nem hozták összefüggésbe a horvátországi hadjárat befejezésével. Spalatói Tamás azonban — aki véleményem szerint éppen a krónikakompozíciót használta műve témánkba vágó feje-

⁸⁵ Véleménye szerint a hadiút két ágon indult Székesfehérvárról, és az egyik ága északról, a másik pedig délről kerülte meg a Balatont. A két ág egyesülése után az út Segesden át haladt a Dráváig, majd Vaskánál átkelt a folyón. Ezután nyugat felé fordulva elhaladt a Kalnik-hegység alatt, és a Krapina völgyén át közelítette meg Zágrábot. Itt átkelt a Száván, majd a Túrmezőn keresztülvágyva a Kulpán is. Végül Toplicán és Bihácson keresztül jutott el a Gvozd-hegységbe, vagyis a Spalatói Tamás által említett Vas-hegyek közé (Pauler Gy.: Horvát-Dalmátország i. m. 212.; *Uő*: Magyar nemzet i. m. I. 156–157.).

⁸⁶ Glaser Lajos számos elemében pontosította vagy korrigálta Pauler eredményeit, elsősorban a Balaton és Zágráb közötti útszakasz vonatkozásában. Itt ugyanis Pauler valószínűleg indokolatlanul iktatta be a Segesdet, Vaskát és a Kalnik-hegységet érintő hatalmas vargabetűt. Valószínűbbnek látszik, hogy a hadiút a Balatontól a lehető legrövidebb vonalon haladt Zágráb irányába, és Zákánynál kelt át a Dráván (Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. I. Századok 113. [1929] 143–145.). Glaser persze Paulerrel ellentétben késő középkori forrásokat is vallatóra fogott, ám ha ennyire eltérő kép körvonalazódik az úthálózatról a késő Árpád-kori, ill. a 15. századi okleveles anyag alapján, akkor véleményem szerint semmi sem bizonyítja, hogy a 11. századi hadiút vonalára minden tekintetben megnyugtatóan következtethetnénk a 13. századi adatokból.

⁸⁷ Györffy Gy.: Lovagszent i. m. 558. – Szent László állítólagos boszniai hódítására viszont az Oderisius-levél intitultiójából következett: itt ugyanis a magyar uralkodó Moesia királyának (Messie rex) mondja magát, amivel Györffy szerint a Száva jobb partján, a Pozsega-havasával szemben fekvő területek fölötti uralmára utalna. Makk Ferenc kutatásai nyomán azonban igen valószínű, hogy Moesia ebben az esetben inkább a Morava és a Drina közé eső területeket jelentheti, ill. ezen felül a magyar uralkodónak a Bizánci Birodalom al-dunai Parisztrion tartományára támasztott igényére utal (Külpolitika i. m. 132.; Szent László és a Balkán i. m. 174.). Ezt figyelembe véve pedig nincs okunk azt feltételezni, hogy a horvátországi hadjárat idején bármiféle magyar seregtestek betörték volna Boszniába.

⁸⁸ rex autem Ladislaus cum suis in Scлавonia fuerat – SRH I. 412.

zetének egyik forrásaként — már egyértelműen arról ír, hogy Szent Lászlót egy „szkíta” nép támadása szólította el Horvátországból.⁸⁹

A kritikai vizsgálat eredményei szerint a 137. krónikafejezet az eseményekkel csaknem egykorú, kiemelkedően hiteles beszámolót őrzött meg számunkra. A *Historia Salonitana* talán éppen ezt az adatot kapcsolja össze a 132. krónikafejezet (valamint további ismeretlen kútfők) anyagával, amikor Szent László horvátországi hadjáratának befejezését meggyőző módon a kun támadással magyarázza. A kutatás nemcsak hogy elfogadja ezzel kapcsolatban a dalmáciai kútfő véleményét, de egyenesen ennek alapján keltezi a horvátországi hadjárat évére, 1091-re a krónikakompozícióban év megadása nélkül szereplő kun betörést.⁹⁰

Kapocs támadását Pauler Gyula még a bizánci diplomácia mesterkedéseivel magyarázza. Véleménye szerint a horvátországi hadjárat veszélyeztette a keleti birodalom dalmáciai érdekeit, ezért Bizánc azzal igyekezett László királyt és seregeit eltávolítani a tengeremlékről, hogy a magyar hátország ellen küldte a kunokat.⁹¹ Pauler álláspontja mellett elsősorban az szót, hogy zökkenőmentesen beilleszthető volt a korszak külpolitikai viszonyairól alkotott képbe. 1091 tavaszán ugyanis a besenyők áttörték a Bizánci Birodalom al-dunai határát. A betolakodókat csak a Trák-tenger partvidékének közelében sikerült megállítani, ám az 1091. április 29-i levunioni csatában a bizánciak végül a kunokkal szövetségben megsemmisítő győzelmet arattak a besenyők fölött.⁹² Szent László horvátországi hadjárata ekkor már javában tarthatott. Ha tehát azt feltételezzük, hogy a bizánci zsoldban álló kunok a levunioni csata után késedelem nélkül északra vonultak, akkor nagyjából 1091 tavaszának végén vagy nyarának elején törhettek Magyarországra – vagyis éppen akkor kényszerítették Szent Lászlót visszatérésre, amikor amúgy is keltezni szokás a horvátországi hadjárat végét.

Az első olvasatra kétségkívül meggyőző elképzeléssel kapcsolatban mégis jogosnak látszó kételyeink lehetnek, mégpedig leginkább azért, mert a magyar krónikakompozíció megbízhatónak tekintett 138. fejezete szerint László király 1092-ben „lerohanta Oroszországot, mert „a kunok az ő tanácsukra jöttek be Magyarországra.”⁹³ Ennek alapján ma már egyértelműen úgy látjuk, hogy Kapocs seregei 1091-ben Vaszilko tyerebovli fejedelem biztatására törtek magyar területre.⁹⁴ Noha a horvát kutatás többnyire még mindig nem számol forrásaink negatív tanúságtételével,⁹⁵ ma már csaknem bizonyosnak tekinthetjük,

⁸⁹ *Historia Salonitana* 94.

⁹⁰ Pauler Gy.: *Magyar nemzet* i. m. I. 447. (317. sz. jegyz.)

⁹¹ Pauler Gy.: *Magyar nemzet* i. m. I. 158. – Deér J.: *Államközösség* i. m. 39.; Györffy Gy.: *Lovagszent* i. m. 559.

⁹² Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Bp. 2001. 318.

⁹³ rex gloriosus invasit Rusciam, eo quod Kuni per consilium eorum Hungariam intraverunt – SRH I. 414.; magyar fordítására l. Képes krónika 91. (Bollók János)

⁹⁴ Makk F.: *Külpolitika* i. m. 146.; *Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged 2005. 135–136. – Györffy György szerint a 138. krónikafejezetben említett, Vaszilko elleni büntetőhadjárat Szent László nem az 1091-i betörést bosszulta volna meg, hanem egy másik kun támadást, amelyet 1092-ben Ákos vezetett a magyarok ellen (Lovagszent i. m. 560.). Ez utóbbira azonban valószínűleg nem a tyerebovliak zsoldjában került

hogy az 1091-i kun betörést nem a bizánci diplomácia készítette elő. Így pedig Szent László horvátországi hadjáratának hirtelen lezárását sem lehet a keleti birodalom külpolitikai törekvéseiből levezetni – még akkor sem, ha a dalmáciai városok fölötti uralomra igényt formáló Bizáncban valószínűleg örömmel hallották, hogy a Dalmáciát veszélyeztető magyar hadak távoztak a tengeremlékről.

II. 6. A meghódított területek kiterjedése

Szent László horvátországi területfoglalásának mértékéről két elbeszélő forrásunk tartalmaz szűkszavú adatokat. A krónikakompozíció 132. fejezete szerint a testvére kérésére hadba vonuló magyar uralkodó Horvátországot és Dalmáciát egészen (*integraliter*) visszaszolgáltatta Zvonimir özvegyének.⁹⁶ Ez nyilván azt jelentené, hogy előzőleg mindkét területet meghódította – csakhogy a krónikakompozíció ezen adata forráskritikai szempontból is problematikusnak bizonyult, és a történeti kutatás sem tekinti hitelesnek.⁹⁷ Spalatói Tamásnál ezzel szemben az áll, hogy László király serege végül nem jutott el a tengerparti vidékekig (*ad maritimas regiones*).⁹⁸ Bár fentebb több helyen is kétségbe vontam a dalmáciai kútfő témánkba vágó adatainak forrásértékét, ezen értesülése véleményem szerint akár hiteles forrásokon is alapulhat: a tengeremléki eseményekkel kapcsolatban ugyanis a *Historia Salonitana* általában sokkal megbízhatóbbnak mutatkozik.⁹⁹

Mivel az 1091-ben meghódított területek kiterjedéséről a fentiek fényében egyetlen többé-kevésbé hihető adattal rendelkezünk, a kutatás rendszerint olyan forrásokat is témánkhoz von, amelyekből nem magára a hadjáratra, hanem Horvátországnak a magyar hódítás előtti méreteire, illetve a Szent László uralkodásának vége felé magyar fennhatóság alatt álló horvát területek nagyságára következtethetünk. Így tett Pauler Gyula is, aki egyfelől elfogadta Spalatói Tamás fenti adatát, amely szerint Szent László a tengerparti területekre még nem terjesztette ki az uralmát, másfelől amellettt érvelt, hogy a Gvozdtól délnyugatra húzódó Velebit-hegységet viszont igenis meghódította a magyar uralkodó. Utóbbi állítását Dragus zárai prior 1091-ben kelt oklevelére alapozta: ennek dátumában ugyanis Pauler szerint azért szerepelhet Horvátország lerohanásának a híre, mert Szent László seregei a dalmáciai város közelében fekvő vidéket

sor. Kapitánffy István szerint ezt az bizonyítaná, hogy a krónikakompozíció szerint Ákos kunjai elsősorban Kapolcs vereségéért akartak bosszút állni (SRH I. 414.; *Kapitánffy I.*: Hungarobyzantina i. m. 67.). Ez az érv szerintem nem áll meg, hiszen egyfelől semmi sem bizonyítja, hogy a krónikakompozíció 138. fejezetének magyarországi összeállítója pontos értesülésekkel rendelkezett az ellenséges kunok szándékairól, másfelől pedig a hadjárat háttérében akár több, egymástól független ok is állhatott. Tudjuk ugyanakkor, hogy Vaszilkó 1092-ben nem a magyarok, hanem a lengyelek ellen indított támadást kun szövetségben (*Font M.*: Árpád-házi i. m. 136.), és nem tűnik valószínűnek, hogy a tyerebovli fejedelem ugyanebben az esztendőben Magyarországot is megtámadta volna. Ákos támadásának időpontjára l. *Makk F.*: Szent László i. m. 175. (62. sz. jegyz.).

⁹⁶ *Klaić, N.*: Povijest Hrvata i. m. 492.; *Budak, N. –Raukar, T.*: Hrvatska povijest i. m. 142–143.

⁹⁷ SRH I. 406.

⁹⁸ *Deér J.*: Külpolitika i. m. 87.; *Györffy Gy.*: Szlavónia i. m. 234.; *Makk F.*: Külpolitika i. m. 130.

⁹⁹ *Historia Salonitana* 92.

⁹⁹ *Matijević Sokol, M.*: Toma Arhiđakon i. m. 338.

(vagyis a Gvozd és a zárai tengerpart közé eső Velebitet) is elfoglalták.¹⁰⁰ Pauler ugyanezen forrás alapján később már arra következtetett, hogy a magyar uralkodó 1091-ben az egykori horvát állam egész területét meghódította: erre utal szerinte Dragus oklevelében az a megjegyzés, hogy Szent László horvát királlyá tette Álmost.¹⁰¹ A kiváló középkorász néhány év különbséggel megfogalmazott két álláspontja között némi ellentmondás feszül, hiszen a Horvát Királyság területe 1091 előtt helyenként tudhatólag elérte az adriai partokat, sőt egyik központja ismereteink szerint éppen Tengerfehérvár volt:¹⁰² ha tehát Szent László seregei nem jutottak el a tengerig, akkor semmiképp sem hódíthatták meg egész Horvátországot. Valószínűleg részben Pauler véleménye tévesztette meg Györffy Györgyöt is, aki — mint arról az imént a hadjárat útvonalával kapcsolatban már szó esett — egyértelműen Szent Lászlónak tulajdonította Tengerfehérvár elfoglalását is.¹⁰³ Az adriai kikötőváros bevételére azonban semmilyen forrásunk nem utal. Tény ellenben — és erre megint csak Pauler hívta fel a figyelmet — hogy a tengerfehérvári püspök 1095 márciusában részt vett a spalatói egyháztartomány zsinatán, ami inkább azt a feltételezést gyámolítja, hogy székvárosa fölött ekkoriban nem érvényesült magyar fennhatóság.¹⁰⁴

Bizonyosak lehetünk viszont abban, hogy Dalmácia (a krónikakompozíció adataival ellentétben) 1091-ben még nem került magyar fennhatóság alá. Ezt elsősorban nem is Spalatói Tamás fentebb idézett adata bizonyítja, hanem Dragus prior oklevele. A zárai előljáró által kibocsátott diploma tanúbizonyosága különösen értékes, hiszen az egyik legfontosabb dalmáciai városban állították ki a hadjárat esztendejében, tehát belső keletkezésű, közel egykorú forrásunk. Dátumában az első helyen Alexiosz bizánci császár uralkodói évét adták meg, ez pedig önmagában is egyértelműen igazolja, hogy az oklevél kibocsátási helye

¹⁰⁰ Pauler Gy.: Horvát-Dalmátország i. m. 208.

¹⁰¹ Pauler Gy.: Magyar nemzet i. m. I. 157.

¹⁰² Klaić, N.: Povijest Hrvata i. m. IX. térkép.

¹⁰³ Györffy Gy.: Lovagszent i. m. 558.

¹⁰⁴ 1095. március 7-én a spalatói egyháztartomány zsinatán résztvevő főpapok megerősítették a zárai Szűz Mária monostor kiváltságait. Pauler figyelmét egyfelől az keltette fel ezzel kapcsolatban, hogy az oklevél a jelenlévő prelátusok között a spalatói érsek mellett annak valamennyi ismert szuffragáneusát felsorolja az osserói főpásztor és a tenneni székhelyű ún. horvát püspök (episcopus Croatensis) kivételével (CDCr I. 204.). Az előbbi távolmaradását Pauler szerint „talán valami országos ok” indokolta, az utóbbiét viszont azzal magyarázta, hogy Tennen ekkoriban már magyar fennhatóság alatt állt. Másfelől az oklevél nem tesz említést arról, hogy a jelenlévő püspökök közül bárki is egy másik uralkodó országából érkezett volna, és Pauler ezt bizonyítéknak tekintette arra nézvést, hogy Zárát, Arbét, Vegliát, Traut, Tengerfehérvárat és Nonát (vagyis a zárai zsinaton részt vevő püspökök székvárosait) a magyarok ekkor még nem foglalták el (Horvát-Dalmátország i. m. 209.). Ha módszertani szempontból nem is érthetünk maradéktalanul egyet az utóbbi megállapítással (hiszen nem világos, hogy a zárai apácázárda kiváltságait megerősítő oklevélnek miért kellett volna bármiféle utalást tennie arra, hogy az azt kibocsátó főpapok egyházmegyéje fölött melyik király gyakorol fennhatóságot), a lényegyet tekintve alighanem igaza van Paulernek: amennyiben a felsorolt püspöki székhelyek Szent László uralma alatt álltak volna, akkor a magyarországi egyházat is a saját közvetlen irányítása alatt tartó – 1089-ben vagy 1090-ben Zágráb központtal egyházmegyét alapító, 1092-ben pedig zsinaton elnöklő és a főpapok fölötti ítélkezésben a világi uralkodó szerepét a gregoriánus pápasággal szemben is megőrző (Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 157., 159.) – király aligha engedte volna el őket a spalatói érsek zsinatára.

fölött a baszileusz fennhatósága érvényesült, és nem a magyar királyé. Ráadásul ugyanez az oklevél a magyar királynak csak a horvátországi hadjáratát említi (*Croatie invadens regnum*), dalmáciai hódításokról nem szól.¹⁰⁵ Tudjuk ezenfelül, hogy 1091 második felében a bizánciak terjesztették ki hatalmukat a tengermelléki kikötővárosokra.¹⁰⁶

Meggyőződéssel tehát ezúttal is csak annyit állíthatunk, hogy Szent László seregei 1091-ben nagyjából elfoglalhatták Horvátország hegyvidéki területeit (a Gvozdot és a Velebitet). Noha eredetileg Dalmácia megszerzését is célul tűzhatték ki, a kun betörés ekkor még megakadályozta a magyar állam tengerparti terjeszkedését – és valószínűbb, hogy egyelőre a korábban horvát fennhatóság alatt álló Tengerfehérvárat sem sikerült bevenniük.

II. 7. A meghódított területek integrációja

Dragus zárai prior oklevelének sokat idézett keltezésében az 1091-i események közül nem csupán azt tartották fontosak megemlíteni, hogy a mondott esztendőben László magyar király lerohanta Horvátországot, hanem azt is, hogy „Álmos urat, az unokaöccsét tette ott királlyá.”¹⁰⁷ Ennek ellentmond a krónikakompozíció 132. fejezetének adata, amely szerint a magyar király először nem magának foglalta el Horvátországot (és kútfnök hibás közlése szerint Dalmáciát), hanem testvére, Ilona özvegy királyné hatalmát állította ott helyre; utóbb azonban mégis a saját fennhatósága alá vonta a meghódított területeket.¹⁰⁸ Mivel ebben az esetben egy gyakorlatilag egykorú és hitelesnek ismert forrás tanúbizonysága áll szemben egy jóval későbbi, ráadásul több fázisban keletkezett kútfnő egyébként is megbízhatatlannak tűnő híradásával, nem kétséges, hogy Dragus oklevelének adatát kell elfogadnunk. László ezek szerint Álmost már a hadjárat évében horvát királlyá tétette. Amennyiben az események rendjéből indulunk ki, úgy logikusnak tűnik az a gondolat is, hogy László leginkább akkor koronáztathatta horvát királlyá Álmost, amikor a kun támadás hírére neki magának vissza kellett térnie Magyarországra.¹⁰⁹

Álmos király hatalma azonban megdőbbségek szűkösnek tűnik forrásaink tükrében. László az Oderisiushoz intézett levelében horvátországi hódításairól szólva meg sem említi az unokaöccsét, és nem éppen a magyar király osztozkodó kedvét mutatja azon megjegyzése sem, amely szerint „már csaknem egész Szlavóniát megszereztem” (*Sclavoniam iam fere totam acquisivi*).¹¹⁰ Ráadásul ugyanezen levélben László kizárólag a maga nevében erősíti meg a „Szlavóniában” majdan Szent Egyed javára teendő felajánlásokat is, unokaöccse esetleges közreműködésére nem is utal.¹¹¹ Amennyiben csakugyan igaz, hogy Álmos már az Oderisius-levél megírásának időpontjában is horvát királyi

¹⁰⁵ DHA I. 273.

¹⁰⁶ Deér J.: Államközösség i. m. 39.

¹⁰⁷ DHA I. 273.

¹⁰⁸ SRH I. 406.

¹⁰⁹ Makó F.: Külpolitika i. m. 131.

¹¹⁰ DHA I. 272.

¹¹¹ Deér József ugyanezen adatok alapján egyébként azt is megkérdőjelezte, hogy Álmos csakugyan királyi cím birtokában irányította a horvát területeket: véleménye szerint Álmos csak afféle

címet viselt, akkor még a korabeli vazallus királyságok szintjéhez képest is igen szűkös politikai mozgásteret hagyott neki a nagybátyja. Csakhogy egyértelmű forrásadatok híján ebben cseppet sem lehetünk bizonyosak. Mint emlékezhetünk, az Oderisius-levél (amely Lászlót a meghódított területeken egyeduralkodóként ábrázolja) valószínűleg 1091 nyarán kelt – Dragus oklevele viszont (amely egyedülként említi Álmos horvát királyságát) véleményem szerint csak ugyanezen év legvégén. Elvileg tehát elképzelhető az is, hogy a magyar uralkodó csak 1091 őszén engedte át a meghódított területek fölötti hatalmat az unokaöccsének. Az sem tűnik éppenséggel lehetetlennek, hogy amikor László királynak a kun támadás hírére sietve távoznia kellett Horvátországból, Álmost valóban csupán helytartóként hagyta hátra, és a formális koronázásra később, valamikor az Oderisius-levél és Dragus oklevelének kelte közötti időszakban kerítették sort. Forrásadatok híján azonban mindez merő spekuláció.

Szent László hódítása mindenestre nem bizonyult maradandónak. Horvátország a nagy uralkodó halálát követően rövid időre ismét függetlenedett, és csak Kálmán királynak sikerült tartós érvénnyel biztosítania ott a magyar fennhatóságot, miután 1097-ben a Gvozdban legyőzte Péter horvát királyt.¹¹²

II. 8. A horvátországi hadjárat helye Szent László külpolitikájában

Uralkodása első éveiben László király külpolitikája kényszerpályán mozgott. Uralmának legitimitációjára állandó veszélyt jelentett az a Salamon, akit 1074-ben épp László segítségével taszított le a trónról Géza herceg, és aki haláláig nem mondott le az ország fölötti hatalom visszaszerzéséről. Salamon az 1080-as évek elejéig IV. Henrik német-római király (1084-től császár) támogatását élvezte, a pápaság és a császárság konfliktusában — amely ekkoriban alapvetően meghatározta a térség politikai erőterét — László így annak ellenére is csak a pápa felé tájékozódhatott, hogy intézkedéseinek tanúsága szerint a gregorianizmus eszmerendszere igencsak távol állt tőle. Salamon azonban 1087-ben meghalt, ezzel pedig egyszeriben megszűnt az a veszélyforrás, amely Lászlót szembe fordította IV. Henrikkel, és így szükségképpen II. Orbán táborába kényszerítette. A magyar uralkodó ettől kezdve valószínűleg már nem a reformpápaság elkötelezett

kormányzó lehetett, Dragus oklevele pedig csak azért nevezi őt rex-nek, mert a záraiak megszokták, hogy aki Horvátországot irányítja, azt királynak címzik (Külpolitika i. m. 86.; Államközösség i. m. 39.). Mivel azonban nincsen konkrét okunk kételkedni az egyébként megbízható forrásként ismert Dragus-oklevél adatában, Álmost jelenlegi ismereteink szerint horvát királynak kell tekintelnünk (Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. 1979. 45.; Makk F.: *Külpolitika* i. m. 131.).

¹¹² Annak azonban semmiféle alapja nincsen, hogy már László király életében a magyar fennhatóság visszaszorulásával számoljunk a Gvozd és a tengerpart közötti területen. Kapitánffy István ezzel kapcsolatban azt hozza fel érveként, hogy az adriai tengerparton felvonuló keresztetek 1096-ban nem találkoztak magyar fennhatósággal (Hungarobyzantina i. m. 70.), csakhogy László már egy évvel korábban meghalt, és a trónutódlás kérdésében Kálmán és Álmos között kibontakozó (de fegyveres konfliktust ekkor még nem eredményező) vetélkedés 1095 végén és éppen 1096 elején meggyengítette a központi hatalmat, így nagyon is valószínű, hogy a nemrég hódoltatott Horvátország is csak ekkoriban szakadhatott el ismét Magyarországtól (Pauler Gy.: *Horvát-Dalmátország* i. m. 210.; Makk F.: *Külpolitika* 147.).

támogatásával igyekezett biztosítani országa pozícióit, hanem kiegyensúlyozott külpolitikára törekedett, amely lehetőleg a császárral és a pápával is békés kapcsolattartást tesz lehetővé.¹¹³

Ezzel az óvatos külpolitikával szemben a horvátországi hadjárat kétségkívül komoly kockázattal járt. 1075-ben ugyanis Zvonimir király pápai hűbért vállalt,¹¹⁴ így az 1091-i magyar hódítás elvileg szentszéki jogokat is sértett.¹¹⁵ II. Orbán pápa ráadásul hivatalba lépésétől kezdve rendezni kívánta Róma kapcsolatait Bizánccal¹¹⁶ – a jelek szerint tehát minden adott volt az adriai térségben egy olyan szövetség kibontakozásához, amely a horvátországi hűbéri jogai megsejtett II. Orbánt egyesítette volna a dalmáciai területek fölött névleges fennhatóságot gyakorló I. Alexiosz császárral (és a vele szövetségben álló velenceiekkel) a tengeremlékre benyomuló László király és Magyarország ellenében. Ha fentebb láthattuk is, hogy a horvátországi hadjárat időpontjában egyik említett adriai hatalom sem volt abban a helyzetben, hogy komoly erőket szegezzen szembe a magyar törekvésekkel, azt azért könnyű belátni, hogy egy esetleges pápai–bizánci szövetség ellenében László csak komoly nehézségek árán tarthatta volna meg a hódításait – ahogy Kálmán király sem egykönnyen foglalhatta volna vissza 1097-ben a horvát területeket és szerezhette volna meg 1105-ben a dalmáciai tengeremléket.

A horvátországi hadjárat után azonban nemcsak az imént vázolt szövetség nem jött létre, de ráadásul II. Orbán és Szent László diplomáciai kapcsolatai sem szakadtak meg (vagy legalábbis nem azonnal). Az Oderisius-levélből tudjuk, hogy 1091 nyarán a magyar uralkodó bizonyos Sorinus személyében követet küldött az egyházfőhöz, sőt pápai legátust várt Magyarországra.¹¹⁷ Ez utóbbi aztán Teuzo bíboros személyében meg is érkezett, és 1091. szeptember 1-jén¹¹⁸ Lászlóval együtt vett részt a király által alapított somogyvári apátság felszentelésén.¹¹⁹ Ezek az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a hadjáratot közvetlenül követő hónapokban Magyarország és a Szentszék között élénk diplomáciai forgalom zajlott. A látszólag ellentmondásos helyzetre három lehetséges magyarázat kínálkozik.

1. Makk Ferenc álláspontja szerint László király azért küldött követet a Szentszékhez, hogy utólagos jóváhagyást kérjen Horvátország elfoglalásához – Teuzo követségének pedig az lehetett a célja, hogy elismertesse Lászlóval a Horvátország fölötti pápai hűbért.¹²⁰ A magyar uralkodó erre nem volt

¹¹³ Deér J.: Külpolitika i. m. 88–91.; Makk F.: Külpolitika i. m. 123–124.

¹¹⁴ CDCr I. 139–140.

¹¹⁵ Deér J.: Külpolitika i. m. 90.; Györffy Gy.: Lovagszent i. m. 556.; Makk F.: Külpolitika i. m. 133.

¹¹⁶ Bréhier, L.: Bizánc tündöklése i. m. 287–289.

¹¹⁷ DHA I. 272.

¹¹⁸ Neumann T.: A somogyvári i. m. 45.

¹¹⁹ DHA I. 268., 269. – Személyére ld. Kiss Gergely: „Teuzo sancte Romane Ecclesie legatus... Teuzo cardinalis” (Adalékok az I. László-kori pápai–magyar kapcsolatok történetéhez). In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, Szabados György. Szeged 2000. 270–276.

¹²⁰ Makk F.: Külpolitika i. m. 134.

hajlandó, így a pápaság és Magyarország viszonya fagyosabbra fordult. 1091 végén Szent László már egyértelműen a császárság felé orientálódott: Konstanzi Bernold beszámolója szerint ugyanis a mondott év karácsonyán IV. Henrik találkozni készült Szent Lászlóval – más kérdés, hogy erre a találkozóra végül Welf bajor herceg közbelépése miatt nem került sor.¹²¹

2. II. Orbán esetleg azért nem reagált agresszívbabban László király horvátországi hódítására, mert az adott pillanatban nem rendelkezett az ehhez szükséges erővel. 1090-ben (tehát a hadjáratot megelőző esztendőben) a császár még Rómából is elűzte a pápát, aki ezek után a normannoknál keresett menedéket, és csak azután tudott egyáltalán visszatérni a székvárosába, hogy észak-itáliai szövetségesei 1092-ben Canossánál legyőzték a IV. Henriket. Magát a magyar terjeszkedést a pápaság talán nem is ellemezte, hiszen hűbéri jogait aligha érvényesíthette ténylegesen is abban a politikai káoszban, amely a felbomlás szélére sodródott Horvátországban uralkodott. A szentszéki diplomácia tehát esetleg még támogathatta is a rendezettebb belpolitikai viszonyokat teremtő magyar bevonulást, majd hűbéri jogai érvényesítése végett Teuzo bíboros útján megpróbálta rávenni László királyt, hogy a horvát területek uraként ő vagy Álmos tegyen vazallusi esküt II. Orbánnak.¹²² László persze tudhatólag nem vállalta a hűbért. Ennek következtében a szentszéki–magyar kapcsolatok meglazulhattak (de aligha szakadtak meg), László pedig a korábbiaknál erőteljesebben fordult külpolitikájában a császárság felé.¹²³ Erre utal Konstanzi Bernold krónikája is, amely szerint éppen 1091 végén IV. Henrik találkozni készült Szent Lászlóval – más kérdés, hogy erre a találkozóra végül Welf bajor herceg közbelépése miatt nem került sor.¹²⁴

¹²¹ Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz 1054–1100. Hrsg. Ian S. Robinson. (Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova series 14.) Hannover 2003. 493. – A végül meghiúsult találkozó tervezett időpontját a szakirodalom Konstanzi Bernoldra hivatkozva rendre 1092 karácsonyára teszi (*Deér J.*: Külpolitika i. m. 89.; *Györffy Gy.*: Lovagszent i. m. 560.), ez a keltezés azonban csak a korszak birodalmi évszámítási gyakorlatában irányadónak számító karácsonyi évkezdés esetén állja meg a helyét. A napjainkban használt január 1-jei évkezdettel számolva valójában 1091 karácsonyáról van szó (*Hóman B.*: Zágrábi püspökség i. m. 105.). Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy kútfőnkben a IV. Henrik és az ott meg nem nevezett magyar király tervezett találkozásáról szóló hír az év eseményeinek kronológiai rendjében az első helyek egyikén szerepel, nem pedig a lista végén.

¹²² *Makk F.*: Külpolitika i. m. 134.

¹²³ Varga Gábor szerint a pápaság nem a hűbéri eskü elmaradását nehezíthette, inkább azért nem ismerték el a magyar király horvátországi hódítását, mert ezzel veszélybe sodorták volna a II. Orbán pápa pontifikátusa alatt javulásnak indult szentszéki–bizánci kapcsolatokat (Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. [Studia Hungarica 49.] München 2003. 147.).

¹²⁴ Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz 1054–1100. Hrsg. Ian S. Robinson. (Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova series 14.) Hannover 2003. 493. – A végül meghiúsult találkozó tervezett időpontját a szakirodalom Konstanzi Bernoldra hivatkozva rendre 1092 karácsonyára teszi (*Deér J.*: Külpolitika i. m. 89.; *Györffy Gy.*: Lovagszent i. m. 560.), ez a keltezés azonban csak a korszak birodalmi évszámítási gyakorlatában irányadónak számító karácsonyi évkezdettel számolva állja meg a helyét. A napjainkban használt

3. Véleményem szerint abban sem lehetünk egészen biztosak, hogy Horvátország fölött a László király hadjáratát közvetlenül megelőző években valóban érvényesült volna az 1075-ben kétségtelenül vállalt¹²⁵ pápai hűbér. 1089-ben vagy 1090-ben a spalatói egyháztartomány zsinatán II. István horvát király és több világi előkelő is jelen volt,¹²⁶ márpedig a laikusok zsinati részvételét a gregorianizmus általában nem támogatta. Amennyiben viszont a korabeli Horvátországban az uralkodó és a felső klérus még egyházkormányzati kérdésekben sem feltétlenül tartotta magát a reformpápaság elképzeléseihez, úgy talán okkal kérdőjelezhetjük meg, hogy politikai kérdésekben ténylegesen is elfogadták volna a szentszéki fennhatóságot. Ha pedig a pápaságnak esetleg amúgy is csak névleges érdekei fűződtek Horvátországhoz, akkor tökéletesen érthető, hogy ezek miatt nem kívántak újabb külpolitikai konfliktust vállalni az investitúraharc kiélezett küzdelmei közepette. Ebben az esetben Magyarország és a Szentszék később valóban kimutatható konfliktusának az oka talán az lehetett, hogy László mind jobb kapcsolatokat épített ki IV. Henrik császárral.

Hogy a fenti három magyarázat közül melyik állja meg a helyét (vagy hogy egyáltalán megállja-e a helyét bármelyik is), azt egyértelmű források hiján lehetetlen eldönteni. Az viszont bizonyos, hogy Szent László a fegyverrel meghódított horvát területeket a diplomácia eszközeivel is meg tudta tartani – és ez megint csak azt mutatja, hogy a magyar király tökéletesen időzítette a támadást és hibátlanul mérte fel a térség erőviszonyait.

III. Összegzés

Szent László horvátországi hadjáratáról sajnos igen kevés egyértelmű adattal rendelkezünk. Az 1091 nyarára keltezhető Oderisius-levél, valamint Dragus zárai prior ugyanezen év végén kibocsátott oklevele kiemelkedő hitelű forrásunk, de csupán érintőlegesen szólnak témánkról. Az elbeszélő kútfők tudósításai terjedelmesebbek, ám kevésbé tűnnek megbízhatónak. A magyar krónika-kompozíció 132. fejezetének híradása valószínűleg legalább két szerkesztési fázisban keletkezett, ráadásul vélhetően nem tényszerű adatokra támaszkodva állították össze, hanem fiktív alapon konstruálták évtizedekkel az események után a 99. krónikafejezet alapján. Spalatói Tamás tudósítása — amelyet a kutatás korábban témánk legfontosabb kútfőjének vélt — döntő részben a magyar krónika-

január 1-jei évkezdetre átszámítva valójában 1091 karácsonyáról van szó (*Hóman B.*: Zágrábi püspökség i. m. 105.). Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy kútfőnkben a IV. Henrik és az ott meg nem nevezett magyar király tervezett találkozójáról szóló hír az év eseményeinek kronológiai rendjében az első helyek egyikén szerepel, nem pedig a lista végén.

¹²⁵ CDCr I. 139–140.

¹²⁶ CDCr I. 191. – A zsinatra l. *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Árpáden. (Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen) Paderborn–Wien–Zürich–Schöningh 1987. 95–96.

kompozíció bizonytalan hitelű adatainak átvételén alapul, a Spalatói Névtelen pedig Tamás főesperes adatait variálja és bővíti minden alapot nélkülöző részletekkel.

A magyar uralkodó valószínűleg területszerző szándékkal indította útnak a seregét országa délnyugati szomszédja ellen. Bizonytalannak tűnik, hogy a támadást közvetlenül megelőző években Horvátország ténylegesen is pápai hűbér alatt állt volna. A korábbi szakirodalom álláspontjával ellentétben arra nézvést sincsen hiteles adatunk, hogy horvát részről bárki is segítségül hívta volna László királyt, bár éppenséggel nagyon is könnyen elképzelhető, hogy Ilona királyné valóban a fivéréhez fordult támogatásért. A magyar uralkodó mindenestre biztosan nem hirtelen felindulásból, a testvérén esett sérelmek megbosszulására támadta meg Horvátországot. Erre utal, hogy a lehető leggyakorlatiasabb módon készítette elő a hadjáratot és választotta meg a támadás időpontját. A határvidék fölötti szilárd uralmát azzal is igyekezett biztosítani, hogy a Dráván túli területeken még a háború megkezdése előtt új püspökséget szervezett, és türelmesen kivárta azt az időpontot, amikor minden külső körülmény a terveinek megfelelően alakult. Szent László végül 1091 tavaszán és kora nyarán hódíthatta meg a Zvonimir király halálát követően, II. István rövid uralkodása alatt egyre súlyosbodó belpolitikai válságtól gyötört és így érdemi ellenállásra képtelen Horvátország hegyvidéki területeit, a Gvozdot és a Velesbitet. A magyar uralkodó az unokaöccsét, Álmost tette horvát királlyá (a koronázásra véleményem szerint talán 1091 őszén kerülhetett sor). Az adriai térségben érdekelt hatalmak nem tudtak akadályt gördíteni a terjeszkedés útjába, ám László király végül mégsem tudta terveinek megfelelően a dalmáciai tenger melléket is elfoglalni. 1091 nyarán ugyanis Magyarország keleti területeit súlyos kun támadás érte. Bár erre a támadásra valószínűleg nem a bizánci diplomácia bérelte fel a kunokat, legfőbb haszonélvezője mégis a keleti birodalom lett, hiszen ennek köszönhetően a dalmáciai kikötővárosokat végül nem a magyarok, hanem a bizánciak vonták a fennhatóságuk alá 1091 második felében. László király horvátországi hódításai a lovagszent halála után rövid időre ismét függetlenedtek. Könyves Kálmán csatolta őket tartósan Magyarországhoz 1097-ben.

ON THE CROATIAN WAR OF SAINT LADISLAUS
A Critical Analysis of the Sources on the Campaign of 1091

by *Körmendi Tamás*
(Summary)

The aim of the present study is to assess critically the sources relating to the Croatian campaign of king Ladislaus I (the Saint), and then, on the basis of new insights gained thereby, to draw a more accurate, or at least more probable, picture of the sequence of events which constituted the expedition of the king southwards. It was in all probability with the aim of acquiring new territory that the Hungarian ruler launched his troops against the southern neighbour of his kingdom. On the evidence of contemporary Dalmatian charter material it seems dubious whether in the years immediately preceding the attack Croatia was in fact under papal overlordship. Nor, contrary to the assertions of previous scholarship, do we have trustworthy evidence proving that

king Ladislaus was invited to intervene in Croatia by some of the locals, albeit it is possible indeed that it was queen Helen who had turned for help to her own brother. The king of Hungary prepared the ground for his attack, and chose the right moment for it, in the most practical way possible. It was probably in order to consolidate his authority over the border regions that he decided before the war, presumably in 1089 or 1090, to organise a new bishopric for the regions beyond the Drava river, and then waited for the occasion when all went according to his plans. It was in the spring and early summer of 1091 that King Ladislaus finally conquered the mountainous areas of Croatia, which, after the death of king Zvonimir, and during the brief reign of Stephen II, had sunk into an ever deepening political crisis and was consequently unable to resist the attack. The Hungarian king appointed his nephew, prince Álmos, as king of Croatia (with a coronation possibly taking place in the fall of 1091). Although the powers with interests in the Adriatic region were unable to prevent Hungarian expansion, king Ladislaus eventually failed to conquer, as he certainly intended, the Dalmatian coast.

Nemes Gábor

MAGYARORSZÁG KAPCSOLATAI AZ APOSTOLI SZENTSZÉKKEL (1523–1526)

A Magyarország és az Apostoli Szentszék közötti kapcsolat sokrétűsége a pápa összetett szerepéből következett.¹ Szent Péter utóda a Pápai Állam (*Stato Pontificio*) uralkodójaként aktív részese volt nemcsak Itália, hanem egész Európa politikájának, így diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn más országok uralkodóival. A pápához mint a római anyaszentegyház (*Sancta Romana Ecclesia*) fejéhez számos egyházi és világi személy fordult, hogy igazságot tegyen vagy kegyet gyakoroljon, legyen az egyházi javadalommal vagy egyházi rendek felvételével kapcsolatos ügy, bűnök alóli feloldozás, felmentés vagy búcsú. Mivel a Kúria bíróságai feljebbviteli fórumnak számítottak, így sokan utaztak peres ügyeik miatt Rómába, mely egyúttal a világ egyik leglátogatottabb zárandokhelye is volt.

1. Hivatalos magyar érdekképviselet Rómában

Míg a Magyar Királyság és az Apostoli Szentszék közötti kapcsolattartást a pápa részéről legátus, nuncius, valamint konkrét megbízásokat teljesítő megbízottak, későbbi szóhasználattal élve „internunciások” tartották fent, addig magyar részről ugyanez igen színes képet mutatott: egyaránt találunk külföldi — nagyrészt értelemszerűen itáliai — és magyar személyeket is.

a) A bíboros protektor

A legmagasabb szintű érdekképviseletet a bíboros protektor és helyettese, a viceprotektor látta el. Egyik legfőbb feladata a javadalmakkal kapcsolatos ügyek intézése volt a kánoni kivizsgálás lefolytatásától a pápai konzisztóriumon történő előterjesztésig. Felügyelte a Kúriában folyó egyházi pereket, és kö-

¹ A téma korábbi szakirodalmáról l. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. I–III. Bp. 1901–1903.; *Artnér Edgár*: Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya a mohácsi vést megelőző években (1521–1526). In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 63–123.; *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. (Gyorsuló idő) Bp. 1978.; *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 107–121. – Munkámat észrevételeikkel, tanácsaikkal C. Tóth Norbet, Lakatos Bálint, Rácz György, Solymosi László, Szovák Kornél, Tringli István és Tusor Péter segítették, melyet ez úton is köszönök.

veti megbízásokat is teljesített: a Róma és a megbízó ország közötti információcserét a Kúriában elfoglalt magas beosztása miatt ugyanis igen nagy hatékonysággal tudta koordinálni, és a pápához való bejárása miatt az egyházfőt bármikor személyesen is tudta tájékoztatni.² Bár az intézmény kialakulása a 16. század elejére esik, a magyar uralkodók érdekeit már régóta képviselte kardinális a Kúriánál.³ Elsőként I. (Nagy) Lajos király bízta meg VI. Kelemen pápa unokaöccsét, Guillaume de la Jugèe bíborost ilyen feladattal, aki szolgálataiért egyidejűleg 14 egyházi javadalommal rendelkezett hazánkban.⁴ I. (Hunyadi) Mátyás idején először az Aragóniai-ház képviselőjét is ellátó Pedro Ferriz bíboros – akit IV. Sixtus pápa Dextera Pontificumnak hívott – látta el a protektori feladatokat. Ferriz halálát követően Mátyás nem Rómában keresett befolyásos bíborost, hogy a Kúriában országa érdekeit képviselje, hanem rendhagyó módon a kérésére kardinálissá kreált egri püspököt, Gabriele Rangonit küldte Rómába. Ugyanezt az eljárást alkalmazta Rangoni halála után is, mikor sógorát, Aragóniai János bíborost bízta meg e feladattal.⁵ Fiatalon elhunyt rokona után ismét

² Erre l. *Joseph Wodka*: Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie. (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4/1.) Innsbruck–Leipzig 1938.; *William E. Wilkie*: The Cardinal Protectors of England. Rome and the Tudors before the Reformation. New York–London 1974.; *Olivier Poncet*: The Cardinal-protectors of the Crowns in the Roman Curia during the first Half of the Seventeenth Century: the Case of France. In: Court and politics in papal Rome. Eds. Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia. Cambridge 2002. 158–176.; *Tusor Péter*: A magyar koronabíborosi és bíboros protektori „intézmény” kialakulása és elhalása a XV–XVI. században. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia II.) Bp.–Piliscsaba 2004. 291–310.; *Tusor Péter*: Purpura Pannonica. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.) Bp.–Róma 2005. 45.; Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605). Kiad. Tusor Péter – Nemes Gábor. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) Bp.–Róma 2011. xxi–xxiv.; *Michael von Cotta-Schönberg*: Cardinal Enea Silvio Piccolomini and the Development of Cardinal Protectors of Nations. Fund og Forskning 51. (2012) 49–76.

³ Áttekintését l. *Tusor P.*: Koronabíboros i. m. 299–304.; *Tusor P.*: Purpura i. m. 43–49.

⁴ Guillaume de la Jugèe bíborosra l. *Conrad Eubel*: Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum S.R.E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum Series. I–III. Münster 1910–1914². (a továbbiakban: HC) I. 18.; *Bossányi Árpád*: Regesta supplicationum. (A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású adatai) I–II. 1342–1394. Bp. 1916–1918. I. 178–179.; *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs 2005. 465–466.; *Juhász Kálmán*: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Makó 1941. 63–65. és Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae. Ediderunt †József Lukcsics, Tamás Fedeles, Péter Tusor adiuvante Gábor Nemes. Cooperatores András Koltai, Noémi Kalotai, Gergely Kiss, Zsanett Matus. (Collectanea Vaticana Hungariae I/9–10.) Bp.–Róma 2014. (a továbbiakban: Cameralia Documenta Pontificia) ad indicem. Ilyen irányú tevékenységére l. *Bossányi Á.*: Regesta i. m. I. 198.; *Wodka, J.*: Protektorate i. m. 29.; *Cotta-Schönberg, M.*: Cardinal Protectors i. m. 51.

⁵ *Tusor P.*: Koronabíboros i. m. 300–301.; *Tusor P.*: Purpura i. m. 44–45. Ferrizről l. HC II. 17.; *Thomas Frenz*: Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance 1471–1527. (Bibliothek des deutschen Instituts in Rom 63.) Tübingen 1986. 427., n. 1883. Rangoniról l. HC II. 18., 82., 254.; *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 177–182.; magyar vonatkozású referálásai a konzisztóriumon: Cameralia Documenta Pontificia i. m. II. 61., n. 906–907. Aragóniai Jánosról (Giovanni d’Aragona) l. *Beke Margit*: Aragóniai VI. János. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 219–222.; HC II. 18., 141., 227., 242. Aragóniai János is több ízben terjesztett elő a konzisztóriumon magyar személyt javadalomra: *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 5–6., n. 2.; 7–8., n. 4.; Cameralia Documenta Pontificia i. m. II. 60., n. 905.

befolyásos kúriai bíborost szemelt ki: 1487-től pápává választásáig Rodrigo Borgia bíboros vicekancellár látott el protektori feladatokat. II. Ulászló uralkodásának elején, az 1492 és 1495, valamint az 1500–1502 közötti években Giambattista Orsini bíboros tölthette be e tisztet, ezekben az években szinte kizárólagos jelleggel referált a konzisztóriumon magyar javadalmakról.⁶ Az első, akit ténylegesen az ország bíboros protektoraként címeztek, Pietro Isvalies volt: őt II. Gyula pápa 1507. május 19-én „regnum Hungarie et Bohemie protector”-nak nevezte ki.⁷ Isvalies bíborosban ötvöződött a fent említett két bíboros-karakter: egyrészt befolyásos kardinálisnak számított, másrészt kiválóan ismerte a hazai viszonyokat – akárcsak Rangoni –, hiszen csaknem három éven keresztül legátusként Magyarországon tartózkodott, távozás után pedig az uralkodótól kapott javadalmi (a veszprémi püspökség, a pécsváradi és a szekszárdi apátság) miatt haláláig szoros szálak fűzték hazánkhoz.⁸

Isvalies után Giulio de’Medici bíboros vicekancellár, X. Leó pápa unokaöccse volt a protektor; így amikor VII. Kelemen néven elfoglalta a pápai trónt, különös örömet okozott Magyarországon.⁹ Medici bíboros 1518 és 1523 közötti protektori tevékenységéről nagyrészt javadalombetöltésekkel kapcsolatos adataink vannak. Hozzá fűződik a legrégebb ismert, magyar vonatkozású kánoni kivizsgálás lefolytatása,¹⁰ és a konzisztóriumon is több magyar püspök províziójáról referált.¹¹ VI. Adorján pápa koronázása után a bíboros egy magánkihallga-

⁶ Borgiáról l. Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV), Archivio Concistoriale (a továbbiakban: Arch. Concist.), Acta Camerarii, vol. 1, fol. 26r, 44v; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 9–11., n. 6–7.; Cameralia Documenta Pontificia i. m. II. 61–64., n. 908., 910–913. Orsiniről l. 1492. aug. 31. – 1495. okt. 16., ill. 1500. ápr. 1. – 1502. máj. 30.: ASV Arch. Concist., Acta Camerarii, vol. 1, fol. 47v, 48r, 51v, 58r, 61r, 66v, 105v, 109v, 110v, 112r, 115v, 127r, 129v, 130v. L. még *Wodka, J.*: Protektorate i. m. 20, 42. j.

⁷ ASV Arm. XXXIX., vol. 25, fol. 340r–341r, kiad. *Augustin Theiner*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Roma 1859–1860. II. 574–575., n. 778. Protektorként említik: 1507. okt. 10., 1508. márc. 27., jún. 17., aug. 8., aug. 16., szept. 26. ASV Arm. XXXIX., vol. 25, fol. 463v–464v; vol. 28, fol. 151v–152v; fol. 318v–319r; fol. 424rv; fol. 437v–438r; fol. 502v–503v, idézi: *Wodka, J.*: Protektorate i. m. 20, 41. j. Pietro Isvalies konzisztórium relációit l. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 16–18., n. 10–11.; 20–22., n. 13.

⁸ *Fraknoi V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 258–264; *Filippo Crucitti*: Pietro Isvalies. In: DBI vol. 62. 679–683.; *Antonín Kalous*: Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526). (Knihnice Matice Moravské 30.) Brno 2010. 356–361.; Cameralia Documenta Pontificia i. m. I. 187–188., n. 321–322.

⁹ Pápává választásának híre dec. 3-án Pozsonyban érte a magyar udvart, l. Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Szerk. Zombori István, a latin szöveget gondozta Érszegi Géza, ford. Boronkainé Bellus Ibolya. (METEM Könyvek) Bp. 2004. 93. Brodarics dec. 11-én levélben értesítette róla Zsigmond lengyel királyt, l. Stephanus Brodericus: Epistulae. Ed. Petrus Kasza. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 16.) Bp. 2012. 83., n. 25. II. Lajos levélben gratulált az újonnan megválasztott pápának: Egri Főegyházmegyei Könyvtár (a továbbiakban: EFK) Y. IV. 55. fol. 49v.

¹⁰ 1518. szept. 2–5. Tasnádi Tamás kánoni kivizsgálási jegyzőkönyve, l. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 29–32., n. 20.

¹¹ 1.) 1518. szept. 10. Tasnádi Tamás saloni püspök, esztergomi segédpüspök, 2.) 1518. nov. 10. Várfalvi Benedek scopiai püspök, boszniai segédpüspök, 3.) 1521. jan. 7. Zsivkovich Ferenc zenggi püspök, 4.) 1523. jún. 1. Bucsai Illés hippói püspök, 5.) 1523. jún. 18. Sztarmári György esztergomi érsek l. ASV Arch. Concist., Acta Vicecancellarii (a továbbiakban: Acta Vicecanc.), vol. 2, fol. 90rv, 94r, 171v, 241r, 244v; HC III. 210., 289., 294., 299., 304. L. még *Wodka, J.*: Protektorate i. m. 21.; *Tusor P.*: Purpura i. m. 56.

tást szervezett a királyi követ, Brodarics István számára.¹² II. Lajos Nándorfehérvár eleste után levélben kérte a bíboros protektort („verissimum regnorum nostrorum protectorem”) az országnak a török elleni harcban való megsegítésére, valamint a császár és a francia király közötti béke ügyének előmozdítására.¹³ Mikor VI. Adorján 1522. december 10-én az európai fejedelmektől a magyar király támogatását kérte, e levelét a bíboros protektornak is elküldte.¹⁴

Medici bíboros pápává választása után Giovanni Salviati lett Magyarország bíboros protektora, aki Mohács után, 1532-től az osztrák örökös tartományok protektori megbízatását is ellátta.¹⁵ Mivel Salviati — aki anyja, Lucrezia Medici révén unokatestvére volt X. Leó pápának — az 1520. és 1521. évek folyamán Giulio de’Medici bíborossal párhuzamosan három alkalommal is referált a konzisztóriumokon magyarországi provízióról, így adott esetben az is valószínűsíthető, hogy ekkor mint viceprotector képviselte a magyar érdekeket.¹⁶ Sal-

¹² Erről Brodarics számol be II. Lajosnak 1522. szept. 1-jén, l. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 57–59., n. 10., 58. A pápa végül a szept. 3-i konzisztóriumon is fogadta a magyar király követeit: *Angelo Mercati*: Dall’Archivio Vaticano. I. Una corrispondenza fra curiali della prima metà del Quattrocento. II. Diarii di concistori del pontificato di Adriano VI. (Studi e testi 157.) Città del Vaticano 1951. 88–89.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 37–38., n. 28. (a vicekancellár aktájában tévesen 4-e), erről Marsuppini jelentése: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (MNL OL DL) 32 689., kiad. *Iványi Béla*: Adalékok a nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban I–III. Történelmi Tár 7. (1906) 139–151., 161–197., 321–367., 352–354., n. 37.

¹³ EFK Y. IV. 55. fol. 50v–51r.

¹⁴ *Artner Edgár*: Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. Kiad. Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1.) Bp.–Róma 2004. 162–164., n. 128.

¹⁵ *Wodka, J.*: Protektorate i. m. 62–63., magyar protektorsága a szakirodalom számára eddig ismeretlen volt. Wodka (i. m. 21.) bár ír konzisztórium tevékenységéről, de protektorságát nem említi.

¹⁶ A províziók: 1.) 1520. okt. 1. Csaholy Ferenc csanádi püspök, 2.) 1521. máj. 17. Vízi Ferenc megarai címzetes püspök, győri segédpüspök, 3.) 1521. szept. 13. Herchi Mihály oropiai címzetes püspök, zágrábi segédpüspök, 4.) 1524. okt. 12. Johannes a Rosa scardonai püspök, 5.) 1524. okt. 26. Csulai Móré Fülöp pécsi püspök, l. ASV Arch. Concist., Acta Vicecanc., vol. 2, fol. 163r, 184v, 197v; vol. 3, fol. 54r, 56v; HC III. 161., 240., 263., 280., 294. – II. Lajos folyamodása VII. Kelemen pápához Csulai Móré Fülöp pécsi püspök megerősítése érdekében: EFK Y. IV. 55. fol. 50v. – A konzisztóriumon előterjesztő bíboros protektort külön összeg, ún. propina illette meg (*Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. xxvi.). Mivel Salviati bíboros Várdai Pál veszprémi püspök után is megkapta, így őt is biztosan a protektor proponálta: *Artner E.*: Védőbástya i. m. 190–196., n. 145. Várdai veszprémi püspökségére l. *Laczlavik György*: Várdai Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutásának kezdete. Levéltári Közlemények 75. (2004: 2. sz.) 3–43., 35–39. Erről l. még Burgio 1524. okt. 29-én és nov. 9-én írott leveleit: *Simonyi Ernő*: Flórenci okmánytár I–II. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár, Ms 4994. II. n. 531., 544.; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt), Fol. Hung. vol. 1277/6, s. n., Le Carte Stroziane del R. Archivio di Stato in Firenze, Inventario, Serie prima, Vol. II. (R. Soprintendenza Degli Archivi Toscani) Firenze 1891. 3., 5. – A firenzei állami levéltárban (Archivio di Stato di Firenze) Carte Stroziane fondjában lévő magyar vonatkozású anyagokat Simonyi Ernő találta meg először, ezek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattárában lévő, kéziratban maradt firenzei gyűjtésében megtekinthetők (*Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II.). Később Óváry Lipót is másoltatott belőle iratokat, l. erre *Óváry Lipót*: Jelentés olaszországi kutatásaimról. Századok 18. (1884) 504–510., 508–509.: „Végül flórenczi kutatásaimról lesznek bátor néhány szóval megemlékezni. Itt különösen a Medici házból származott VII. Kelemen pápa korabeli magyarországi nuntiusok jelentéseit s más magyar érdekű okleveleket kutattam a fönem említett Monumenta Vaticana számára. Sikerült is több ily jelentést találnom Burgio nuntiusától 1524-25-ből, valamint több érdekes levelet II. Lajostól s Szalkay esztergomi érsektől.” Mássalatai megvannak Fraknói Vilmos kéziratok hagyatékában l. OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6.

viati tevékenységét egyrészt a már említett egyházi ügyek jellemzik, de közreműködött Thomas Niger esztergomi kanonoksága és szentgyörgymezei prépostsága,¹⁷ Pietro Antonio Berri, a magyar király római titkárának pármai javadalma,¹⁸ Csulai Móré Fülöp pécsi püspök kinevezési bulláinak expedálása,¹⁹ Tomori Pál kaloccai érsek servitiumainak elengedése ügyében,²⁰ valamint abban, hogy Bucsai Illés hippói püspök első püspöki miséjén a megjelenteknek teljes bűcsút adhasson.²¹ Ezenkívül tájékoztatta a pápát Lászlai János telegdi főesperes, római magyar gyóntató végrendeleti ügyéről,²² figyelemmel kísérte a horvát végvidék török elleni harcait,²³ a csehországi katolikusok és kelyhesek uniójának ügyét,²⁴ valamint a lengyel királyság és a Német Lovagrend közötti tárgyalások alakulását.²⁵ Emellett részt vett bizonyos pénzügyek — például a Magyarországra küldött pápai segély átváltása, Burgio és Brodarics dotálása — koordinálásában, ellenőrzésében is.²⁶ Hogy a Kúriát minél pontosabban tudja tájékoztatni a magyarországi helyzetről, a pápa meghagyta Burgiónak, hogy Salviatit is rendszeresen informálja.²⁷ Ugyanakkor ő is ellátta a budai udvart hírekkel, így Campeggio legátus Németországba küldéséről és a madridi békéről.²⁸

b) A magyar király követei

A magyar királyi udvar egyik leghosszabb római szolgálatával a firenzei származású Francesco Marsuppini rendelkezett, aki már 1511-ben Bakócz Tamás familiárisa és titkára volt.²⁹ Ezt követően 1514 és 1518 között több ízben is

¹⁷ ASV Arm. XL., vol. 6, fol. 138^{rv}, n. 189., kiad. *Theiner*, A.: Vet. mon. Hung. II. 634., n. 827.

¹⁸ Burgio 1524. nov. 11-én és Lajos király nov. 6. és 13. leveleit l. *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 530; OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6., s. n.; Le Carte Stroziane i. m. 5., 8.

¹⁹ 1524. nov. 4. Brodarics István levele Salviati bíborosnak, l. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 101–102., n. 35., 102.; Burgio 1524. nov. 9-én is írt ez ügyben (*Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 531.; OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6., s. n.; Le Carte Stroziane i. m. 5.) és Móré Fülöp 1525. márc. 5-én (Le Carte Stroziane i. m. 45.). L. még erre Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. (Monumenta Vaticana Hungariae II/1.) Ed. Vilmos Fraknói. Bp. 1884. 56–60., n. 18., 60.; 116–121., n. 35., 117.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 55., n. 56.

²⁰ Relationes oratorum pontificiorum i. m. 132–138., n. 38., 137–138. L. még *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete. Századok 15. (1881) 286–312., 377–396., 723–746., 387–388.

²¹ ASV Arm. XL., vol. 7, fol. 35^{rv}, n. 449., kiad. *Theiner*, A.: Vet. mon. Hung. i. m. II. 638., n. 833.

²² MNL OL DL 82 653.

²³ Burgio 1524. nov. 23-án VII. Kelemennek írott levele szerint Salviati bíboros a pápa nevében írt a klisszaiaknak, l. ASV Segr. Stato, Principi, vol. 2, fol. 344^r, másolata: OSzK Kt vol. 1277/6, s. n., idézi: *Tusor Péter*: Fejedelmi forrásközlés. Budapesti Könyvszemle 16. (2004: 2. sz.) 107–120., 118.

²⁴ *Kasza P.*: Epistulae i. m. 101–102., n. 35., 101.; 114–115., n. 45., 115., valamint Szalkai 1524. nov. 3-i levele: *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 528.; OSzK Kt vol. 1277/6, s. n.; Le Carte Stroziane i. m. 8.

²⁵ *Kasza P.*: Epistulae i. m. 112–113, n. 44.

²⁶ Relationes oratorum pontificiorum i. m. 14–16., n. 6., 16.; 17–24., n. 7., 22.

²⁷ ASV Arm. XL., vol. 8, fol. 23^r, n. 45. – Bugiónak hozzá írott leveleit l. fentebb.

²⁸ Relationes oratorum pontificiorum i. m. 214–220., n. 56., 218–219.

²⁹ *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék II. i. m. 303.; Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. Guilelmus Fraknói – Iosephus Lukcsics. Bp. 1896–1908. (a továbbiakban: MREV) IV. 195–196., n. 166.; *Kubinyi András*: Magyarok a késő-középkori Rómában. Studia Miskolcincensia III. Miskolc 1999. 83–91., 84. Marsuppini 1460 körül született, erre l. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 403–405., n. 216., 404. – 1493-ban Budán Ragione Bontempi társaságában feltűnik

feltűnt Rómában a magyar uralkodó vagy Bakócz bíboros leveleivel.³⁰ 1522. augusztus 8-án II. Lajos királynak írott leveléből — amelyben arról panaszkodott, hogy hónapok óta nem kapott fizetést és hitelezői elől Firenzébe menekült — arra következtethetünk, hogy ezt megelőzően is folyamatosan, hivatásszerűen Rómában tartózkodott.³¹ Miután Brodarics István az Örök Városba érkezett, hamarosan visszatért,³² és szeptember 3-án VI. Adorján pápa előtt már együtt jelentek meg.³³ Ettől fogva — kisebb megszakításokkal — szinte folyamatosan Rómában tartózkodott. Szerepe Brodarics jelenlétében sem csökkent, sőt a magyar követ is — miután a király hazarendelte — Marsuppini által informálta a pápát.³⁴ Marsuppini elsődleges feladata az volt, hogy a Magyarországról érkező leveleket a Kúriának átadta, és azokról természetesen a konzisztóriumon — ha erre lehetőséget kapott — referált is,³⁵ és adott esetben a pápa is üzenhetett általa.³⁶ Emellett természetesen hírekkel látta el a budai udvart és Burgio

egy Francesco Marsuppini nevű firenzei kereskedő — több más kereskedő társaságában —, akitől Mátyás király vásárolt, l. MNL OL DL 37 684., idézi *Kubinyi András*: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelem 15–16. század fordulóján. In: *Kubinyi András*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. (Várostörténeti tanulmányok) Bp. 2009. I. 361–405., 379., 187. j. Ez a kereskedő minden valószínűség szerint megegyezik az általunk tárgyalt Francesco Marsuppinivel. Teke Zsuzsa szíves közlése, melyet ez úton is köszönök. Családjára l. még *Mercati*, A.: Dall'Archivio i. m. 89.

³⁰ X. Leó pápa 1514. szept. 21-én II. Ulászlónak írott brevéje szerint — l. *Georgius Pray*: *Epistolae procerum regni Hungariae I–III*. Posenium 1806. I. 94–96., n. 46. — Bakócz bíboros internunciusa, Francesco Marsuppini tájékoztatta az ország helyzetéről. L. még *Lettere di principi*. Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578). Kiad. Bessenyei József. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 3.) Roma–Bp. 2002. 10–13., n. II/1.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II.325–326. – 1519. márc. 23-án Budán találjuk Batthyány Benedek budai várnagy házában Girolamo Balbi pozsonyi prépost társaságában, l. *Kóta Péter*: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. (Vas megyei levéltári füzetek 8. Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I.) Szombathely 1997. 214., n. 656.

³¹ MNL OL DL 25 313., kiad. *Iványi B.*: Adalékok i. m. 341–342., n. 33.

³² Marsuppini szept. 1-jén már Rómában volt. *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 57–59., n. 10., 58.

³³ *Mercati*, A.: Dall'Archivio i. m. 88–89.; *Tusor P. – Nemes G.*: *Consistorialia* i. m. 37–38., n. 28.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 331. Valószínűleg Marsuppini jelentése ezen időszak történéseiről: *Iványi B.*: Adalékok i. m. 352–354. – Brodarics 1523. jún. 10-én és 1525. máj. 17-én is Zsigmond lengyel királynak írott levelében 'collega meus'-nak nevezi, hasonlóan fogalmaz erről II. Lajos király egyik Brodaricsnak írott levelében, l. *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 70–74., n. 19., 73.; 90–93., n. 30., 92.; 109–112., n. 43., 112. Ez cáfolja Iványi ama kijelentését, hogy Marsuppini mintegy Brodarics ágenseként lett volna Rómában, l. *Iványi B.*: Adalékok i. m. 161.

³⁴ *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 124–127., n. 51–52.; 130–132., n. 55., 132.

³⁵ A konzisztórium jelenlétére l. *Tusor P. – Nemes G.*: *Consistorialia* i. m. 40–41., n. 32.; 43–44., n. 35.; 48., n. 44.; 67., n. 78. II. Lajos leveleiben rendszeresen visszatérő fordulat, hogy Marsuppini — ha Brodarics Rómában van, vele együtt — bővebben kifejti levele tartalmát: *Artner E.*: *Védőbástya* i. m. 166–168., n. 131.; 170–171., n. 133.; 174–176., n. 135.; 184–185., n. 141.; *Theiner*, A.: *Vet. mon. Hung. i. m. II*, 652., n. 855; *ASV Archivum Arcis* (a továbbiakban: A.A.) I–XVIII. n. 2532., 2534., 2542., kiad. *Augustin Theiner*: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I–II. Roma–Zagabria 1863–1875. I. 585., n. 795., 588–589., n. 801–802.; *ASV A.A.* I–XVIII. n. 2543., kiad. *Augustin Theiner*: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* I–III. Roma 1860–1863. II. 435., n. 463. 1525. márc. 7-én kelt levelében Szalkai László kért audienciát számára, hogy kimentse őszentségénél néhány dologgal kapcsolatban (*Bessenyei J.*: *Lettere di principi* i. m. 36–38., n. V/3.), 1526. máj. 5-én Burgio pedig a horvátországi török betörésekről írt neki (*Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 325–329., n. 85., 325.).

³⁶ Erre l. *ASV Arm.* XLIV, vol. 9, fol. 416r, 417v, kiad. *Theiner*, A.: *Vet. mon. Hung. i. m. II*. 659. n. 867.

nunciust,³⁷ sőt még Jan Dantyszekhez (Johannes Dantiscus), a császári udvarban lévő lengyel királyi követhoz is írt levelet.³⁸ Bár szolgálataiért rendszeres pénzbeli juttatást kapott,³⁹ a kor szokása szerint magyarországi egyházi javadalmazásban is részesült.⁴⁰ Rómában tartózkodása alatt megismerkedett a Város humanista értelmiségével: a neves történetíróval, Paolo Giovióval, a sziléziai humanista Georg Sauermannal és a költő Georg von Logauval.⁴¹ Pietro Corsi visszaemlékezése szerint egy alkalommal Erasmus *Adagia* című művéről beszélgetett vele.⁴² 1524-ben feltűnt testvére, Giovanni Marsuppini is,⁴³ aki inkább Mohács után, Szapolyai János követeként játszott komolyabb szerepet.⁴⁴

A magyar király követe, aki éveket töltött Rómában, Brodarics István pécsi prépost volt. 1522 tavaszán indult a pápához, de először Velencébe ment, ahol április 26. és május 3. között tárgyalt a dózséval. Ezután régi egyetemi városába, Padovába utazott.⁴⁵ 1522. augusztus 28-án — amikor VI. Adorján pápa a Róma melletti S. Paolo alle Tre Fontane monostorhoz érkezett — már az Örök Városban tartózkodott.⁴⁶

³⁷ 1525 februárjában a jubileumi búcsúról kiállítandó pápai bullák ügyében írt: *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 150–154., n. 42–43.

³⁸ 1524. aug. 29. <http://host20.obta.uw.edu.pl/?f=letterSummary&letter=213> (A letöltés ideje: 2014. március 15.). Ebből azt is megtudhatjuk, hogy Ludovico Alifio, a lengyel király nápolyi követe Marsuppinin keresztül továbbította a Jan Dantyszekhez írott levelét.

³⁹ 1525. febr. 22-i számadáskönyvi bejegyzés szerint 200 dukátot utaltak ki neki, mint „oratori regie maiestatis in Urbe apud summum pontificem in negotiis huius regni agentis”, melyet a Rómába visszatérő Brodarics vitt el neki, l. *Fraknoi Vilmos*: II. Lajos király számadáskönyve 1525. január 12. – június 16. Magyar Történelmi Tár 22. (1877) 43.

⁴⁰ 1508-ban esztergomi kanonok és nógrádi főesperes, l. MNL OL DL 46 842., idézi *Kollányi Ferenc*: *Eszteromi kanonokok 1100–1900*. Esztergom 1900. 127. 1520. máj. 18-ig egy egri kanonoki javadalom és a pankotai főesperességet bírta, de lemondott róla, ezt később testvére, Giovanni bírta, l. *Annatae e regno Hungaria provenientes* in *Archivo Secreto Vaticano 1421–1536*. Ed. Körmeny József. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 21.) Bp. 1990. 110., n. 227.; 112., n. 232.; *Cameraria Documenta Pontificia* i. m. II. 289., n. 1375.; 295., n. 1388. Burgio jelentéseiben többször feltűnik Marsuppini kanonoki javadalomhoz juttatása. Először a Gibárti Keserű Mihály házassága miatt megüresedett boszniai beneficium merült fel (*Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 154–158., n. 44., 157.), majd egy megüresedő prépostság és a budai Szent Zsigmond káptalan egy kanonoki stalluma is szóba került (i. m., 299–303., n. 77., 302.; 310–317., n. 81., 316.).

⁴¹ *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 129–130., n. 54.

⁴² „Franciscus Marsupinus, civis Florentinus, senex ut optimus, sic prudentissimus” (Petrus Cursius, *Defensio pro Italia ad Erasmum Roterodamum*), l. *Kenneth Gouwens*: *Remembering the Renaissance. Humanist Narratives of the Sack of Rome*. (Brill’s Studies in Intellectual History 85.) Leiden–Boston 1998. 93–94.

⁴³ *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 101–102., n. 35., 102.

⁴⁴ A Marsuppini testvérpár Mohács utáni szerepére l. *Theiner, A.*: *Vet. mon. Slav. i. m. I. 641.*, n. 872.; 645–646., n. 882.; Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V. Kiad. Bunyitay Vince – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József – Rapaics Rajmund. Bp. 1902–1912. (a továbbiakban: ETE) I. 308–309., n. 301.; ETE II. 186–188., n. 167–168.; ETE III. 283–285., n. 299.; *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 180–181., n. 84–85.; 287–289., n. 147.; 290–291., n. 149.; 392–395., n. 210.; 400–401., n. 214.; 403–405., n. 216.; 497–500., n. 279.; *V. Kovács Sándor*: *Egy magyar humanista a mohácsi vész korában* (Kálnai Imre). *Irodalomtörténeti Közlemények* 74. (1970) 661–667., 665.

⁴⁵ *Wenzel Gusztáv*: *Marino Sanuto világhírójának Magyarországot illető tudósításai* III. *Magyar Történelmi Tár* 25. (1878) 268–269.; *Sörös Pongrácz*: *Jerosini Brodarics István* (1471–1539). Bp. 1907. 12–13.

⁴⁶ 1522. szept. 1. Brodarics István II. Lajosnak, l. *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 57–59., n. 10.; *Sörös P.*: *Brodarics* i. m. 13–14. *Életére* l. *Sörös P.*: *Brodarics* i. m.; *Fedeles T.*: *Pécsi káptalan* i. m. 335–337.;

A tudós humanista kollégájával, Francesco Marsuppinivel — aki tapasztalatával, kúriai kapcsolatrendszerével mindenben segítségére volt — a szeptember 3-i konzisztóriumon már hosszú beszédben ajánlották Magyarországot és uralkodóját az újonnan megkoronázott pápának.⁴⁷ Brodarics azonban nem csak a magyar korona érdekeit képviselte, hanem a követi teendőket ellátó Erasm Ciołek plocki püspök halála után Lengyelországot is.⁴⁸

Brodarics több alkalommal megjelent a konzisztóriumon, ahol Magyarországról érkező leveleket kommentálva szónokolt a pápának, fogadta válaszáat és megköszönte, amikor kegyet gyakorolt.⁴⁹ Az is előfordult, hogy a levelet ő olvasta fel a bíborosi kollégium előtt,⁵⁰ és egy ízben ő fordította latinra Torquatus János bán követének horvát nyelven elmondott beszédét.⁵¹ Míg a lengyel udvarral való levelezése viszonylag bőven adatolt, addig a magyar uralkodóval való kapcsolattartásának mindössze néhány emléke maradt fenn. A Lajos király által neki írott levelekben témaként legtöbbször a törökök előrenyomulása, a magyar végvidékek helyzete — Klisszától Jajcán és Péterváradon át a Havasalföldig — és a pápai segély került elő.⁵² Emellett feladatult kapta, hogy járjon közben a pápánál az elhunyt Dévai János és Várdai Ferenc erdélyi püspök perének lezárása érdekében is.⁵³ Mikor II. Lajos azt kérte VII. Kelemtől, hogy Várdai Pál egri püspöki kinevezését erősítse meg, a levélben a magyar uralkodó kiemelte, hogy azt majd Brodarics fogja neki átadni.⁵⁴

Kasza Péter: Egy karrier hajnala. Adalékok Brodarics István tanulmányainak és családi viszonyainak kérdéséhez. Századok 142. (2008) 1187–1209.

⁴⁷ *Mercati, A.*: Dall'Archivio i. m. 88–89.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 37–38., n. 28. A beszédet l. *Stephanus Brodericus*: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima. Ed. Petrus Kulcsár – Oratio ad Adrianum VI. Pontificem Maximum. Ed. Csaba Csapodi. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 6.) Bp. 1985., 67–73, idézi *Hopp Lajos*: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. (Humanizmus és reformáció 19.) Bp. 1992. 62.

⁴⁸ Erről l. *Kasza Péter*: Egy magyar diplomata lengyel szolgálatban. (Újabb források Brodarics István római követi működéséhez). Irodalomtörténeti Közlemények 113. (2009) 593–605., az ezzel kapcsolatos levelezését l. 1522. okt. 22. – 1524. máj. 7. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 60–69., n. 11–17.; 71–75., n. 19–20.; 77–79., n. 22–23.; 83–85., n. 25–26.; 95–98., n. 32–33. és *Kasza Péter*: A szó elszáll. Az írás megmarad? Brodarics István levélírói tevékenységéről. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica 14. (2009: 2. sz.) 193–216., 202–204.

⁴⁹ *Mercati, A.*: Dall'Archivio i. m. 98., 110–111.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 40–41., n. 32.; 43–44., n. 35., 37.; 48., n. 44. Brodarics első római tartózkodását összefoglalja: *Sörös P.*: Brodarics i. m. 15–19.

⁵⁰ *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. n. 39.

⁵¹ 1523. márc. 16. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 40–41., n. 32.: „... et nuntius ipsius bani fuit introductus et lingua Sclavonica proposuit ea, que a bano in mandatis habebat, et orator regis Ungarie omnia Latine referrebat ...”. A horvát követ Thomas Niggerrel való azonosítása téves. A követ anyanyelven elmondott beszéde bevett volt a kor diplomáciájában, l. erre *Kubinyi András*: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Szerk. Hamza Gábor. (MF Könyvek 21.) Bp. 2001. 65–98., 79.

⁵² 1523. jún. 1. – 1524. márc. 8. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 69–71., n. 18.; 85–87., n. 27.; 90–93., n. 30. Utóbbi kéziratát l. EFK Y. IV. 55. fol. 45r–46r.

⁵³ EFK Y. IV. 55. fol. 45r. Dévai János talán megegyezik János dévai plébánossal, l. *Lakatos Bálint*: Az erdélyi káptalan és a püspöki udvar tagjai görbe tükörben. Történeti bejegyzések Pelei Tamás főesperes Erasmus-kötetében (1515–1530 k.). Fons 16. (2009) 431–469., 444., 64. j.; 452.

⁵⁴ EFK Y. IV. 55. fol. 48v. A levél datálatlan, de Brodarics említése miatt 1524. május–júniusra keltezendő. Várdai Pál egri püspöki kinevezéséről l. még *Sugár I.*: Egri püspökök i. m. 218–219.; *Laczlavik Gy.*: Várdai Pál i. m. 40.

A magyar és a lengyel király mellett Ferdinánd főherceggel is levelezett, akinek a horvát végvidéket érintő török hadmozdulatokról szóló velencei hírekről és a Klisszába küldött pápai segélyről jelentett.⁵⁵ Emellett természetesen közreműködött Lászlai János római magyar gyóntató hagyatéki ügyének és a mellette szolgálatot teljesítő titkáranak, Kálnai Imre telegdi főesperesi kinevezésének ügyében,⁵⁶ valamint az esztergomi káptalant is képviselte a Filippo Sergardi elleni perében.⁵⁷

II. Lajos király 1524 júniusában visszarendelte Brodaricsot, mert a kiváló diplomátára más megbízatások vártak. A magyar uralkodó megköszönte a pápának a Brodarics által tolmácsolt jótanácsokat,⁵⁸ és az általa meghirdetett cseh országgyűlésre Prágába küldte.⁵⁹ Augusztus 14-én kelt ajánlólevele⁶⁰ szerint a magyar királyi pár Bécsbe küldte Ferdinánd főherceghez és Campeggio legátushoz, akikkel a cseh katolikusok és kelyhesek uniójáról tárgyalt.⁶¹ Lajos király már október 20-án mentette magát VII. Kelemennél, hogy bár szándékában áll Brodaricsot visszaküldeni, de sajnos nem teheti.⁶² Ennek több oka is volt: egyrészt a cseh unió ügyében jelentős előrelépés mutatkozott az országgyűléseken, és Lajos őszre újabbak összehívásáról döntött. Szalkai László esztergomi érsekben — aki eddig a *res Bohemica* megkérdőjelezhetetlen irányítója volt — megrendült a Szentszék bizalma, és a kancellár, valamint a Kúria között Brodarics próbált közvetíteni. Az év végén Campeggio bíboros legátus Bécsből Budára tette át székhelyét, ennek megszervezése szintén sok feladatot rótt rá, ami ismét hátráltatta visszatértét.⁶³

⁵⁵ 1524. febr. 29. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 88–89., n. 29. Az 1524. máj. 3-án kelt levelében arra kéri a főherceget, hogy Lajos királynál ajánlja őt egy javadalomra, l. i. m. 94–95., n. 31.

⁵⁶ L. erre: *Kasza P.*: Epistulae i. m. 76–77., n. 21.; 80–82., n. 24.; 87–88., n. 28. Feldolgozását l. *Lakatos Bálint*: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt. *Századok* 144. (2010) 411–431., 417–426., ill. *Lakatos Bálint*: The Papacy's Policy on Hungarian Court Personnel 1523–1526: the Case of Imre Kálnai's Appointments as Archdeacon and Royal Secretary. In: *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Eds. Péter E. Kovács – Kornél Szovák. Bp. 2009. 78–119.

⁵⁷ MNL OL DF 237 395. A per történetét l. lentebb.

⁵⁸ *Artner E.*: Védőbástya i. m. 168–170., n. 132., 179.

⁵⁹ *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. cxv.; *Sörös P.*: Brodarics i. m. 19. Schönherr Gyula a boroszlói levéltárból idéz egy forrást, mely szerint Brodarics 1523. júl. 1-jén Budán volt, l. *Schönherr Gyula*: A boroszlói levéltári lelet magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle* 17. (1892) 277–290., 289. Minden valószínűség szerint — és az adatot idéző Sörös Pongrác is e véleményen lehetett — a levél 1524-ben kelt.

⁶⁰ *Kujáni Gábor*: Brodarics István levelezése 1508–1538. *Történelmi Tár* 9. (1908) 258–293., 321–346., 345–346.; *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai I. Bp. 1890. 271., n. 1186–1187.

⁶¹ L. Burgio 1524. aug. 17-i és Campeggio aug. 22-i jelentést: *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 17–24., n. 7., 22.; 24–29., n. 8., 27. A legátussal való találkozásáról tájékoztatja aug. 21-én őszentségét: *Kasza P.*: Epistulae i. m. 99–100., n. 34. L. még *Sörös P.*: Brodarics i. m. 20–21.

⁶² *Artner E.*: Védőbástya i. m. 170–171., n. 133.

⁶³ *Kasza P.*: Epistulae i. m. 101–105., n. 35–37.; *Sörös P.*: Brodarics i. m. 21.

Brodarics eredetileg 1525. február közepén kelt volna útra,⁶⁴ de további késeldelmek mellett valószínűleg csak a hónap végén indult el.⁶⁵ Először Innsbruckban felkereste Ferdinánd főherceget, majd április elején utazott tovább, hogy a harcok dúlta Észak-Itálián át megérkezzen Rómába.⁶⁶ Május 12-én a konzisztóriumon személyesen adta át megbízóleveleit, majd a Magyarországot fenyegető veszély felvázolása után kérte a pápától hazánk megsegítését és a keresztény fejedelmek közötti béke megteremtését.⁶⁷ Második követi megbízatása idején is közreműködött lengyel ügyek — Bona Sforza királyné bari hercegsége, a német lovagrenddel való konfliktus — intézésében, valamint tájékoztatta Zsigmond királyt külpolitikai eseményekről.⁶⁸ Emellett II. Lajos megbízta, hogy járjon közbe a magyar udvarnál egykor szolgálatot teljesítő császári követ, Andrea Borgo apósának, Giacomo Anguissola piacenzai kormányzónak a kiszabadításáért.⁶⁹ Mivel Magyarország bíboros protektorát, Salviatit a pápa legátusként Pármába küldte, így őt is Brodarics látta el Rómából magyar vonatkozású hírekkel.⁷⁰

⁶⁴ Az indulás eredeti időpontja febr. 16. volt, erre l. Burgio febr. 6-i és Campeggio febr. 8-i jelentései: „Messer Stefano fra X giorni partirà per Nostro Signore” – *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 132–138., n. 38., 137.; „Fra otto giorni sarà expedito di quà Messer Stephano Broderico, oratore di questa Meastà a Nostro Signore” – i. m. 138–148., n. 39., 145. A király és Campeggio bíboros, valamint Drágffy János temesi ispán megbízólevelei febr. 13-án, 20-án és 25-én keltek Budán, l. *Bessenyei J.*: *Lettere di principi* i. m. 24–25., n. III/4.; 48–49., n. VII/1.; 52–53., n. IX/1. II. Lajos és Szalai érsek Salviati bíboroshoz is küldött ajánlólevelet, ezeket l. 1525. febr. 16. és 18. *Simonyi E.*: *Flórenci okmánytár* i. m. II. n. 526–527.; *OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6.*, s. n.; *Le Carte Stroziane* i. m. 39., 41. A pápa febr. 8-i levelében méltatta Brodarics érdemeit és javadalmazását sürgette, l. *ASV Arm. XLIV*, vol. 9, fol. 114^{rv}, kiad. *Theiner*, A.: *Vet. mon. Hung. II.* 645., n. 840.; *Sörös P.*: *Brodarics* i. m. 22.

⁶⁵ Febr. 21-én még Budáról keltez egy levelet Lajos királynak (*Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 106., n. 39.), febr. 22-én viszont felvesz a kincstártól 267 forint útiköltséget, valamint követjárása, Francesco Marsuppini fizetését (*Fraknói V.*: *Számadaskönyv* i. m. 85.). Budáról Pécsre mehetett, legalábbis Móré Fülöp pécsi püspöknek a pápához és Salviati bíboroshoz írott ajánlólevele — mely márc. 5-én Pécssett kelt — erre enged következtetni, l. *Bessenyei J.*: *Lettere di principi* i. m. 54–55., n. X/1.; *OSzK Kt, Fol. Hung. vol. 1277/6.*, s. n.; *Le Carte Stroziane* i. m. 45.

⁶⁶ L. erre a főherceg 1525. ápr. 1-jén kelt ajánlólevelét: *ASV A.A. I-XVIII.* n. 2456., kiad. *Theiner*, A.: *Vet. mon. Slav. i. m. I.* 586., n. 797. Brodarics márc. 25-én érkezhetett Innsbruckba, l. *Sörös P.*: *Brodarics* i. m. 23. Campeggio febr. 8-i jelentésében úgy tudta, hogy a főhercegen kívül a császár hadvezérét, Charles de Lannoy nápolyi alkirályt is fel kívánja keresni („... et si é procurato con destrezza che farà la via del Principe et poi al Vicere ...” – *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 145.), de erről nincs adatunk.

⁶⁷ *Tusor P.* – *Nemes G.*: *Consistorialia* i. m. 56–57., n. 59.

⁶⁸ *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 109–112., n. 43.; 115–122., n. 46–49.; *Sörös P.*: *Brodarics* i. m. 24.

⁶⁹ *EFK Y. IV.* 55. fol. 44^v. Ez ügyben II. Lajos írt a pápának is, l. uo. fol. 44^v–45^r. (A címzés helytelenül „Ad summum pontificem Adrianum”) Andrea Borgo első felesége Dorothea von Thun volt, akinek halála (1525) után Catherina Anguissolát vette el. (L. *Gerhard Rill*: *Andrea Borgo*. In: *DBI* vol. 12. http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-borgo_%28Dizionario-Biografico%29/. A letöltés ideje: 2014. július 20.) Lakatos Bálint szóbeli közlése szerint — melyet ez úton is köszönök — Borgo 1524–1525 telén több levelet is írt Ferdinánd főhercegnek arról, hogy felesége beteg. Borgo tevékenységéről l. *Kubinyi András*: *Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben*. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* III.) Bp.–Piliscsaba 2009.; *C. Tóth Norbert*: *Politikatörténeti források Bátor István első helytartóságához (1522–1523)*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Bp. 2010.

⁷⁰ *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 112–114., n. 44–45. Erről be is számol Burgio is 1525. jún. 6-i jelentésében: *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 204–212., n. 54., 211.

1525. június 6-án merült fel először Budán annak terve, hogy hazarendelik Rómából, és a császárhoz, az angol és a francia királyhoz küldik követségbe, hogy a török ellen segítséget kérjen.⁷¹ Miután Szalkai László a rákosi országgyűlésen lemondott kancellárságáról, Burgio azonnal Brodaricsot javasolta.⁷² II. Lajos király kérésére — amelyet saját kézzel írott levelében fogalmazott meg — Kelemen pápa augusztus 8-án kelt ajánlólevelekkel és oltalomlevéllel ellátva hazaküldte.⁷³ Brodaricsot azzal is megbízta, hogy az uralkodónak és Szalkai érseknek számoljon be V. Károly császár és I. Ferenc francia király között hamarosan létrejövő békéről.⁷⁴ Az Andrea Gritti velencei dózséhez írott bréve arra enged következtetni, hogy útközben megállt Velencében, ahol a pápa üzenetét tolmácsolta a Signoriának. Szeptember 13-án viszont már Budáról keletkezett levelét.⁷⁵

Vajon milyen lehetett a két követ, Brodarics és Marsuppini intézményes viszonya együttes római tartózkodásuk alatt? A kérdésre egyértelmű választ adó követutasítások sajnos nem maradtak fenn, és a rendelkezésünkre álló forrásokból pedig nem derül ki egyértelműen. Brodarics I. Zsigmond lengyel királynak Marsuppinit két alkalommal is 'collega meus'-nak nevezte, és II. Lajos magyar király egy Brodaricshoz írott levelében ugyanezt a szót használta rá.⁷⁶ A konzisztórium akták tanúsága szerint négy alkalommal is együtt jelentek meg a pápa előtt, a források „oratores regis Ungariae”-nek nevezik őket.⁷⁷ Korántsem lehetetlen, hogy a két személy római tartózkodásuk alatt a szó valós értelmében „kollégák”⁷⁸ voltak. Marsuppini volt a magyar király „Róma-szak-

⁷¹ *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 214–220., n. 56., 218.; *Sörös P.*: Brodarics i. m. 23–24.

⁷² *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 229–231., n. 60., 230.; 231–237., n. 61., 235., 237.; 241–245., n. 63., 243–244.; *Fraknoi V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 373–374.; *Balogh István*: Szalkay László esztergomi érsek (†1526). Kassa 1942. 31., 41–42.; *Kubinyi András*: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: Kubinyi A.: Főpapok i. m. 159.; *Kubinyi András*: Országgyűlési küzdelmek i. m. 125–148., 135–140.

⁷³ II. Lajos magyar királyhoz: ASV Arm. XLIV, vol. 9, fol. 297r, 298v, reg.: *Epistolae ad principes* I. Ed. Luigi Nanni. (Collectanea Archivi Vaticani 28.) Città del Vaticano 1992. 216. n. 1288.; uo. fol. 299rv, kiad. *Monumenta saeculi XVI. historiam illustrantia. I: Clementis VII. epistolae per Sadoletum scriptae*. Ed. Petrus Balan. Oeniponte 1885. 167., n. 124.; uo. fol. 300rv, 301v, kiad. *Theiner, A.*: Vet. mon. Hung. i. m. II. 651., n. 853. Andrea Gritti velencei dózséhez: uo., fol. 297r, 298v, reg.: *Nanni, L.*: *Epistolae* i. m. 216., n. 1290. Szalkai Lászlóhoz: uo., fol. 304rv, kiad. *Theiner, A.*: Vet. mon. Hung. i. m. II. 651, n. 854. Verbóci Istvánhoz: uo., fol. 305rv, 306v, kiad. *Balan, P.*: *Monumenta saeculi i. m.* 169–170, n. 126. Oltalomlevelet l. ASV A.A. I–XVIII. n. 5046. Az ajánlólevelekről l. *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 257., 263., 267. Rómából való távozásáról l. *Sörös P.*: Brodarics i. m. 26.

⁷⁴ II. Lajos király szept. 30-án megköszönte a pápának a Brodaricssal küldött híreket, l. *Artner E.*: Védőbástya i. m. 174–176., n. 135., 175.

⁷⁵ Burgio 1525. aug. 30-i jelentésében azt írta, hogy Brodarics 10 nap múlva érkezik, l. *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 257–262., n. 66., 258. Brodarics 1525. szept. 13-án kelt levelében azt írta a pápának, hogy az útja 21 napig tartott, l. *Kasza P.*: *Epistolae* i. m. 122–124, n. 50, 123. L. még *Sörös P.*: Brodarics i. m. 30.

⁷⁶ *Kasza P.*: *Epistolae* i. m. 71–74, n. 19., 73.; 90–93., n. 30., 92.; 109–112., n. 43., 112.

⁷⁷ *Tusor P.* – *Nemes G.*: *Consistorialia* i. m. 37–38., n. 28., 37.; 40–41., n. 32., 40.; 43–44., n. 35., 44.; 48., n. 44.

⁷⁸ A magyarországi középkori latinság szótára – *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*. II. Bp. 1991. 180. 1a.

értője”, aki évtizedes szolgálata alatt kiváló kapcsolatokra tett szert, és otthonosan mozgott a bonyolult kúriai ügymenet és döntéshozatal külső szemlélő számára szinte átláthatatlan útvesztőiben. A nála mintegy két évtizeddel fiatalabb Brodarics viszont a budai udvar ügyeiben tájékozottabb, kiváló szónoki képességekkel rendelkező, univerzális diplomata volt, így ketjük együttes ott tartózkodása alatt igen hatékony képviselőt láthattak el.

Brodarics István távollétében sem maradt a római követség magyar diplomata nélkül. Kálnai Imre Brodarics kíséretében már 1522-ben megérkezett az Örök Városba, és bár tevékenységéről konkrét adatunk nincsen, minden bizonnyal titkári feladatokat látott el.⁷⁹ A római jelenlétével járó előnyöket az egyházi közéletben való felemelkedésére használta: Brodarics segítségével és kúriai kapcsolatait kamatoztatva sikerült megszereznie a Lászlai János római magyar gyóntató halálával megüresedett telegdi főesperességet, valamint pápai kamarás is lett.⁸⁰ Nem valószínű, hogy átvette volna Brodarics helyét, a rendelkezésünkre álló adatok alapján Marsuppinié maradt a vezető szerep.⁸¹ Mindössze egyetlen esetet ismerünk, mikor Kálnai a pápának Brodarics nevében referált.⁸²

c) A római magyar „követség” itáliai segítői

A Kúriában működő hivatalnokok között sajnos csak elenyésző számban találunk magyarokat,⁸³ viszont akadtak olyan itáliaiak, akiket szorosabb szálak fűzték hazánkhoz, és így hosszabb távú vagy alkalmi megbízásokra kaphatók voltak.

A római magyar követség az egyes kúriai hivatalokban lévő mindennapi ügyintézésre külön megbízottat, ún. sollicitátort is alkalmazott az umbriai Amelia egyházmegyéből származó Egidio Zefiri személyében.⁸⁴ Zefiri részt vett Móré Fülöp pécsi püspök kinevezési bullái expedálásának bonyolult kúriai ügymenetében⁸⁵ és az Apostoli Kamarát illető annátákat is befizette,⁸⁶ ezenkívül 1525-ben ellátta a római magyar pálosok prokurátori teendőit is.⁸⁷ Szolgálatát a magyar

⁷⁹ *Lakatos B.*: Kálnai i. m. 412–414., 418.

⁸⁰ MNL OL DL 82 655.; ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 3rv, n. 1. Feldolgozását l. *Lakatos B.*: Kálnai i. m. 418–426.

⁸¹ Szerepére nézve kicsit túlzónak tartom Lakatos Bálint megállapítását: i. m. 424. Marsuppini-ről l. fentebb.

⁸² *Kasza P.*: Epistulae i. m. 103–104., n. 36.

⁸³ Thomas Frenz az általa vizsgált csaknem 60 évben 5 főt említ Lengyel- és Magyarországról, l. *Frenz, T.*: Kanzlei i. m. 241., idézi *Tusor P.*: Purpura i. m. 46., 105. j. L. még erre *Fraknoi V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 405–407.

⁸⁴ A sollicitátorokról általában: *Thomas Frenz*: Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. (Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen 2.) Stuttgart 1986. 57.; *Frenz, T.*: Kanzlei i. m. 212–214.

⁸⁵ *Kasza P.*: Epistulae i. m. 101–102., n. 35., 102. 1524. nov. 9-én Salviati bíborosnak írott levelét l. *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 532.; Le Carte Strozziene i. m. 11.

⁸⁶ 1523. jún. 8. és 1525. júl. 17., l. *Körmendy J.*: Annatae i. m. 111., n. 228., 230.; Cameraia Documenta Pontificia i. m. II. 294., n. 1386.

⁸⁷ A források szerint 1525-ben látta el ezt a feladatot, l. *Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma instrumenta et priorum registra*. Ed. Lorenz Weinrich. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 2.) Roma–Bp. 1999. 161. ('procurator ditorum fratrum'), 363. ('procurator monasterii nostri').

udvar — ahogy Marsuppiniét is — valószínűleg Bakóczytól „örökölte”: nemcsak Rómában hajtott végre megbízásokat,⁸⁸ hanem két ízben Magyarországon is feltűnt, akkor is elsősorban római kúriai tisztviselők és a bíboros környezetéhez tartozó — főleg jogtudó értelmiségi — személyek környezetében.⁸⁹

Hasonlóképpen kúriai tapasztalattal rendelkező személy lett a magyar követség titkára, a pármái Pietro Antonio Berri,⁹⁰ aki Vio bíborosnak — magyarországi legátusi megbízatása idején — írnoka volt. A legátus oldalán végzett szolgálata idején rendszeresen informálta a hazánkban történekekről — többek között a szászszentdemeteri csatáról — a pármái Cristoforo Battit, akinek familiárisa volt.⁹¹ Ez idő alatt elnyerte a magyar uralkodópár bizalmát tudásával, rátermettségével és különösen a levélírásban való jártasságával, ezért Lajos király római követei mellé titkárnak és ügyintézőnek választotta.⁹² 1525. május 20-án Brodriában az épp Pármában tartózkodó Salviati bíborosnak ajánlotta Berri szolgálatait, és egy pármái javadalmat kért számára.⁹³ II. Lajos király megbízásából a Kúriában a boroszlói Felix Lezecki királyi kamarás krakkói kanonoksága ügyében járt el.⁹⁴

⁸⁸ 1515. ápr. 17-én tanú a somlóvásárhelyi premontrei apácák ügyében folytatott kúriai perben (MNL OL DL 24 355., kiad. MREV IV. 233–241., n. 188., 240.), 1517 és 1520 között több annátát is befizetett Bakóczy Tamás megbízásából (*Körmendy J.*: Annatae i. m. 110., n. 225–227.; *Cameralia Documenta Pontificia* i. m. II. 293–294., n. 1383–1385.).

⁸⁹ 1519. márc. 23-án Budán, Batthyány Benedek budai várnagy házában (*Kóta P.*: Regeszták i. m. 214., n. 656.; *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 591., n. 4233.), 1520. szept. 28-án pedig Pozsonyban tartózkodott (MNL OL DF 204 255., kiad. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története I/1–7. II/1–6. Sopron 1921–1943. I/6. 393–401., 398). Jelen volt Vincenzo Baldi — róla l. lentebb —, Lászlai János római magyar gyóntató (*Lakatos B.*: Kálnai i. m. 414–417.), Csúti Menyhért és Albisi Bernát éneklókanonok is, akik 1518 szeptemberében még Bakóczy Tamás bíboros segédpüspökének, Tasnádi Tamásnak a kánoni kivizsgálásán tanúskodtak Rómában, l. *Tusor P. – Nemes G.*: *Consistorialia* i. m. 29–32., n. 20. – Az 1535-től haláláig, 1545-ig a Datariában tevékenykedett mint depositarius, l. *Felice Litva*: *L'attività finanziaria della Dataria durante il periodo tridentino*. *Archivum Historiae Pontificiae* 5. (1967) 79–174., 106–110.

⁹⁰ 1516-ban lett pápai közjegyző, 1518-ban állt Vio bíboros szolgálatába, l. *Angelo Mercati*: *Saggi di storia e letteratura* I. Roma 1951. 321–323.

⁹¹ „Quemadmodum a Berro familiari meo accepi, qui ibi cum legato pontificio vivit, et me de omnibus, quae ibi scitu digna geruntur, aut forte eveniunt, pro nostra necessitudine frequenter per epistolas certiores facit. ... Ignoscas velim, non appono nomina istorum ducum, quae subticuit Berrus quoque in suis litteris, credo propter barbariem potius, quam ignoracionem, nonnulla enim quae aliquando audivi, vix latine scribi possunt.” – *Christophorus Battus*: *Miracula quae mense Decembri in Pannonia visa sunt*. Roma 1524. A műről l. *Kropf Lajos*: Adalék az 1523. évi török portyázás történetéhez. *Hadtörténeti Közlemények* 15. (1914) 130–132. (Berri tévesen Burgio kíséretéhez sorolja); *Bárány Attila*: A szulejmáni ajánlat. Magyarország, a Török Birodalom és a Nyugat (1521–1524). *Máriabesznyő* 2014. 98.; a szerzőről l. *Ireneo Affi*: *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani* III. Parma 1791. 209–211.; *Julia Haig Gaisser*: *Pierio Valeriano on the Ill Fortune of Learned Men. A Renaissance Humanist and His World*. *Ann Arbor* 1999. 266.

⁹² 1524. márc. 31. ASV A.A. I-XVIII. n. 2497., 2525., kiad. *Theiner*; A.: *Vet. mon. Slav. i. m. I. 580–581.*, n. 788–789. Vio bíboros titkárságán az iratok tanúsága szerint elsősorban a kiadott oklevelek regisztrálása volt a feladata: MNL OL DL 74 763. (az irat jobb alsó sarkában: ‘Petrus Antonius Berrus notarius’); MNL OL DL 50 506.; MNL OL DF 218 183.; MNL OL DF 279 847.; BayHStA Hochstift Passau, Urkunden n. 2990., 2995., 2996. (http://www.mom-ca.uni-koeln.de/mom/DE-Bay_HStA/HUPassau/fond?block=103, letöltés ideje: 2013. okt. 22.), az oklevelek hátlapján a Registrata-jelben: ‘P. A. Berrus’.

⁹³ *Kasza P.*: *Epistulae* i. m. 112–113., n. 44., 113.

⁹⁴ 1524. nov. 6-án és 13-án II. Lajos, 1525. nov. 11-én Burgio nuncius Salviati bíborosnak ír ez ügyben, ez utóbbi Berri pármái javadalmazását is kéri (*Simonyi E.*: *Flórenci okmánytár* i. m. II. n.

Róma „lassan őrlő malmaiban” szükség volt minden, az ügymeneteket előbbre vivő kapcsolatra, erre pedig ideálisak voltak a magyar prebendával rendelkező itáliaiak. A pistoiai Vincenzo Baldi 1508-ban került hazánkba, hogy Isvalies bíboros magyarországi javadalmait, így a veszprémi püspökséget — melyet Isvalies legátusi tevékenységéért kapott II. Ulászló királytól⁹⁵ —, valamint a pécsváradi és szekezsárdi apátságokat⁹⁶ kormányozza.⁹⁷ Beriszló Péter veszprémi püspöki kinevezése után kanonok lett, és valószínűleg 1516-ig Veszprémben maradt.⁹⁸ 1518-ban Bakócz római prokurátora, 1523-ban pedig Filippo Sergardival együtt Lászlai János római magyar gyóntató végrendeleti végrehajtójaként találkozunk vele.⁹⁹

A sienai polgárcsaládból származó, komoly kúriai tisztségeket viselő Filippo Sergardi¹⁰⁰ Baldihoz hasonlóan több szálon kötődött hazánkhoz. Isvalies bíboros magyarországi legációjával érkezett az országba, és általános ügyhallgatójaként mindvégig mellette találjuk.¹⁰¹ Ezt követően esztergomi, győri és pécsi kanonoki ja-

530., 533–534.; OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6, s. n.; Le Carte Stroziane i. m. 5., 8). 1525. dec. 14-én a magyar király Sadoleto közbenjárását kéri emiatt (ASV A.A. I-XVIII. n. 2543., kiad. Theiner, A.: Vet. mon. Pol. i. m. II. 435., n. 463.). Ugyanakkor 1525. nov. 2-án már mint krakkói kanonok ír levelet Haanold Ákos boroszlói káplánhoz, l. *Schönherr Gy.*: Boroszlói i. m. 289. Felix Lezeckiről: *Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 58., 87., 98., 145., 182.; *Fógel József*: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 54.; *Kubinyi András*: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 309–335., 323.

⁹⁵ ASV Arch. Concist., Acta Camerarii, vol. 1, fol. 138r; HC II. 266; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 264.

⁹⁶ Ezeket a bíboros 1505-től bírta: Cameralia Documenta Pontificia i. m. I. 187–188., n. 321–322.; A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. I. 352.

⁹⁷ 1508. nov. 6. MNL OL DL 46 875.; 1508. nov. 15. MNL OL DF 201 574., kiad. *Gutheil Jenő*: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) Veszprém 2007. 317–319., n. 206. 1509. ápr. 26-án már csak vicarius in spiritualibus, l. MNL OL DF 262 506. (Ekkor a vicarius generalis már Beriszló, l. MNL OL DF 262 507.) L. még: A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi Solymosi László. Bp. 1997. 15–16.

⁹⁸ 1516-ig a káptalani üléseken még nem jelzik hiányzóként, utána viszont rendszeresen, l. *Kredics László – Madarász Lajos – Solymosi László*: A veszprémi káptalan számadáskönyve, 1495–1534. Krónika, 1526–1558. Javadalmak és javadalmak, 1550, 1556. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) Veszprém 1997. ad indicem. Ettől függetlenül két ízben is Magyarországon találjuk, l. lentebb!

⁹⁹ *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 29–32., n. 20., 30.; *Kasza P.*: Epistulae i. m. 87–88., n. 28., idézi: *Lakatos B.*: Kálnai i. m. 423. – 1513. máj. 20-án az esztergomi káptalan annáta-perében Rómában tanúskodik (MREV IV. 217., n. 180.; Cameralia Documenta Pontificia i. m. II. 321–329., n. 1413., 323.), és ez év novemberében is még ott van mint Bakócz prokurátora, l. MNL OL DF 237 352., kiadva: *Fraknói (Frankl) Vilmos*: Levelestár. Magyar Sion 4. (1866) 56–59., 126–132., 203–212., 130–132.

¹⁰⁰ Thomas Frenz Philippus de Senis és Philippus de Sergardis néven tévesen két személynek vette (*Frenz, T.*: Kanzlei i. m. 435., n. 1984–1985.), ezért a helyes kúriai életrajza a következőképp fest: collector taxe plumbi 1493–1496, scriptor penitentiariae 1497–1499, secretarius 1502–1534, prothonotarius 1503–1513, clericus camere 1504–1526 (decanus camere apostolice 1523. aug. 31. – szept. 14.), corrector archivii Romane curie 1507–1513, magister registri cancellariae 1508–1512, 1532, notarius 1512, miles sancti Petri 1520.

¹⁰¹ A bíboros legátusságáról l. *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 258–264.; *Kalous, A.*: Plenitudo potestatis i. m. 356–361. Filippo a bíboros oklevelein ‘Philippus prothonotarius

vadalmat is szerzett, de ezekről római tartózkodása miatt le kellett mondania.¹⁰² Ő volt Lászlai János római magyar gyóntató egyik végrendeleti végrehajtója,¹⁰³ jó kapcsolatot ápolt a római magyar pálosokkal,¹⁰⁴ ám ugyanez az esztergomi káptalan esetében már nem mondható el. A kanonokokkal való közel két évtizedes pereskedésük alaposan megterhelte a Kúria és az esztergomi érsekség kapcsolatát.¹⁰⁵

A vizsgált időszakban Rómában tartózkodtak Brandenburgi György testvérei, János Albert és Gumprecht, akiket a magyar uralkodópár nyilván bátyjuk kérésére ajánlott a pápának,¹⁰⁶ aki válaszlevelében szintén elismeréssel szolt róluk.¹⁰⁷

Senensis'-ként szerepel, l. pl. 1500. márc. 8. MNL OL DL 22 531.; 1501. máj. 9. MNL OL DL 88 863.; 1502. jan. 31. MNL OL DF 235 406.; 1502. júl. 12. MNL OL DL 63 880.; 1502. okt. 11. MNL OL DL 46 605.; 1503. márc. 16. MNL OL DF 235 516.; 1503. aug. 29. MNL OL DF 251 603., önálló kiadványait l. MNL OL DF 232 090.; MNL OL DF 246 273.; MNL OL DL 88 875., MNL OL DF 216 577.; MNL OL DF 201 538., MNL OL DF 286 469., MNL OL DF 253 273. 1505 decemberében már Rómában tartózkodik, l. MNL OL DL 88 942. – A Sergardi családról l. *Benedetta Borello*: Comprare e investire. Le case dei Sergardi a Roma tra Cinquecento e Settecento. Appunti su una ricerca in corso. Siena 2004. http://www.storia.unisi.it/uploads/media/borello_segardi.pdf (A letöltés ideje: 2013. okt. 31.).

¹⁰² *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 438–439.; *Fedeles T.*: Pécsi káptalan i. m. 442.; továbbá MNL OL DL 30 996. Az esztergomi káptalan jegyzőkönyvében 1508-ban a távol lévő kanonokok között szerepel egy 'de Senis' nevű, valószínűleg róla van szó, l. Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve. Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527). Kiad. Solymosi László. Bp. 2002. 78.; *Körmendy Kinga*: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a 16. század elején. Az esztergomi Boldogságos Szűz Mária kápolna és a káptalan uniójának annata-pere. In: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Kéziratok kódexek, zsinatok, középkori műfajok. Szerk. Erdő Péter. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 3.) Bp. 2002. 211–223., 216.; *Körmendy Kinga*: Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 9.) Bp. 2007. 210–211., n. 156.; *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38.) Bp. 2005. 36. – 1523. máj. 29-én egy Macerata egyházmegyei javadamat kérvényez, ASV Registri delle Suppliche vol. 1784, fol. 276v, az adatot Lakatos Bálint barátomnak köszönöm.

¹⁰³ L. fentebb Vincenzo Baldinál.

¹⁰⁴ 1512-ben Róma Trevi kerületében (rione) lévő boltjában (apotheca) foglalják írásba a pálosok egyik adásvételét, halálakor, 1536-ban két hordó újbort és tizenegy szőlőt hagyott rájuk a Porta del Popolón kívül, l. *Weinrich, L.*: Hungarici monasterii i. m. 121, 348. – 1520-ban átírja a magyar pálosok egyik kérvényét, l. MNL OL DL 34 463., reg.: *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az orsz. levéltárban. Első közlemény. Levéltári Közlemények 3. (1925) 100–191., 182–183.

¹⁰⁵ A perről l. lentebb.

¹⁰⁶ II. Lajos király és Mária királyné 1524. jan. 10-én küldtek VII. Kelemen pápának két ajánlólevelet Brandenburgi János Albert és Gumprecht érdekében, *Bessenyei J.*: Lettere di principi i. m. 16–17., n. III/2.; 28–29., n. IV/1. Burgio egy jelentésében — Brandenburgi Györggyel ellentétben — elismeréssel szolt róluk, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 158–166., n. 159.; *Bartoniék Emma* (ford.): Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Bp. 1926. 10. L. még erről *Ortvay Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558). (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1914. 109–110., 118.

¹⁰⁷ 1524. febr. 20. ASV Arm. XL., vol. 8, fol. 40rv, n. 75. X. Leó pápa 1519-ben Lengyelországba küldött nunciusától, Giovanni Tedalditól János Albert és Gumprecht számára lengyel javadalom szerzését kéri, l. Acta Tomicianae I–VII. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae ... Sigismundi I. regis Poloniae ... Ed. *Stanislaus Górski*. Poznaniae 1852–1857. V. 190. János Albert egy ideig megkapta a plocki püspökséget, mely diplomáciai problémákat okozott, erről l. fentebb és *Kasza P.*: Diplomata i. m. 595–596.

d) Magyar küldöttek eseti megbízatással

A Rómában tartózkodó magyar megbízottakon kívül még több ad hoc megbízású követről van tudomásunk. Ezek részben a magyar udvar futárai voltak,¹⁰⁸ vagy pedig olyan zarándokok, akiket levelek Rómába juttatásával bíztak meg. Brodarics István testvére, Mátyás 1524 januárjában mint királyi követ (nuntius regis) tért haza az Örök Városból.¹⁰⁹ 1525. április 13-án Ludovicus Hispanus királynéi kamarást küldik Lajos király levelével a pápához,¹¹⁰ ez év júniusában pedig a néhai Beriszló Péter unokaöccse, János¹¹¹ érkezett Rómába a király levelével.¹¹² De nem csak az uralkodó, hanem magyar főurak is küldtek futárt Rómába: 1526 februárjában Gosztonyi János választott erdélyi püspök küldöncöt menesztett Burgio levelével, hogy ezáltal a nuncius a pápánál a kinevezési bullák expedálása ügyében kimentse.¹¹³

1525 márciusában Acél István pozsonyi várnagy¹¹⁴ érkezett Rómába, hogy a szentév alkalmából egyik falujának plébániatemploma és az általa ott épített kápolna számára búcsút kérjen,¹¹⁵ valamint, hogy II. Lajos, Bornemissza János és Verbőci István¹¹⁶ leveleit VII. Kelemennek átadhassa. A pozsonyi várnagy útja azonban nem volt zökkenőmentes, ugyanis Narni városánál kifosztották,¹¹⁷ de a pápának vitt leveleket szerencsésen át tudta nyújtani.¹¹⁸

¹⁰⁸ *Kubinyi A.*: Királyi udvar i. m. 328–329.

¹⁰⁹ 1524. jan. 24. ASV Arm. XL., vol. 6, fol. 79rv, n. 116. Sörös Pongrác szerint 1522-ben Brodariccsal utazott ki, *Sörös P.*: Brodarics i. m. 12., ill. 16–17. Életére l. *Kujáni Gábor*: A Brodaricsok. Századok 47. (1913) 753–763. Brodarics Mátyás 1525. júl. 2-án udvari huszárként szerepel a királyi számadáskönyvben, l. *Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 230., idézi: *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 61. Mohács utáni működésére l. ETE I. 282., 275.; *Kasza P.*: Epistulae i. m., ad indicem.

¹¹⁰ *Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 143.; *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 26.

¹¹¹ Beriszló Péter atyai rokonságáról sajnos csak annyit tudunk, hogy nem, vagy csak távoli rokonságban álltak a szlavóniai, grabarjai Beriszlókkal, akiknek ekkor már csak egy tagja, Ferenc despotá élt. L. erről: *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertórium. I–II. Bp. 1900–1902. I. 109., 261.; *Thallóczy Lajos*: Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. I. közlemény. Turul 25. (1907) 1–24., 19–20.; *Kubinyi András*: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. (1963) 125–136., 131.; *Engel Pál*: Magyar Középkori Adattár. Középkori Magyar Genealógia, PC-CD-ROM 2001. Borics nem 2. Grabarjai (Beriszló). Az anyai rokonsága Statileo János révén ismert: *Köblös J.*: Egyházi középréteg i. m. 315–316., további irodalmat l. ott.

¹¹² 1525. jún. 6. II. Lajos magyar királyhoz, l. ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 212rv, n. 256.

¹¹³ *Bessenyei J.*: Lettere di principi i. m. 122–123., n. XIX/1.

¹¹⁴ 1525. jan. 16-án még a nyitrai káptalan előtt jelent meg (MNL OL DL 71 183.), Burgio jún. 30-i jelentése szerint pedig már vissza is érkezett (Relationes oratorum pontificiorum i. m. 251–257., n. 65., 253.). 1525. szept. 4-én sülyi birtokáról ír levelet Pozsony városának, l. MNL OL DF 241 303. L. még *Fógel J.*: II. Lajos i. m. 39. Acél Istvánra l. még *Neumann Tibor*: A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5.) Győr 2007. 52–53., 59., 73., 79.

¹¹⁵ Relationes oratorum pontificiorum i. m. 267–271., n. 68., 270.

¹¹⁶ Verbőci Szent Sebestyén ereklyét kért ösztönségétől, ez ügyben Burgio is közbenjárt: Relationes oratorum pontificiorum i. m. 231–237., n. 61., 235.

¹¹⁷ Erről l. 1525. márc. 15., l. ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 105rv, n. 126. A Rómába vezető út veszélyességéről l. *Kubinyi A.*: Magyarok i. m. 89.; *Csukovits Enikő*: A római Szentlélek-Társulat magyar tagjai (1446–1523). Századok 134. (2000) 211–244., 221. – A bréve címzettje Giovanni Andrea Picenardi valószínűleg Giacomo Picenardi rokona volt, utóbbiról l. *Giovanni Carlo Tiraboschi*: La famiglia Picenardi. Cremona 1815. 149–152.; *Frensz, T.*: Kanzlei i. m. 357., n. 1070.

¹¹⁸ A pápával való személyes találkozásáról l. Burgio 1526. szept. 5-i jelentését: „... Stephano Azil, quel gintil homo mio amico che fu in Roma al tempo del giubileo et che parlò cum Sua Santità ...”.

A horvát területekről is érkeztek küldöttek a Kúriába, akik a török elleni harchoz kértek segítséget a Szentszéktől. 1524 októberében a Frangepánok egy bizonyos Bucsvics Jánost,¹¹⁹ 1525 júniusában a horvát nemesség pedig Sturlics Miklós domonkos szerzetest küldte a Kúriához.¹²⁰

2. A kapcsolattartás informális csatornáin

Róma és Magyarország között állandó és eleven kapcsolatot jelentettek azok a személyek, akik zarándokként, pápai kegy elnyerése vagy a Kúria előtt zajló per miatt vagy éppen tudásszomjukat oltandó érkeztek az Örök Városba.

a) A zarándokok

Bár az 1475. évi szentév alkalmával Vetési László még arról írt, hogy „egyetlen nemzet fiai sem látogatják e szent ünnepeket nagyobb számban, mint a magyarok”, és a 15. és 16. század fordulóján is kimutathatóan nagyszámú magyar zarándok kereste fel Rómát, azonban ez a szám a Mohács előtti évekre igen lecsökkent.¹²¹ A török fenyegetettség, az Észak-Itáliában dúló háború, a Rómát sújtó pestisjárvány ellenére mégis voltak olyanok, akik ezekben az években is útra keltek. A szentévi búcsúért és levelekkel Rómába utazó Acél Istvánról már volt szó; Kanizsai Lászlóról — akit a hatvani országgyűlésen a nemesek kincstartónak kiáltottak ki¹²² — tudjuk, hogy 1525 tavaszán Loretóba és Rómába zarándokolt.¹²³ Az Örök Városban — amellet, hogy minden bi-

(Relationes oratorum pontificiorum i. m. 450–452., n. 130., 451.) A két levélre 1525. márc. 16-án adott pápai választ l. ASV Arm. XLIV, vol. 9, fol. 162^{rv}, kiad. Nanni, L.: Epistolae i. m. 203., n. 1204–1205.

¹¹⁹ 1524. okt. 14. ASV Arm. XL., vol. 8, fol. 262^{rv}, n. 454., kiad. Nemes Gábor: VII. Kelemen pápa magyar vonatkozású brévei (1523–1526). Adatok a Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolataihoz. In: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk. Tusor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae I/8.) Bp.–Róma 2012. 51–69., 65–66.

¹²⁰ 1525. jún. 20. ASV Arm. XL., vol. 9, fol. 374^{rv}, n. 441., kiad. Theiner, A.: Vet. mon. Hung. II. 650–651., n. 852. L. még Nemes G.: VII. Kelemen i. m. 63.

¹²¹ L. erre Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 2000². 119–125.; Kubinyi A.: Magyarok i. m. 91.; Csukovits E.: Szentlélek-Társulat i. m. 238–240; Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár. Monográfiák 20.) Bp. 2003. 184–189. – Erre utalhat a Poenitenciáriához benyújtott kérvények száma is, l. Erdélyi Gabriella: A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században I–II. Levéltári Közlemények 74. (2003) 33–57.; 76. (2005) 63–103. II. 87–88. 1523-ban 15, 1524-ben 30, 1525-ben pedig mindössze 10 kérvényezőről véleményezhető, hogy személyesen Rómában szupplikált. Erdélyi Gabriella szívélyes közlése, melyet ez úton is köszönök.

¹²² Kubinyi A.: Országgyűlési küzdelmek i. m. 143.

¹²³ 1524. dec. 21-én és jan. 7-én perhelasztó oklevelet kért az uralkodótól: MNL OL DL 39 348.; „Quoniam fidelis noster magnificus Ladislaus de Kanysa comes comitatus Castriferrei causa devotionis et solvendi voti sui ad ecclesiam beatissime Marie virginis de Loreto et deinde urbem Romam peregrinatum profectus est” – MNL OL DL 24 408. 1525. jan. 14-én Sárváron van (MNL OL DL 25 713.), innen indulhatott zarándoklatára, melyre magával vitte familiárisait is. Ápr. 3-án azt írja feleségének, Drágfi Annának, hogy másnap mindnyájan épségben megérkeznek Sztenicsnyák (*Steničnjak*) várába (MNL OL DL 25 715.).

zonnal felkereste a búcsú elnyeréséhez szükséges bazilikákat — találkozott a pápával is, aki lovaggá ütötte.¹²⁴

Minden valószínűség szerint a magyar udvar ugyancsak prominens képviselője, Trepka András¹²⁵ magyar királyi udvarmester is — feleségével, Katalinnal, valamint nyolc krakkói és gneznói egyházmegyéből származó személlyel¹²⁶ együtt — a pápához fordult, hogy magának és családjának szabadon választott gyóntatótól teljes bűnbocsánatot nyerjen. Emellett még VII. Kelemen kérésükre számos kegyben részesítette őket.¹²⁷ Nemcsak nemesek keltek útra: 1523/24-ben találunk három pozsonyi polgárt, akik Rómába zarándokoltak,¹²⁸ és 1523-ban a római Szentlélek Társulatba még volt két magyar beiratkozó is.¹²⁹ Az udinei helytartó pedig 1525 októberében 17 magyar peregrinusról tett említést jelentésében.¹³⁰

A Rómába érkező magyar zarándokok lelkipozíciózásában nagy segítséget nyújtottak a magyar pálosok,¹³¹ a Szent István király által alapított magyar zarándokház és a magyar gyóntatók.¹³² Lászlai Jánosnak, a híres humanistának 1523-ban bekövetkezett halála után Szondi Pál, a bácsi káptalan őrkanonokja fogadta azokat a magyar peregrinusokat, akik bűneiket az apostolok sírjánál anyanyelvükön kívánták meggyónni.¹³³ Sőt, a szentév miatt még horvát gyóntatót is találhattak a Rómába érkezők Vrecsevics András személyében.¹³⁴ A pálosokon kívül magyar minorita is élt a városban: Frangepán Ferenc 1515-től a Santa Maria in Aracoeli-kolostor lakója volt, akit nem csak a zarándokok, hanem Brodarics István is rendszeresen felkeresett.¹³⁵

¹²⁴ „Ladislao Canixei che questo anno Sua Santità fece Cavaliere in Roma” – *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 231–237., n. 61., 233., l. még i. m. 257–262., n. 64., 262.

¹²⁵ *Fögel J.*: II. Lajos i. m. 49.; *Neumann T.*: Koraltköviék i. m. 59–60., 63., 65.

¹²⁶ Trepka társai közül eddig mindössze egyet sikerült biztosan azonosítani. Andrej Tęczyński (Andreas de Thenchin) 1525 tavaszán Rómában járt, hogy a plocki püspök ügyében intézkedjen, l. *Henricus Damianus Wojtyśka: Acta Nuntiaturae Polonae II: Zacharias Ferreri (1519–1521) et nuntii minores (1522–1553)*. Roma 1992. 194–196., n. 20. Stanisław Chroborski (Stanislaus Chroborski) néven említenek a források egy személyt, aki Zsigmond király zászlóvivője és pohárnoka volt 1517-től haláláig, 1520-ig (Acta Tomicianae i. m. IV. 157., V. 140., 142., 145.), az itt szereplő illető talán a forrásokban is szereplő egyik unokaöccs lehet (i. m. 170., 215.). A Stadnicki neves lengyel mágánás família, Żmigród urai, Stanisław talán e család tagja.

¹²⁷ 1524. aug. 4. ASV Arm. XL., vol. 7, fol. 219r, 220rv, n. 673. – A „comes sacri palatii et aule Lateranensis” címet csak a pápa adományozhatta, Trepka talán épp ezt is ezen a zarándoklatán kapta, l. erre *Walter von Hofmann: Forschungen zur Geschichte der Kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation*. I–II. (Bibliothek des Königlich-Preußischen Historischen Instituts in Rom 12–13.) Rom 1914. I. 294., II. 62., 64. A szabad gyóntatóválasztással kombinált teljes bűnbocsánatot általában személyesen kérték a zarándokok, l. *Csukovits E.: Szentlélek-Társulat* i. m. 213.

¹²⁸ *Csukovits Enikő – Majorossy Judit: Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zarándoklatok a középkori városi gyakorlatban)*. In: *Várak, templomok, ispotályok* i. m. 29–69., 62.

¹²⁹ *Bunyitay Vince: A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523*. (Monumenta Vaticana Hungariae I/5.) Bp. 1889. 145.; *Csukovits E.: Szentlélek-Társulat* i. m. 238.

¹³⁰ *Pásztor L.: Vallásos élet* i. m. 123.

¹³¹ *Weinrich, L.: Hungarici monasterii* i. m.

¹³² *Fraknoi V.: Magyarország és a Szentszék* i. m. II. 399–403., 407–413.; *Monay Ferenc: A római magyar gyóntatók*. Róma 1956.; *Kubinyi A.: Magyarok* i. m. 83.

¹³³ *Monay F.: Gyóntatók* i. m. 38–39.

¹³⁴ ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 334rv, n. 402. L. *Nemes G.: VII. Kelemen* i. m. 65.

¹³⁵ *Sörös Pongrácz: Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök*. Századok 51. (1917) 429–471., 430–431.; *Kubinyi A.: Magyarok* i. m. 85.

A többség azonban nem tudott útra kelni. Már 1524. november végén a Nádasi Tamás vezette küldöttség II. Lajos magyar király nevében a Bécsben tartózkodó Campeggio legátustól — amellet, hogy a bíborost Budára hívta — azt kérte, hogy VII. Kelemen pápa — elődjéhez, VI. Sándorhoz hasonlóan¹³⁶ — adja meg az ország lakosságának a jubileumi búcsút római zarándoklat nélkül. A konzisztórium december 14-én megvitatta a kérést és úgy döntöttek, hogy két hónapra megadják.¹³⁷ A király nem várta meg az erről kiállított bullát, hanem parancslevelben tiltotta meg a római zarándoklatot.¹³⁸

Voltak, akik a pápától külön levélben kérték ezt a kegyet. 1525 márciusában a pápa Frangepán Bernátnak, a vele együtt a török ellen harcoló familiárisainak és katonáinak, illetve azon alattvalóinak, akik öregségük vagy szegénységük miatt nem tudnak Rómába zarándokolni, megengedte, hogy jubileumi búcsút nyerjenek anélkül, hogy Szent Péter és Pál apostol sírját felkeresnék.¹³⁹ Hozzá hasonlóan Frangepán Kristóf kérésére is hozzájárult, hogy ő és a fehér kereszt jelét a mellükön viselő, török ellen harcoló katonái szentévi búcsúban részesüljenek.¹⁴⁰ Frangepán Bernát emellett azt is kérte, hogy a modrusi Mezei Szűz Mária-templom búcsúját a hívek biztonsága érdekében ogulini várának Szent Bernát-templomába helyezze át.¹⁴¹ Emellett persze a pápa más indokkal is adott búcsúengedélyt: Mária magyar királyné kérésére Bucsei Illés hippói címzetes püspök első, főpapként bemutatott miséjén részt vevők nyerhettek teljes bűnbocsánatot.¹⁴²

¹³⁶ Az 1500. évi szentévi búcsúról l. *Borsa Gedeon*: A török ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960. 241–279.

¹³⁷ *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 53–54., n. 54. A konzisztóriumon Cesi bíboros Campeggio nov. 29-én kelt jelentését olvasta fel, a Fraknói által kiadott jelentésben azonban erről nem olvasható semmi (*Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 85–88., n. 28). – A szentévet 1524. jún. elején kelt bullájában hirdette meg Kelemen pápa, a legátusoknak és nunciatusoknak bullákhoz mellékelte kísérőlevelét 1524. jún. 10-én kelt, erről l. fentebb.

¹³⁸ Febr. 7-én Perényi Ferenc váradi püspöknek, febr. 10-én Gosztonyi János erdélyi püspöknek Szombathelyre(!), ápr. 2-án Podmaniczky István nyitrai püspöknek, l. *Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 74–75., 127. L. még Campeggio és Burgio febr. 13-i jelentését: *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 150–154., n. 42–43., Campeggio febr. 20-i levelét, valamint ASV Arm. XLIV, vol. 9, fol. 135r, 136v, kiad. *Balan, P.*: Monumenta saeculi i. m. 97–98., n. 67.

¹³⁹ 1525. márc. 22. ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 113rv, n. 135. A pápa ezt megelőző nap, márc. 21-én kelt levelében már kifejtette, hogy a búcsú ügyében pedig szívesen gyakorol kegyet, l. ASV Arm. XLIV, vol. 9, fol. 164rv, kiad. *Balan, P.*: Monumenta saeculi i. m. 115., n. 84. L. még *Nemes G.*: VII. Kelemen i. m. 64.

¹⁴⁰ ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 319rv, n. 384. L. még *Nemes G.*: VII. Kelemen i. m. 64–65.

¹⁴¹ ASV Arm. XL., vol. 9, fol. 251rv, n. 298., kiad. *Nemes G.*: VII. Kelemen i. m. 66–67.

¹⁴² ASV Arm. XL., vol. 7, fol. 35rv, n. 449., kiad. *Theiner, A.*: Vet. mon. Hung. II. 638., n. 833. – A Miksinczi Dragasith családból származó Bucsei Illés pályáját a kancelláriában kezdte, majd 1517-ben királyi titkár lett (*Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. Gesta 6. [2006: 1. sz.] 3–22., 7., 9.; l. még MNL OL DL 22 925.; *Barabás Samu*: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. II. 1438–1526. Bp. 1895. 357–359., n. 217.; 362–363., n. 219.) 1522. jún. 20-án csornai és leleszi prépost (MNL OL DL 47 461.), 1523. jún. 8-án már csak leleszi prépostként találkozunk vele (MNL OL DF 248 021.; 1524. decemberében Kovács Péter a csornai prépost, l. MNL OL DL 47 582.). 1523. jún. 1-jén nevezte ki VI. Adorján pápa hippói püspökké (ASV Arch. Consist., Acta Vicecanc. vol. 2, fol. 241v; HC III. 210). A bullák tanúsága szerint a pápa megengedte neki a javadalomhalmozást, továbbá azt, hogy az esztergomi egyházmegyében

1526 tavaszán már senki nem gondolhatott személyes zarándoklatra. Áprilisban a pápa több dalmáciai város és Bosznia hívei számára — akik részben az oszmán fenyegetettség, részben pedig a Rómában előző évben dúló pestis miatt az 1525. évre meghirdetett jubileumra elzarándokolni nem tudtak — engedte, hogy a Klissza védelmének segítésére küldött pápai megbízott, Leonardo Cresci által kijelölt templomokat felkeresvén teljes búcsút nyerhetnek.¹⁴³ Ez után nem sokkal, 1526. május 4-én a pápa engedélyt adott az egyházi kincsek eladására és a török ellen harcolóknak teljes búcsút hirdetett.¹⁴⁴

A püspököknek ad limina-látogatás miatt elvileg két évente kellett volna Rómában Szent Péter utódja előtt megjelenniük. A magyar főpapok már a 14. században sem tettek eleget e kötelezettségnek, és általában egy kanonokjukat küldve képviseltették magukat.¹⁴⁵ A 15. századtól a főpapok — például Lack Benedek boszniai, Johannes de Dominis váradi, Agmándi Péter váci, Gatalóci Mátyás veszprémi vagy Hédervári László egri püspök — rendszerint a nagy távolságra, az utak veszélyeire és a török fenyegetettségre hivatkozva felmentésért folyamodtak, és általában meg is kapták azt.¹⁴⁶ 1525 decemberében Kelemen pápa Móré Fülöp pécsi püspök és Tomori Pál kalocsai érsek kérésére a Magyarországra támadni akaró török szultántól való félelem miatt az előbbit tíz, az utóbbit tizenkét évre mentette fel az ad limina alól.¹⁴⁷

maradhasson, és hogy bármelyik püspök két vagy három másik jelenlétében felszentelhesse (ASV Reg. Lat. vol. 1417. fol. 249v–251r, Lakatos Bálint szívélyes közlése, melyet külön köszönök). Ez év aug. 17-én már oklevelet is így adott ki: „Elias episcopus Hypponen[is] prepositus et conventus Sancte Crucis de Lelez” – MNL OL DL 38 465. 1524. dec. 1-jén mint hippói püspök és leleszi kommandátor írja át X. Leó pápa brévéjét (MNL OL DF 275 560.). Valószínűleg felmenője – talán nagybátyja – lehetett Bucsay Miklós zágrábi kanonok I. MNL OL DL 34 545.; Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Kiad. Thallóczy Lajos – Horváth Sándor. (Monumenta Hungariae Historica I/36.) Bp. 1912. 230–231., n. 142.; A Frangepán család oklevéltára I–II. Kiad. Thallóczy Lajos – Barabás Samu. (Monumenta Hungariae Historica I/35. 38.) Bp. 1910–1913. II. 209–210, n. 199. L. róla *Draskóczy István*: Szlavóniai nemesek a Jagelló-kori Magyarországon (A Japricai család). In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp. 1999. 257–268., 259.

¹⁴³ 1526. ápr. 8. ASV A.A. I–XVIII. n. 5055., kiad. *Theiner, A.*: Vet. mon. Slav. I. 592–593., n. 809. 1526. ápr. 7-én Leonardo Cresci pápai familiárisnak adott gyóntatási engedély: ASV A.A. I–XVIII. n. 5054.

¹⁴⁴ A Burgiónak küldött brévéket és bullákat I. MNL OL DL 24 282.; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 2, Konv. A, Fol. 10–11. [MNL OL DF 276 109., tévesen május 3-i dátummal – az eredeti kézirat jelzetét Fazekas Istvánnak köszönöm.]; Acta Tomicana i. m. VI. 349–360., n. 316–322. Az iratok máj. 24-én érkeztek Budára, I. Relations oratorum pontificiorum i. m. 382–387., n. 99., 382–383.; *Bartonicz E.*: Mohács i. m. 68–71., n. 23.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 367–368., 391–392.

¹⁴⁵ MREV III. 62–63., n. 85.; Cameralia Documenta Pontificia i. m. II. 66–72.; *Fedeles T.*: Pécsi káptalan i. m. 352.

¹⁴⁶ MREV III. 146., n. 245. („propter guerrarum turbine et alios funestos eventus”); *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei I–II (Monumenta Hungariae Italica 1–2.) Bp. 1931–1938. I. n. 62., 247., II. n. 761., 863., 1022. („propter guerras Turcorum”), 1207., 1296., 1302. („propter discrimina temporum”).

¹⁴⁷ ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 348rv, n. 420., kiad. *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII. Posonium–Pestinum 1782–1812. V. 105–106.

b) *Pereskedők*

Rómába nem csak kegyes szándékkal utaztak sokan, hanem peres ügyeik elintézése végett is. A világiak saját igazukat keresték vagy különböző kegyek elnyerését remélték, míg az egyháziak gyakran jártak el feljebbvalójuk helyett is, sokszor több éven keresztül.¹⁴⁸ A pécsi káptalant 1470-ben Szegedi Miklós, 1472-ben Besenyői Miklós pécsi éneklőkanonokok,¹⁴⁹ a győrit 1505-ben Iborliszkói István, 1512-ben és 1516-ban Lábadi Pál győri kanonokok¹⁵⁰ képviselték. 1500-ban Nágocsi Gáspár veszprémi kanonok a bakonykési tizednegyedtet a Római Kúriában végzett szolgálatáért kapta meg.¹⁵¹

Bár a 16. század elejétől a beadott kérvények száma csökkenő tendenciát mutatott,¹⁵² azért ekkor is többen jöttek az Örök Városba ügyintézés céljából. II. Lajos király 1524-ben azért ajánlotta Salviati bíborosnak Balázs pécsi ágostonos szerzetest, hogy Rómában elintézendő ügyének sikerében legyen segítségére.¹⁵³ Lippai Albert pap is Rómába jött, hogy az Apostoli Penitenciára személyesen adja be kérvényét.¹⁵⁴ Az általunk vizsgált időszak egyik legjelentősebb egyházi perét a fent már említett Filippo Sergardi vívta az esztergomi káptalannal.

„Messer Filippo” — ahogyan Burgio jelentéseiben nevezi — 1512 óta perben állt az esztergomi káptalannal a főszékesegyház oldalában lévő, Kanizsai János alapította Nagyboldogasszony-kápolna javadalma ügyében.¹⁵⁵ Mikor a befolyásos kúriai hivatalnok a Rómában tartózkodó Bakócz bíborostól elnyerte¹⁵⁶ e javadalmat, minden bizonnyal tudta, hogy „darázfészekbe” nyúlt, mely már régebben is okozott feszültséget az érsek és káptalanja között. A tetemes évi jövedelemmel rendelkező javadalmat ugyanis 1493-ban VI. Sándor pápa II.

¹⁴⁸ Erről l. pl. *Tóth Szabó Pál*: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatók világánál. Századok 37. (1903) 1–15.; *Lukcsics P.*: XV. századi pápák i. m.; *Erdélyi G.*: Sacra Poenitentiarum Apostolica i. m. I. 50–54. és II. 66–69.

¹⁴⁹ *Fedeles T.*: Pécsi káptalan i. m. 447.

¹⁵⁰ *Köblös J.*: Egyházi középréteg i. m. 394., 403–404.; MNL OL DL 30 996.; A győri káptalani magánlevéltár törzanyagának regesztái (1527–1600). Szerk. Nemes Gábor. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Segédletek 5.) Győr 2011. 31., n. 18.

¹⁵¹ *Kredics L.* – *Madarász L.* – *Solymosi L.*: Számadáskönyv i. m. 62.; *Solymosi L.*: 1515. évi zsinat i. m. 16.; Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526). Összeállította Érszegi Géza – *Solymosi László.* (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 20.) Veszprém 2010. 475–478., n. 285., 476.; 292–293., n. 293.; *Lakatos Bálint*: Nágocsi Gáspár. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. VIII. Bp. 2008. 84.

¹⁵² L. erre pl. *Erdélyi G.*: Sacra Poenitentiarum Apostolica i. m. II. 87–88. 1523 és 1526 között 58 esetről valószínűsíthető, hogy a kérvényező személyesen is megjelent Rómában. A szupplikálók nagy része klerikus; több mint harmada olyan szerzetes, akik a világi papságba való átlépést kérvényezték. – *Erdélyi Gabriella* szívélyes közlése, amit ez úton is köszönök.

¹⁵³ 1524. nov. 13. OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6., s. n.; Le Carte Stroziane i. m. 8.

¹⁵⁴ *Erdélyi Gabriella*: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp. 2011. 38.

¹⁵⁵ A pert — pusztán a kiadott forrásokra alapozva feldolgozta — *Körmendy K.*: Értelmiség i. m. és röviden összefoglalja: *Solymosi L.*: Jegyzőkönyv i. m. 22. A kápolnáról l. *Solymosi László*: Az esztergomi Kanizsai-kápolna számadása (1496–1500). Történeti tanulmányok XI. (Acta Universitatis Debreceniensis) Debrecen 2003. 7–22.

¹⁵⁶ *Bessenyei J.*: Lettere di principi i. m. 38–41., n. V/4., 41. Bakócz és Sergardi jó kapcsolatáról l. *Erdélyi G.*; *Kolostorper* i. m. 36.

Ulászló király közbenjárására a káptalannal egyesítette, hogy annak jövedelmét napi osztalékul kioszthassák a kanonokok között.¹⁵⁷ Ezt követően többször is meg kellett erősíteni a pápával az uniót, mert a kanonokok a jóváhagyás érdekében kisebb csúsztatásokkal éltek.¹⁵⁸ A per tárgya — melynek kezdetét nem tudjuk pontosan datálni — a kápolnához tartozó honti tizedek voltak.

Az esztergomi káptalan kérvénye és II. Gyula pápa elődje, VI. Sándor rendelkezéseit megerősítő bullái már jelenthették, hogy a kanonokok perre készülnek az érsekük ellen.¹⁵⁹ Az biztos, hogy 1507 decemberében a per már javában tart: a pápa ugyanis megfeddte Bakóczot, mivel büntetés terhe mellett hazarendelte a káptalan ügyvédjét Rómából.¹⁶⁰ Az éveken át zajló per 1512-ben egy, a káptalan számára kedvező ítélettel lezárulni látszott,¹⁶¹ ám még ebben az évben Fülöp mester színre lépésével újabb lendületet vett: a káptalan szerint ugyanis a javadalom nem a sienait, hanem őket illeti.¹⁶²

Az újabb per ismét évekig eltartott és folytatása ezúttal már nem az esztergomiaknak kedvezett: 1522-ben a megegyezés szerint a káptalannak évente 500 forintot kellett fizetnie Filippónak.¹⁶³ Mivel erre nem voltak hajlandók, így eljárás indult ellenük. Az új pápa, VII. Kelemen 1523. november 30-án kelt brevéjében a káptalant egyházi büntetésben részesítette, mivel Sergardi számára a megállapodás értelmében a neki járó 500 forintot nem fizették ki. Az interdictumot II. Lajos magyar király kérésére négy, majd a megegyezés elhúzó-

¹⁵⁷ *Czaich Á. Gilbert*: Regesták VI. Sándor pápa korából. Történelmi Tár 5. (1904) 160–181., 167.; *Solymosi L.*: Az esztergomi Kanizsai-kápolna i. m. 8–9., a jövedelm összegéről l. uo. 13–21.

¹⁵⁸ *Czaich Á. G.*: Regesták i. m. 171., 178–179; MNL OL DF 237 375., 237 338.; 237 382.; *Körmendy J.*: Annatae i. m. 96., n. 187.; *Cameralia Documenta Pontificia* i. m. II. 271., n. 1329. L. még *Körmendy K.*: Értelmiség i. m. 216–218.

¹⁵⁹ A káptalan kérvénye 1505-ből: MNL OL DF 237 703.; a pápai bullákat l. *Theiner, A.*: Vet. mon. Hung. i. m. II. 554–556., n. 724.; MNL OL DF 237 384., 237 343. L. még *Körmendy K.*: Értelmiség i. m. 218–221.

¹⁶⁰ ASV Arm. XXXIX., vol. 28, fol. 603r–604r, kiad. *Theiner, A.*: Vet. mon. Hung. i. m. II. 576., n. 781. – A káptalan másik ügyvédje, Pécsi Miklós már 1507 szeptemberében sem volt Esztergomban, l. *Solymosi L.*: Jegyzőkönyv i. m. 75. 1508. jan. 2-án Rómába írt levélről és e hó 13-án az ügyről tartott tanácskozásról i. m. 78–79.

¹⁶¹ 1510-ben született egy ítélet az ügyben, erre utalhat Szini Tamás kanonok 1510. márc. 6-i bejegyzése: „Hac die lata est sententia in Curia Romana pro / Capitulo Strigoniensi et contra Archiepiscopum / Strigoniensem Thomam in causa capelle”, l. *Ritoókné Szalay Ágnes*: Bakócz Tamás breviáriumának kéziratosa versei. Irodalomtörténeti Közlemények 79. (1975) 541–553., 550, idézi *Körmendy K.*: Értelmiség i. m. 219. (Bár ‘latae sententiae’ kánonjogi kifejezés elsősorban excommunicatio, interdictum és felfüggesztés esetén volt használatos.) 1512. ápr. 12-én Pécsi Miklós és Bak János kanonokok levele arról tanúskodik, hogy húsvét utánra várják az ítéletet, l. MNL OL DF 208 748., *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 568., n. 4125.

¹⁶² A perrel l. MNL OL DF 237 709. és *Cameralia Documenta Pontificia* i. m. II. 321–329., n. 1413. Minden bizonnyal a perben alkalmazott manővernek tudható be, hogy 1513. febr. 19-én lemondott javadalmáról, majd nem sokkal később új províziós bullát eszközölt ki, l. *Köblös J.*: Egyházi középréteg i. m. 439.; *Cameralia Documenta Pontificia* i. m. II. 292., n. 1381.

¹⁶³ L. MNL OL DF 278 954–55., 237 389. A kanonokok 1522-ben Klementini János komáromi főesperest küldték Rómába, aki útközben Antonio Grimani velencei dózsétól kapott ajánlólevelet Marco Cornaro és Francesco Pisani velencei származású bíborosokhoz, MNL OL DF 237 392–93., kiad. *Fraknói V.*: Levelestár i. m. 204.; idézi *Kollányi F.*: Esztergomi i. m. 132. Az 1522-es megegyezés vázlatát: MNL OL DF 237 738. – A káptalan a per alatt azért szétosztotta a kápolna jövedelmét, l. *Solymosi L.*: Jegyzőkönyv i. m. 102–103., 108.

dása miatt újabb hat hónappal felfüggesztette.¹⁶⁴ Ez év októberében a káptalan Salviati bíboroshoz, az ország bíboros protektorához fordult: levelükben kiemelték, hogy az ügy aláássa az országban a Szentszék iránti bizalmat és a lutheri eretnység terjedésének kedvez.¹⁶⁵ Közreműködésre kérték Burgio nunciust is, aki jelentésében arról panaszkodott Sadoletónak, hogy mind a káptalan, mind Szalkai érsek emiatt minden nap zaklatja, pedig ő csak a pápa utasításait követi.¹⁶⁶

Az eset messze túlnőtt önmagán: a kiközösítéssel és bírságokkal terhelt káptalan nem tudta maradéktalanul ellátni sem a hívek lelki gondozását, sem a rárótt katonaállítási kötelezettséget, amely a lutheri eretnység terjedése és az állandó török fenyegetettség miatt igen kényelmetlen lett a Szentszék számára is. Burgio és Campeggio jelentései arról árulkodnak, hogy az üggyel a király és Szalkai érsek is rendszeresen foglalkozott,¹⁶⁷ igazi áttörésre azonban csak 1525 augusztusában került sor. Augusztus 8-án Lajos király, augusztus 16-án pedig Szalkai érsek a pápától a per megszüntetését kérte.¹⁶⁸ Szalkai még azt is felajánlotta, hogy a Filippo Sergardinak járó ezer forintot is hajlandó kifizetni az elszegényedett kanonokok helyett, akik már 4000 forintot fizettek a sienainak.

A leveleknek végül meg is lett a hatása: a pápa az egyházi büntetések alól a káptalan tagjait felmentette. Az egyik nyomós érv az ügy botrányos volta és a hívek között keletkezett zavarodottság volt, mely a kanonokok szerint akár a lutheri tanok terjedését is elősegítheti. Másrészt az alperes esztergomi káptalan kiváló jogérzékkel arra hivatkozott, hogy a mindenkori magyar király egyúttal esztergomi kanonok is, így az esetleges kiközösítés őt is érintené.¹⁶⁹ A pápa ítéletét 1526 januárjában mind a király, mind Szalkai érsek megköszönte.¹⁷⁰ Az adósság kiegyenlítése és a kápolna uniójának jogi ügyintézése 1527 márciusában is folytatódott, amellyel Francesco Marsuppinit bízták meg.¹⁷¹ Filippo Sergardi végül 1529-ben több mint 15 év pereskedés után döntött úgy, hogy lemond javadalmáról, melyet VII. Kelemen pápa végül Sbardellati Ágostonnak adományozott.¹⁷²

¹⁶⁴ MNL OL DF 237 395.

¹⁶⁵ 1524. okt. 28. *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 543.; OSzK Kt Fol. Hung. 1277/6. s. n.; Le Carte Stroziane i. m. 4.

¹⁶⁶ Salviati bíborosnak írott levelét (1524. okt. 29.) l. uo. 1524. okt. 31-i jelentése: *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 56–60., n. 18., 60.

¹⁶⁷ I. m. 88–92., n. 29., 92.; 116–121., n. 35., 117.; 121–131., n. 36., 131. (1524. dec. 6. és 1525. jan. 20., 22.)

¹⁶⁸ ASV A.A. I-XVIII. n. 2527., kiad. *Theiner, A.*: *Vet. mon. Hung. i. m. II, 652.*, n. 855.; *Bessenyei J.*: *Lettere di principi* i. m. 38–41., n. V/4. A levelek küldéséről l. *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 245–251., n. 64., 249–250.; 251–257., n. 65., 256.

¹⁶⁹ MNL OL DF 237 397. – A magyar király esztergomi kanonokságáról l. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór*: *A magyar király és királyné esztergomi kanonoksága*. *Theologia* 4. (1937) 53–61.; *Solymosi L.*: *Jegyzőkönyv* i. m. 39–40. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór* Kuthasy János esztergomi érsek propositio consistorialisára támaszkodik, ennek kiadását l. *Tusor P – Nemes G.*: *Consistorialia* i. m. 220–223, n. 235.

¹⁷⁰ ASV A.A. I-XVIII. n. 2533., kiad. *Theiner, A.*: *Vet. mon. Slav. i. m. I, 590*, n. 804.; *Bessenyei J.*: *Lettere di principi* i. m. 44–45., n. V/7. Erre l. még *Relationes oratorum pontificiorum* i. m. 320–323., n. 83., 322.

¹⁷¹ ETE I. 308–311., n. 301–302.

¹⁷² *Theiner, A.*: *Vet. mon. Slav. i. m. I, 601–602.*, n. 821–823.

c) *Tudósok és diákok*

Voltak olyanok is, akiket Rómába a tudományok és a tanulni vágyás hozott, bár az Örök Város nem tartozott a magyar diákok kedvelt célpontjai közé: Padovához és Bolognához képest jóval kevesebben keresték fel. Az itt tanuló magyarországi diákok túlnyomó többsége — amint azt már Kubinyi András is megállapította — domonkos szerzetes volt, akik a rend studium generaléjában szívták magukba a tudást,¹⁷³ de találunk néhány egyházmegyes papot is, akik jogot tanultak.¹⁷⁴ Talán a leghíresebb római diák a későbbi nádor, Nádasdi Tamás volt, aki 1522-ben érkezett az Örök Városba, hogy jogi tanulmányait befejezhesse. Innen 1523 nyarán Tommaso de Vio bíborossal Magyarországra utazott, hogy a legátus tolmácsaként teljesítsen szolgálatot.¹⁷⁵

Voltak olyanok is, akik Róma pezsgő, humanista szellemi életét keresték. Girolamo Balbi — aki Szatmári György bizalmasaként számos kanonoki javadalom birtokosa, Lajos király nevelője és diplomatája volt — 1524-ben a városban telepedett le,¹⁷⁶ és Francesco Marsuppini is kapcsolatba került a város humanistáival.¹⁷⁷ Ilyen volt a neves sziléziai epigrammaköltő, Georg von Logau is, aki 1522 és 1525 közötti években a római humanisták között nagy megbecsülésnek örvendett, tagja lett a híres Sodalitas Coritianának is.¹⁷⁸ 1525 novemberében azonban hazatéréséről döntött, ezért VII. Kelemtől két ajánlólevelet kapott. A pápa szerint görög és latin tudásával és verseivel az Örök Város művelt férfiainak tiszteletét is kivívta, ezért a pápa a magyar királynak¹⁷⁹ és a művészetpártoló Thurzó Szaniszló olmützi püspöknek¹⁸⁰ ajánlotta figyelmébe a

¹⁷³ *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. (Monumenta Hungariae Italica 3.) Bp. 1941. 248–259., helyenként; *Kubinyi A.*: Magyarok i. m. 85.

¹⁷⁴ Pl. 1489-ben Pálfi Márton és Martonfi Albert pécsi egyházmegyes papok vagy 1516-ban Bessei Ignác, l. *Veress E.*: Olasz i. m. 253, 259. – Ilkusi Márton római tanulmányait (l. i. m. 246) cáfolja: *Szovák Kornél*: Ilkusi (Bylica) Márton pápai bullái. (Forrásközlés a Vatikáni Levéltárból). In: *Források és távlatok* i. m. 27–49., 35.

¹⁷⁵ *Veress E.*: Olasz i. m. 260–261.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 325.; *Kubinyi A.*: Diplomáciai érintkezések i. m. 119.; *Kubinyi A.*: Magyarok i. m. 85.; *Kubinyi A.*: Titkárok i. m. 21.; *Lakatos B.*: Kálnai i. m. 431.

¹⁷⁶ Balbi életére l. *Knauz Nándor*: Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. *Magyar Sion* 4. (1866) 5–27., 81–106., 161–183., 241–261., 321–352., 401–419., 481–502.; *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság. (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből) Bp. 1880. 32–75.; *Köblös J.*: Egyházi közélet i. m. 444–445.; *Fedeles T.*: Pécsi káptalan i. m. 321–323.

¹⁷⁷ *Gouwens, K.*: Remembering i. m. 93–94.

¹⁷⁸ Életéről l. *Stephanus Hegedüs*: *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungariam litterarum spectantia*. Bp. 1906. 238–247.; *Peter Schaeffer*: *Humanism on Display: Epistles Dedicatory of Georg von Logau*. *The Sixteenth Century Journal* 17. (1986: 2.) 215–223.; *Lakatos Bálint*: Georg von Logau. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* VII. 78–79.; *Lakatos Bálint*: *Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg-lengyel összefogás kísérlete*, 1544. Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 259–286.; *Bogár Judit – Guitman Barnabás*: *Laudáció és világboldogítás*. In: *Szín-Játék-Költészet. Tanulmányok a nyolcvan éves Kilián István tiszteletére*. Szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna. Bp.–Nagyvárad 2013. 237–242.

¹⁷⁹ 1525. nov. 24. ASV Arm. XLIV., vol. 9, fol. 361r, 362v, kiad. *Theiner, A.*: *Vet. mon. Hung.* i. m. II. 654., n. 859.

¹⁸⁰ 1525. nov. 24. ASV Arm. XL., vol. 10, fol. 377r, n. 452.

költőt. Nem véletlenül: maga Logau adta tudtára a pápának, hogy fiatal korában az olmützi püspök testvére, a néhai Thurzó János boroszlói püspök támogatta, de Szaniszló is figyelemmel kísérte öt éves itáliai tanulmányait.¹⁸¹ Lajos király előtt sem volt ismeretlen a sziléziai humanista, hiszen állítása szerint az uralkodó is évi pénzjáradékkal segítette itáliai stúdiumait. A költeményeinek címzettjei között bíborosokat — Alessandro Farnese, Pompeo Colonna, Innocenzo Cibo, Nikolaus von Schönberg — és a Kúria több vezető méltóságát — Giovanni Matteo Giberti datárius, Pietro Bembo és Jacopo Sadoletto secretarius domesticusok — is megtaláljuk, joggal feltételezhetjük, hogy — elsősorban ez utóbbiak — közreműködtek az ajánlólevelek kiállításában.¹⁸²

1526. január 10-én a híres történétíró, Paolo Giovio, másnap pedig a tudós humanista Georg Saueremann írtak levelet Rómából Logau távozásáról a Budán tartózkodó Brodaricsnak, akit a humanista összejegyzésekről jól ismertek.¹⁸³ Mikor e levél a magyar királyi székhelyre érkezett, Logaut mesterével, Ursinus Veliusszal Jacobus Piso házában találta három, Rómát járt humanistával: Brodarics Istvánnal, Kálnai Imrével és Nadasdi Tamással.¹⁸⁴

Összegzés

„A Mohácsot megelőző évek szentszéki-magyar kapcsolatai a szakirodalomból, valamint Burgio nuncius kiadott jelentéseiből közismertek, így röviden összefoglalhatók.” – írta Kubinyi András „Diplomáciai érintkezések a Jagello-kori magyar állam és a pápaság között” című, 1996-ban megjelent cikkében.¹⁸⁵ Jelen összefoglalás azonban világosan megmutatja, hogy az újonnan feltárt források bevonásával a kapcsolatban részt vevők száma jelentősen gyarapítható, és a két fél közötti érintkezésben betöltött szerepük vizsgálatával a kapcsolat minősége is árnyalható.

Kubinyi András fent idézett írásában a két állam közötti kapcsolattartásban szereplő személyek vizsgálata során kijelentette, hogy „a pápának inkább volt szüksége a budai udvarral való kapcsolattartásra”, mint hazánknak.¹⁸⁶ Megállapítását arra alapozta, hogy míg a Szentszék magas rangú bíborosokkal és jól képzett, sok esetben állandó jelleggel Budán tartózkodó diplomatákkal képviseltette magát, addig Magyarország római jelenléte esetleges volt. Ez a megállapítás cáfolható: a Mohács előtti években a római magyar jelenlét tulajdonképpen teljesnek és folyamatosnak mondható. A magyar érdekképviselet

¹⁸¹ A két Thurzó püspökhöz számos költeményt írt: *Georgius Silesius Logus*: Ad inclutum Ferdinandum Pannoniae et Bohemiae regem invictissimum hendecasyllabi, elegiae et epigrammata. Vienna 1529.; *Hegedűs, S.*: Analecta i. m. 247–267 (helyenként); *Wenzel Gusztáv*: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz. Négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból 1497–1540. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 7.) Bp. 1878. 26. Thurzó János és Szaniszló irodalompartoló tevékenységéről I. i. m. 52–62. Brodarics és a római humanista kör kapcsolatáról: *Sörös P.*: Brodarics i. m. 26.

¹⁸² *Logus, G.*: Ad inclutum Ferdinandum i. m., helyenként.

¹⁸³ *Kasza P.*: Epistulae i. m. 128–130., n. 53–54.

¹⁸⁴ *Lakatos B.*: Logau i. m. 78.

¹⁸⁵ *Kubinyi A.*: Diplomáciai érintkezések i. m. 119.

¹⁸⁶ I. m. 108., és erre utal a 121. oldalon is.

azonban korántsem a mai értelemben vett intézményesült formában működött, hanem személyes kapcsolatok bonyolult hálózatán alapuló informális csatornákon keresztül.¹⁸⁷

A Magyar Királyság érdekképviselőit nagyobb részt itáliai személyek látták el, akik behatóan ismerték a Római Kúria bonyolult és szövevényes intézményi struktúráját és ügymeneteit. Közülük többen diplomáciai megbízatás és/vagy egyházi javadalom révén kötődtek Magyarországhoz. Fontos kiemelni továbbá azt is, hogy a II. Lajos udvarának szolgálatában álló vagy azzal informális kapcsolatban lévő itáliaiak nagy része Bakócz Tamás bíboros révén került kapcsolatba hazánkkal. Külön érdekesség, hogy Brodarics István 1522 és 1524 között a Jagelló országok képviselőit egy személyben látta el.

A hazánkban a pápát képviselő bíboros-legátusnak mintegy párjaként Rómában a magyar királyt legmagasabb szinten a bíboros protektor képviselte. Az állandó ügyvivői jelenlétet a firenzei származású Francesco Marsuppini látta el, akihez a humanista műveltségű kiváló szónok, Brodarics István is csatlakozott kíséretével együtt. Mivel a magyar főpapok római utazását II. Ulászló 1514. évi dekretumának 65. cikkelye¹⁸⁸ igen megnehezítette, így azok szentszéki követségeket — a német birodalmi gyűlésekkel ellentétben — nem láttak el. A kapcsolatot tovább gazdagítják az eseti megbízatással — nemcsak a király, hanem olykor prelátusok vagy bárók által — küldött követek, és nem szabad figyelmen kívül hagyni az Európát behálózó Fugger-faktorátusok ebbéli szerepét sem. A levelek és a hírek áramlásához azonban hozzájárultak azok is, akik zarándoklat, a Kúria elé áthelyezett per, tanulás vagy az itáliai humanizmusban való elmélyülés miatt érkeztek hazánkból az Örök Városba.

THE RELATIONS BETWEEN HUNGARY AND THE APOSTOLIC HOLY SEE (1523–1526)

by *Nemes Gábor*
(Summary)

The manifoldness of the relations between Hungary and the Holy See was a result of the multiple roles assumed by the Pope himself. The Holy Father, as the ruler of the Papal State, was an active participant not only in Italian but also in all-European politics and maintained diplomatic connections with the courts of other countries. A great number of individuals, ecclesiastical and secular alike, turned to the Pope as the head of the Holy Church, to obtain justice or some kind of favour. Since the courts of the Curia were forums of higher instances, a lot of people travelled to Rome in legal matters. Besides, Rome was also one of the most frequently visited places of pilgrimage.

Seen from the Hungarian perspective, the relations between the Kingdom of Hungary and the Holy See reflected a very colourful picture. Hungary was represented in the Vatican mainly by Italians who could find their ways easier in the maze of the curial offices.

As Article 65 of the Decree of 1514 by Vladislaus II strongly restricted the Hungarian prelates' travels to Rome, they could not be appointed as papal deputies. As a counterpart to the papal legates representing the Pope in the country of destination, the Hungarian king was represented in Rome at

¹⁸⁷ Kubinyi András ezt a véleményét később maga is árnyalja: *Kubinyi A.: Magyarok i. m. L. még erre Tusor P.: Purpura i. m. 46.*

¹⁸⁸ *Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 212.*

the highest level by the cardinal protector. One of the most important duties of the protector was the administration of the matters concerning the benefices; he would supervise the ecclesiastic lawsuits and carry out deputy's appointments. After possible antecedents in the 15th century (Gabriele Rangoni, John of Aragon, Rodrigo Borgia, Giambattista Orsini) the first person to be called "cardinal protector of Hungary", was Cardinal Pietro Isvalies, a former legate to Hungary and an administrator of the bishopric of Veszprém.

After Isvalies, Giulio de Medici, Cardinal Vice-Chancellor, a nephew of Pope Leo X, became protector, who ascended the papal throne as Clement VII in 1523. Among his operations as protector we mainly have information about his offering of benefices, besides the fact that he ran the earliest known canonical investigation of Hungarian reference.

My researches have revealed that after the election of Cardinal Medici as Pope, Giovanni Salviati became cardinal protector of Hungary. Since in the years 1520 and 1521 he reported about the Hungarian provision at the consistories several times parallel to his relative, Cardinal Protector Giulio de Medici, it can be supposed that he represented Hungarian interests as Vice-Protector that time. Salviati also informed the Pope about the inheritance matter of János Lászlai, a confessor father based in Rome, followed the phases of the anti-Ottoman struggle on the Croatian frontier, the matter of the union of the Czech Catholics and Utraquists as well as the developments of the discussions between Poland and the Teutonic Knights. To maintain continuous information flow he also ran regular correspondence with Nuncio Burgio.

It was the Florentine Francesco Marsuppini who served longest in Rome on behalf of the Kingdom of Hungary. He was a familiar and secretary of Cardinal Tamás Bakócz already in 1511. Later, with some periods of intermission, he officially stayed in Rome for more than two decades. His main duty was to deliver the letters from Hungary to the Curia and report about them before the Consistory. Besides, he provided information to the Buda court and Nuncio Burgio. He was remunerated partly by regular provisions in cash and partly – following the contemporary practice – by benefices.

The envoy of the Hungarian king, who spent years in Rome, was István Brodarics, Provost of Pécs, who represented the interests of both the Hungarian court and Poland, since the Polish deputy Bishop Ciołek of Płock had died. Brodarics appeared at the Consistory several times, where he held oratories before the Pope when commenting the letters sent from Hungary. Sometimes he read out the letter before the body of the cardinals and once he translated the speech of the deputy of the Croatian Ban János Torquatus delivered in Croatian into Latin.

Besides the Hungarian and the Polish kings he also corresponded with Arch-Duke Ferdinand, and when the Holy Father sent the Cardinal Protector of Hungary, Salviati to Parma, he was also informed about the Hungarian news by way of Brodarics staying in Rome.

When Brodarics was away from office, he was substituted by his secretary Imre Kálnai. The Hungarian legation in Rome employed a special commissioner for running the everyday businesses at the different offices of the Curia, namely Egidio Zefiri, who came from the Amelia Diocese in Umbria. Similarly, an experienced person, Pietro Antonio Berri from Parma became the secretary of the Hungarian legation, who had been the scribe of Cardinal Vio during his legate mission to Hungary.

In addition to the Hungarian deputies in Rome there were several envoys with ad hoc assignments, who were partly the couriers of the Hungarian court, partly pilgrims who were commissioned with dispatching letters to Rome (i.e. István Brodarics' brother Mátyás, the late Péter Beriszló's cousin, János and István Aczél, castellan of Pozsony).

The main coordinators of the money transfers between Hungary and the Holy See both in Rome and Hungary were the powerful Fuggers whose overall European connection network was also an important channel of information flow. Most of the dues payable for the different benefices arrived at Rome through the Fuggers and their factors often delivered even the bulls. The papal financial aids deposited with the Fuggers served not only the purpose of defence, but the costs of the papal "legation" in Buda were also partly covered by them.

While at the turn of the 15th and 16th centuries the number of Hungarian pilgrims to Rome was conspicuously high, it decreased radically in the years before the Battle of Mohács. However, in spite of the Ottoman threat, the war in Northern Italy and the plague hitting Rome, there were some who ventured to travel even in these years, e.g. István Aczél, the chamberlain László Kanizsai, or András Trepka, royal marshal. The Hungarian confessor fathers provided for the spiritual care of the Hungarian pilgrims in Rome, but during the Holy Year a Croatian confessor also served at St. Peter's Basilica, namely Andreas Vrecsevics.

Clerics travelled to Rome not only on pilgrimage, but also to find justice there, and there were others who wanted to study. The most famous Hungarian student of the time in Rome was Tamás Nádasdy, the would-be Palatine, who escorted Cardinal Vio during his legatine mission to Hungary as his interpreter in the summer of 1523. Still others were attracted to Rome by its vivid, humanist spiritual life: Girolamo Balbi moved here in 1524 and Georg von Logau gained recognition with his poetry amongst the learned men of the Eternal City and he received two testimonials from Pope Clemens VII upon leaving for home.

The newly found sources have increased considerably the number of known participants in the relations between the two states, and further refined our knowledge of the nature and quality of these relations. In the years before Mohács the representation of Hungary in Rome can be considered continuous and full. However, this representation did not operate in the framework of modern institutional forms, but was based on the informal channels of an intricate network of personal connections.

Pósán László

VÁROSLAKÓ FÖLDBIRTOKOSOK A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A középkori városok Európa-szerte szinte mindenhol mezőgazdasági művelésre és állattartásra alkalmas földterületekkel rendelkeztek, így polgáraik s lakóik a kereskedelem, a kézműipar vagy más foglalkozások mellett agrártevékenységet is folytattak.¹ Az Elbától keletre fekvő, elsősorban a Balti-tenger partvidékén lévő Hanza városoknak különösen nagy földbirtokai és tekintélyes számú cenzusfizető falvai voltak. 1400 táján például Lübeck 17 saját faluval rendelkezett,² Stralsundnak 12, Greifswaldnak pedig 23 faluja volt.³

A középkori Poroszországban, a német lovagrendi államban is a városok komoly földterületeket mondhattak a magukénak. Kulm (Chełmno) város 1330–1430 közötti törvényszéki iratai, a *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzései szerint a 14. század közepén például Kulm lényegében Lübeckhez hasonló kiterjedésű földbirtok, 15 falu ura volt. Hatban (Rens, Dietrichsdorf, Siegelhardisdorf, Hildebrandisdorf, wunsdorf, Hegewaldt) német telepések laktak, kilencben (Rudin, Gelen, Vyschonia, Koczkow, Lykow, Colmenicz, Tilia, Smellen, Grobyn) pedig lengyel és porosz parasztok éltek.⁴ Elbing (Elbląg) városa ugyancsak jelentős, mintegy 600 Hufe területet kitevő földbirtokkal rendelkezett, amelyen több saját falut is alapított.⁵ Az 1400 táján készült *Geometria Culmensis* leírása szerint Poroszországban 300 rúd (*Rute*) hosszú és 10 rúd széles terület, azaz 9000 négyzetrúd jelentett 1 Hufét, ami 30 holdnak felelt meg („... 30 iugera unum mansum”). Ugyanezeket az értékeket tartalmazták

¹ Vö. pl. Lewis Mumford: A város a történelemben. Bp. 1985. 272–273.; Hartmut Boockmann: Die Stadt im späten Mittelalter. München 1986. 48.; Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II. Bp. 2009., itt: I. 407–447.

² Julius Hartwig: Die Rechtsverhältnisse des ländlichen Grundbesitzes im Gebiet der freien und Hansestadt Lübeck. Zeitschrift für Lübeckische Geschichte 9. (1908) 244–246.

³ Konrad Fritze: Am Wendepunkt der Hanse. Berlin 1967. 84., 88.

⁴ *Liber memoriarum Colmensis civitatis. Das Kulmer Gerichtsbuch.* (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.) Bearb. Carl August Lückerath – Friedrich Benninghoven, Köln–Weimar–Wien 1999. (a továbbiakban: *Liber memoriarum Colmensis civitatis*) Nr. 177. (Rens), Nr. 8., 230. (Dietrichsdorf), Nr. 66. (Siegelhardisdorf), Nr. 385. (Hildebrandisdorf), Nr. 8. (Wunsdorf), Nr. 126. (Hegewaldt), Nr. 178. (Rudin), Nr. 65. (Gelen), Nr. 62. (Vyschonia), Nr. 43. (Koczkow), Nr. 81. (Lykow), Nr. 124, 274. (Colmenicz), Nr. 186. (Tilin), Nr. 297. (Smellen), Nr. 341. (Grobyn)

⁵ Astrid Kaim-Bartels: Die Städte Kulm und Elbing und ihre Dörfer im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte Westpreußens 11. (1989) 19–21.

az egyes porosz városok feljegyzései is.⁶ Egy rúd kb. 4,32 méternek felelt meg, így a mai területmértékek szerint 1 Hufe 1296 méterszer 43,2 méter földterületet, azaz 16,8 hektárt jelentett. Elbing városa tehát 10080 hektár saját birtokkal rendelkezett.⁷ A nagyobb porosz városok, mint Thorn (Toruń), Kulm (Chełmno), Danzig (Gdańsk), Königsberg (Kaliningrad) vagy Elbing (Elbląg) mellett a lo-vagrendi állam kisebb városai is legalább 1-2 falu birtokosai voltak.⁸ A porosz városok földterületei az idők folyamán nemhogy nem csökkentek, hanem egyre nagyobbak lettek. A 16. század első felében például Thorn városának már 33, Elbingnek 63, Danzignak pedig 76 saját tulajdonú faluja volt. Ez a három város az 1466 óta a lengyel korona fennhatósága alá tartozó ún. Királyi Poroszország művelt földterületeinek 8,8%-át birtokolta.⁹ Elbing város földterületei IV. Káz-mér 1457. évi adományainak köszönhetően 512 km² nagyságúra növekedtek.¹⁰

A városok joghatósága alá tartozó földterületeken a polgárok általában sa-ját telkekkel és kertekkel rendelkeztek. A kulmi plébániatemplomban vezetett számadáskönyvek feljegyzései arról tanúskodnak, hogy számos polgárnak volt szőlője, komló- vagy gyümölcsöskertje. Az 1430-as évek második felében példáu-l Peter Freudentahl, a tulajdonában lévő szőlő („*wyngarten*”) és szélmalom („*wyndtmolen*”) után 1 font viaszt fizetett cenzusként.¹¹ Niclos Glockner szőlőskertje mérete alapján 1½ márka cenzust fizetett, Niclos Leymgrube pedig 1 márkát.¹² Hannos Tirgarte 1,5 holdnyi komlókerttel („*hoppengarten*”) rendelkezett, ami után 8 Scot 1 Schilling cenzussal tartozott. Hasonló nagyságú komlókertje volt Niclos Messernek is, ő 8 Scot cenzust fizetett.¹³ Hans Symon vagy Hannos Gruneberg komlókertje viszont jóval kisebb, csak 0,5 hold volt.¹⁴ Gregor Lodewig egy cseresznyekert („*kyrsgarten*”) után 15 Scot cenzust fizetett.¹⁵ A plébániatemplom számadáskönyvében az eddig említett példák mellett még számos további bejegyzés említett gyümölcsöskerteket.¹⁶ Thorn város nyilván-

⁶ *Geometria Culmensis, ein agronomischer Traktat aus der Zeit des Hochmeisters Conrad von Jungingen (1383–1407)*. Hg. Hans Mendthal, Leipzig 1866. 20–22.; *Liber memoriarum Colmensis civitatis* Nr. 35.; *Novus Liber rationum Veteris Civitatis Elbingensis*. Nowa Księga rachunkowa Starego Miasta Elbląa 1404–1414. Część 1 (1404–1410) wydał Markian Pelech (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 72.) Warszawa–Poznań–Toruń 1987. XXXI.

⁷ Pósan László: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. *Agrártörténeti Szemle* XLVI. (2004–2005: 1–4. sz.) 25–49., itt: 27.

⁸ Pósan László: Városi falvak a középkori Poroszországban. *Agrártörténeti Szemle* LI. (2010: 1–4.sz.) 1–11., itt: 3.

⁹ *Marian Biskup*: Über die Rolle und die Bedeutung des Grundbesitzes der großen Städte von Königlich Preußen im 16–18. Jahrhundert. In: *Entwicklungsprobleme des Feudalismus und Kapitalismus im Ostseegebiet*. Tartu 1972. 58.

¹⁰ *Roman Czaja*: Anmerkungen zur Sozialtopographie der Stadt Elbing im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. In: *Kulturgeschichte Preussens Königlich Polnischen Anteils in der frühen Neuzeit*. Hg. Sabine Beckmann, Klaus Garber, Tübingen 2005. 76.

¹¹ *Liber cenum parochiae culmensis*. *Księga czynszów fary chołmińskiej (1435–1496)* wydali Zenon Hubert Nowak, Janusz Tandecki (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 78.) Toruń 1994. Nr. 21. (a továbbiakban: *Liber cenum parochiae culmensis*)

¹² Uo. Nr. 25., 34.

¹³ Uo. Nr. Nr. 88., 169.

¹⁴ Uo. Nr. 205., 206.

¹⁵ Uo. Nr. 225.

¹⁶ Uo. Nr. 94., 95., 96., 98., 234., 241.

tartásai ugyancsak sok polgár városi földtulajdonáról őriztek meg adatokat. Neustadt Thorn-ban például Jakob Mess 18,5 hold kertföld tulajdonosa volt, Hans Steffen és Weys Baltzar 15-15 holddal, Walter Jeske 12, Hans Polnisch 8, Simon Olsthleger és Augustin Bernwald 4,5-4,5 holddal, Walter Grampke vagy Bartz Binick pedig 33 holddal rendelkezett. A census minden esetben holdanként 10 Schilling volt.¹⁷ Jacob Rackendorffynne vagy Woyteck Kursenyen szőlőkertjeinek nagyságáról viszont a feljegyzések semmit sem tartalmaznak, csak annyit tudhatunk, hogy utána 1, illetve 4 márka censust fizettek.¹⁸ A thorni városi könyvekben gyakran szerepeltek földek, kertek adásvételével kapcsolatos feljegyzések. 1388-ban például Peter Hauwill és lánya 15 márkáért adott el egy szőlőkertet.¹⁹ 1396-ban „*Lemke von der Lake*”, 1435-ben pedig Niclos Gebauerfint vásárolt egy-egy kertet.²⁰ Niclos Jelin, Altstadt Thorn polgármestere 1444-ben igen tekintélyes nagyságú szőlőt vásárolt, mert 200 márka vételárat fizetett.²¹ Az ilyen kertek, földbirtokok, ingatlanvagyonok gyakran egy-egy hitelügylet fedezetéül, zálogként is szolgáltak. Altstadt Elbingben például a kölcsönügyletek többségében föld vagy kocsmá volt a zálog.²²

A magántulajdonban lévő birtokok mellett a városi földek egy része megmaradt a közösség osztatlan tulajdonában, és a magisztrátus vagyonkezelése alá tartoztak, melyek bevételei a városi kasszát gyarapították. Ezeket a városi tulajdonú földeket általában bérbe adták a város polgárainak. 1295 táján például Elbing város tanácsa ½ márka bérleti díj fejében örökíthető bérletbe adott egy parcellát a Nogat folyó partján Berthold hentesnek.²³ Egy bizonyos Peter és testvére (mindketten elbingi polgárok) 1297-ben 4 évre vett bérbe egy legelőt, amiért évente 3¾ márka bérleti díjat kellett fizetni.²⁴ A következő évben 8 elbingi polgár együtt, közös vállalkozásként 16 évre vette bérbe a várostól az ún. „hosszú legelőt” évi 6,5 márka ellenében.²⁵ Ugyanebben az évben „*Gerhardus de Dulme et Hertwicus*” 8 Hufe városi földet vett bérbe, telkenként

¹⁷ Tabulae cereae civitatis Torunensis. Tabliczki Woskowe miasta Torunia ok. 1350 I. Poł. XVI w. wydali Karol Górski, Witold Szczuczko (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 69.) Warszawa-Poznań-Toruń 1980. 98.

¹⁸ Uo. 118., 121.

¹⁹ Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450) wydał Karola Ciesielska (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 63.) Warszawa-Poznań 1973. Nr. 16.

²⁰ Uo. Nr. 161., 1685.

²¹ Liber Scabinorum Veteris Civitatis Torunensis (1428–1456) Secunda Pars (1444–1456). Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456) wydali Karola Ciesielska, Janusz Tandecki, Toruń 1993. Nr. 1070.

²² Preussisches Urkundenbuch. Bde. I,1-VI,2. Hgg. Rudolf Philippi, Carl Peter Woelky, August Seraphim, Max Hein, Erich Maschke, Hans Koeppen, Klaus Conrad, Königsberg-Marburg 1882–1986. (a továbbiakban: PUB) VI,2. Nr. 811., 812., 813., 814., 815., 816., 817., 818., 819., 820., 821., 822., 823., 824., 936., 937., 938., 939., 940., 941.; Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde. I–IV. Hgg. Carl Peter Woelky, Johann Martin Saage, Viktor Röhrich, Franz Liedtke, Hans Schmauch, Braunsberg 1860–1935. (a továbbiakban: CDW) I. Nr. 289. és IV. Nr. 226.

²³ Arthur Semrau: Der Markt der Altstadt Elbing im 14. Jahrhundert. Mitteilungen des Copenicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 30. (1922) 4.

²⁴ Uo. 5.

²⁵ Uo. 5.

3¼ márka bérleti díj fejében.²⁶ 1299-ben Hinze Kolner 10 évre szóló bérleti szerződést kötött egy rétre vonatkozóan az elbingi magisztrátussal.²⁷ A bérbé adott, de még a magántulajdonban lévő városi földek esetében is a városi tanácsnak joga volt megszabni az adott telkek hasznosíthatóságának feltételeit. 1325-ben az elbingi magisztrátus például úgy döntött, hogy minden polgár a saját földjeiből egy részt köteles elkülöníteni rétnek, legelőnek. Aki ennek nem tett eleget, 3 márkára büntették.²⁸ 1338-ban a város határain belül fekvő, magán- és városi tulajdonú legelőterületet felmérték és összeírták az ún. *Wiesenburgba*.²⁹ A tehetősebb polgárok azonban nem csak városi tulajdonú földeket, hanem magánkézben lévő telkeket is gyakran bérbé vettek. Ez általában összefüggött azzal, hogy a 15. század folyamán a porosz városok gazdasági életében egyre jelentősebbé vált a sörfőzés, és az ehhez kapcsolódó árpa- és komlótermelés. 1416-ban például Rechtstadt Danzig 2296 adófizető polgárából 383 volt sörfőző.³⁰ A 15. század végén Königsberg három városában mintegy 250 sörfőző vállalkozás működött: 120 Königsberg Altstadtban, 85 Königsberg Löbenichtben, és 45 Königsberg Kneiphofban.³¹ A 15. század folyamán Altstadt Elbing város tanácsában a sörfőzők kerültek többségbe. Az 1479-ben általuk alapított Szent János testvériség tagnyilvántartása szerint közülük 24-en a városi magisztrátus tagjai is voltak.³² A városi gazdaságon belül a sörfőzés jelentőségének növekedése miatt a 15. század közepétől a kereskedők is egyre gyakrabban fektettek tőkét ebbe az ágazatba, vagy az alapanyagok előállítására szempontjából fontos termőföldbe.³³ A profit növelése érdekében a sörfőzők tulajdonosai a sörgyártásnál igyekeztek a saját földjeiken termelt gabonát felhasználni, de ez a mennyiség gyakran kevésnek bizonyult. Emiatt sokan voltak olyanok, aki szántókat vásároltak vagy vettek bérbé, hogy minél kisebb arányban kelljen a piacról beszerezni a főzéshez szükséges árpát vagy rozst. Urban von Katzenhause, braunsbergi (Braniewo) polgár például 1430. július 7-én 15,5 márkáért 2,5 hold szántóföldet vásárolt Hans Seiferttől, aki ugyancsak Braunsbergben élt.³⁴ Lucas Watzilrode, thorni polgár 1445. április 23-án a városi könyv bejegyzése szerint 4 Hufe földet, egy komlókertet és egy kocsmát vett bérbé a várostól évi 15 márka bérleti díj ellenében.³⁵ A középkori Poroszországban Danzig volt a legjelentősebb sörfőző város. Az itteni sör pirított árpából és sok malátából ké-

²⁶ Arthur Semrau: Die älteste Zinsbuch der Altstadt Elbing 1295 bis etwa 1316. Elbinger Jahrbuch 4. (1924) 1–12., itt: 7.

²⁷ Semrau, A.: Der Markt der Altstadt Elbing i. m. 5.

²⁸ CDW I. Nr. 219.

²⁹ Arthur Semrau: Die erste Vermessung der Bürgerwiesen in der Altstadt Elbing im Jahre 1338. Elbinger Jahrbuch 3. (1923) 116–128., itt: 118.

³⁰ Christine von Blanckenburg: Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF 51) Köln–Weimar–Wien 2001. 126.

³¹ Fritz Gause: Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen. Bd. I. Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten. Marburg 1996. 147.

³² Roman Czaja: Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu. Toruń 1992. 52–54.

³³ Czaja, R.: Anmerkungen zur Sozialtopographie i. m. 79.

³⁴ CDW IV. Nr. 322.

³⁵ Liber Scabinorum Veteris Civitatis Torunensis, Secunda pars Nr. 1091.

szült, erős, relatíve magas alkoholtartalmú ún. „vörös” sör volt, emiatt hosszabb ideig is el lehetett tartani, így távolabbi területekre is tudták szállítani, azaz exportálható terméket jelentett.³⁶ A folyamatosan növekvő sörfőzés nagy árpa- és rozskeresletet teremtett. Mivel a helyben termelt mennyiség nem fedezte a szükségleteket, a hiányzó gabonát kereskedelem révén, a piacról kellett beszerezni. A virágzó danzigi vagy elbingi sörfőzés a Visztula-vidék gabonatermelésére épült: a porosz területek mellett a lengyel vidékek termékei is megjelentek a piacokon, mert a Visztula vízi útján olcsón lehetett tömegárut szállítani.³⁷ 1465-ben például 500 Last árpa érkezett a Visztulán keresztül Danzigba, de ez csak a kb. harmada-negyede volt az itt főzött sörhöz szükséges mennyiségnek.³⁸ (1 Last gabona 2162,16 kilogrammot tett ki, így 500 Last 1081080 kilogrammot, azaz 1081,08 tonnát nyomott.)³⁹ A Danzigban főzött sör kb. 25%-át exportálták, a többit helyben fogyasztották el. (Lübeckben ez az arány 10:90, Hamburgban 45:55% volt.)⁴⁰ Caspar Weinreich krónikás Danzig város történetéről írott művében például az 1473. évről azt jegyezte fel, hogy a danzigi kikötőből 50 sört szállító hajó indult útnak Nyugat-Európába („und war vil Preusch bier mitte geschiff”).⁴¹

Részben a városi bevételek növelése, részben pedig a polgárok egyre nagyobb érdeklődése a föld iránt a városi tanácsokat arra ösztönözte, hogy vásárlás, vagy esetleg adományok elérése révén gyarapítsák a városi birtokokat. 1344. április 2-án például Bertold pomesaniai püspök hozzájárult ahhoz, hogy egyik vazallusa, Nor katonai szolgálathoz kötött birtokát és a hozzá kapcsolódó halászati jogot eladja Riesenburg (Prabuty) városának.⁴² 1386. január 21-én Frauenburg (Frombork) magisztrátusa 16 Hufe (azaz 268,8 hektár) földet vett az erlandi káptalantól.⁴³ Rastenburg (Kętrzyn) városa 1429. október 13-án 5 Hufe (84 hektár) földet vett a Német Lovagrendtől.⁴⁴ 1433 februárjában Braunsberg (Braniewo) város tanácsa 13 és 6 márkáért vásárolt Jost Tiffensee-től, illetve Austin Wiber-től egy-egy kertet.⁴⁵ Egy város számára az adományként ka-

³⁶ Pószán László: Sörfőzés és sörkereskedelem a középkori Poroszországban. In: Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László, Debrecen 2010. 39–48., itt: 43.

³⁷ Paul Simson: Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden. Von den Anfängen bis 1517. Danzig 1913. 73.; Christina Link: Getreidehandel in Preußen am Anfang des 15. Jahrhunderts. Nürnberg 2004. 22.

³⁸ Blanckenburg, C. von: Die Hanse und ihr Bier i. m. 193.

³⁹ Thomas Wolf: Massentransport zur See und die Quantifizierung für die historische Forschung. In: der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse. Hgg. Stuart Jenks, Michael North, Köln-Weimar-Wien 1993. 225–234., itt: 233.

⁴⁰ Blanckenburg, C. von: Die Hanse und ihr Bier i. m. 226–231.

⁴¹ Caspar Weinreich: Danziger Chronik. In: Scriptorum rerum prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft. Bde. I–V. Hgg. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Ernst Strehlke, Leipzig 1861–1874. (a továbbiakban: SRP) IV. 736.

⁴² Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. Hg. Hermann Cramer, Marienwerder 1886. Nr. 50. (a továbbiakban: Pomes.UB)

⁴³ CDW III. Nr. 189.

⁴⁴ Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars II: Regesta privilegiorum Ordinis s. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang Papst und Konzilsurkunden. Hgg. Erich Joachim, Walter Hubatsch, Göttingen 1948. (a továbbiakban: Regesta II.) Nr. 2307.

⁴⁵ CDW IV. Nr. 417., 451.

pott földek jelentették a legkedvezőbb módját területeik gyarapítására. Heinrich Dusemer nagymester (1345–1351) például 1346-ban 31 Hufe (520,8 hektár) erdőt adott Konitz (Chojnice) városának, s előírta, hogy a város tehetős és szegényebb polgárai ezt a földet közösen használják, azaz a magisztrátus el nem adhatta, legfeljebb csak bérletbe.⁴⁶ 1376. január 27-én III. Heinrich, ermlandi püspök 53 Hufe (890,4 hektár) erdőt adományozott vadászati joggal Wormdit (Orneta) városának.⁴⁷ Az 1378. május 4-én kiállított oklevél szerint az ermlandi káptalan 4,5 Hufe szántót és 66 Hufe erdőt adományozott Allenstein (Olsztyn) városának (összesen 1183,4 hektár) egy újváros alapítására.⁴⁸ Rössel (Reszel) város polgárai 1389. január 28-án 20 Hufe (336 hektár) erdőt kaptak az ermlandi püspöktől.⁴⁹ Rastenburnak (Kętrzyn) 1427. január 31-én Paul von Rusdorf nagymester (1422–1441) 20 Hufe erdőt adományozott.⁵⁰

Amellett, hogy az Elbától keletre fekvő Hanza-városok kiterjedt földterületekkel, polgáraik pedig azokon jelentős birtokokkal rendelkeztek, a tehetős családok a városok joghatóságán kívül eső vidékeken is tetemes földbirtokok tulajdonosai voltak. Stralsund polgármestere, Wulf Wulflam például 1400-ban Stralsund környékén és Rügen szigetén összesen 8 falu és az azokhoz tartozó földterületek gazdájának mondhatta magát.⁵¹ Hasonlóan nagy földbirtokokkal rendelkeztek Lübeck, Rostock, Stralsund és Greifswald más patrícius családjai is.⁵² Ezek a vidékeken már igen hamar, a 14. század elejétől gyakorlattá vált az, hogy a városi polgárok a városi földek határain túl is igyekeztek birtokokat szerezni. 1300-ban például 2 sternbergi polgár Heinrich mecklenburgi fejedelemtől 720 márkáért megvette Scönfeld falut.⁵³ A porosz városok gazdag családjai sem különböztek a többi Hanza város patríciusaitól. Adományok, öröklés, zálogosítás vagy vásárlás révén a városi joghatóság határain kívül fekvő területeken szintén jelentős földbirtokokkal rendelkeztek. Egyes polgárok már a 13. század utolsó évtizedeiben kaptak adománybirtokokot. 1287. március 13-án például Heinrich ermlandi püspök 12 Hufe földet adományozott egy frauenburgi (Frombork) polgárnak.⁵⁴ Egy 1287. január 1-jén kiállított oklevél, amelyben Konrad von Thierberg tartományi mester megerősítette a Gerwin von Susel és Johann Strusse, elbingi polgárok közötti, 23 Hufe (386,4 hektár) földről szóló adásvételi szerződést, azt bizonyítja, hogy Poroszországban a városi patrícius családok a lovagrendi uralom konszolidációja, a katonai hódítás be-

⁴⁶ PUB IV. Nr. 24.

⁴⁷ CDW III. Nr. 3.

⁴⁸ CDW III. Nr. 53.

⁴⁹ CDW III. Nr. 228.

⁵⁰ Regesta II. Nr. 2260.

⁵¹ *Hans Koeppen*: Führende Stralsunder Ratsfamilien. Greifswald 1938, 63–65.

⁵² *Konrad Fritze*: Am Wendepunkt der Hanse. Berlin 1967. 96–98.; *Hans Harald Hennings*: Die Lübecker Kornhäuser zu Beginn des 14. Jahrhunderts. In: Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Gedächtnisschrift für Fritz Röhrig. Hgg. Ahasver Brandt, Wilhel Koppe, Lübeck 1953. 322.

⁵³ Mecklenburgisches Urkundenbuch. Bd. IV. 1297–1300. Hg. dem Verein für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde, Schwein 1867. Nr. 2591.

⁵⁴ CDW I. Nr. 75.

fejezése (1283) óta,⁵⁵ azaz szinte a kezdetektől rendelkeztek a város határain kívül eső területeken földbirtokokkal.⁵⁶ Dietrich von Lichtenhagen, kulmerlandi tartományi komtúr (*provincialis commendator*) 1313. július 22-én kelt oklevelében megerősítette, hogy Hermann Withe, kulmi polgár 6 Hufe földet (100,8 hektár) és soltési tisztséget vásárolt Kulm városától nem messze, Wabcz faluban.⁵⁷ 1325. augusztus 3-án Rudolf, pomesaniai püspök tanúsította, hogy Johannes Wenke, thorni polgár jogszerűen, törvényesen vett meg Tiedemann Stange nagybirtokostól 44 Hufe (739,2 hektár) földet Rosenberg (Susz) vidékén.⁵⁸ Egy 1326. január 1-én kelt oklevél tanúsága szerint Hildebrand Knoch, braunsbergi (Braniewo) polgár 14 Hufe (235,2 hektár) földet vásárolt.⁵⁹ 1328. április 23-án két danzigi polgár, Bartholomäus és Peter von Russoschin (testvérek voltak) 16 márkáért eladott 1 Hufe földet Arnold von Kladen danzigi tanácsosnak.⁶⁰ 1342-ben Birgelau (Zamek Bierzłowski) komtúrja 90 hold (= 3 Hufe, 50,4 hektár) földet adományozott Hinrich Jungehorn thorni polgárnak, ami után évi 2 márka cenzust kellett fizetni.⁶¹ 1346-ban Heinrich Dusemer nagymester (1345–1351) 18 Hufe (302,4 hektár) birtokot adott el egy Tilmann nevű torni polgárnak.⁶² 1347. április 25-én a nagymester 10 Hufe (168 hektár) nagyságú birtokot adományozott Heinrich von Limburg thorni polgárnak Silbersdorf faluban, s engedélyezte, hogy földjén 300 juhot is tartson.⁶³ Öt évvel később újabb 10 Hufe földet kapott a Német Lovagrendtől, ami után telkenként 15 Scot cenzust kellett fizetnie és *servitiumot* teljesítenie.⁶⁴ 1357. november 15-én a nagymester magdeburgi joggal Hennig Laukownak adományozta a Lauenburgtól (Łębork) mintegy 20 kilométerrel északra fekvő Damerkau birtokot, amiért a megadományozott könnyűfegyverzetű lovasként köteles volt hadakozni, továbbá részt venni a lovagrend várépítéseiben. Arról, hogy az adományozás idején mi volt a szóban forgó Hennig Laukow társadalmi státusa, semmit sem tudunk. Az viszont tény, hogy nyolc évvel később, 1365-ben már danzigi polgárként emlegették.⁶⁵ 1367. július 1-jén Nikolaus, pomesaniai püspök hozzájárult ahhoz, hogy Tiedemann Pape, thorni polgár özvegye, Ágnes asszony, megörökölhessen Dakau falut, amit még a férje vásárolt meg Sambor Stangétól.⁶⁶ Az 1360-as években egy vidéki földbirtokos árván maradt kiskorú fia, Mathis Schofstete, gyámja, Ulrich Wricke balgai komtúr engedélyével eladta örökségét nagybátyjának, aki Bartenstein (Bartoszyce) város polgára

⁵⁵ A Német Lovagrend poroszországi megtelepedéséről, a tartományi hatalom megteremtéséhez kapcsolódó háborúkról ld. *Pósán László: A Német Lovagrend története a 13. században.* Debrecen 1996. 118–206.

⁵⁶ CDW I. Nr. 74.

⁵⁷ PUB II. Nr. 103.

⁵⁸ PUB III. Nr. 523.

⁵⁹ CDW I. Nr. 224.

⁶⁰ PUB II. Nr. 614.

⁶¹ Regesta II. Nr. 725.

⁶² PUB IV. Nr. 49.

⁶³ PUB IV. Nr. 164.

⁶⁴ PUB V.1. Nr. 1.

⁶⁵ PUB V.2. Nr. 594.

⁶⁶ PUB VI.2. Nr. 574.

volt.⁶⁷ Wormdit (Orneta) mezőváros polgára, Johann Grossen („*Johan Grossen, opidanus in Wormedith*”) 1379-ben 4 különböző faluban összesen 37 Hufe (621,6 hektár) földet kapott III. Heinrich erlandi püspöktől. Minden Hufe után évente 1 márka cenzust kellett fizetnie.⁶⁸ 1380-ban két danzigi polgár együtt 40 Hufe (672 hektár) adományban részesült Winrich von Kniprode nagymestertől (1352–1382).⁶⁹ Heinrich von Paderborn, erlandi prépost 1382-ben saját unokaöccsének, a Wormdit városkában élő Hermann von Paderborn-nak adta el a káptalan egyik majorját.⁷⁰ A prépost feltehetően a püspök példáját követte, aki nyolc évvel korábban ugyanezt tette: egyik unokaöccsének, Johann Kreuzburg elbingi polgárnak („*opidano Elwingwsi nepoti nostra*”) eladta az egyik püspöki majorját.⁷¹ Heinrich Halpwachsen elbingi polgár 1425. május 29-én két porosz parasztnak lakta falu mellett, évi ½ márka cenzus fejében, 20-20 holdnyi (1,3 Hufe) rétet kapott adományként a lovagrendtől.⁷² Rössel (Reszel) város két polgára, Peter Bennige és Peter Bewerczayl 1431. június 20-án minden adótól és járadéktól mentes 3 Hufe erdőt vásárolt a lovagoktól.⁷³ Ahogyan több, eddig említett példából is látszik, a városi patrícius családok nem egyszer földesúri saját kezelésű birtokokat, majorságokat, vagy egész falvakat is megvásároltak, azaz egész vagyont, hatalmas tőkét voltak képesek földbe fektetni, s ez a tendencia a 15. század folyamán sem csökkent, sőt még inkább felerősödött. 1446-ban például két thorni pogár, Hans Peckow és Niclos von Czelandt igen tekintélyes összegért, 160 márkáért megvásárolták Elzenau majorát a hozzá tartozó földekkel, 32 lóval, 38 szarvasmarhával, 12 borjúval és 16 disznóval együtt. A magas vételárát nem tudták egy összegben kifizetni, ezért az adásvételi szerződésben aprólékosan rögzítették a részletfizetési feltételeket. Mivel a szóban forgó birtok már a szerződés aláírásakor a vevők kezébe került, s annak jövedelme is őket illette, az eladó részéről az ügylet hitelezés formáját öltötte, ezért a megállapodás kamatot is tartalmazott. Eszerint a két vásárló 1446. augusztus 24-én, azaz Szent Bertalan napján kifizetett 70 márkát. A következő évben Húsvét után egy héttel 30, az ezt követő esztendőben Pünkösdkor 20 márkát fizettek, majd három éven át egyenletesen 20-20 márkát, azaz a végén összesen 180 márkát adnak az eladónak. A tényleges kifizetés és a szerződésben megállapított 160 márka vételár közötti 20 márka különbözet jelentette a hitel utáni kamatot, ami 5 évre szólóan 12,5%-ot tett ki.⁷⁴ Ugyancsak az 1446. évben Niclos Lincke, thorni plébános arról tanúskodott, hogy Niclos Strasburg thorni polgár joggal tarthatott igényt egy kulmerlandi birtokra, mert azt már kifizette.⁷⁵ 1455-ben Michael Alexwange, Königsberg

⁶⁷ PUB VI.2. Nr. 1003.

⁶⁸ CDW III. Nr. 70.

⁶⁹ Liber Commendariae Gedanensis. Księga Komturstwa Gdańskiego, wydaly karola Ciesielska, Irena Janosz-Biskupowa (Towrzystwo Naukowe w Toruniu 70.) Warszawa–Poznań–Toruń 1985. Nr. 12.

⁷⁰ CDW III. Nr. 141.

⁷¹ CDW III. Nr. 101.

⁷² CDW IV. Nr. 56.

⁷³ CDW IV. Nr. 376.

⁷⁴ Liber Scabinorum Veteris Civitatis Torunensis Nr. 1408.

⁷⁵ Uo. Nr. 1441.

Kneiphof polgára Brandenburg (Usakovó) és Rastenburg (Kęrzyn) városok térségében több majorról is rendelkezett, ahogyan Jakob Scholtze von den Huben is, aki ugyancsak königsbergi polgár volt.⁷⁶ Ugyanebben az évben egy thorni polgár 300 márkát fizetett a város közelében fekvő Neu Merckow majorért.⁷⁷ Glazewo udvarház és a hozzá tartozó földek, jószágok eladási ára 1467-ben ugyancsak 300 márkára rúgott.⁷⁸ 1468-ban Wichorze majorért 180 márkát fizettek.⁷⁹ Jóllehet már a 14. században volt példa arra, hogy egy-egy patrícius család adásvétel révén cenzusfizető paraszti falu birtokosa lett, mint például Tiedemann Pape, thorni polgár 1367-ben,⁸⁰ csak a 15. század második felétől vált jelentősebbé az, hogy városi polgárok nem csak majorságok tulajdonosai, hanem egész falvak birtokosai is lettek. A 15. század végén például Heinrich Krüger, thorni patríciusnak 8 saját faluja, 2 majorsága és 8 városi ingatlana volt. Danzig városában a Felsted, Ferber, Werden, Niederhof és Giese családok tettek szert komoly földbirtokra. A 15. század utolsó harmadában a Visztula-vidék társadalmi elitjét már nem a vidéken élő, katonáskodó világi földesurak, hanem a jelentős földvagyonra is szert tevő patrícius családok jelentették.⁸¹ A városi adóösszeírások is egyértelműen megerősítik, milyen nagy súlya volt a polgárok tulajdonában lévő földbirtokoknak. A 15. században például Danzig bevételeinek igen tetemes hányada (mintegy 2/3-a) például ezekből származott.⁸²

Abban, hogy a városi polgárok értékrendjében és gazdasági törekvéseiben a földhöz, földbirtokhoz kapcsolódó tartalom lényegében a lovagrendi állam kezdetétől hangsúlyosan jelentkezett, nem elhanyagolható szerepe lehetett annak, hogy a 13. században a balti térségben, hasonlóan Németországhoz, a miniszteriálisok komoly befolyást gyakoroltak a városalapításokra, a városi élet kialakítására. Szerepet vállaltak a távolsági kereskedelemben, de emellett földbirtokok megszerzésére törekedtek és városi tisztségeket töltöttek be.⁸³ A 13. századi lovagrendi forrásokban a városi polgárok nagyon gyakran „*feodales*” vagy „*cives-milites*” megnevezésben szerepeltek. Thorn, Elbing és Kulm váro-

⁷⁶ Dieter Hekmann: Das Wortzinsverzeichnis der Stadt Königsberg-Kneiphof von um 1455. Zeitschrift für Rechtsgeschichte. Germanische Abt. 114. (1997) 339–341.

⁷⁷ Archiwum Państwowe w Torunin II, IX/3, 90. (a továbbiakban: APT)

⁷⁸ APT II, IX/3, 207.

⁷⁹ APT II, IX/3, 221.

⁸⁰ PUB VI,2. Nr. 574.

⁸¹ Krzysztof Mikulski: Adel und Patriziat im Königlichen Preußen vom 15. bis 18. Jahrhundert. Versuch einer Bestimmung ihrer Beziehungen zueinander. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 49. (2000) 43–44.

⁸² Erich Keyser: Der bürgerliche Grundbesitz der Rechtstadt Danzig im 14. Jahrhundert. Zeitschrift der Westpreußischen Geschichtsvereins 58. (1918) 60–68.; Henryk Samsonowicz: Untersuchungen über das danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte VIII.) Weimar 1969. 71–72.

⁸³ Knut Schulz. Die Ministerialität als Problem der Stadtgeschichte. Einige allgemeine Betrachtungen erläutert am Beispiel der Stadt Worms. Rheinische Vierteljahrsblätter 32. (1968) 184–219.; Josef Fleckenstein: Ministerialität und Stadtherrschaft: ein Beitrag zu ihrem Verhältnis am Beispiel von Hildesheim und Braunschweig. In: Festschrift für Helmut Beumann. Hgg. Kurt-Ulrich Jäschke, Reinhard Wenskus, Sigmaringen 1977. 349–364.; Carsten Jahnke: Handelstrukturen im Ostseeraum im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert. Ansätze einer Neubewertung. Hansische Geschichtsblätter 126. (2008) 145–186., itt: 159–163.

sokban a kezdetektől előfordultak. Elbing város 1246. évi alapító oklevelében például „*Arnoldum militem de Muchele et Henicum Wstehuove, cives Elbingenses*” olvasható.⁸⁴ Az 1233. évi kulmi kiváltságlevélben „*cives ac feudales earundem civitatum*” szerepel.⁸⁵ A porosz városok vezető rétegének tekintélyes hányada a 13. század közepén, második felében a német miniszteriális illetve alsó nemesi rétegből származott.⁸⁶ A poroszországi városlapítások fontos pillérei voltak a Német Lovagrend tartományúri hatalmának kiépítésében.⁸⁷ Az itteni, részben miniszteriális és lovagi sorból származó polgároknak a részvétele a porosz földek meghódításában, valamint a 14. századi litvánok elleni háborúkban a forrásokban számtalanszor visszaköszönt.⁸⁸

Azzal, hogy a tehetősebb városi családok földesúri majorok, paraszti falvak birtokosai lettek, a vidéki földbirtokos társadalom részévé is váltak, így rajtuk keresztül a városi és vidéki felső társadalmi csoportok igen sok szállal kapcsolódtak össze.⁸⁹ Ez a körülmény minden bizonnyal nagy szerepet játszott 1440-ben a Visztula-vidék földbirtokosainak és a porosz városok rendi konföderációjának, a Német Lovagrenddel szembeni politikai szerveződésének, az ún. Porosz Szövetségnek a létrejöttében.⁹⁰

A városi polgárok azonban nem csak adományozás vagy vásárlás révén válhattak vidéki földbirtokossá, nem csak az így szerzett birtokok alapján mosódhattak el a határok város és falu között, hanem annak köszönhetően is, hogy egy-egy falu telepítését, az ún. lokátori feladatokat gyakran vagyonosabb városi polgárok végezték, akik így megkapták az újonnan alapított falu soltszói (bírói) tisztségét és a faluhoz tartozó földek tizedét. 1304-ben például az ermlandi prépost egy Wilhelm nevű, Preußisch Holland (Paslęk) városában élő pol-

⁸⁴ PUB I,1. Nr. 181.

⁸⁵ PUB I,1. Nr.105.

⁸⁶ Dieter Wojtecki: Studien zur Personengeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert. Wiesbaden 1971. 78–79.; Klaus Scholz: Beiträge zur Personengeschichte des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts: Untersuchungen zur Herkunft livländischer und preußischer Deutschordensbrüder. Münster 1969. 378–379., 381., 383–384., 390.; Maciej Dorna: Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1309: studium prozopograficzne. Poznań 2004. 50–52.

⁸⁷ Tomasz Jasiński: Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Stadtgründung in Preußen im 13. Jahrhundert. In: Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens in den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich. Hg. Udo Arnold (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44.) Marburg 1993. 94–111.

⁸⁸ Vö. Petri de Dusburg: Chronica terrae Prussiae. In: SRP I. 74–79., 119–127.; Nicolaus von Jeroschin: Kronike von Pruzinland. In: SRP I. 388., 460., 462., 466., 478.; a porosz városok katonai szerepéről ld. Krzysztof Kwiatkowski: Die militärische Funktion der Städte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens in Preußen (vom 13. bis zum Anfang des 15. Jahrhundert) In: Städtelandschaften im Ostseeraum im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Hg. Roman Czaja, Carsten Jahnke, Toruń 2009. 167–186.; Uő: A porosz városok részvétele a Német Lovagrend hadjárataiban a 14–15. század fordulóján. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadseregvezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. Pósán László, Veszprémy László, Bp. 2013. 134–148.

⁸⁹ Peter Erlen: Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen. (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa Studien 9.) Marburg–Lahn 1992. 184.

⁹⁰ Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens I–V. Hg. Max Toeppen, Leipzig 1878–1886. (a továbbiakban: ASP) II. Nr. 108.

gárt kért fel egy német jogú falu alapítására („*Wilhelmus scultetus dictus de Hollandia*”), aki a falunak kimért földből 2 Hufét kapott, és ő lett a soltész is.⁹¹ A Friedland (Pravdinszk) városából származó Johann 1338-ban telepítői munkájáért soltész lett és 14,5 Hufét kapott.⁹² 1341-ben a danzigi komtúr a városi pénzverő mesternek, Konrádnak 38 Hufe földet méretett ki, hogy ott, mint telepítési vállalkozó, megalapítsa Wonneberg falut.⁹³ (A lovagrendi pénzeket betűkkel jelölték azt a pénzverőhelyet, ahol készítették: a D Danzigot, a K Königsberget, a C Kulmot, az M Marienburgot, a T pedig Thorn városát jelentette.)⁹⁴ Schönfleiß falut 1346-ban a Roggenhausen (Rogóžno-Zamek) városából származó Johann („*Johanni scultetu de Roghusen*”) alapította, aki az új faluban a soltészi tisztség mellett 6 Hufe földet kapott.⁹⁵ Winrich von Kniprode nagymester 1352. április 3-án a Preußisch Holland városából Kniprode Volprechtnek 40 Hufe földet adott, hogy oda új falut telepítsen. Lokátorként őt illette a soltészi tisztség, valamint a földek tizede, azaz 4 Hufe.⁹⁶ Wachsmuth falut 1505-ben a pomesaniai püspök megbízásából Riesenburg (Prabuty) város polgármestere, Hans Schulz alapította, aki egyúttal az új falu soltésza is lett, amellyel 8 Hufe földet kapott.⁹⁷

Amikor a patrícius családok a város joghatóságán kívüli vidékeken szereztek földbirtokot, a tartományúri hatalom és a területileg illetékes földesúr felé az adott telkek jogállása szerinti kötelezettségekkel tartoztak. Az oklevelek tanúsága szerint a módos városi polgárok kezén szinte mindenféle jogállású és kötelezettségű földbirtok előfordult. Hinrich Jungehorn thorni polgár például a Német Lovagrendtől 1342-ben kapott 3 Hufe föld után évi 2 márka cenzust fizetett, ahogyan a telepes parasztok.⁹⁸ Heinrich Lyburg thorni polgár és felesége 1352. január 3-án 10 Hufe szántót kapott Birgelau (Zamek Bierzgowski) komtúrjától. Minden Hufe után 15 Scot cenzust fizetett, továbbá *servitium*-mal is tartozott.⁹⁹ A lovagrendi államban a robotkötelezettség a telkekhez, s nem annak művelőjének személyéhez kapcsolódott, így abban az esetben, ha egy városi polgár ilyen kötelezettséggel terhelt Hufékat szerzett, eleget kellett tenni a robotkötelezettségnek (amit nem ő maga teljesített, hanem fizetett cselédekkel végeztette el).¹⁰⁰ Heinrich Halpwachsen elbingi polgár a nagymestertől 1425. május 29-én kapott 1,33 Hufe rét után évi ½ márka cenzust fizetett.¹⁰¹ Az a két rösseli (Reszel) polgár, aki 1431-ben 3 Hufe erdőt vásárolt a lovagrendtől, szin-

⁹¹ CDW I. Nr. 126.

⁹² PUB III. Nr. 164.

⁹³ PUB III. Nr. 423.

⁹⁴ Pósan László: A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 14. század közepéig. Debrecen 2000. 71.

⁹⁵ PUB IV. Nr. 98.

⁹⁶ PUB V. Nr. 32.

⁹⁷ PomesUB. III. Nr. 193.

⁹⁸ Regesta II. Nr. 725.; A német telepes parasztok kötelezettségeire a lovagrendi államban ld. Pósan L.: A paraszti birtokok mérete i. m. 25–50.

⁹⁹ PUB V. Nr. 1.

¹⁰⁰ Pósan László: Robotkötelezettség a középkori Poroszországban. Agrártörténeti Szemle XLIX. (2008: 4. sz.) 113–31., itt: 26.

¹⁰¹ CDW IV. Nr. 56.

tén cenzusfizetéssel tartozott. Amennyiben egy polgár telepítés vagy adásvétel útján soltészi tisztséget és birtokot szerzett, a soltészok szokásos kötelezettségeit kellett teljesíteni, és szokásos jogait élvezte. A soltészi tisztség jövedelmet, társadalmi presztízst és helyi hatalmat jelentett.¹⁰² Az általa telepített falu bírájaként alsó fokú bíraskodási jog illette meg.¹⁰³ Az 1233-ban kiadott kulmi kiváltságlevélben a Német Lovagrend egyértelműen megszabta a soltészok bíraskodási jogkörét. Önállóan 4 Schilling értékhatárig szabhattak ki büntetést, ennél nagyobb ügyekben már csak a lovagrend területileg illetékes tisztségviselőjének egyetértésével ítéelkezhettek. A súlyos büntetőügyek, melyek testi csonkítással vagy halálos ítélettel jártak, kizárólag a lovagok hatáskörébe tartoztak. A kisebb vétségek után kirótt csekélyebb összegű büntetés 12 dénárig teljes egészében a soltészt illette, az ezt meghaladó bírságnak pedig megkapta az 1/3-ad részét.¹⁰⁴ A soltész gyakran kapott kocsmá- vagy/és malomtartási jogot, melyek után cenzusfizetéssel tartozott.¹⁰⁵ A legtöbb esetben a kocsmá- és malomtartási joghoz kereskedelmi tevékenységre vonatkozó kiváltság is társult, azaz a sör mellett egyéb árukat, főleg sót, kenyeret, húst, halat, posztót és fűszereket is értékesíthettek.¹⁰⁶ A falusi kereskedelmi tevékenységre, kocsmatartásra vagy sörfőzési jogokra vonatkozó engedélyek azt jelzik, hogy a lovagrendi államban a városok privilégiumai között általában nem szerepelt a Németországban egyébként oly gyakori ún. *Bannmeilenrecht*.¹⁰⁷ Egyedül csak Saalfeld (Zalewo) város kiváltságlevelében fordult elő az a jog, hogy a várostól fél mérföldes körzetben tilos volt kocsmát létesíteni.¹⁰⁸ A telepes falvakban a parasztok 2 Hufe (33,6 hektár) méretű gazdaságot kaptak, a soltészok pedig általában ennek két-, három vagy akár többszörösét is. A soltész földjei többnyire mentesek voltak a cenzusfizetés alól. A lovagrendi állam telepítési gyakorlata az volt, hogy a soltész az általa telepített falu földjeinek 10%-át kapta meg, így birtoka arányosan függött a falu határának nagyságától.¹⁰⁹ A soltészi birtok és tisztség a hozzá kapcsolódó kiváltságokkal a soltész tulajdona volt, amit mindkét nembeli gyermekei örökölhettek és bármikor elidegeníthettek.¹¹⁰ A soltész feladata volt a faluban a paraszti cenzus és egyházi tized begyűjtése, s beszállíttatása a földesúri

¹⁰² Adrienne Körmendy: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert.* Poznań 1995. 99.

¹⁰³ Herbert Helbing: *Ordensstaat, Herzogtum Preußen und preußische Monarchie.* In: Preußen. Epochen und Probleme seiner Geschichte. Hg. Richard Dietrich, Berlin 1964. 13.; Werner Rösener: *Bauern im Mittelalter.* München 1987. 234.

¹⁰⁴ PUB I,1. Nr. 105.; A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságleveléről Pósan László: *A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságlevele. Századok 143. (2009: 2. sz.) 427–450.*

¹⁰⁵ Pósan László: *Iparosok és egyéb foglalkozású rétegek a Német Lovagrend falvaiban. Történeti tanulmányok. (Acta Universitatis series historiae LVIII.) Szerk. Velkey Ferenc, Debrecen 2006. 37–50., itt: 39.*

¹⁰⁶ Vö. pl. PUB II. Nr. 387., 584.; PUB III,2. Nr. 427.; CDW I. Nr. 222., 242.; CDW II. Nr. 474.

¹⁰⁷ A *Bannmeilenrecht*-re vonatkozóan ld. Winfried Küchler: *Das Bannmeilenrecht. Ein Beitrag der mittelalterlichen Ostsiedlung zur wirtschaftlichen und rechtlichen Verschränkungen von Stadt und Land. (Marburger Ostforschungen 24.) Würzburg 1964. 148.*

¹⁰⁸ PUB II. Nr. 306.

¹⁰⁹ Hartmut Boockmann: *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte.* München 1981. 136.

¹¹⁰ Heide Wunder: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13–16. Jahrhundert).* Wiesbaden 1968. 28.

udvarházba.¹¹¹ A lovagrend jól szervezett postaszolgálati rendszerében a soltésznek gondoskodnia kellett váltólovakról a futárok számára.¹¹² A tartományúri hatalom felé a soltész legfontosabb kötelezettsége a könnyűlovas katonai szolgálat volt. Az 1233. évi kulmi kiváltságlevél előírása szerint azok, akik 40 Hufe, vagy annál nagyobb birtokkal rendelkeztek, páncélos lovagként voltak kötelesek hadba vonulni, és két további, könnyű fegyverzetű lovas mellett még kiállítaniuk. Akiknek 40 Hufénál kisebb volt a birtoka (mint például a soltészoknak), lóval, mellvérttel, sisakkal felszerelve kellett katonáskodni.¹¹³ Amikor városi polgárok földesúri majorokat, egész birtokokat vagy censuzfizető falvakat vásároltak meg, vagy kaptak adományba, a kulmi kiváltságlevél előírása szerinti kötelezettségekkel tartoztak, amilyenekkel a vidéki földbirtokosok is. Ezzel a birtokokkal rendelkező polgárok a lovagrendi állam felső rétegéhez, az ún. „nagyobb szabadok” — a forrásokban „*gute lute*”, „*erbar lewte*” — csoportjába tartozókká váltak, míg a 40 Hufénál kevesebb földdel rendelkező, katonáskodó birtokosokat „kisebb szabadoknak” („*cleynen freyen*”) nevezték.¹¹⁴ Annak ellenére, hogy a „nagyobb szabadok” lovagi szolgálattal tartoztak, parasztjaik, falvaik, majorságaik voltak, birtokukon bizonyos bíraskodási jogkörrel és kiváltságokkal rendelkeztek, mégsem lehetett őket nyugat-európai értelemben nemesnek nevezni. A középkori porosz szövegekben sehol nem találkozunk a „nemes” (*nobilis*) kifejezéssel.¹¹⁵ A középkori Poroszországban egyedül a Német Lovagrend és a négy porosz püspök rendelkezett kötelezettségektől mentes, szabad földtulajdonnal (*allodium*), de hűbértulajdonnal (*feudum*) sem voltak. A forrásokban semmilyen hűbérjogi eljárási folyamatnak (például *homagium* letétele) nincs nyoma. A kulmi kiváltságlevél előírása szerint mindazok, akik örökíthető, szabad birtokkal rendelkeztek, a katonai kötelezettségen túl a lovagrend (vagy a püspökök) tartományúri és földesúri hatalmának, joghatóságának elismeréseként évente ún. „elismerési járadékot” (*recognitio*) voltak kötelesek fizetni: 1 kölni, vagy 5 kulmi (azaz porosz) dénárt, továbbá 2 márka súlyú viaszt.¹¹⁶ Az elismerési járadék azt fejezte ki, hogy nem hűbért, hanem csak ún. szolgálati birtokot mondhattak a magukénak. Az európai hűbérjogokban általában ismeretlen volt, hogy egy hűbéres nemes rendszeres járadékot fizessen hűbérurának.¹¹⁷ A kulmi kiváltságlevél a Német Lovagrend engedélyéhez kötötte ugyan, de szabadon eladhatónak nyilvánította az ingatlantulajdont, ami ugyancsak azt a tényt erősíti, hogy a poroszországi ado-

¹¹¹ Vö. pl. PUB I,2. Nr. 468., 633.; PUB II. Nr. 188.; PUB VI,2. Nr. 527., 918.; ASP I. Nr. 528.

¹¹² Pószán László: Híráramlás és információterjedés a Német Lovagrend államában. Századok 146. (2012: 2. sz.) 405–415., itt: 408.

¹¹³ PUB I,1. Nr. 105.

¹¹⁴ ASP II. Nr. 2., 77., 274., 275., 276., 279., 280.; ASP IV. Nr. 16.

¹¹⁵ Grischka Vercamer: Die Freien im Deutschordensland Preußen als militärischer Rückhalt Ende des 14. Anfang des 15. Jahrhunderts. In: Tannenberg Grunwald algiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter. Hg. Werner Paravicini, Rimvydas Petrauskas, Grischka Vercamer (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien 26.) Wiesbaden 2012. 175–189., itt: 177–178.; Pószán László: Magánharc (*fehde*), bosszúállás és erőszak a Német Lovagrend államában. Történelmi Szemle LVI. (2014: 1. sz.) 75–96., itt: 79.

¹¹⁶ PUB I,1. Nr. 105.

¹¹⁷ Boockmann, H.: Der Deutsche Orden i. m. 125.; Vercamer, G.: Die Freien i. m. 179.

mánybirtokok nem hűbér jellegűek, azaz nem nemesi státusúak voltak. A nagyobb, vidéki birtokokhoz kapcsolódó katonai kötelezettség és a porosz városok aktív katonai szerepvállalása egyaránt szerepet játszott abban, hogy a porosz városok patríciusainak értékrendjében meghatározóak voltak a lovagi-katonai értékek, a fegyverforgatás és a vitézség megbecsülése. Már a 14. század elejétől az egyik legnépszerűbb harcos szentről, Szent Györgyről elnevezett elitista jellegű társaságokat hoztak létre.¹¹⁸ A legrégebbi ilyen patríciusi társaság Thornban jött létre 1311/12 táján, melynek 1385-ben az ún. *Artushof* lett a székhelye.¹¹⁹ Altstadt Elbing 1319-től létező Szent György társaságának székhelyét szintén *Artushof*-nak hívták.¹²⁰ Az 1350 körül alakult danzigi Artushof státútumának előírása szerint az ottani patrícius társaságnak csak 20 márkán felüli értéket képviselő kereskedői vagy földvagyon tulajdonosa lehetett a tagja, kézműves, iparos pedig anyagi helyzetétől függetlenül sem.¹²¹ Königsberg Altstadtban és Kneiphofban 1394-től működtek a vagyonos polgárokat magukba foglaló Szent György társaságok, és a nekik „otthont” adó *Artus-* vagy *Junkerhofok*.¹²² Ezek szabályzatai is egyértelműen tiltották a kézművesek felvételét.¹²³ Ezek a patríciusi társasági székhelyek elnevezésükben, az *Artushof* szóban a „hof” az „udvartartás, udvar” jelentést hordozta, az Arthur név pedig a lovagi ideált és értékrendet szimbolizálta, azaz fogalmi szempontból a lovagi-udvari értékrendet voltak hivatva kifejezni.¹²⁴ Ezek a patríciusi szerveződések jelentős öntudatról árulkodtak, s egyértelművé tették, hogy a porosz városok felső rétege egyenrangúnak tartotta magát nemcsak a katonáskodó vidéki földbirtokosokkal, a „nagyobb szabadokkal”, hanem az európai nemesekkel is. Az *Artushofok* társaságai rendszeresen szerveztek lovagi tornákat, amelyeken nem csak tagjaik vehettek részt, hanem a poroszországi birtokosok vagy külföldi nemesek is.¹²⁵ Magdeburgban Goslar, Braunschweig, Quedlinburg, Halberstadt és más városok patríciusainak részvételével már 1282-ben rendez-

¹¹⁸ Janusz Tandecki: Genossenschaftliche Strukturen in preußischen Hansestädten. In: Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse. Hgg. Niels Jörn, Detlef Kattinger, Horst Wernicke (Quellen und Darstellungen zur hansische Geschichte NF 48.) Köln-Weimar-Wien 1999. 213–238., itt: 227.; Roman Czaja: Korporative Formen der Religiosität des Patriziats in den preußischen Großstädten. Quaestiones Mediae Aevi Novae 2. (1997) 107–119.

¹¹⁹ Albert Voigt: Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547. Mittheilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn 13. (1904) 64.

¹²⁰ Max Toepfen: Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter. Marienwerder 1870–1872. 117.

¹²¹ Stephan Selzer: Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich-höfische Kultur in den Städten des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert. (Kieler Werkstücke D 8) Frankfurt a.M. 1996. 156.

¹²² Fritz Gause: Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen I. Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten. Marburg 1996. 90.

¹²³ Dieter Heckmann: Die ältesten Satzungen des Junkerhofes und -gartens der Altstadt Königsberg aus dem Jahre 1431. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 44. (1995) 358–374., itt: 368–369.

¹²⁴ Sonja Dünnebeil: Vereinigungen der städtischen Oberschicht im Hanseraum und deren Repräsentationsbedürfnis. In: Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter. Hg. Janusz Tandecki, Toruń 2000. 73–84., itt: 79.

¹²⁵ Selzer, S.: Artushöfe im Ostseeraum i. m. 36–43.

tek lovagi játékokat.¹²⁶ Németalföldön Brüggeben rendezett először városi lovagi tornát az ottani patrícusok társasága, a Fehér Medve Társaság.¹²⁷ A balti-tenger melletti Hanza-városokon kívül a 14. század folyamán más német területeken is gyakorlattá vált, hogy a városi felső rétegek egyenrangúnak érezték magukat a nemesekkel, és ezt lovagi játékok szervezésével, s azon való részvétellel is kifejezésre juttatták.¹²⁸ A Balti-tenger vidékén, így a porosz városokban is, általában a farsangi időszak volt a lovagi tornák ideje, ami értelemszerűen más szórakozásokkal is összekapcsolódott.¹²⁹ A patrícusok emellett gyakran más rendezvényeken is kifejezésre juttatták, hová helyezik magukat a társadalomban. Danzigban például a Szent György társaság tagjai májusban drága ruhákba öltözve kilovagoltak a városból, maguk közül választottak egy „május grófot”, aki az ezt követő ünnepeken, lakomákon, mulatságokon elnökölt.¹³⁰ A porosz városok patrícusainak társadalmi súlyát és erős kötődését a lovagi-nemesi világhoz jól érzékelteti, hogy a 15. században a Német Lovagrend nagymesterei közül ketten is tagjai voltak a königsbergi *Junkerhof*nak: Heinrich von Plauen (1410–1413) és Heinrich Reffle von Richtenberg (1470–1477).¹³¹ Úgy tűnik, hogy a Balti-tenger térségében, ahogyan a Hanza-városok patrícusai egyre nagyobb földbirtokok urai lettek, egyre inkább a nemesség részének tekintették őket.¹³² Ezt mutatja Königsberg példája is: a poroszországi politikai hatalom megtestesítői, a lovagrend nagymesterei nemcsak rangon alulinak nem találták, hanem megtiszteltetésnek tartották, hogy a Junkerhof tagjai lehettek. Lübeckben a legelőkelőbb polgárok szervezetének, az ún. Zirkel Társaságnak a tagjait III. Frigyes császár 1485-ben nemesnek ismerte el.¹³³ Poroszországban a vidéki földbirtokaikhoz kapcsolódó magánjogi, polgári peres ügyekben a polgárok nem városuk bíróságának hatálya alá, hanem az egyes komtúrságokban működő tartományi bíróságok (*Landgericht*) illetékessége alá tartoztak, ahogyan a német jogú telepesek falvak soltészai is.¹³⁴

Ritkábban ugyan, de Poroszországban előfordult az is, hogy nemcsak az egyes polgároknak, hanem magának a városnak, a polgárok közösségének is volt saját majorsága, melynek jövedelmei a városi kasszát gyarapították. Így például a 15. század folyamán a Német Lovagrend Königsberg Kneiphofnak

¹²⁶ Sz. Jónás Ilona: Lovagi játékok a középkori városokban. In: *Uő: Sokszinű középkor. Természet társadalom kultúra a középkori Európában.* Szerk. Nagy Balázs, Novák Veronika. Bp. 2010. 157–164., itt: 158.

¹²⁷ *Dünnebeil, S.*: Vereinigungen der städtische Oberschicht i. m. 77.

¹²⁸ *Thomas Zotz*: Adel, Bürgertum und Turnier in deutschen Städten. In: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter.* Hg. Josef Fleckenstein, Göttingen 1985. 450–499.

¹²⁹ *Harry Kühnel*: Spätmittelalterliche Festkultur im Dienste religiöser, politischer und sozialer Ziele. In: *Feste und Feiern im Mittelalter.* Paderborner Symposium des Mediävistenverbandes. Hg. Detlef Altenburg, Sigmaringen 1991. 71–85., itt: 76–77.

¹³⁰ *Friedrich Alexander Redlich*: Sitte und Brauch des livländischen Kaufmanns. (Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga 3.) Riga 1935. 81–88.

¹³¹ *Heckmann, D.*: Die älteste Satzungen des Junkerhofes i. m. 359.

¹³² *Christian Wehrmann*: Das Lübeckische Patriziat, insbesondere dessen Entstehung und Verhältnis zum Adel. *Hansische Geschichtsblätter* 2. (1872) 98–99.

¹³³ *Boockmann, H.*: Die Stadt im späten Mittelalter i. m. 294.

¹³⁴ *Janusz Mattek*: Das Kulmer Recht im Ordensland Preußen (1466–1525) und im Herzogtum Preußen (1525–1620). *Zeitschrift für Ostforschung* 32. (1983: 3. sz.) 327.

adományozta Genslacken udvarházat a hozzá tartozó földekkel, jószágokkal és ingóságokkal együtt. Königsberg Löbenicht a lovagoktól kapott 10 Hufe erdőterületen hozta létre Rathswalde majort (melynek a neve is egyértelműen jelezte tulajdonosát).¹³⁵ Akár egy gazdag polgárcsalád, akár egy város tulajdonában is voltak majorságok, művelésük a többi (lovagrendi, püspöki, magánföldesúri) poroszországi földesúri saját kezelésű birtokhoz hasonlóan történt. Részben állandó személyzettel (szolgálókkal, cselédekkel), részben pedig fizetett idénymunkásokkal dolgoztattak, s csak ritkábban vettek igénybe paraszti robotot.¹³⁶

URBAN-DWELLING LANDOWNERS IN MEDIEVAL PRUSSIA

by Pósan László
(Summary)

Alongside trade, crafts and other activities connected to the provision of goods, the burghers of medieval towns also engaged in agrarian production. As other members of the Hanseatic league, the more important towns of the Teutonic Order owned wide stretches of land. Most of these were owned by the burghers themselves, and frequently served as pledges in credit affairs. Alongside the estates owned as private property, some of the urban lands were retained as undivided communal property, and were administered by the urban magistrature. Smaller parcels of them were liable for lease by the burghers, and the revenues thus collected flowed into the public coffers. The more well-off burghers, on the other hand, could also lease privately owned lands. The growing demand for land was connected to the equally increasing importance that brewing played in the economic life of the Prussian towns, and the need for barley and malt it generated. Rich families tried to obtain lands in areas which lay beyond the jurisdiction of their own town. This was most frequently done via purchase, but another method was also available as settler-entrepreneurs. Some among the rich patrician families came to own whole manors and even entire villages. In the last third of the 15th century the social elite of the Vistula region was no more constituted by the provincial military caste, but by the landowning urban patriciate. By obtaining a considerable amount of landed wealth, the well-to-do urban families became integrated into the provincial landowning society. The pieces of land acquired outside the jurisdictional area of the town were liable to burdens to be discharged according to the legal status of the land concerned. Thus, a patrician could own lands of peasant status and consequently burdened by census and other inferior services, such as *servitium*, for instance. Other estates, on the other hand, owned armed military service and were connected to other noble privileges.

¹³⁵ Gause, F.: Die Geschichte der Stadt Königsberg i. m. 128–130.

¹³⁶ Hartmut Boockmann: Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen. In: Die Grundherrschaft im späten Mittelalter I. Hg. Hans Patze (Vorträge und Forschungen XXVII.) Sigmaringen 1983. 565.; Pósan László: A Német Lovagrend poroszországi majorságai a 15. században. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz, Á. Varga László, Eger 2008. 425–442.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Valerij Sergeevič Flërov

„GORODA” I „ZAMKI” CHAZARSKOGO KAGANATA

Archeologičeskij real'nost'

(„Towns” and „castles” in the Khazar kaganate. Archeological reality, pp. 251–258)

Mosty kul'tury, Gešarim, 2011. 258 p.

KAZÁRIA KUTATÁSÁNAK REVÍZIÓJA – V. S. FLËROV KÖNYVE

Kazária kutatása a Szovjetunió felbomlása után újfajta, nem csak számszerűsíthető lendületet vett. (Emlékeztetőül: a kazárok — és általában a sztyeppeni népek — az 50-es évek elején a szlávok ellenségének kiáltottak ki, kezdve már a hunokkal, az ősmagyarok pedig egyszerűen kimaradtak mind a finnugor népekről, mind a sztyeppeni népekről szóló kézikönyvekből. Ezen a Sztálin által az Ermitázs élére kinevezett, de mégis csak megtűrt M. I. Artamonov, majd főként a tanítványa, S. A. Pletněva kezdett el változtatni.) Már a 80-as években megugrott a Kazáriával és főleg annak régészeti hagyatékával, a szaltovo-majacki kultúrával foglalkozó cikkek száma, majd a 90-es évektől kezdve szinte követhetlenné váltak a nagyszámú, igen sokféle megjelenő és szinte beszerezhetetlen publikációk. Közben óriási társadalmi, nemzetközi érdeklődés is támadt Kazária iránt; a Krímben iskolákban héber nyelvet is tanítanak.

V. S. Flërov a szovjet, orosz kutatásban szokatlanul szókimondó és módszeres könyvében nagyító alá veszi Kazária történeti és régészeti kutatásának legfőbb kérdéseit. Sorra rámutat a rendelkezésre álló régészeti adatoknak a nagyhorderejű következtésekhez elégtelen számára, azok értékelésének módszertani hibáira s a következtetésekre épülő következtetések eseteire. Már a könyv alcíme is kritikát ígér („A régészeti realitás”), amit a szerző be is vált. (Két példa a hangneme: „egyes szerzők a 'posad' – suburbium terminussal *játszanak*”, a Verchnee Saltovo-i települést „városnak” tartani „nem szerencsés, ill. föltételezés *túltengő érzelemmel*” [„s preobladaniem émocional'nogo momenta”, „with the predominance of emotion”, pp. 66, 253.]).

Az első fejezet címe tükrözi a könyv lényegét: S. A. Pletněva alapvető könyve címére („A nomád szállástól a városokig” [Moskva 1967]) utalva azt elemzi, hogy egyáltalán voltak-e városok Kazáriában s hogy amiket annak tartanak, mikből fejlődtek ki? Véleménye szerint a várost az építészeti és strukturális aspektusa különbözteti meg a falutól, a városi jellegét nem a vezetőréteg házai és a kultikus épületek adják meg, hanem a népszerűség mindennapi élete, foglalkozása és szervezetsége. Úgy véli: itt keveri össze a legtöbb szerző magát a települést a körülötte levő kisebbekkel, egységként kezelve azokat, miközben az összefüggésük — már egyedül kronológiai szempontból is — tisztázatlan. (Nem-régészeknek egy triviális evidencia: a *tér*beli egybeesés nem szükségszerűen jelenti a jelenségek *idő*beli egybeesését.)

A szerző sorra veszi valamennyi fontos kazáriai lelőhelyet. A Don és az Északi Donce medencéjében feltárt híres lelőhelyeken Kelet-Európában átlagos típusú házak láttak napvilágot utcaszerkezet, mezőgazdasági eszközök és mindennemű városias jelleg nélkül. V. S. Flërov szerint a legismertebb Šarkel-nek — S. A. Pletněva-val szemben — semmiben sem tükröződik a sokak által feltételezett kereskedelmi szerepe. Az adminisztratív és kereskedelmi központnak tartott Verchnee Saltovo valójában egy átlagos erőd, hozzá csatlakozó településekkel, de azoknak és a hozzájuk tartozó temetőeknek a kiterjedése ismeretlen, a feltárt anyagot módszeresen nem közölték. A kaganátus temetőinek leletei jelentéktelen „gazdagságokat” és értékelhetetlen tulajdonosi rétegződést mutatnak. A sok hipotézis után az a véleménye, hogy a főváros, Itil helye változatlanul ismeretlen és B. N. Zachoder-t idézve kimondja: nem tudni, hogy valaha is lesz-e elegendő adat a vele kapcsolatos kérdések megoldásához, mert az írásos források alapján nem lehet a kiterjedését, lakossága számát, vallási felekezeteinek arányát meghatározni. A Samosdelka-i telep feltárásának módját nem tartja kielégítőnek, az ott talált kerámia pedig közöletlen. Khumara a legna-

gyobb kazáriai település, szerinte talán ez tekinthető egyfajta városnak, de hangsúlyozza, hogy a belseje majdnem teljesen feltáratlan, állandó épületekről nincsen adat, ami pedig van, az nem több és más, mint a szokásos félig földbeásott házak sora. A sokat tárgyalt dagesztáni városok (Balangar, Semender) eddigi lokalizálásait elveti, az irodalomból jól ismert Verchnij Ćir-jurt feltártóságát elégtelennek tartja s az impozáns kőfal szerinte valójában a Szulak völgyének elzárására szolgált. Andrej-aul belső szerkezetéről nincsen adat, a feltárt részeknek relatív kronológiája ismeretlen; nem is tudni, hogy egyáltalán melyik része kazár kori, mivel a kerámiája feldolgozatlan. A krími városokról egyértelmű a véleménye: az ottani rövid ideig tartó kazár fennhatóságnak érdemleges nyoma nem maradt a bizánci kultúrájú lakosság hagyatékában, a házak és erődítmények építészetében külső hatás nem mutatható ki, a szaltovo-majacki típusú leletek kisszámúak, a kerámia pedig feldolgozatlan.

Vizsgálja az alapvető történeti fogalmakat (feudalizmus, nomadizmus). Kazária kutatásának nagyobbik részével szembe helyezkedve úgy véli, hogy sem a történészek, sem a régészek nem tudtak pontos képet adni a kaganátus társadalmi viszonyairól s az ismeretek hiányát általános fogalmak behelyettesítésével hidalták át.

A szaltovo-majacki kultúra kutatói közül V. S. Flërov elsőként fordult más régészeti kultúrákhoz oly módon, hogy nem elégedett meg egy-egy tárgytípus, ornamentikai elem párhuzamainak idézésével. A könyvet a tragikusan elhunyt Rašo Rašev emlékének ajánlotta, egyértelműen azért, mert — nyilván neki köszönhetően — megismerte a protobolgár régészet leleteit és kutatását, majd — ez a könyvében a nagy jelentőségű — azok tanulságait adaptálta Kazária régészetére. Teljes joggal tette ezt (amint a párhuzamok szintjén ezt a kutatás már évtizedek óta rendszeresen teszi is), hiszen egyidejű, rokon kultúrájú politikai alakulatokról van szó, és a protobolgárok éppen abból a kelet-európai közegekből váltak ki. A bulgáriai tanulságokat úgy fogalmazta meg, hogy a kazáriai városzerű települések ugyanúgy megerősítettek vagy épp kőfallal körülvett erődökből állnak; azok sorában az elsőt Pliszka, a másodikat Preszlav képviseli.

Egy másik, közép-európai kitekintésének eredménye az, hogy a szerző a honfoglaló magyarokat is bevonta a gondolkodásába. Jól látja, hogy ők helyi előzményekre támaszkodva, folyamatosan bekapcsolódva az európai kultúrákba alapítottak államot, még a pogány alapok ellenére is. (Az előzmények tárgyalásánál a római és avar hatásokat V. S. Flërov nyilvánvalóan túlértékelt.) Kimondja, hogy a keleti sztyepei birodalmak egyike sem rakta le az államalapításnak még csak az alapjait sem; a hatalmi központok és intézmények meglétét, írásos törvényalkotást és az urbanizációt tartja az államiság kritériumának. A „honfoglalás” terminussal értelmezi a Kazár kaganátus struktúráját (ez nem világos előttem): úgy véli, hogy a kaganátus népeisége folyamatosan vette birtokába Kazária területét s ennek az átmeneti állapotnak, az államiság hiányának tekinti a kagáni udvar rendszeres évi nomadizálását. Végső tanulsága: a kaganátus gyorsan áttért a nomád településről a megtelepült életmódra (nála ez a „honfoglalás”), de hogy városokat alakítson ki, ahhoz nem kapott elég időt a Történelemtől.

V. S. Flërov könyve után a kutatás nagyobbik része természetesen megteheti, hogy változatlanul folytatja az eddigi utat: régészeti leleteknek közvetlen történeti értékelését és az irodalomban elérhető nézetekre épülő vagy azokkal vitázó újabb hipotézisek közzétételét. Amint azonban ezt a szerző és néhány más jel is mutatja az oroszországi régészeti kutatásban: remélhetőleg lesznek majd olyanok is, akik szembenéznek ezzel a kritikával és újabb teóriák közzététele előtt és/vagy helyett inkább hozzákezdnek a fölmérhetetlenül nagy leletanyag feldolgozásához, majd betartják a tudományos munka azon követelményét, hogy csak lépésről-lépésre, biztos támpontokról továbbhaladva lehet olyan eredményeket elérni, amelyek kiállják az idő próbáját, az írásos forrásoknál pedig annak fölmérését, hogy analógiákkal, kombinációkkal meddig lehet elmenni alapvető kérdések értékelésében. A szovjet/oroszországi kutatók közül L. Klejn által először használt „pánhistorizmus” terminusra nem hivatkozik ugyan, de a könyve minden lapján int a régészeti leleteknek eltúlzott történeti értékelésétől. Szerintem V. S. Flërov-val most nem annyira vitatkozni kell, mint inkább hozzálátni mindazon tucatnyi hiányosság fölszámolásához, amelyre ő ebben a munkájában rámutatott. Nagy szükség van erre, mert a kora középkori Kelet-Európa legjelentősebb és leghosszabb életű politikai alakulatáról van szó s a kutatás helyzetétől, színvonalától számos nép, kultúra történetének reális megítélése függ. Reméljük és kívánjuk, hogy a Kazária régészetiével foglalkozókat hozzásegíti a megújodáshoz.

Bálint Csanád

*Robert de Clari***KONSTANTINÁPOLY HÓDOLTATÁSA**

Ford. Csernus Sándor – Cs. Tóth Annamária.

(A középkori francia történeti irodalom remekei 1.)

A tanulmányokat írta: Csernus Sándor – Farkas Csaba – Gérard Jacquin

Budapest: Balassi Kiadó, 2013. 243 o. (13 térképmelléklet és 10 színes képmelléklet)

„Ettől fogva sorra következtek a meglepetések, a lassanként tisztuló égre s a természet harsozó zöldjére vetülő újabb és újabb kupolák, aranyoszlopok, fehér perisztíliumok, rózsaszín márványfalak, a tarka függőkert-labirintussal körülvett, ciprusokkal ékes császári palota, a Bukoleion tökéletes szépsége. S feltárult az Aranyzarv-öböl roppant láncsal lezárt bejárata, és felfehért jobbra a Galata-torony” – így látta Umberto Eco regényhőse, Baudolino Konstantinápolyt, amikor a negyedik keresztes hadjárat (1202–1204) eseményei előtt két évtizeddel a várost először pillantotta meg (Umbert Eco: *Baudolino*. Ford. Barna Imre. Bp.: Európa, 2003. 253–254.). Hasonlóan színes képet festett a nyugati lovagseregek által feldúlt város gazdagságáról krónikájában (LXXXII–XCII. *caput*) az a Robert de Clari (ca. 1180 – 1216 u.), akit — Geoffroy de Villehardouin (1150/1154 – 1218 e.) mellett — a francia nyelvű történetírás atyjaként és a Latin Császárság létrehozását eredményező keresztes vállalkozás legjelentősebb krónikásaként tart a medievisztika számon. A Konstantinápoly elfoglalását a középpontjába állító elbeszélés a Balassi Kiadó gondozásában, a Szegedi Egyetemen oktató Csernus Sándor, valamint Cs. Tóth Annamária fordításában látott a közelmúltban napvilágot: ily módon immáron magyar nyelven is hozzáférhetővé vált — a Robert de Clarival sokszor összehasonlított Geoffroy de Villehardouin Szabics Imre tollán magyarított szövegéhez (Geoffroy de Villehardouin: *Bizánc megvétele*. Ford. Szabics Imre. Bp.: Európa, 1985.) hasonlóan — a pikárdiai származású francia lovag személyes élményekkel tarkított beszámolója.

A kötet *A középkori francia történeti irodalom remekei* címet viselő sorozat első kiadványaként jelent meg, a vállalkozás azonban — ahogyan azt a fordítók az előszóban (9–13.) jelzik — hosszú múltra tekint vissza: a jelentősebb külhoni középkori kútfők magyar nyelvű kiadásának ötletét Gombos F. Albin már az elmúlt évszázad elején felvetette, ezt követően pedig — Sz. Jónás Ilona újabb kezdeményezésére — két évtizeddel ezelőtt született meg annak terve, hogy a legkiemelkedőbbnek tekintett középkori francia történetírók — a „történetírói ötös”-ként ismert Villehardouin, Clari, Joinville, Froissart és Commines — műveiből egy válogatás magyar fordításban is napvilágot lásson. Mivel azonban az elmúlt időben számos részlet vált az említett krónikákból az olvasóközönség számára magyarul is hozzáférhetővé (ld. pl. *Krónikások – krónikák. II. Az új évezredben... [XI–XIII. század]. Szemelvények középkori krónikákból*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Mezey László. Budapest: Gondolat, 1960. [Európai antológia. Középkor] 172–182., 184–185., 188–197. [Robert de Clari], 182–184., 186–188. [Villehardouin], 198–212. [Joinville]; *Froissart krónikája. Válogatás*. Vál., az utószót és a jegyzeteket írta Kulcsár Zsuzsanna. Budapest: Gondolat, 1971.; *Középkori egyetemes történeti szövegyűjtemény. Európa és Közel-Kelet. IV–XV század*. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest: Osiris, 1999. 226–230. [Robert de Clari], 505. [Froissart], 570–572. [Commines]), Csernus Sándor és Cs. Tóth Annamária az eredeti elképzelést módosítva úgy döntöttek, szemelvénygyűjtemény helyett a három kevésbé ismert krónika teljes szövegét közreadják fordításban.

Ennek megfelelően az időben is legkorábban alkotó, a negyedik keresztes hadjáratot kortársként megéneklő Robert de Clari munkáját veheti elsőként kezébe az olvasó. Reményeink szerint hamarosan gyarapodik a sorozat Jean de Joinville (1224–1317) IX. Szent Lajosról (1226–1270) írott életrajzával (*Vie de Saint Louis*), valamint a burgundiai herceg hűségét XI. Lajos francia király (1461–1483) szolgálatával felcserélő Philippe de Commines (1445?–1511) emlékirataival (*Mémoires*).

A gazdag jegyzetapparátussal és szövegmagyarázatokkal ellátott fordítás az egyetlen — jelenleg a Dániai Királyi Könyvtárban őrzött, ám a 13–14. század fordulóján a pikárdiai Corbie apátságában másolt — kéziratban fennmaradt francia nyelvű krónika valamennyi fontosabb *editiójának* a felhasználásával készült. A *Konstantinápoly hódoltatásának* teljes textusát első ízben Paul Riant jelentette meg 1868-ban (*Li estoires de chiaus qui conquissent Constantinoble, de Robert de Clari en Aminois, chevalier*. [Ed. Paul Riant.] [Paris: s. n., 1868.]). Philippe Lauer 1924-ben publikált és két további kiadást (1956, 1974) is megért *editióját* (Robert de Clari: *La Conquête de Constantinople*. Ed. Philippe Lauer. Paris: Champion, 1924.) követően 1952-ben a

Bibliothèque de la Pléiade sorozatában adták újfent közre — ezúttal gyűjteményes kötetben — Robert de Clari kereszties beszámolóját (*Historiens et chroniqueurs du Moyen Âge. Robert de Clari, Villehardouin, Joinville, Froissart, Comynnes*. Ed. Albert Pauphilet – Edmond Pognon. Paris: Gallimard, 1952. 13–91. [Bibliothèque de la Pléiade 48.]). A középkori francia irodalom jeles szakértőjének, Jean Dufournet-nak (1933–2012) a nevéhez fűződik a krónika legújabb kritikai *editiója*, a 2004. évi kétnyelvű — a szöveget annak modern francia fordításában is közlő — kiadás (Robert de Clari: *La conquête de Constantinople*. Ed. et trad. par Jean Dufournet. Paris: Champion, 2004. [Champion classiques. Série Moyen Âge 14.]): a most recenzeált, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén összeállított kötetet készítői az ő emlékének is ajánlották.

A kiadvány borítóját az a Flandriai Henrik császár (1206–1216) konstantinápolyi bevonulását ábrázoló miniatúra díszíti, amely a Latin Császárság harmadik jeles történetírójaként számon tartott Henri de Valenciennes (ca. 1170 – 1210 u.) krónikájának (*Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*) 13. század végi kéziratából származik. A kötetben Cs. Tóth Annamária és Csernus Sándor prologusa (9–13.) előzi meg a pikárdiai lovag 121 *caputra* osztott beszámolóját, amely Bizáncnak a keresztiesek általi elfoglalását és a Latin Császárság kezdeteit a szerző személyes élményeiből táplálkozva, nem egyszer anekdotákkal fűszerezve meséli el (17–133.). Hogy a kötet nem csupán a szűkebb szakma — a francia történeti irodalom specialistái — számára készült, de szól a szélesebb olvasóközönségnek is, azt egyfelől a krónikaszoveget kísérő, a témát a gazdag magyarázó anyaga révén a kereszties irodalomban kevésbé járatosak számára is közelebb hozó bő jegyzetapparátus jelzi: a jegyzetek Csernus Sándor munkáját dicsérik. Ki kell emelnünk másfelől azt is, hogy a Csernus és Cs. Tóth Annamária fordításában közölt textust nem csupán három, alább még részletezendő — a 13. századi elbeszéléssel és a történelmi kontextussal foglalkozó — tanulmány követi, de kronológiai táblákat, a szakirodalomban való tájékozódást megkönnyítő válogatott bibliográfiát és a kereszties hadjáratokat illusztráló térképmelléleteket is találunk a későbbiekben a felsőoktatásban is minden bizonnyal haszonnal forgatható kiadványban.

A kísérőtanulmányok sorában elsőként Gérard Jacquinek, a francia történetírással foglalkozó angers-i medievistának az írását olvashatjuk: a dolgozat az ura, Pierre d'Amiens kíséretében 1202-ben hadra kelt pikárdiai kismemes francia nyelven írott történeti munkájának részletes elemzését adja (*Robert de Clari és krónikája*, 135–156.) A 13. század hajnalának Bizánci Birodalmát — tehát a történelmi hátteret — hivatott ismertetni a Csongrád Megyei Levéltárban munkálkodó Farkas Csaba tanulmánya, amely nem csupán az utolsó Komnénoszok és az Angeloszok hanyatló államának belső intrikáiba ad bepillantást, de leírja azt is, hogyan vezetett az európai nagyhatalmi politika alakulása Bizánc 1204. évi elfoglalásához. Ismerteti a dolgozat a keresztiesek elé táruló Konstantinápoly azon csodáit — a vároznak a keresztiesek számára gazdag zsákmányt biztosító épületeit — is, amelyek oly nagy hangsúllyal szerepelnek a lovagtársaival együtt a Kelet szépségein elámuló Robert de Clari művében (*Bizánc a negyedik kereszties hadjárat előestéjén*, 157–176.). A 13. századtól a latin nyelvű történeti irodalom mellett lassan kibontakozó népnyelvű történetírás kezdeteit, a Clari-féle krónikának a francia nyelvű történeti irodalomban elfoglalt helyét mutatja végezetül be a kötet harmadik tanulmányában Csernus Sándor (*A Kelet vonzásában: Konstantinápoly meghódítása és a francia nyelvű történetírás születése*, 177–194.).

Ugyancsak Csernus állította össze az első kereszties hadjárat meghirdetésétől (1095) a IV. lateráni zsinatig (1215) és III. Ince pápa haláláig (1216) ívelő kronológiát, amely fogódzót jelent azok számára, akik a Clari által elbeszélte események sorában tájékozódni kívánnak (*Kronológia Robert de Clari krónikájának tanulmányozásához*, 195–202.). Hasonlóképpen a *Konstantinápoly hódoltatásában* ábrázolt folyamatok könnyebb megértését szolgálják az uralkodói listák (*Dinasztiák és uralkodók [1100–1300]*, 203–218.) vagy az a válogatott bibliográfia, amely Bizánc, a kereszties hadjáratok, valamint a francia történetírás irodalmába nyújt bepillantást (219–226). A kötethez — amelyhez Tamás Zsuzsanna összeállításában névmutató (231–243.) is készült — Szántó Richárd rajzolt térképeket: ezeken nem csupán az egyes kereszties hadjáratok útvonalát követheti az érdeklődő olvasó nyomon, de megismerheti a Keleten létrejött kereszties államokat, a Clari által oly részletesen lefestett középkori Konstantinápolyt vagy a krónikában ugyancsak több ízben szóba kerülő Velencét is. A kiadvány színes illusztrációkkal zárul: a képmelléletek között ugyanúgy találunk felvételt a Robert de Clari szövegét fenntartó *manuscriptum* első oldaláról, mint néhány, az 1202–1204. évi eseményeknek kései emléket állító képzőművészeti alkotásról.

A Robert de Clari kereszties beszámolóját magyar fordításban közreadó kötet szerkesztésének részletes bemutatása után két kérdéstről tartom elengedhetetlenek ehelyütt szólni. Fontos-

nak vélem egyfelől röviden összegezni — bár erről, mint ahogyan azt fentebb említettem, Jacquin és Csernus tanulmányaiban részletesebben is olvashatunk —, miért foglal el kiemelkedő helyet az immáron a magyar olvasó számára is hozzáférhető krónika a negyedik kereszties hadjárat kút-főinek sorában és a francia történeti irodalomban. A kiadványt forgató hazai közönség számára sem érdektelen másfelől, hogy a negyedik kereszties hadjáratról ugyancsak hírt adó Geoffroy de Villehardouin munkája mellett Clarinál is találunk magyar vonatkozású passzusz: kútffőneknek, amely az Árpádok államának történetéhez is szolgáltat némi adalékot, nem csupán az európai történelem megismerése szempontjából van tehát jelentősége.

Lássuk elsőként is Robert de Clari helyét a francia krónikásirodalomban és a Bizánc megvételéről hírt adó kútffők sorában! Feltehetőleg IX. (Szent) Lajos megbízásából ültette át francia nyelvre Primatus saint-denis-i szerzetes a különböző korokból fennmaradt, a frankok történetét a mitikus trójai eredetüktől elbeszélő krónikák füzérét: a Királyok Regénye (*Roman des rois*) — amelyet egy miniatúra tanúságtétele szerint 1274-ben maga nyújtotta át III. (Merész) Fülöpnek (1270–1285) — vált a később folyamatosan bővített nemzeti krónika, a *Grandes Chroniques de France* alapjává. A 12. század végétől – a 13. század elejétől a latin nyelvű történeti irodalom mellett lassanként kibontakozó népnyelvű történetírás első példái azonban nem a dinasztikus hagyományhoz, hanem a kereszties államokhoz — pontosabban is a negyedik kereszties hadjárat következtében létrejött Latin Császársághoz — kapcsolhatóak.

Bár a később korántsem dicsőségesként értékelt, a szaracénok elleni szentföldi küzdelem folytatása helyett a Bizánc Birodalom ellen fordult hadi vállalkozásról egyéb kútffőkből is tudósítást nyerhetünk, a negyedik kereszties hadjáratnak alapvetően három krónikását tartjuk számon: Henri de Valenciennes fentebb már említett — ugyancsak francia nyelvű — munkáját időben is megelőzték Geoffroy de Villehardouin és Robert de Clari beszámolóí. A Konstantinápoly elfoglalását a középpontjába állító két elbeszélést a medievisztika rendszerint egymás mellett tárgyalja, és az irodalomtörténet hagyományosan e szerzőkre tekint az első francia történetírókként. Míg a magyar fordításban 1985 óta olvasható Villehardouin Champagne marsalljaként elegánsabb nyelven írva a kereszties hadjárat vezetőinek szemszögéből adja elő a történéseket, addig a pikárdiai kismemes, a mai Cléry-sur-Somme-ban birtokos Robert egy másik nézőpontot képvisel: kevésbé pallérozott stílusú, ám igen színes, apró mozzanatokra is kitérő elbeszélésből azt tudhatjuk meg, hogyan élte meg a célját tévesztett hadi vállalkozás eseményeit az egyszerű, a főbb döntésekbe be nem avatott lovag. Beszámolója egyébként az 1199. évnél indul — amikor az eredetileg a Szentföldre induló lovagok a keresztet felvették —, és egészen I. (Flandriai) Balduin (1204–1205), az első latin császár megkoronázásáig eljutva hírt ad arról is, hogyan osztották fel a meghódított területeket a győztesek. Az utolsó fejezetek (CXII–CXXI. *caput*) — amelyek elbeszélésükben kevésbé részletesek, és egy hosszabb időszak (1205–1216) történéseiről tömören adnak mindössze számot — aligha alapulnak a már a Keletről időközben megtért Clari személyes élményein. (A kérdésről a krónikát fordító Csernus Sándor tollából másutt is olvashatunk, ld. Uő.: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország [13–15. század]*. Budapest: Osiris, 1999. [Doktori mestermunkák] 34–38., 50–52.)

Bár a recenzeált kötetben Robert de Clari magyar értesüléseiről részletesebben nem esik szó, a hazai olvasó számára talán nem érdektelen, hogy a francia krónika a 13. század eleji Magyar Királyságról is említést tesz. A külföldi kútffők magyar utalásait összegyűjtő Gombos F. Albin azokat a szövegrészleteket is kiemelte a forrásból, amelyek a kunok és a vlachok történetével kapcsolatosak (ld. *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Ed. Albinus Franciscus Gombos. III. Budapestini: Academia Litterarum de Sancto Stephano rege nominata, 1937. 2055–2058.: 4437. sz.) – ezektől eltekintve egyetlen mozzanatról kell ehelyütt szót ejtenem: az elbeszélés azon egységéről, amely az akkor a magyar király fennhatósága alatt álló Zára elfoglalását (1212. november 24.) tárgyalja (XIII–XV. *caput*). Ugyanezen eseményről nem csupán Geoffroy de Villehardouin előadásában, de velencei történeti munkákban: Andrea Dandolo (1306–1354) krónikájában (*Chronica Venetorum*) vagy a 13. század második felében alkotó Martino da Canale 1275-ig terjedő művében (*Estoires de Venise*) is részletekbe menően olvashatunk (*Cat. font.* I. 63.: 160. sz.; II. 997–1006.: 2429. sz., 1561–1562.: 3626. sz.) Robert de Clari megfelelő passzusa korántsem az egyetlen — és meg kell jegyezzük, nem is feltétlenül a legértékesebb — tudósítás tehát arról, hogyan foglalták az 1181-ben magát III. Béla oltalmába helyező várost a keresztiesek a számukra hajókat biztosító Velence kívánságára vissza.

Míg azonban a minden bizonnyal kortárs kereszties beszámolókból merítő velencei elbeszélések egyértelműen az itáliai városállam igényének jogosságát hangsúlyozzák — Martino da Canale a

záraiak gögjét is kiemeli —, addig a francia kútfőkből, bár a keresztetek cselekedetei számára ezek is igyekeznek mentséget találni, a lovagseregnek az 1202. évi ostrom helyességével kapcsolatos kértelyei is kitűnnek. Villehardouin és Robert de Clari úgy érvelnek, a keresztetes had kénytelen volt ily módon róni le tartozását a nyugati lovagokat a tengeren szállító velenceieknek, akik pedig joggal követelték vissza a fennhatóságot az ellenük két évtizeddel korábban fellázadt adriai város felett. Mindkét történetírónál olvashatjuk azonban, hogy a keresztények lakta Zára elleni katonai akciót a Szentszék elítélte, és a keresztetek később nyertek csupán III. Ince pápától (1198–1216) bűnbocsánatot. Robert de Clari azt is elmeséli, hogy — amikor a hajók Velencéből megindultak — a keresztetek vezetőinek és Enrico Dandolo dózsénak (1192–1205) a megállapodásáról nem tudott az egész sereg, csupán a legelőkelőbbek. A pikárdiai lovagnál olvashatunk arról is — az adatot ugyancsak megerősíti egyébként Villehardouin —, hogy az egyházi átokkal fenyegető pápai levél hatására Simon de Montfort és Enguerrand de Boves megtagadták a részvételt a Zára elleni akcióban, és a telet a Magyar Királyságban töltötték. (A krónikák magyar adataihoz ld. Csernus S.: *A középkori francia nyelvű i. m.* 146–152.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája.* [Bölcsészdoktori értekezés, kézirat.] [2008.] 171–172., 173–174., 202–204.)

Olyan elbeszélő forrást tarthat tehát immáron magyar fordításban is kezében az olvasó, amelynek a franciaországi kutatás — lévén Robert de Clari az első franciául író történetírók egyike — régóta különös figyelmet szentel. Bár a kútfő elsősorban a francia történetírás fejlődése és az egyetemes történelem tanulmányozása szempontjából bír különös jelentőséggel, a rendkívül színes szövegnek akad magyar vonatkozása is: a negyedik keresztetes hadjárat krónikása Zára 1202. évi ostromáról megemlékezve röviden szót ejt Imre király Magyarországról. Amennyiben a Szegedi Tudományegyetem és a Balassi Kiadó vállalkozása sikerrel folytatódik, hamarosan a 13. századi francia történetírás másik jeles képviselőjének, Joinville-nek a Szent Lajosról készült életrajzát is olvashatjuk magyar fordításban.

Csákó Judit

Vincze Zoltán

**A KOLOZSVÁRI RÉGÉSZETI ISKOLA
A PÓSTA BÉLA-KORSZAKBAN (1899–1919)
Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014. 812 o.**

Tartalmas és igényes kivitelezésű kötettel gazdagodott tudományosságunk: az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadásában napvilágot látott Vincze Zoltán kolozsvári régész-történész könyve a kolozsvári régészeti iskola Posta Béla nevével fémjelezhető korszakáról (1899–1919). A kötet írója immár több mint másfél évtizedes munkásságát tárta ezúttal monográfiába sűrítve a téma iránt érdeklődők elé. A szerző neve egyáltalán nem ismeretlen a szakmában, hiszen a kolozsvári régészeti iskoláról, annak tagjairól és köztük Posta Béláról is az 1990-es évek második felétől folyamatosan közölt kisebb-nagyobb terjedelmű publikációkat. A gazdag forrásanyag (korabeli levéltári, egyetemi, múzeumi dokumentáció és az Erdélyi Múzeum Egyesület iratanyaga, utóbbi a Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága által őrzött és évtizedekig zárolt anyag volt) felhasználásával készült könyv ezúttal azonban nemcsak a szakmának szól, hanem olvasmányos és lendületes stílusa miatt azok számára is érdekes lehet, akik a magyar régészettudomány egy küzdelmes, de eredményes korszakába kívánnak betekinteni.

Vincze Zoltán közvetlenül a II. bécsi döntés után született kalotaszegi tanítócsaládban. Tanulmányait a hidelvei református iskolában, a hajdani Unitárius Kollégiumban és a Bolyai Tudományegyetemen végezte, ahol 1962-ben szerzett oklevelet történelem-régészet szakágon. Nyugdíjazásáig (2001) a kolozsvári Báthory István Elméleti Liceumban tanított, szabadidejében pedig helytörténeti és művelődéstörténeti kutatásokat is folytatott. Első írása az „Igazság” című romániai magyar folyóiratban jelent meg, és később is többnyire kolozsvári folyóiratokba publikált. Feldolgozta többek között a torockói iskola és az ottani temető történetét, a kolozsvári hóstátiai

gazdálkodását és a Szamos parti város számos nevezetességét. A régészettel még a Bolyai egyetem diákjaként, Ferenczi István régész növendékeként ismerkedett meg. Kedvelt tanára hatására kezdett el a kolozsvári régészeti iskola és a Történelmi Múzeum alig ismert múltjával foglalkozni. A témában „A keleti intézet Pósta Béla-i terve”, „Pósta Béla, a keletkutató régész”, „Létay Balázs – derékba tört régéspálya”, „Pósta Béla és tanítványai”, „Pósta Béla (1862–1919)”, „Az Érem- és Régiségtár” címmel jelentek meg fontosabb dolgozatai.

Vincze Zoltán a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon munkatársaként, a IV–V. kötet történettudományi szócikkeinek szerzőjeként is ismert. Most kiadott monográfiája mellett még két kötete jelent meg: „A romániai magyar nemzeti kisebbség történelme és hagyományai” (általános iskolai tankönyv, társszerző László László. Kolozsvár. 1999; újrakiadása uo. 2005); és a „A kolozsvári Farkas utca. Művelődéstörténeti barangolás” (uo. 2003).

A most megjelent több mint 800 oldalas monográfia 10 fejezetre oszlik. A kolozsvári régészeti iskola alapításának előzményei, a meglévő javak, illetve lehetőségek ismertetése („Örökség – Felkészülés – Program; Javadalom – Helyiség – Személyzet című fejezetek) után „a régészeti iskola születésének”, majd „az Érem- és Régiségtár újjáteremtésének” bemutatására kerül sor. A szerző ezt követően „az országos múzeumügy és műemlékvédelem szolgálatában” és a „tudományos műhely” élén álló Pósta Béla munkásságát tárgyalja, utóbbinál a régészeti módszerekre, ásatásokra és eredményekre is kitérve. Ebben a fejezetben Vincze Zoltán a régészettel rokon tudományok (az éremtan, felirattan, művészettörténet, néprajz és keletkutatás) korabeli helyzetét is ismerteti. A kötetben külön fejezetben kapott helyet Pósta Béla magánéletének („a férj, az apa, a barát”) és közéleti tevékenységének bemutatása. Az életút utolsó szakasza a „Háború szorításában” címet viseli, amelyet Vincze Zoltán találó megfogalmazása szerint „a szűkülő élettér” és „az új kötelességek, derengő lehetőségek” jellemezik a leginkább, majd „a vég” ismertetése zárja. Az utolsó fejezetekben a Pósta-i korszak hagyatékát és emlékezetét foglalja össze a szerző, ezt követően pedig a különböző releváns forrásokat és iratokat is bemutatja. A gazdagon illusztrált kötetet képjegyzék, személynév- és helységnévmutató egészíti ki, tartalmának színességéről pedig a korabeli újságokból, levelekből és naplókából vett idézetek gondoskodnak.

A kötet bevezető fejezetei az Erdélyi Múzeum Egyesület Érem- és Régiségtárának, illetve a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem régész tanszékének ismertetésével indulnak. Magyarország második legrégebbi alapítású egyetemén, az 1872-ben létrejött kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen 1899-ben indult be a régészettudomány oktatása, addig csak a budapesti egyetemen tanítottak archeológiát. Régészeti munkákban sokszor citált tény, hogy Magyarország egyetlen országrészének régészeti kutatása sem volt annyira elmaradott, mint Erdélyé. Az erdélyi tanszék beindítását ennek a hiánynak a felszámolása is szükségessé tette, másrészt az egyre szaporodó országos feltárások nyomán a másutt tetemes mennyiségűre gyarapodott régészeti emlékegyek elhelyezésére, feldolgozására, bemutatására létrejött múzeumok többnyire szakemberhiánnyal küzdöttek és az utánpótlással járó nagyarányú munkát a budapesti tanszék egyedül már nem tudta ellátni. Az Erdély-részi régészeti képzés beindítását kedvezően befolyásolta, hogy 1859 óta Kolozsváron székel az Erdélyi Múzeum Egyesület, amely jelentős gyűjteményeivel biztosítani tudta a tudományos és oktatói munka megfelelő színvonalát. Vincze Zoltán a kötetben arra is különös hangsúlyt fektet, hogy az Érem- és Régiségtárat fenntartó Erdélyi Múzeum Egyesület munkásságát és szerepét Erdély tudományos életében és közművelődésében, ha röviden is, de bemutassa.

A következő fejezetekben a szerző a kolozsvári régészeti iskola történetét időrendben és tevékenységek szerint csoportosítva tárgyalja. Az oroszlanrész természetesen az iskola megteremtője, Pósta Béla tudományos, és közéleti munkássága teszi ki. Az életmű példaértékű, hiszen a kecskeméti születésű Pósta Béla (1862–1919) két évtizedes tevékenysége alatt a kolozsvári régészeti iskola nemcsak országos hírnévre tett szert, de idegen nyelven is megjelenő tudományos folyóiratával, a „Dolgozatokkal” a nemzetközi régészettudományba is eredményesen kapcsolódott be. A Pósta-i korszak alatt a kolozsvári iskola a magyar régészettudomány hajtómotorjává vált, lendületével, újításaival ebben az időszakban a budapesti tanszéknek nem csak méltó társa, de követendő példája is lett. Az iskola megteremtője számos forradalmi újítást vezetett be a magyar régészettudomány oktatásába, másik érdeme, hogy az Erdélyi Múzeum Egyesület Érem- és Régiségtárából létrehozta az Erdélyi Nemzeti Múzeumot, melyet a Bástyá (ma Constantin Daicoviciu) utca 2. szám alatti épületben rendezett be (utódja a ma is ugyanott székelő Erdélyi Történelmi Nemzeti Múzeum). Pósta Béla érdeklődésének középpontjában a népvándorlás és a magyar honfoglalás alapvető kérdései álltak, amelyeket nézete szerint „meg nem érthetünk a keleti világ is-

merete nélkül”. Oktatói programjában forradalmi újjátként bevezette a keleti régészet tanítását és elsőként szorgalmazta a kelet-európai, ázsiai és közel-keleti országok tudományos köreivel való szakmai kapcsolatfelvételt. Nevéhez fűződik az egykori Mezopotámia területén felállítandó, államilag finanszírozott Keleti Intézet létrehozásának terve is.

A kötetből megtudhatjuk, hogy Pósta Béla az elméleti oktatás mellett a gyakorlatra is nagy hangsúlyt fektetett. Az ország múzeumaiban dolgozó szakembereknek nyaranta régésztanfolyamokat szervezett, az egyik ilyen kurzuson részt vett többek között az elsősorban íróként ismert Móra Ferenc is, aki a szegedi múzeum munkatársaként, később igazgatójaként Póstaéktól sajátította el az áso tudományát és a későbbiekben több dél-alföldi hun, avar és honfoglaló magyar temetőt hozott felszínre. Pósta az utánpótlás-nevelést az egyetemen is megvalósította, többek között az epigráfus Buday Árpád, az ősrégész Roska Márton, az archeológus-művelődéstörténész Herepei János és a honfoglaló magyarok régészeti emlékéanyagával is eredményesen foglalkozó numizmatikus Kovács István, illetve Ferenczi Sándor nevei fémjelzik, hogy minden történelmi korszakból a legjobb szakembert sikerült megtalálnia. Szellemisége tanítványain keresztül hagyományozódott tovább, és a mai napig meghatározza a magyar régészet arculatát.

A kolozsvári régészeti iskola lendületes munkájának, az erdélyi magyar régészet kiteljesedésének az első világháború, majd a trianoni döntés vetett véget. Pósta Béla a román hatalomváltást már nem élte meg, 1919 áprilisában elhunyt. A kolozsvári régészeti iskola tagjainak többsége Erdély román megszállásával szétszóródott, az erdélyi magyar régészet torzóban maradt. Az iskola ezt követően egy rövid időre, a „visszatért Észak-Erdély” alatti időszakban (1940–1944) ragyogott ismét a régi fényében a Pósta tanítvány Roska Márton és a szintén erdélyi születésű László Gyula tevékenységének köszönhetően. Az ismételt román hatalomátvétellel azonban idővel a magyar nyelvű régészsképzés is megszűnt. A feltárásokat többnyire a tudománypolitika irányította, különösen azt követően, hogy megalkották a románság autochtón eredetét hirdető „kőszikla elméletet”.

Ez az állapot az utolsó évtizedekben enyhülni látszik, többek között azoknak a fiatal erdélyi régészeknek a munkája nyomán is, akik az 1990-es években létrejött magyar-román ösztöndíjprogram keretében, Bóna István kezdeményezésére, az általa vezetett budapesti régész tanszéken tanulhattak, majd szülőföldjükre visszatérve, a legjelentősebb múzeumoknál, intézeteknél töltenek be fontos pozíciókat. Ezek a körülmények reményt adnak arra, hogy a kutatások ott folytatódjanak, ahol Pósta Béla halálával és a trianoni diktátummal abbamaradtak. Az irányvonalat jelzi, hogy az erdélyi magyar régészek 1999-ben létrejött egyesülete Pósta Béla nevét vette fel és szándéknyilatkozatukban a kolozsvári iskola megteremtőjének szellemiségét tartják követendő példának. Nekik is és remélhetően még sokaknak, (köztük a tudomány egyéb területein tevékenykedőknek is) hasznos olvasmány lesz Vincze Zoltán könyve, amely hiteles kordokumentumként a hazaszeretet iskolapéldája mellett az emberi és tudósi helyállás tanúbizonyságát is adja.

M. Lezsák Gabriella

Antje Bosselmann – Ruickbie

BYZANTINISCHER SCHMUCK DES 9. BIS FRÜHEN 13. JAHRHUNDERTS

*Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen
Zeit anhand datierter Funde.*

Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend. Hrsg. Beat Brenk, Johannes G. Deckers, Arne Effenberger, Franz Alto Bauer. Reihe B: Studien und Perspektiven, Bd. 28.

Reichert Verlag, Wiesbaden 2011. 420 o., 888 kép.

A BIZÁNCI ÉKSZER A 9. SZÁZADTÓL A 13. SZÁZAD ELEJÉIG.

A középbizánci korszak díszített fém ékszereinek vizsgálata datált leletek alapján

Az írott források szerint a magyarság a 9. században tűnt fel a Bizánci Birodalom perem-vidékén, és ettől kezdve évszázadokon át hol szorosabb, hol lazább kapcsolatokat alakított ki vele. A háborús évek mellett többnyire békések voltak a magyarok és Bizánc kapcsolatai. Ami a

magyarokat illeti, mind gazdaságukra, mind szellemi-kulturális életükre nagy hatást gyakorolt az aranyban gazdag Konstantinápoly: ipari tevékenysége (selymek, szövetek, ötvösmunkák), építészete, kereskedelme és a keresztény vallás. De nem csak a magyarok voltak haszonélvezői vagy éppen kárvallottjai a nagy szomszéd gazdagságának, katonai erejének és hatalmi politikájának, hanem a közvetlen szomszédok, mint a balkáni népek, sőt a távolabbi királyságok, fejedelemségek is. A bizánci kultúra kisugárzása azokon a területeken is számottevő, ahol nem katonai erejével volt jelen a birodalom. A történészek, művészettörténészek, régészek régóta igyekeznek feltárni a kapcsolatok megjelenési formáit, intenzitását, változásait. Napjainkban új reneszánszát éli Bizánc kultúrájának kutatása és bemutatása. Pompásabbnál pompásabb kiállítások és ezek katalógusai követik egymást évtizedek óta. E kiállítások egyik résztvevője volt Antje Bosselmann is, aki 2006-ban nyújtotta be e témában doktori disszertációját a bonni egyetemre. A dolgozatot átdolgozta és az utolsó pillanatig bővítve, 2009 végén illetve 2010 februárjában zárta le a szöveget. A jelen ismertetés tárgya a szerző egy év múlva megjelent könyve, amelynek témája a középbizánci kor (843–1204) ötvössége ill. ékszerei, tehát a magyar honfoglalás és kora Árpád-kornak megfelelő időszak ötvös emlékei.

Mielőtt a kötet tartalmi részével foglalkoznánk, ajánlatos figyelmesen átnézni a bevezetést is, ugyanis eligazít egy jó könyv elkészülésének előfeltételeiről, amiről egyébként ritkán szerzünk tudomást. A könyv sikeres megírásához hozzájárult a feldolgozott 256 tárgy autopszián alapuló tanulmányozása. A tárgyak (ékszerek) személyes kézbe vételét részben a nagy kiállításokon való részvétel biztosította (München 1998, Magdeburg 2001, Padernborn 2001, München 2004), másrészt a szerző tanulmányútjai Görögországban, Cipruson, Bulgáriában, Szerbiában, Magyarországon, Franciaországban, Angliában és az USA-ban. Az egyes országok számos gyűjteményében, köztük a kutatási témához nélkülözhetetlen és legjelentősebb intézményekben majd 30–40 szakemberrel konzultálhatott, akik révén a legújabb, még előkészületben levő kutatások egy részéről is képet alkothatott magának (pl. Chris Entwistle-Noel Adams: „Intelligible Beauty”. Recent Research on Byzantine Jewellery, British Museum Press Research Publication 178, London 2010). Ugyanakkor nem sikerült felhasználni a mainzi Römisch- Germanisches Zentralmuseum készülő kiadványát, amelyben szintén találunk a korszak ékszereiről szóló tanulmányokat (Byzanz – das Römerreich im Mittelelter, Hrsg. Falko Daim-Jörg Drauschke. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft. Mainz 2010). Valószínűleg az anyaggyűjtés későbbi fázisában kényszerült a kutatótípusok és a gyűjtési terület szűkítésére, és így területileg Bulgária és Görögország emlékeire koncentrált, miközben a leletek körét a testékszerekre (fülbevalók, nyakékek, karperecek, gyűrűk) korlátozta. Tehát nem foglalkozott a ruhakapcsoló tűkkel (fibulák), kereszttekkel, pecsételőkkkel, csatokkal és övveretekkel, fegyverekkel, kereszttekkel, stb. Még ezzel a megszorítással is olyan nagy anyagot kellett megvizsgálnia, rendeznie, hogy az néha súrolta a feldolgozhatóság határát. A kötet megjelenését számos nagyvállalat kulturális alapítványa támogatta (pl. az ingelheimi Boehringer gyógyszergyáré), azaz nem csak a kulturális intézmények finanszírozták a nyomdaköltségeket.

A kötet két nagy részből áll. Az értékelést tartalmazó főszövegből és a feldolgozott tárgyak katalógusából. Nyilván az utóbbi rész készült el elsőként, és annak tanulságai összegeződtek az értékelő első részben. A bevezetésben a tartalomjegyzék részletező kifejtését olvashatjuk, majd a mű alapvetése következik, négy jól keltezett (vagy jól keltezhető) ékszerkincs bemutatásával és részletes elemzésével. Ezt követi a korinthusi és tegani ásatások ékszeranyagának bevonása a vizsgálatba, amely az előkelők gazdagságával szemben a köznépi ékszervelet sajátosságaira világít rá.

A kötet központi leletegyüttese az 1978-ban régészek által feltárt (!) preszlávi kincs. Hasonló szerencse más kincsleletek (pénzek) esetében is előfordult már, amikor az őszi szántás nyomán a tavaszi hóolvadáskor a felszínen jelentkeznek a kiszántott tárgyak. Itt is ez történt, azzal a kis különbséggel, hogy itt fejedelmi gazdagságú tárgyakra bukkantak a helyszíni szemlén s az azt követő ásatáson. A kincset egy faládikába elhelyezve egy szolgarendűek által lakott veremház kemencéjébe rejtették. A több mint 180 darabból álló kincs arany ékszerekből, ruhára varrható aranylemezekből, aranypénzekből és két ezüstkánálból állt. Meglepő, hogy több nemzetközi kiállításon való szereplés és egy bolgárul és angolul is megjelent közlemény után mégis ez a kincs legteljesebb feldolgozása. Még töredékesen megmaradt arany ékszerek is kimaradtak az elő publikációból, a leleteket tartalmazó ládikáról nem is beszélve. A lelet kiemelkedő szépségű darabja egy trapéz alakú, zománcos aranylapokból álló és csüngőkkel díszített nyakdísz, amely a bizánci császári műhely remekeivel is felveszi a versenyt. Egy másik töredékes nyakdísz mellett öt pár hasonló minőségű, pompás aranyfülbevaló, egy zománcos aranylemezekből álló diadém, egy arany-

gyűrű és a ruha applikációként használt aranylemezek adják a lelet zömét. A kincs elrejtésének legvalószínűbb ideje 971, Preszláv Tzimiszkész János általi elfoglalásának és elpusztításának ideje. A Preszlávba kerülés idejére A. Bosselmann a 927-es évet valószínűsíti, amikor I. Péter cár (927–969) bizánci hercegnőt, Maria-Iréne Lakapenét kapta feleségül.

A kincsnek számos kapcsolódási pontja van a magyarországi anyaggal is, ha a szerző nem is ezek kimutatását tartotta fő szempontjának. Ilyen mindjárt a keltezés kapcsán a honfoglalás kori leleteink közt is feltűnő nagymorva díszgombok, az ún. gombiky előfordulása a preszlávi kincsen, ami azonnal felveti annak kérdését, honnan is származhatnak a morva díszgombok. A kincs öt zománclemeze, amely egy diadémról származhat, jól összevethető a Monomachos-korona lemezeivel. Ennek kapcsán nem is mulasztja el a szerző, hogy N. Oikonomidesszel és D. Buctonnal szemben a diadéma eredetisége mellett foglaljon állást, Kiss Etelével egyetértve (109. jegyzet). Nagyon fontosnak látszik a préselt arany ruhadíszító „veretek” szereplése a leletben. Egyik-másik feltűnő formai egyezést mutat a honfoglalás kori női ruha vereteivel, sőt felerősítésük módja is azonos: a hátlapon levő fülek segítségével. A magyar leletekben ezek a díszek főleg aranyozott ezüst öntvények, és mind bőrre, mind textilre alkalmazták őket. A bőr díszítésére szolgáló vereteket azonban nem fülekkel, hanem aklaszegekkel erősítették az alapra, a honfoglalás kori női ruha ilyen díszítésére azonban nincs hitelesen feltárt leletünk, még talán teljes ruhadísz készlet sem maradt ránk. A legközelebbi párhuzam a nagyteremiai sírlelet lehetne, és az ennek megfelelő férfi bőrruha díszítések Zemplénből. Ez többet ugyan régész tárta fel, de az ásatási dokumentáció alapján csupán azt tudjuk, hogy a férfi bőrruháját mértani rendben, egymástól egyenlő távolságban, kerek pitykékké borították, összesen mintegy 172 darab. A Bosselmann ugyan megemlíti, hogy hasonló veretek Bulgáriában is kerültek elő, de nem veszi komolyan számításba a ruházati díszítések eredetének helyi lehetőségét. Csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy az értékes selyemszövetek applikációkkal való díszítésére nincs Bizáncból példa, az ábrázolások pedig e tekintetben nem segítenek. Az oroszországi druzsina-sírokban azonban olyan aranyszálakkal szőtt textilmaradványok kerültek elő, amelyek semmiképpen sem lehetnek orosz készítmények. D. A. Avduszin is bizánci selymeknek mondja ezeket (KSIA 44. 1952. 98–101. 28. kép). Az applikációk tehát inkább a magyaroknál és a bolgároknál is meglevő divatot jeleznek, melynek jellege (származása) egyelőre kérdéses.

A másik jól keltezhető kincsleletet állítólag Krétán találták és Heléne Stathatos gyűjteményéből került az athéni Régészeti Nemzeti Múzeumba. Ez jóval egyszerűbb összetételű, de arab feliratos zománcos fülbevalót és gyűrűt solidusok kelteznek a 10. századra. A harmadik kincslelet Thessalonikében került elő. Egyes tárgyait stíluskritikai alapon lehet a preszlávi kincshez kapcsolni, ezért keltezi A. Bosselmann a 10. századra. A negyedik kincslelet ugyancsak Thessalonikéből származik, szintén a Stathatos gyűjtemény számára vásárolták meg. Ezt újra pénzek kelteznek a 12. század végére (III. Alexios Angelos 1195–1203 pénzei). A jól keltezett kincsleletek után két nagyobb ásatás néhány sírleletét veszi számba (Korinthos, Tegani), majd egyes, kiemelkedő ékszerek jellegzetességeire kerít sort. Ezek leírásánál hívja fel arra a figyelmet, hogy némely nagy gyűjtemény gyakran idézett, szép darabja valószínűleg hamis, mert jellegzetességeik eltérnek a szokványostól. Például utólag került rájuk a hamis zománc, ami emelte a műkincs kereskedelemben elérhető árukat, vagy eltérő és kevesebb számú zománc színt használtak fel, mint a valódi bizánci zománcos tárgyakon szokásos.

Ez után az adott időszakra vonatkozó képi ábrázolásokat gyűjti csokorba, elemzi a rajtuk látható ékszertípusokat, majd az írott forrásokból nyerhető adatokat tekinti át. A következő nagy fejezet a korszak tárgyainak alapanyagait, a fémeket, az alkalmazott ékköveket és ötvös technikákat mutatja be. Ezt követi a tárgyak tipológiája (91–125.), a nyakékek, a fülbevalók a karperecek és gyűrűk szerinti csoportosításban. Az egyes csoportokon belüli tagolás eltér az eddig tapasztalt osztályozásoktól, nagyobb egységeket vesz alapul és kevesebb típust különböztet meg ezeken belül. Ez nem csak szemlélet kérdése, hanem a tárgyak számának bősége is magyarázhatja a nagyobb egységekbe való besorolást. Külön fejezet tárgyalja az ékszerek viselőit. Az aranytárgyak a társadalom felső rétegében fordulhatnak csak elő. Egyes ékszerek néha insigniaként is számba jönnek, mint a preszlávi nyakék vagy bizonyos gyűrűk. Az ékszerek díszítése bizonyos fokig követi az előző századok divatját, de lényeges eltérések is vannak, mint például a korai bizánci időszakra jellemző áttört díszítés, az opus interrasile hiánya. A felhasznált ékkövek fajtái, a zománcok színei, a vésetek és zománcok ábrázolásai szintén jellegzetesek a középbizánci korban, s ezek a sajátosságok segítenek a leletösszefüggések nélkül múzeumokba került ékszerek korhatározásában. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az ékszerek világa önmagában nehezen értelmez-

hető, mindig ajánlatos egyéb művészeti ágazatokkal és termékekkel együtt szemlélni és vizsgálni őket. Nagy segítséget jelentenek a falfestészet, a szobrászat, a falicsempék ábrázolásai és mintái mind a viseletre, mind a korhatározásra vonatkozóan. Kár, hogy a megközelítőleg azonos időben tartott konferenciák anyaga már csak jóval később hasznosul majd. Így a Krakkóban 2010-ben megrendezett konferencián is számos új görögországi ásatásról számoltak be, amelyek anyaga szükségszerűen hiányzik a jelen kötetből (Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence. Ed. Maciej Salamon, Marcin Wołoszyn, Alexander Musin, Perica Špehar, Mathias Hardt, Mirosław P. Kruk, Alexandra-Sulikowska-Gąska. Krakow–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012).

A könyv másik felét, a kötet adatbázisát a katalógus alkotja a képekkel. Maga a katalógus is két nagy alfejezetből áll. Az elsőben találjuk a keltezhető leleteket, sorrendben: nyakláncok, fülbevalók, karperecek és gyűrűk, 1–256-ig számozva. A második alfejezet az ékszerek ábrázolását tartalmazza (1–88-ig). A kötetet a főszöveghez tartozó 200 kép zárja. A valóságban azonban 888 kép tartozik a kötethez, mivel egyes tárgyakat vagy ábrázolásokat számos részletfelvételen is bemutatnak. Így a katalógus 256 ékszerét összesen 555 képen láthatjuk, amelyből 504 színes, 38 fekete-fehér, 13 pedig értelmező rajz a rossz állapotú tárgyakról vagy a rajtuk látható feliratokról. Az ékszerek ábrázolásait tartalmazó, zömmel falfestészeti vagy mozaik képekről 71 színes és 28 fekete-fehér felvétel készült, tehát itt is találkozhatunk részletfotókkal. A főszöveg képeinek száma a valóságban 234, ebből 186 színes, 42 fekete-fehér és 6 rajz. A katalógus egyes tárgyainál előfordul, hogy nem autopszia után készült a leírás, hanem egy másik (kiállítási) katalógus képe nyomán. Az sem világos, hogy miért hézagos egyes ékszerek párhuzamainak összegyűjtése. Ez jól látszik a Langó P. által is feldolgozott fülbevalók sorozatán (l. Daim-Drausche 2010. i. m. 369–410.), és valószínűleg más típusoknál is előfordul a hiány. Régészeti leletekről lévén szó, bizonyos, hogy a hiányolt darabok száma idővel jelentősen nőni fog, és nagyon szép példányokkal fog gyarapodni egy jövődöbeli katalógus, például a 2001-ben előkerült, és az e kötetből is hiányzó pátyi fülbevalóval. Másrészt a szerteágazó szakirodalomban nehezen követhető, hogy mikor és hol közölték le a valahol, esetleg szándékosan eldugott helyen megemlített ékszert (Vészto-Csolt monostor 2000, Sárrétudvari 2002), ezért hiányzik említésük vagy hiányos a bibliográfiájuk.

A feldolgozott tárgyak köre nem általában a bizánci eredetű ékszerek közül került ki, hanem a görögországi és bulgáriai lelőhelyüekből. Így azok a biztosan bizánci eredetű ékszerek is kimaradtak a katalógusból, amelyek típusai a két említett országban nem kerültek még elő (nagyteremiai fülbevaló, Szabolcs megyei gyűrű, stb.). Annak ellenére, hogy szinte kizárólag közölt ékszerek újraközlésén és elemzésén alapul a kötet, a részletes adatfelvétel és a számos részlet fotó alapján sokkal pontosabb képet kaptunk az eddig ismert, de nem mindig hozzáférhető emlékekről is (pl. Korinthos). Számos hibás adatra hívja fel a figyelmünket a szerző, amelyek mára beépültek a szakirodalomba és általánosan elfogadottak (hibás keltezesek, hibás anyagmeghatározás a fémek és ékkövek esetében, téves tárgymeghatározások, hiányos tárgyközlések, pontatlan leírások). A kötet valószínűleg segít eligazodni az olcsó, köznépi bizánci ékszerek körében is, melyek előkerülésére épp úgy számíthatunk, mint az előkelők arany és ezüst drágaságaira. A preszlávi kincs pedig arra is példa, hogy a 11. századi magyar királylányok hozományában is lehettek hasonló ékszerek, amelyek a sírleletekben soha sem tükröződnek.

Mesterházy Károly

CONTENTS

STUDIES – *Dániel Bácsatyai*: Problems of the Early History of the Cistercian Monastery of Egres – *Judit Csáki*: Did Andrew II Have a Chronicler? Remarks on the Problem of the Reworking of the Old Hungarian Gesta in the Early 13th Century – *István Feld*: The Beginnings of the Constructions of Private Castles in Medieval Hungary in the Mirror of the Archaeological Evidence II. – *Tamás Pálosfalvi*: Culprit or Victim? The Death of Ladislaus Hunyadi – ARTICLES – *Tamás Körmendi*: On the Croatian War of Saint Ladislaus. A Critical Analysis of the Sources on the Campaign of 1091 – *Gábor Nemes*: The Relations between Hungary and the Apostolic Holy See (1523–1526) – *László Pósn*: Urban-dwelling Landowners in Medieval Prussia – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Soós László: Tisza István kormányalakítása és parlamenti küzdelmeinek első időszaka. (1903. november 3.–1904. április 19.)

Hernády Zsolt: „... küzdve a hontalanság fájdalmaival ...” Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz

Jasna Turkalj: Az „új és régi Jelačić kultusz” ellenfelei – a jogpártiak Josip Jelačić bánról

Tamás Ágnes: „És most mutasd, hogy vidám vagy!” A magyar millenniumi ünnepek karikatúrákon

Zakar Péter: Adalékok a felföldi mértékletességi egyesületek történetéhez. Ján Andráscsik szlovák katolikus pap élete

E számunk munkatársai

Bácsatyai Dániel PhD-hallgató (Piliscsaba – Budapest) – *Bálint Csanád* akadémikus (Budapest) – *Csáková Judit* tudományos segédmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest) – *Feld István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Intézet, Budapest) – *Körmendi Tamás* PhD, egyetemi adjunktus (ELTE BTK Történelem Segédtudományi tanszék, Budapest) – *M. Lezsák Gabriella* tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, Budapest) – *Mesterházy Károly* kandidátus, ny. osztályvezető (Budapest) – *Nemes Gábor* PhD, levéltáros (Egyházmegyei Levéltár, Győr) – *Pálosfalvi Tamás* PhD, tudományos főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pósán László* PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem, BTK Történelmi Intézet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse